



Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900–1941.

Ilijić, Nikola

Čamo, Edhem

1964

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/96cf5ff3-7980-4839-a616-5e1f5fe656b6>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO SR BOSNE I HERCEGOVINE

GR A Đ A

KNJIGA XIII

ODJELJENJE PRIVREDNO-TEHNIČKIH NAUKA

KNJIGA 3.

Nikola Ilijić

RAZVITAK ZADRUGARSTVA U BOSNI I
HERCEGOVINI OD 1900. DO 1941. GOD.

SARAJEVO

1964

NAUČNO DRUŠTVO SR BOSNE I HERCEGOVINE

G R A Ć A

KNJIGA XIII

ODJELJENJE PRIVREDNO-TEHNIČKIH NAUKA

KNJIGA 3.

Nikola Ilić

**RAZVITAK ZADRUGARSTVA U BOSNI I
HERCEGOVINI OD 1900. DO 1941. GOD.**



Urednik

EDHEM ČAMO,

redovni član Naučnog društva S R B i H

SARAJEVO

1964

SOCIÉTÉ SAVANTE DE LA R. S. DE BOSNIE - HERZÉGOVINE

MATÉRIAUX

TOME XIII

LECON DES SCIENCES ÉCONOMIQUES
ET TECHNIQUES
LIVRE 3.

Nikola Ilijić

DÉVELOPPEMENT DES COOPERATIVES EN
BOSNIE-HERZÉGOVINE DE 1900 À 1941

Rédacteur
EDHEM ČAMO,
membre actif de la Société savante de la R. S.
de Bosnie — Herzégovine



SARAJEVO

1964

S A D R Ź A J

	Strana
PREDGOVOR	7
UVOD	10
POLOŽAJ SELJAKA POD TURSKOM UPRAVOM	12
POLOŽAJ SELJAKA POD AUSTRIJSKOM UPRAVOM	14

P R V I P E R I O D

PRVI UTICAJI	16
POJAVA ZADRUGA	19
VAROŠKE ZADRUGE	21
PRVI POKUŠAJ OSNIVANJA ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE KOLO- NIZIRANIH NEMACA	28
PRODOR ZADRUŽNE PROPAGANDE U SELO BOSNE I HERCEGO- VINE	30
PRVI POKUŠAJ SELJAKA U HERCEGOVINI	31
ORGANIZOVANJE SELJACKE ZADRUGE U ORAŠJU	32
ORGANIZOVANJE HRVATSKE SELJACKE ZADRUGE S OGRANIČE- NIM JEMSTVOM U NEVESINJU	43
OKUPATORSKA KONCEPCIJA »UZORNIH PRAVILA«	44
POKUŠAJ SELJAKA IZ SELA NADINIČA KOD GACKA	47
OSNIVANJE SRPSKE ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE U SELU BROCU KOD BIJELJINE	48
STAV ZAJEDNIČKOG MINISTARSTVA PREMA MOLBI OSNIVAČA IZ BROCA	53
IZVEŠTAJ ZEMALJSKE VLADE O KORACIMA U OBLASTI UDRU- ŽIVANJA	56
MOLBA ZA OSNIVANJE ŠEST ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA U OKOLINI BROCA KOD BIJELJINE	57
PREDLOG ZEMALJSKE VLADE U VEZI SA NOVIM MOLBAMA	57
STAV ZAJEDNIČKOG MINISTARSTVA ZA POSLOVE BOSNE I HER- CEGOVINE PREMA MOLBAMA ORGANIZATORA	58
SRPSKA ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA U ŠTRPCIMA KOD VIŠE- GRADA	60
PRVI ZADRUŽNI RADNICI	64
»PROSVJETINA« KONCEPCIJA PRAVILA ZA ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE	67
TEŠKOĆE OKO ORGANIZOVANJA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA	72
AKCIJA AUSTRIJSKE UPRAVE U ORGANIZOVANJU ZADRUGA	73
ORGANIZOVANJE POLJOPRIVREDNIH ZADRUGA ZA PODRUČJE SREZA	74
ZAVRŠETAK BORBE ZA OSNIVANJE ZEMLJORADNIČKIH ZA- DRUGA NA BAZI NEOGRANIČENE ODGOVORNOSTI	77
RAZVOJNI PROCES OSNIVANJA ZADRUGA	79
AUSTRIJSKI PREDSTAVNIK NA MEĐUNARODNOM ZADRUŽNOM KONGRESU PROTIV RADIKALNE ULOGE ZADRUGARSTVA U KAPITALIZMU	86

	Strana
OSNOVNI ZADACI ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA	88
STRUKTURA ČLANOVA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA	91
NACIONALNE OZNAKE — SMETNJA ORGANIZOVANJU ZADRUGA U BOSNI I HERCEGOVINI	92
ORGANIZOVANJE SAVEZA SRPSKIH ZEMLJORADNIČKIH ZA- DRUGA U SARAJEVU	93
HRVATSKE SELJAČKE ZADRUGE POD VODSTVOM BANAKA	96
OSNIVANJE HRVATSKE ZADRUŽNE BANKE ZA BOSNU I HERCE- GOVINU	96
PROIZVOĐAČKO-PRERAĐIVAČKE ZADRUGE	99
Pokušaji austrijske uprave	
a) Mlekare na manjem području	99
b) Veća mlekara	99
c) Stoka za priplod	100
INICIJATIVA DOMAĆIH PROIZVOĐAČA	100
a) Vinogradari	100
b) Mlekari	101
PRVE ZANATLIJSKE ZADRUGE	101
Cebedžije	101
Kovači	102
Pekari	103
Grafičari	103
Razne zanatlije	104
SMETNJE UDRUŽIVANJU RADNIKA	104
ZADRUGE ČINOVNIKA I KOLONISTA	106
a) Strani činovnici	106
b) Nemački doseljenici	106
c) Doseljenici iz Galicije	108
d) Doseljenici iz Italije	108
UMESTO ZAŠTITE EKONOMSKI SLABIJIH AUSTRIJSKA UPRAVA USELJAVA STRANCE I SUZBIJA NACIONALNO ZADRUGAR- STVO	108
PREVAZILAŽENJE KONFESIONALNOSTI U ZADRUGAMA	109
DELATNOST ZADRUGA ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA	112
PREGLED VAROŠKIH I SEOSKIH ZADRUGA U BOSNI I HERCEGO- VINI OSNOVANIH 1900—1914. GODINE	114

DRUGI PERIOD

ORGANIZOVANJE SAVEZA HRVATSKIH SELJAČKIH ZADRUGA	116
OSNIVANJE ZADRUŽNOG SAVEZA KOD MUSLIMANA	117
ORGANIZACIJA SRPSKE ZADRUŽNE BANKE	119
OLAKŠICE ZA RAD ZADRUGA	120
IZVORI I UPOTREBA SREDSTAVA	122
ZADRUGE PO VAROŠIMA	123
KREDITNE ZADRUGE ZANATLIJA	129
Zanatske kreditne zadruge kod Srba	130
Zanatske kreditne zadruge kod Muslimana	130
Zanatske kreditne zadruge kod Hrvata	132
TRGOVAČKE KREDITNE ZADRUGE PO VAROŠIMA	133
Srpske zemljoradničke zadruge trgovaca	133
Hrvatske seljačke zadruge trgovaca	133
Muslimanske zadruge trgovaca	134
NABAVNO-PRODAJNE ZADRUGE TRGOVACA	134
NABAVNO-PRODAJNE ZADRUGE ZANATLIJA	138
NAPRETKOVE ZADRUGE	142

ZADRUGE SRBA PRIVREDNIKA	142
ZADRUGE JEVREJA	143
RADNIČKE KONZUMNE I PROIZVOĐAČKE ZADRUGE	144
RAZNE VAROŠKE ZADRUGE	148
ZADRUGE DRŽAVNIH SLUŽBENIKA	152
Nove vrste zadruga državnih službenika	155
Kreditne zadruge državnih službenika	155
Proizvođačke zadruge državnih službenika	156
Stambene zadruge državnih službenika	156
 POJAVA NOVIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA	157
ZADRUGE PO SELIMA	159
a) Kreditne zadruge	159
b) Nabavno-prodajne zadruge	161
c) Razne zadruge (Talijana, Nemaca, Ukrajinaca, Rusa i dr.)	162
 ZEMLJORADNIČKE PROIZVOĐAČKE ZADRUGE	163
a) Mlekarske zadruge	163
b) Vinogradarske zadruge	166
c) Stočarske zadruge	168
d) Žitarske zadruge	171
e) Voćarske zadruge	172
f) Povrčarsko-voćarske zadruge	173
g) Pčelarske zadruge	174
g) Ribarske zadruge	167
i) Razne proizvođačke zadruge	177
 ZDRAVSTVENE ZADRUGE	180
ZADRUGE ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT	181
Oblasna zadruga za poljoprivredni kredit	184
Direkcija za poljoprivredni kredit	185
 ULOGA ZADRUŽNIH SAVEZA	187
1) Savez srpskih zemljoradničkih zadruga	187
2) Savez nemačkih privrednih zadruga	188
3) Savez hrvatskih seljačkih zadruga	189
4) Središnji savez jugoslavenskih seljačkih zadruga	190
5) Savez poljoprivrednih zadruga	191
6) Okružni potrošački savez za Hercegovinu	192
7) Savez obrtničkih zadruga	192
8) Savez Napretkovih zadruga	192
 POVEZIVANJE ZADRUGA SA SAVEZIMA IZVAN BOSNE I HERCEGOVINE	193
POVEZIVANJE SAVEZA SA VIŠIM ZADRUŽNIM ORGANIZACIJAMA	194
 REKAPITULACIJA REGISTROVANIH	
a) kreditnih zadruga 1919—1941. godine po godinama, članstvu, vrstama i jemstvu	196
b) nabavno-prodajnih zadruga 1919—1941. godine po godinama, članstvu, vrstama i jemstvu	197
c) zemljoradničkih proizvođačkih zadruga 1919—1941. godine po godinama, članstvu, vrstama i jemstvu	198
 ZAKLJUČAK	199
FREGLED ZADRUŽNIH ORGANIZACIJA REGISTROVANIH POD AUSTRILJSKOM UPRAVOM U OKRUŽNIM SUDOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU OD 1900. DO 1914. GODINE	205
Zemljoradničke zadruge po varošima 1919—1914. godine — Tabela br. 1	206
Zanatlijske zadruge 1909—1913. godine — Tabela br. 2	207

	Strana
Zemljoradničke proizvođačke zadruge 1911—1914. godine — Tabela br. 3	207
Zemljoradničke zadruge 1907—1914. godine — Tabela br. 4	207
Zemljoradničke zadruge nemačkih kolonista 1912—1914. godine — Tabela br. 5	217
Potrošačke zadruge činovnika 1909. godine — Tabela br. 6	218
Građevinske zadruge činovnika 1914. godine — Tabela br. 7	218
Proizvođačke zadruge nemačkih kolonista 1914. godine — Tabela br. 8 .	218
 PREGLED ZADRUŽNIH ORGANIZACIJA REGISTROVANIH U OKRUŽNIM SUDOVIMA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGO- VINE U PERIODU 1918—1941. GODINE	
Zanatlijske zadruge kod Srba 1920—1921. godine — Tabela br. 9	220
Zanatlijske zadruge kod Muslimana 1921—1930. godine — Tabela br. 10	220
Zanatlijske zadruge kod Hrvata 1920—1939. godine — Tabela br. 11 .	220
Varoške zemljoradničke zadruge	221
a) Srba trgovaca 1920—1931. godine — Tabela br. 12	221
b) Hrvata trgovaca 1921—1933. godine — Tabela br. 13	222
c) Muslimana trgovaca 1920—1925. godine — Tabela br. 14 . . .	223
Nabavno-prodajne zadruge u varošima 1921—1941. god. — Tabela br. 15	224
Nabavno-prodajne zadruge 1921—1941. godine — Tabela br. 16	225
Napretkove zadruge 1923—1937. godine — Tabela br. 17	227
Zadruge Jevreja 1924—1930. godine — Tabela br. 19	227
Zadruge Srba privrednika 1930—1932. godine — Tabela br. 18	228
Radničke konzumne i proizvođačke zadruge 1920—1938. godine — Ta- bela br. 20	228
Razne zadruge po varošima 1922—1940. godine — Tabela br. 21	229
Zadruge državnih službenika 1921—1940. godine — Tabela br. 22 . . .	232
Zadruge po selima Bosne i Hercegovine:	
a) kreditne 1919—1941. godine — Tabela br. 23	235
b) nabavno-prodajne po selima 1921—1941. godine — Tabela br. 24	249
c) razne zadruge manjina 1918—1941. godine — Tabela br. 25 . . .	251
Zemljoradničke proizvođačke zadruge	252
— Mlekarske zadruge 1921—1937. godine — Tabela br. 26	252
— Vinogradarske zadruge 1924—1937. godine — Tabela br. 27 . . .	253
— Stočarske zadruge 1929—1941. godine — Tabela br. 28	253
— Žitarske zadruge 1929—1937. godine — Tabela br. 29	255
— Voćarske zadruge 1931—1938. godine — Tabela br. 30	255
— Povrćarsko-voćarske zadruge 1932—1934. godine — Tabela br. 31	256
— Pčelarske zadruge 1931—1939. godine — Tabela br. 32	256
— Ribarske zadruge 1929—1933. godine — Tabela br. 33	257
— Razne proizvođačke zadruge 1932—1935. god. — Tabela br. 34	257
— Zdravstvene zadruge 1930—1940. godine — Tabela br. 35 . . .	257
Mesne zadruge za poljoprivredni kredit 1928—1933. god. — Tabela br. 36	258
LITERATURA	269

PREDGOVOR

Već se navršilo 120 godina od osnutka prve zadruga u svijetu. I pored toga što su zadruga bile nemoćne da riješe probleme radi kojih su osnivane, odnosno, koje su im namijenili njihovi osnivači, ipak, one su još uvijek kao društvene i ekonomske organizacije i danas aktuelne i interesantne za sitne proizvođače i potrošače u cilju poboljšavanja njihovog ekonomskog položaja.

Dugogodišnja istorija razvitka zadrugarstva u svijetu od njegovih prvih početaka, od osnivanja prve potrošačke zadruga u Rodždelu u Engleskoj 1844. godine pa dalje, pokazala je da su na njihovu pojavu i razvitak kao društveno-ekonomskih organizacija uticale posljedice kapitalističkog sistema. Među njegovim najizrazitijim posljedicama je eksploatacija društvene većine od strane manjine putem ekonomske prinude. Zadruga kao organizacije eksploatisanog stanovništva nastaju upravo tamo gdje se najprije razvija kapitalistički način proizvodnje. Poznato je da je on najprije zahvatio gradske privredne djelatnosti, a tek kasnije zahvata i poljoprivredu. Otuda je i razumljiva pojava da su eksploatisane mase gradskog stanovništva najprije počelo osnivati zadruga organizacije u cilju ekonomske borbe protiv eksploatacije. Među ovim stanovnicima kapitalističkom eksploatacijom su bili najteže pogođeni radnici i zanatlije. Oni prvi prihvataju ideje zadrugaških teoretičara, uglavnom socijalista utopista, stvarajući brojne zadruga organizacije. U ovim organizacijama oni vide mogućnost ekonomske borbe protiv kapitalista i njihove eksploatacije. Međutim kroz više od stotinu godina razvitka zadrugarstva nigdje, nikada, ni u jednoj kapitalističkoj zemlji ono nije uspjelo da oslobodi mase stanovništva od kapitalističke eksploatacije. I pored toga, ono je opravdalo svoje postojanje razvijajući kolektivnu svijest eksploatisanih masa stanovništva i ograničavajući kapitalističku eksploataciju, naročito eksploataciju od strane trgovačkog i finansijskog kapitala, ekonomskom borbom, udruživanjem u zadruga organizacije.

Zadrugarstvo uopšte, a posebno zemljoradničko, počelo se razvijati relativno kasno na području Bosne i Hercegovine, i to ne samo u poređenju sa drugim zemljama u Evropi nego i sa sjevernim krajevima Jugo-slavije. Prve zadruga se u Bosni i Hercegovini osnivaju tek oko 1900. g. Osnovni razlog tako kasne pojave zadrugarstva bio je u tome što su ovdje postojali zaostali feudalni društveno-ekonomski odnosi u poljoprivredi i što se kasno počinje razvijati i kapitalistička gradska privreda. Seljačko stanovništvo je 1900. g. sačinjavalo oko 90% ukupnog stanovništva.

I u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim zemljama do tada, zadrugarstvo se pojavljuje najprije u gradovima, tj. sredini u kojoj kapitalistički sistem pogada svojom eksploatacijom gradsko stanovništvo. Ovdje industrijski, trgovački i finansijski kapital brzo potiskuje sitnu zanatsku privredu izazivajući iste posljedice kao i ranije u razvitku kapitalizma u drugim zemljama. Zahvaljujući porastu broja slobodnog seljaštva finansijski i trgovački kapital prodire i na sela, podvrgavajući ga svojoj eksploataciji. Na osnovu iskustva iz borbe stanovništva protiv kapitalističke eksploatacije u drugim zemljama počinju se i ovdje stvarati zadružne organizacije, najprije u gradovima, a zatim i u selima. I pored uslova i problema u pojavi i razvitku zadrugarstva u Bosni i Hercegovini sličnih uslovima u sjevernim krajevima tadašnje Austro-Ugarske, ipak ovdje u njegovom razvitku, naročito na selu, bilo je i specifičnosti. Na njih se autor knjige: „Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. g” posebno osvrnuo dajući im i znatno više mjesta nego ostalim pitanjima, kako onim u periodu do 1918. g. tako i onim između dva svjetska rata.

O razvitku zadrugarstva u Bosni i Hercegovini do 1941. g. objavljeno je do sada nekoliko publikacija sa sličnom sistematikom materije kao i u ovoj knjizi, koju je napisao dugogodišnji zadrugni radnik Nikola Ilijić. Međutim, ono što je ovaj autor novo dao jeste obilje podataka, koje ponegdje, a naročito kada tretira pitanje spora između austro-ugarske okupatorske administracije i osnivača prvih zemljoradničkih kreditnih zadruga, prelazi i u detaljiziranje, što mu se može oprostiti zbog njegovog nastojanja da što bolje osvijetli ovdje ovaj interesantni početak stvaranja ovih vrsta zadrugnih organizacija. O tome pitanju je prikupio veći broj originalnih podataka iz dokumenata do kojih je došao zahvaljujući okolnosti da je Republički arhiv Bosne i Hercegovine primio i sredio obiman arhivski materijal bivšeg Zajedničkog ministarstva finansija u Beču i drugih ustanova iz vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Koristeći se ovim izvorom podataka, razvitak zadrugarstva do 1918. g. autor je dokumentovao nizom izvoda koji potiču iz tadašnjih originalnih dokumenata.

Iz podataka koje je autor prikupio i sredio u ovoj knjizi vidi se, između ostalog, odnos državne uprave prema zadrugarstvu, kako za vrijeme austro-ugarske okupacije tako i u vremenu između dva svjetska rata. U oba perioda su opisane prilike i uslovi u kojima su se osnivale pojedine zadruge i njihove više forme udruživanja. Uz to su izneseni osnovni ciljevi, razvojni put i brojni podaci o zadrugnim radnicima koji su se istakli u osnivanju pojedinih zadrugnih organizacija.

Autor je obradio pojavu i razvitak svih zadrugnih organizacija u Bosni i Hercegovini u oba perioda. Među njima on, ipak, ostavlja dosta mjesta zemljoradničkom zadrugarstvu. Iako se ove zadruge počinju osnivati tek poslije 1905. g., on im zbog njihovog značaja u to vrijeme i kasnije posvećuje posebnu pažnju. Vrlo detaljno su opisane teškoće sa kojima su se sudarili osnivači prvih zemljoradničkih kreditnih zadruga sa neograničenim jamstvom. Teškoće su proizlazile iz agrarne politike i pritiska birokracije, koja je ovladala tadašnjim administrativnim i sudskim aparatom te čudovišne države. Iako su ove vrste zadruga osnivane već odavno u drugim evropskim zemljama i u drugim krajevima Austro-Ugarske, među kojim i u krajevima nastanjenim jugoslavenskim narodi-

ma, ipak, zbog specifičnog stava i iznimnih mjera koje je austrijski administrativni aparat preduzimao i sprovodio u Bosni i Hercegovini, osnivači prvih zemljoradničkih zadruga naišli su na velike nepredviđene teškoće. Premda je od 1907. g. poslije prepiske, natezanja i drugih smetnji u administrativnoj proceduri, austro-ugarska uprava konačno odobrila osnivanje zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jamstvom, ipak, suprotnosti između njene agrarne politike i seljaštva bile su narasle do te mjere da je u 1910. g. buknuo u sjevernoj Bosni veliki seljački štrajk, koji je vlast morala da ugušuje čak i vojnom silom.

Uz vrlo obimnu prikupljenu i sistematizovanu građu o razvitku zadrugarstva, čitalac može u ovoj knjizi da upozna faktore i probleme koji su uticali i na zaostajanje poljoprivrede. Među njima se naročito ističe neriješeno agrarno pitanje, odnosno nesprovedena agrarna reforma, iako ju je Austro-Ugarska ostvarila još 1848. g. na svom ostalom teritoriju; zatim: administrativne smetnje osnivanju zemljoradničkih kreditnih zadruga sa neograničenim jamstvom, niska opšta i poljoprivredna prosvijećenost i relativno mala sredstva davana za unapređivanje poljoprivrede.

Na kraju, potrebno je istaći još i to da je, uzevši u cjelini, u ovoj knjizi sakupljen i sreden vrlo obiman i značajan dokumentacioni materijal. Zahvaljujući brojnim podacima, knjiga može korisno poslužiti kao građa za naučno istraživanje, studioznu obradu i dalje osvjetljavanje ovog vrlo interesantnog razdoblja u razvitku zadrugarstva u Bosni i Hercegovini.

Ljubo Božić

Sarajevo, 15. septembra 1964.



U V O D

Za vreme turske uprave u Bosni i Hercegovini nije bilo savremenih zadruga. Način života i društveni odnosi bili su srednjovekovni. Ekonomsko obeležje društva bilo je esnafski organizovano zanatstvo u varošima i feudalni agrarni poredak na selu.

U varoškim ekonomskim centrima razvijala se kućna i esnafsko-zanatska privreda. U malim zanatskim preduzećima kapital je igrao poredenu ulogu. Zanatlije po potrebi putuju od sela do sela i prodaju svoje izradvine. Mnoge kućne radinosti, kao tkanje ćilima i beza, vezovi, izrada keramike, drvnih predmeta i dr., tehnički napreduju do visokog stepena zanatske proizvodnje. Trgovina između grada i sela vrši se razmenom dobara, najviše bez posrednika. U mestima gde se povremeno održavaju vašari trgovci kupuju viškove poljoprivrednih proizvoda i prodaju razne tekstilne i kolonijalne proizvode.

U selu je feudalni agrarni poredak. On je karakterističan ne samo po vrstama svojine¹ već i po specifičnim odnosima koji su u njegovom okviru uspostavljeni. Na jednoj strani, spahije i čitluk-sahibije, a na drugoj, kmetovi-čifčije obrađivači zemlje.

Spahije su bile direktni organi turske države, kojima su, pored osnovnih vojnih dužnosti, poveravane i neke građanske službe. U vojnom pogledu obveznici su za unutrašnje i spoljne poslove države. Za državnu zemlju oni vrše službu poreznika i gruntovničara. Njihova dužnost bila je da se brinu o redovnoj obradi zemlje na spahiluku² i da obrađivačima zemlje izdaju isprave o posedu. Za vršenje svih tih funkcija, funkcija organa državne uprave, država ih je nagrađivala na taj način što im je ustupala prihode dobijene sa državne zemlje.³ Zaokružavane manje ili veće oblasti sela država je davala spahijama kao timare⁴ ili zijamete.⁵

¹ Do polovine 19. veka održalo se 5 kategorija zemlje: 1) privatna svojina — mulk, 2) državna svojina — mirija, 3) vakufska svojina — mevkufe, 4) zemlje ostavljene za opštu upotrebu — metruke i 5) zemlje bez gospodara — mevat.

² Spahiluk je bio skup malih seoskih poseda — čitluka (tipa Grundherr = schaft). Čitluk, ili kmetovsko selište, bio je seljački posed koji je, prema bonitetu zemlje, iznosio od 60 (najbolje) do 150 dunuma (najgore) zemlje.

³ dr Vasilj Popović: Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima. Abdul-Medžida (1839—1861); Srpska Akademija nauka — Odeljenje društvenih nauka; Beograd, 1949. godine; knjiga 59. strana 14.

⁴ Timari su bili spahiluci sa prihodima ispod 20.000 akči (otprilike 250 dukata u XVI veku); njihovi posjednici zvali su se spahije.

⁵ Zijameti su spahiluci sa prihodom iznad 20.000 akči. Njihov posednik zvao se za'im.

Spahijina uloga bila je uloga jedne vrste državnog službenika na spahiluku sa naslednim pravom na državne prihode. On nije bio vlasnik zemlje. Nije zemljom mogao slobodno da raspolaže niti ju je mogao uzeti kao svojinu. Nije smeo seoske i gradske pašnjake pretvarati u oranice, a ni izdavati ih obrađivačima uz tapijsku obavezu. Njegovo nasledno pravo sastojalo se u primanju desetine kao poreza sa državne zemlje (erazimirije).

Usled nemogućnosti da se plaćaju novcem iz državne kase, spahijama se na pojedine čitluke u njihovom području pridružuju čitluk-sahibije, drugi rod vojnih obveznika. Ovi sa državne zemlje uzimaju od obrađivača jedan deo roda (desetinu) od žita, zelja, luka, pasulja, sočivice, vlakna od konoplje i lana, grožđa, sena, voća, košnica i drugih proizvoda, kao naplatu u naturi za vršenje svojih vojnih dužnosti. Ova naplata u naturi za obrađivače zemlje predstavljala je veliko opterećenje.

Kmet (čifčija) bio je nasledni obrađivač čitluka (kmetskog selišta). Njegovo nasledno pravo obrađivanja zvalo se kmetovsko pravo poseda dok god ga obrađuje. Po smrti obrađivača zemlje, nasledivali bi ga sinovi, braća i druga rodbina predviđena zakonom. Sinovi su nasledivali oca sa pravima obrađivanja poseda bez obaveze plaćanja takse za nasledstvo spahiji. Drugi naslednici plaćali bi spahiji taksu na prenos poseda i za to dobijali tapiju (dokumenat o plaćenju prenosnoj taksi). Obađivača sa tapijom spahija nije mogao da potera sa zemlje sem u slučaju ako je tri godine prestao da je obrađuje. Kmet-obrađivač mogao je erazimirijsku zemlju dati drugom seljaku samo uz prethodnu dozvolu nadležnog spahije. Novi obrađivač, po isplati takse, dobio bi od spahije tapijsku ispravu o posedu.

Spahiji i čitluk-sahibiji seljak je morao davati trećinu (četvrtinu ili petinu) i desetinu od dobijenog prinosa. Obaveze te vrste ispunjavao je i u slučajevima kad bi sa zemlje dobijao prinos u visini posejanog semena. Tada bi njegov trud bio uzaludan. Po odbitku trećine, desetine i semena, obrađivaču-kmetu od žetve ostajalo bi nešto više od jedne trećine (35%). Njegova nagrada za trud dostizala je jednu trećinu najnižih nadnica.

Pored naslednog prava obrađivanja zemlje, kmetovi su po zakonu bili obavezni da kuluče (begluče, argatuju) svojim spahijama. Kulučenje se sastojalo u obrađivanju gospodareve zemlje, vinograda, pobiranju, donošenju plodova i drugih radova, i to svaka kuća bila je dužna da kuluči po tri dana. Obaveze ove vrste proširivane su samovoljno, do zloupotrebe, u odnosu prema svim kmetovima, za sve spahijine radove, i do većeg broja besplatnih nadnica.

POLOŽAJ SELJAKA POD TURSKOM UPRAVOM

Položaj zemljoradnika u Bosni i Hercegovini, od kako su se počele uvoditi reforme u Turskoj, postajao je sve teži i nesnosniji. Zavisano ekonomski, zemljoradnik nije mogao napredovati. Slaba državna vlast nije bila u stanju da natera bosanske feudalce na pokornost državi, još manje je mogla da zaštiti zemljoradnika od njihove samovolje. U vezi s izrazito naturalnom privredom nije bilo ni najosnovnijih uslova za ekonomski razvitak.

Svim reformama turske uprave u toku XIX veka bio je cilj da se uspostave snošljiviji odnosi između gospodara aga i begova, s jedne, i kmetova-obradivača zemlje, s druge strane. Međutim, elementi na koje se naslanjala turska uprava u Bosni uporno su podržavali nasleđeni nered u upravi, građansku neposlušnost, nasilje, finansijsko rasulo, podmitljivost, vodeći izvrtanju svih reformnih mera u nove nesnosne terete za zemljoradnike.⁶

Najveći deo stanovništva na selu živeo je u porodičnoj (krvnoj) zajednici. Po obliku privređivanja, ova je imala svoj način rada i posebna gledanja na privredne i društvene odnose. U osnovi je bila zajednica ukupne imovine, rada, života i potrošnje krvno vezanih članova. Najveći deo potrošnih dobara članovi proizvode sami, u svom delokrugu. Ono što sami ne proizvode nabavljaju u varoši ili na vašaru. Trgovcu odnose na prodaju poljoprivredne proizvode. Svi članovi porodične zadruge rade na čitluku. Svi se izdržavaju iz dela prinosa koji se dobija sa čitluka. Aga kao korisnik dela prinosa nije bio zainteresovan za investiciona ulaganja, još manje da preduzme neke mere koje bi doprinele povećavanju prinosa. Kmet niti je mogao ni imao računa da se, pored ulaganja radne snage, bori za povećani prinos, kojim se inače, ne koristi sam sa svojom porodicom.

Njegovo stanje bilo je teško. Bio je bez sredstava. Sem vakufa (fondova-legata), drugih javnih ustanova koje su se bavile kreditiranjem nije bilo. U nedostatku ovih, pribegavao je kmet spahiji ili onom begu koji se, primamljen rentabilnošću, bavio davanjem zajmova — kao svojim dopunskim zanimanjem.

Napori seljaka da pribave sredstva za kupovinu zemljišta nailazili su na teškoće i na druge, za njih nove, vidove eksploatacije. Zbog toga, uslovi za dobijanje zajma bili su vrlo teški. Kamatna stopa bila je visoka i zavisila od niza faktora. Službeni list „BOSNA” u svom broju 77 od 18. novembra 1867. godine registruje da je seljak na zajam plaćao kamatu do 60%.

Izolovan i udaljen od privrednog središta, u pribavljanju sredstava seljak je bio prepušten samom sebi. U uslovima primitivne obrade zemlje prihod je ostajao isti, dok su njegove potrebe, usled povećavanja broja članova porodice, davanja obaveza itd., postajale sve veće. I poreske obaveze plaćao je u naturi.

Ekonomski zavisan pod turskom upravom, seljak je, pod nešto snošljivijim uslovima, kredit mogao da dobije iz menafi-sanduka,⁷ insti-

⁶ dr Vasilj Popović: Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861); Srpska Akademija nauka — Odeljenje društvenih nauka; Beograd, 1949. godine; knjiga 59, str. 10.

⁷ Po ugledu na Mithad-pašinu akciju u Pirotu (Niški sadžak), gde je osnovana prva opštekorisna kasa 1. februara 1864. godine (dr Ilija Palazov: Zadrugarstvo u Bugarskoj; Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika; Beograd, 1936. godine; knjiga 14, str. 12), bosanski valija Topal-Osman-paša propisuje Pravilnik o organizovanju posebnih menafi-sanduka u Bosni i Hercegovini 1866. godine (vidi službeni list „BOSNA” od 8. oktobra 1866. godine). Na osnovi ovog Pravilnika pod Reuf-pašinim rukovodstvom (1866—1869) osnovani su u svima varošima zborničkog okruga 1867. godine prvi menafi-sanduci u Bosni i Hercegovini. Sredstva za njihovo kreditiranje formirala su se od prodatih proizvoda koji su prethodno besplatno prikupljani od seljaka. Na

tucije ekonomsko-socijalnog karaktera, ukoliko je ovaj u srezu bio organizovan i imao raspoloživih sredstava za tu svrhu.⁸

U menafi-sanduk nisu se udruživali pojedinci, već su se koncentrisali proizvodi pa je iz dobijenih sredstava iz prodaje vršeno kreditiranje seljaka, zatim trgovaca i zanatlija.

Austrijska uprava zatečene menafi-sanduke reorganizuje, proširuje njihov sadržaj rada i način formiranja sredstava i oni, kao kotarske (sreske pripomoćne zaklade, kojih je u Bosni i Hercegovini bilo 51, nastavljaju rad na kreditiranju seljaka. Iako se seljaci ni u njih nisu udruživali, ipak su jemčili neograničeno za sve obaveze zaklada.

Menafi-sanduk pod turskom upravom i reorganizovana zaklada pod austrijskom upravom — iako oba bez zadružnih atributa — bili su prve organizacije koje su kreditirale seljake u Bosni i Hercegovini.

POLOŽAJ SELJAKA POD AUSTRIJSKOM UPRAVOM

Položaj seljaka pod austrijskom upravom još je teži. Saferska naredba iz 1859. godine, kojom su bili regulisani odnosi između aga i kmetova, zadržana je i dalje na snazi. Austrija usvaja ne samo posedovne i pravne već i kmetske odnose. Uvođenjem u gruntovničke knjige legalizuje običajna prava. Zadržava feudalni poredak jer joj odgovara da seosko stanovništvo drži u zavisnosti.

U novčanom priređivanju seljak izlazi iz izolovanosti, podnosi sve nasleđene i, za nove povećane potrebe, znatno veće poreske obaveze. Samo prikupljanje poreza, naročito „desetine“ (porez koji je iznosio deseti deo seljakove letine), vršeno je bezobzirno i kruto. Pogadalo je naročito kmetove. To je izazivalo duboka nezadovoljstva, brojne nesporazume i sve češće sporove. Rastuća nezadovoljstva između aga i kmetova uprava nastoji da lokalizuje i da po svaku cenu između njih otkloni nesporazume. U cilju uvođenja „reda“ u toj oblasti počinje da izdaje naredbe od kojih svaka polazi od konkretnih slučajeva, ali se ne preduzimaju mere da se eliminišu osnovni uzroci nesporazuma. Tim metodom služi se dugo. Umesto otklanjanja uzroka nesporazumima, utvrđuje opšti metod po kome se ima da određuje visina prinosa i način kako aga i kmet treba da ostvaruju svoja prava i izvršavaju obaveze. Po jednoj takvoj naredbi iz 1905. godine,⁹ kmet je obavezan da obavesti agu ili njegovog subašu kad misli da obere letinu, odnosno da ovrše (ili

zajam iz ove ustanove, ukoliko ga je mogao dobiti, seljak je plaćao mesečno 1%, tj. na svakih 100 groša zajma 12 groša kamate, sa najdužim rokom od 12 meseci. Za vreme turske uprave u Bosni i Hercegovini funkcionisalo je 38 menafi-sanduka, od kojih u banjalučkom — 5, bihaćkom — 8, hercegovačkom — 4, travničkom — 6, sarajevskom — 6 i zborničkom okrugu — 9 (Hamdija Kreševljaković: Menafi-sanduci u Bosni i Hercegovini od 1866—1878. g; Sarajevo, 1940. god.; str. 16—18).

⁸ Pre ovih javnih ekonomsko-socijalnih ustanova Šćepan Grdić pominje da je u Mostaru 1859. godine osnovana „Narodna blagajna“ kao privatno samostalno društvo kome je bio cilj „pomoć narodu“ (Šć. Grdić: „Prosvjetne borbe“ — Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje; Sarajevo, 1929. g.; str. 384).

⁹ Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu za 1905. godinu, „Naredba Zemaljske vlade za BH br. 86078/I od 31. maja 1905. godine“.

da obere kukuruz, splasti seno i sl.). S druge strane, aga, ili subaša, treba da dođe na čitluk i zajedno sa kmetom podeli hak u naravi (prinos u proizvodnji, prim. N. I.) ili da se pogodi s njim u pogledu deobe. Ako aga ima više kmetova, u obavezi je da sa svakim od njih posebno utvrdi dan vršidbe, odnosno deobe, da bi mogao primiti prinos koji mu pripada. Sve nesporazume ove i slične vrste bio je nadležan da rešava kotarski (sreski) ured, odnosno njegova ispostava. Ukoliko aga ne bi došao ugovorenog dana, kmet je mogao bez age slobodno da pobere letinu.

Pored ovakvog stava, između aga i kmetova dolazilo je i dalje do sporova. Umesto nasledene naplate desetine i naredbodavnih metoda regulisanja odnosa između aga i kmetova, austrijska uprava 1906. godine uvodi za seljake desetinski paušal. Seljak već slobodnije raspolaže dobijenim prinosom. Oslobođen je obaveze da mu se, putem komisije, svake godine procenjuje prinos. Paušaliranjem kmet se ne oslobađa obaveze, već se može da sporazumeva s agom u pogledu izmirenja obavezne trećine, a ne kao ranije — na bazi poreskih knjiga.



PRVI PERIOD

PRVI UTICAJI

Individualno udruživanje na zadružnoj osnovi od devedesetih godina XIX veka prenošeno je u Bosnu i Hercegovinu iz Hrvatske, Vojvodine, Dalmacije, Nemačke, Mađarske, Češke i Italije. (Uticaj iz Srbije bio je sprečen potpunom izolovanošću Bosne od Srbije i zabranom svih knjiga i listova iz Srbije.)¹⁰ Iz njihovih centara dopiru listovi i časopisi koji raznovrsnom gradom omogućuju pojedincima i širokim slojevima da se upoznaju sa razvojem društvenih odnosa, političkim i ekonomskim zbivanjima u svetu. Tim putem postupno dopiru i vesti o novim zadružnim formama individualnog udruživanja. Dok su u susednim pokrajinama, pored liberalnijih propisa, bili povoljniji uslovi za razvitak zadruge, u Bosni i Hercegovini bilo je to otežano u prvom redu usled nerazvijenih kapitalističkih odnosa i, osobito, nelikvidiranog feudalnog društveno-ekonomskog sistema. Svoju privrednu politiku u Bosni i Hercegovini austrijska uprava razvijala je na bazi konfesionalnog razdvajanja. Takav metod, međutim, najmanje je pogodovao zadružnom radu, kome, po shvatanju okupatora, široke mase nisu bile dorasle. Služeći kolonizatorskoj privrednoj politici okupatorska štampa, na razne načine, propagirala je udruživanje sredstava u raznim akcionarskim društvima, dok se suprostavljala svakoj drugoj vrsti, pogotovu udruživanju ličnosti u savremenim zadružnim ustanovama.

Sticajem prilika „BOSANSKA VILA”, više od svih listova i časopisa svoga doba, pored svoje uloge na književnom i uopšte kulturnom polju, bila je važan prenosilac zadružnih vesti iz susednih pokrajina i prvi propagator savremenog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini. To čini najpre kratkim registrovanjem organizovanja pojedinaca raznih struka u privredne zadruge, da bi docnije, uz pojedine vesti, isticala privredne zadatke zadruga, njihove uspehe i uopšte koristi koje proizlaze iz zajedničkog rada. U pogledu informacija orijentiše se na naše pokrajine, prvenstveno one pod Austro-Ugarskom, zatim na Srbiju i Crnu Goru.

Savremena zadruga u Bosni i Hercegovini pominje se najpre u „BOSANSKOJ VILI” br. 21 od 1. novembra 1886. godine. Tu se posebno ukazuje našim zanatlijama da ljudi, prvenstveno iz reda jednoga zanata, sačinjavaju zadrugu zanatlijsku. Ovim se daje samo na znanje zanatlijama da, sem esnafa, postoji i druga vrsta udruživanja, u zadrugama.

¹⁰ Đoko Perin: Uticaj zadrugarstva u Srbiji na zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini, Spomenica Mihaila Avramovića; Beograd, 1934. godine; strana 99.

Prve vesti o osnivanju zadruga donosi list — iz Hrvatske. Tamošnje srpsko stanovništvo u selima i varošicama već od 1896. godine, po ugledu na Srbiju, otpočelo je da razvija zadružnu aktivnost na istim osnovama. Tu se, pored organizovanja „Srpske zemljoradničke zadruge za međusobno pomaganje i štednju u Korjenici“¹¹ i „Zemljoradničke zadruge u Gospiću“,¹² registruje osnivanje „Srpske zemljoradničke zadruge u Zagrebu“,¹³ što je praktično, posle osnovanog dovoljnog broja zadruga, značilo osnivanje Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga (kao zadruge u Zagrebu, prim. N. I.). Dok u prvim vestima nema ništa bliže o karakteru zadruga, njihovoj vrsti, osnovici i predmetu poslovanja, za Zadrugu u Zagrebu ističe se da će se „starati da što više osnuje takvih zadruga i po drugim krajevima“. Sem instrukcione uloge, Zadruga će „upućivati svoje članove na što bolji rad, nabavljati im kredit i privredne sprave, sjeme i sve drugo za domazluk, starati se o zajedničkoj prodaji proizvoda i time unapređivati njihovu privredu“. Pored Zadruga, „Centralna kasa privrednih zadruga“ vršiće novčano obračunavanje za sve zadružne organizacije i „davaće članovima zajam uz najpovoljnije uslove a tako će od njih primati novac“.

Zadružna akcija u Vojvodini, koja je zahvatila sve društvene slojeve, prati se sa živim interesovanjem. Ekonomska studija Jaše Tomića „Ima li pomoći našim zanatlijama“ prvo je uputstvo koje podstiče neobaveštene zanatlije da „u svom sopstvenom interesu razmisle o udruživanju“.¹⁴ Ističe se aktivnost učitelja u organizovanju sopstvene „Zadruge za međusobno pomaganje i štednju u Novom Sadu“,¹⁵ koja se pominje ne samo kao ustanova svoje vrste među službenicima već se i ukazuje na predmet njenog poslovanja i mogućnost da, sem učitelja, u njeno članstvo stupaju i druga lica koja Uprava primi. Pokret povrtlara u Novom Sadu da na zadružnoj osnovi pristupe proizvodnji i prodaji povrtnarskih proizvoda proširuje vrste zadruga. „BOSANSKA VILA“ u slučaju ove specijalne „Srpske povrtarske zadruge, u. s. n. j.“ ističe ne samo osnov međusobnog povezivanja već i njen zadatak po kome će „primati od zadrugara sve proizvode i prodavati ih dobrom cijenom“.¹⁶

Godišnje skupštine saveza, programi njihovih kongresa sa predavanjima i, naročito, doneti zaključci u pogledu načina i smera udruživanja i unapređivanja poljoprivredne proizvodnje predmeti su redovnog registrovanja, kao što su to i broj i vrsta zadruga, njihovi uspesi, stepen privrednog i kulturnog razvitka stanovništva u krajevima izvan Bosne i Hercegovine.

Prilikom pojave „Prve crnogorske novčane zadruge u Nikšiću“ „BOSANSKA VILA“ ukazuje na to da je zadružna misao prokrčila put i u udaljenije krajeve. Iako ne iznosi ništa bliže o njenom karakteru, list ističe da je, „zadruga upisujući akcije, otpočela sa radom“.¹⁷

¹¹ „BOSANSKA VILA“ br. 4 od 29. februara 1896. godine, str. 68.

¹² „BOSANSKA VILA“ br. 5 od 15. marta 1896. godine, str. 83.

¹³ „BOSANSKA VILA“ br. 5 od 15. marta 1898. godine, str. 78.

¹⁴ „BOSANSKA VILA“ br. 19 od 15. oktobra 1897. godine, str. 303.

¹⁵ „BOSANSKA VILA“ br. 2 od 30. januara 1902. godine, str. 39.

¹⁶ „BOSANSKA VILA“ br. 11 od 15. juna 1902. godine, str. 219.

¹⁷ „BOSANSKA VILA“ br. 5 od 15. marta 1901. godine, str. 99.

Društvo „Srpska zora” u Dubrovniku svojom aktivnošću na privrednom polju izazvalo je veliko interesovanje. Da bi se sličan interes probudio i u Bosni i Hercegovini, „BOSANSKA VILA” ističe značaj Društva kome je, pored ostalog, cilj osnivanje narodno-privrednih ustanova „osobito zemljoradničkih zadruga, štedionica i unapređenje poljoprivrede”.¹⁸ Pod uticajem ovog Društva u selu Momišićima (Crna Gora) osnovana je „Prva zemljoradnička zadruga” u Crnoj Gori.¹⁹

Vesti o osnivanju niza novih zemljoradničkih zadruga u Srbiji Bačkoj i Banatu, kao i o „Prvoj mljekarskoj zadruzi u Banji Koviljači”, list registruje detaljnije ukazujući na to da je zadružni razvitak u Srbiji otišao daleko napred. Ne propušta da istakne da se navršava već deset godina od osnivanja prve zemljoradničke zadruge u Srbiji i da su srpske zadruge osnovale već svoj Savez zemljoradničkih zadruga, koji održava skupštinu i jubilarni kongres u Vranju.²⁰

O radu slovenačkog stanovništva na zadružnom polju, naročito o pobudama koje su ga podsticale na udruživanje i uspesima koji su postignuti, „BOSANSKA VILA” izveštava opširnije. Braća Slovenci „grozničavo rade da se što više otmu ispod njemačkog uticaja. Stoga u svima mjestima osnivaju kreditne zadruge kako bi što više podigli narod materijalno”.²¹

Bez bojazni konstatuje se da je u Hrvatskoj za deset godina osnovano u raznim mestima 200 zadruga. Te su ustanove „više koristile narodu nego sav naš rad u Bosni i Hercegovini za dvadeset i pet godina okupacije”.²²

Sem ovim, „BOSANSKA VILA” redovno je budila i podsticala narode Bosne i Hercegovine na udruživanje i obaveštavanjem o drugim društvenim akcijama (trgovaca, zanatlija, dobrotvorne zadruge Srpkinja i dr.). Drugi listovi i časopisi, ukoliko su i pominjali zadrugu, nisu to činili u propagandne svrhe.

U propagadnoj ulozi u pogledu savremenih zadruga „BOSANSKOJ VILI” postepeno se pridružuje „PRIVREDNIK”, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu. Najpre u manjem, a zatim u sve većem broju primeraka list ulazi u Bosnu i Hercegovinu. Obradom materijala iz prakse i uputstvima za rad zadruga pojačano krči put njihovom organizovanju u najširim slojevima stanovništva. Imućniji privrednici u nekoliko primeraka pretplaćuju list gradskim i seoskim školama, kao i pojedincima. To u znatnoj meri omogućuje pismenijim ljudima, bez razlike na konfesiju, da bliže upoznaju suštinu savremene zadruge. Iz „PRIVREDNIKA” neposredno prati se aktivnost srpskih, nemačkih, talijanskih, mađarskih i drugih zadružnih organizacija. Pružena je mogućnost da se sagleda njihova materijalna strana, odnos vlasti prema zadrugama, metod zajedničkog rada i dr. Znatno se doprinosi proširenju pojmova o potrebi udruživanja na zadružnoj osnovi.

¹⁸ „BOSANSKA VILA” br. 9 od 15. maja 1902. god., str. 179.

¹⁹ „BOSANSKA VILA” br. 19 i 20 od 31. oktobra 1904. god., str. 366.

²⁰ Isto — br. 10 od 31. maja 1904, str. 299; br. 13 i 14 od 31. VII 1904. godine, str. 245.

²¹ Isto — br. 13 i 14 od 31. VII 1904. god., str. 245.

²² Isto — br. 21 i 22 od 30. XI 1904. god., str. 397.

U organu se iznose i načela pojedinih sistema zadruga, informiše se o tome koji od njih najbolje odgovara zanatlijama u varošima, zemljoradnicima u selima itd. Ne izostaju informacije o razvitku zadrugarstva u drugim zemljama, o zadružnim organizacijama višeg stepena, kao i o manifestacijama međunarodnog zadružnog karaktera.²³

Sem „BOSANSKE VILE“ i, posle 1900. godine „PRIVREDNIKA“, u Bosnu i Hercegovinu dostavljaju se razne brošure iz zadružnih saveza Beograda i Zagreba. To su kongresna predavanja, kojima se upoznaju širi slojevi sa značajem zadružnog rada i unapređenjem poljoprivrede uopšte. U njima se izlažu ne samo novi metodi rada u poljoprivredi već i osnovna načela pojedinih vrsta zadruga. Pisana popularno i stručno, ona dopiru u sve krajeve, pa i u Bosnu i Hercegovinu.

POJAVA ZADRUGA

Savremene zadruge u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim našim pokrajinama, javljaju se najpre u varošima. Nekoliko godina posle okupacije nije bilo propisa po kome bi se moglo da vrši udruživanje pojedina na zadružnoj osnovi. Tek donošenjem posebnog zakona²⁴ 1883. godine pruža se mogućnost poslovanja trgovačkim, akcionarskim i drugim društvima uključujući ovamo i rad privrednih zadruga. Međutim od donošenja zakona trebalo je da protekne 17 godina kako bi se pristupilo organizovanju savremenih zadruga. Pritisak stranog kapitala izazvao je potrebu zaštite ugroženih interesa, u prvom redu zanatlija i trgovaca. Ali pojedinačne snage nisu bile kadre da to učine. Primeri rada na zajedničkoj zadružnoj osnovi među trgovcima i zanatlijama iz Hrvatske i Vojvodine podsticali su na preduzimanje slične akcije.

Pravni osnov za organizovanje privrednih zadruga regulisan je pomenutim Trgovačkim zakonom. U njegovom XI poglavlju, od § 245. do § 281, postavljeni su osnovni organizacioni principi savremenih zadruga, precizirani odnosi između zadrugara, trećih lica, izbor i funkcionisanje organa upravljanja, kontrola poslovanja, način prestanka itd. Ukoliko odredbama iz ovog poglavlja nije bliže regulisana izvesna materija, važile su adekvatne odredbe za akcionarska društva. Predviđano je osnivanje kreditnih zadruga, zadruga za nabavku sirovina, za držanje zajedničkih skladišta, za obavljanje zajedničke proizvodnje, potrošačkih zadruga, kao i stambenih zadruga (§ 245. Zakona). Sve vrste zadruga, po ugledu na zakone Austrije i Mađarske, mogle su se organizovati sa neograničenim ili ograničenim jemstvom svojih članova (stav 3, § 245. Zakona). Osnivanje zadruga²⁵ bilo je uslovljeno prethodnim pribavljanjem dozvole, koja je u sebi krila osnovnu prepreku udruživanju. Bilo je izvan delo-

²³ „PRIVREDNIK“, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, br. 19 od 20. oktobra 1904. godine.

²⁴ Za područje Bosne i Hercegovine donet je poseban Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu, odobren 7. juna 1883. godine i od strane Zemaljske vlade za BH u Sarajevu oglašen pod br. 4173/II od 24. juna 1883. godine.

²⁵ Isto. (Po § 246. Trgovačkog zakona za BH bilo je predviđeno da se „zadruge mogu sklapati samo dozvolom vlade“. Za okupiranu Bosnu i Hercegovinu Zemaljska vlada u Sarajevu bila je samo izvršni organ. U njenu nadležnost nije spadalo izdavanje dozvola za osnivanje zadruga.)

kruga Zemaljske vlade da, u smislu ove zakonske odredbe, izdaje odobrenja za osnivanje zadruga. To pravo zadržalo je za sebe Zajedničko ministarstvo finansija u Beču.

Administrativni postupak oko osnivanja zadruge bio je birokratski. Organizatori su putem sreske vlasti morali da upućuju molbu Zemaljskoj vladi sa nacrtom pravila. Dostavljeni materijal tu se pregledao u svima pojedinostima. Potom je upućivan Zajedničkom ministarstvu u Beč da ono odluči treba li ili ne izdati odobrenje. Dostavljeni materijal sa nacrtom pravila podvrgavan je detaljnom pregledu s organizacionog, pravnog i političkog stanovišta i, na osnovu opšte ocene, internim propratnim aktom vraćao se Zemaljskoj vladi u Sarajevo. Odavde se, putem okružne, stavlja u zadatak sreskoj vlasti da pokretače izvesti da li im je dozvoljeno ili nije; ako jeste, pod kojim uslovima i u kom roku moraju da održe osnivačku skupštinu. Samo pregledani nacrt pravila s eventualnim primedbama mogao je da bude predmet raspravljanja na skupštini. Ukoliko se skupština ne bi održala u određenom roku ili se ne bi postupilo po datim primedbama, predlagači bi, po istoj proceduri kao i prvi put, morali dostavljati propisani materijal za dobijanje dozvole, bez koje nije moglo doći do konstituisanja.

Pravila prihvaćena i potpisana na osnivačkoj skupštini (u 5 primeraka) sa zapisnikom upućuju se putem sreske i okružne vlasti Zemaljskoj vladi. Ponovo se vrši pregled i utvrđuje da li je bilo odstupanja od predloženog nacrta i da li je sve u skladu sa stavom koji je najpre zauzelo Zajedničko ministarstvo. Ukoliko se utvrdi da pravila odgovaraju i da je postupljeno po datim primedbama, traži se konačna saglasnost iz Beča. Kad se to odobri, pravila se potvrđuju i pismenim aktom, putem okružne i sreske vlasti, dostavljaju osnivačima zadruge. Na osnovu overenog primerka pravila održava se skupština konstituisanja, posle koje se jedan primerak overenog zapisnika, nacrta pravila, spiska osnivača, s potpisima članova upravnog odbora, dostavlja nadležnom okružnom sudu radi uvođenja u registar društvenih firmi. Okružni sud bi po dužnosti ispiti-vao materijal i ukoliko bi utvrdio da je u svemu postupljeno po odredbama Trgovačkog zakona, uvodio bi zadrugu u registar, izdavao osnivačima svoju potvrdu na pravilima, dok je primerak rešenja sa svim bitnim elementima dostavljao za objavu oglasa — službenim novinama.²⁰

Primenom ove procedure austrijska uprava kočila je osnivanje zadruga u Bosni i Hercegovini. Tako se odnosi od početka sistematski prema pokretačima zadruga sviju konfesija, u varošima i selima. U osnovi je koncesioni sistem pružao sve mogućnosti otežavanja razvitka zadružnog pokreta. Predlagačima su prilikom zahteva pravljene smetnje i iznalažene nove prepreke organizacione, pravne i političke prirode. U nacrtima se naročito gledalo na usklađenost predloženih odredaba s odredbama Trgovačkog zakona, na članska prava i dužnosti, na kompetenciju organa upravljanja, posebno na skupštinu, donošenje njenih zaključaka itd. Ako se odredbi u nacrtu pravila nije moglo prigovoriti sa jednog, kritički se osvrtao i prigovaralo sa drugog gledišta, samo da bi se odu-

²⁰ Isto. (Po § 251. „pre nego je vlada potvrdila zadrugu, te se ista upisala u trgovački registar i upis oglasila ne smatra se zadruga kao postojeća. Osobe, koje pre upisa i obnarodovanja uzrade što u ime zadruge, jamče osobno i solidarno“.)

govlačilo ili konačno odbilo.. Iako su za nacрте pravila uzimani gotovi tekstovi pravila iz susednih zemalja, ipak se insistira na otklanjanju nejasnosti, na prestilizovanju i sl. i sugerіше unošenje suprotnog sadržaja. Kad se na nacрт pravila nije mogla da stavi nikakva druga primedba, odbija se davanje dozvole za osnivanje zadruga zbog unetog neograničenog jemstva, iako je Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu taj sistem predviđao. Zahvaljujući proceduri, predlagači zadruga, od njenog organizovanja do uvođenja u registar, morali su čekati po nekoliko meseci, čak i po nekoliko godina.

I sistemom i postupkom kočeno je i usporavano osnivanje zadruga. To je planski iskorišćavano kao sredstvo ne samo da se spreči osnivanje i slobodan razvitak zadruga već da se organizovanje usmeri na takvu vrstu zadruga koje bi bile ograničene u privrednoj aktivnosti i u svemu zavisne od sprovođenja privrede politike austrijske uprave.

Iz tih razloga zadruga u Bosni i Hercegovini javljaju se nešto docnije.

VAROŠKE ZADRUGE

Prva zadruga klasičnog tipa na području Bosne i Hercegovine, po odredbama Trgovačkog zakona za BH, organizovana je pod firmom „KREDITNO I ŠTEDNO DRUŠTVO U SARAJEVU, z. s o. j.” (KREDIT UND SPARVEREIN IN SARAJEVO, G. m. b. H). Njeno organizovanje, po § 247. Trgovačkog zakona, izvršeno je 19. juna 1900. godine u Sarajevu. Po sistemu koji je važio za Bosnu i Hercegovinu, dozvolu za njeno osnivanje neposredno po podnetom zahtevu, na osnovu odobrenja Zajedničkog ministarstva u Beču, izdala je Zemaljska vlada 25. septembra 1900. godine pod br. 1067.

Zadruga je imala zadatak „da članovima obezbeđuje novčana sredstva za podmirenje njihovih potreba, da vrši eskontovanje menica sa ili bez pokrića, da pribavlja zajmove potrebne svojim članovima, da vrši reeskontovanje menica i da prima štedne uloge” („SARAJEVSKI LIST” br. 131 od 4. novembra 1900. godine).

Po svojoj vrsti Zadruga je bila organizovana na bazi ograničenog jemstva. Članovi su se klasifikovali u dve kategorije; u osnivače-potpisnike pravila i u naknadno upisane članove. Osnivači, kojih je bilo 21, za obaveze Zadruga jamčili su jednostruko, tj. u visini upisanog udela. Naknadno upisani članovi, međutim, jamčili su dvostruko, tj. pored uplaćenog udela od 1.000 kruna, još tolikim iznosom (do 2.000).

Registrowanje Zadruga ²⁷ izvršeno je u Okružnom sudu u Sarajevu 25. oktobra 1900. godine pod br. 7.016/civ. Oglas o njenom uvođenju u sudski registar objavljen je u službenom „SARAJEVSKOM LISTU” br. 131 od 4. novembra 1900. godine.

²⁷ Po § 249. Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu, zadruga se, na osnovu odobrenih pravila, potvrdne isprave i spiska članova, morala obavezno da upiše u trgovački registar onog suda na čijem se području nalazi sedište zadruga. Po uvođenju u registar, sudska odluka o pravnom statusu dostavljala se neposredno službenom listu radi objavljivanja. Tek po sprovođenju ovih radnji, zadruga se smatrala registrovanom i mogla je otpočeti rad.

U toku 1904. godine Zadruga je, na sopstvenu inicijativu, menjala svoja Pravila. Izmene je prethodno odobrilo Zajedničko ministarstvo u Beču 17. februara 1905. godine pod br. 11.459. Registrovanje izmena izvršeno je u Okružnom sudu u Sarajevu 20. jula 1905. godine pod br. 4.068 („SARAJEVSKI LIST” br. 92 od 4. avgusta 1905. godine).

Članovi Upravnog odbora ove prve Zadruge bili su: Menahem Alkalaj, trgovac; Nikola Berković (docniji direktor Zemaljske banke); Ginter Dančak, trgovac; Jozef Danon, trgovac; Mahmudbeg Fadilpašić, veleposjednik; dr Moric Rotkopf, advokat; Jovan Spahić, trgovac; Samuel Sumbulović, trgovac.

Kao zadruga s ograničenim jemstvom poslovala je do 4. maja 1906. godine. Toga dana na vanrednoj skupštini članova pretvorena je u Kreditnu banku i štedionicu. Zaključak o pretvaranju u akcionarsko društvo uveden je u registar Okružnog suda u Sarajevu 12. decembra 1906. godine pod brojem 4.650.

Brisanje Zadruge objavljeno je u „SARAJEVSKOM LISTU” br. 154 od 30. decembra 1906. godine.

Druga zadruga u Bosni i Hercegovini pod austrijskom upravom organizovana je bila 1903. godine, ali je posle niza prigovora na Nacrt pravila konstituisana tek 9. januara 1905. godine pod firmom SRPSKA ŠTEDIONICA U SARAJEVU, ZADRUGA S OGRANIČENIM JAMSTVOM. Dozvolu za njeno osnivanje, na osnovu odobrenja Zajedničkog ministarstva u Beču, izdala je Zemaljska vlada 16. maja 1905. godine pod br. 747.

Zadatak Zadruge bio je „da povoljnim kreditom unapređuje privredu svojih članova, da volju i duh za štednju razvija i da od svakog vrši primanje uloga na štednju i rukovanje”. Registrovanje je izvršeno u Okružnom sudu u Sarajevu 7. juna 1905. godine pod br. 4.147. Oglas o uvođenju u registar objavljen je u „SARAJEVSKOM LISTU” br. 77 od 30. juna 1905. godine.

Za obaveze Zadruge članovi su jemčili ograničeno u trostrukom iznosu upisanih udela. Jedan udeo iznosio je 200 kruna. Sa 1. I 1905. god. otpočeli su upis i uplatu prvog kola udela sa trajanjem od 4 godine. Po udelu član je uplaćivao nedeljno po 1 krunu.

Prvi članovi Upravnog odbora bili su: Gligorije Jeftanović, trgovac; Dim. Kočović, trgovac; Petar Vekić; Đuro Trnčić; Sima Prnjatović; Drago Pamučina (zamenici Jovo Pešut, Jovo Jevtić i Risto Maksimović).

Kao zadruga poslovala je do 30. aprila 1907. godine. Tada je na vanrednoj skupštini na predlog Aleksandra Besarovića, Jove Pešuta i Danila Dimovića, odlučeno da se pretvori u akcionarsko društvo, pod firmom SRPSKA NARODNA BANKA d. d., sa predviđenim kapitalom od 500.000 kruna.²⁸

U muslimanskom delu varoškog stanovništva u Bosni i Hercegovini prva Zadruga s ograničenim jemstvom organizovana je u Tešnju 2. maja 1906. godine. Pravila prihvaćena od članova odobrilo je Zajedničko ministarstvo u Beču 12. juna 1906. godine pod br. 6.337. Uključeni članovi jemčili su za obaveze Zadruge solidarno u jednostrukom iznosu, tj. do iznosa upisanih udela „kao poslovnih dijelova”. Registrovanje je izvršeno

²⁸ Todor Kruševac, Sarajevo: Sarajevo pod austro-ugarskom upravom od 1878—1918. godine. Sarajevo, 1960., strana 222.

u Okružnom sudu u Banjaluci 14. septembra 1906. godine pod br. 5.643/gr. („SARAJEVSKI LIST” br. 4 od 11. januara 1907. godine).

Sa široko postavljenim programom Zadruga je poslovala do 15. II 1910. g., kada je po zaključku skupštine pretvorena u akcionarsko društvo. Prvi članovi Upravnog odbora bili su: Adem-aga Mešić, predsednik; Zija-beg Donlagić, potpredsednik; Smail-beg Ferizbegović; Mahmud-beg Širbegović; Ahmed-aga Galijašević; Tahir-beg Smailbegović; Haki-aga Mešić; Smail-aga Galijašević; Emin-beg Eminbegović; Hali-aga Ahmedagić i Avd-aga Šainagić.

U hrvatskom delu stanovništva u varošima Bosne i Hercegovine došlo je do organizovanja prve zadruge u Bosanskom Brodu 23. septembra 1906. godine. Pravila je odobrila Zemaljska vlada za BH 6. februara 1907. godine pod br. 7.344/I-K. Osnovana je pod firmom „PRVA HRVATSKA ŠTEDIONA I VJERESIJSKA ZADRUGA U BOSANSKOM BRODU s o. j.”.

Članovi su jemčili za obaveze Zadruge solidarno u trostrukom iznosu upisanih udela. Uvedena je u registar društvenih i trgovačkih firmi Okružnog suda u Banjaluci 3. maja 1907. godine pod br. 1.508/gr. („SARAJEVSKI LIST” br. 50 od 17. maja 1907. godine).

Kao zadruga s ograničenim jemstvom poslovala je 5 godina. Po zaključku skupštine članova likvidirala je. Odluka o prestanku sprovedena je u registru Okružnog suda u Banjaluci 21. februara 1912. godine.

Prvi članovi Upravnog odbora ove Zadruge bili su: Gregor Potušek, predsednik; Stjepan Ezgota, zamenik predsednika; Jakov Merkadjić; Hafiz Hadžić; Simon Dajč i Mathijas Krivanek.

Organizovanje zadruga po varošima Bosne i Hercegovine nastavljeno je ovim tempom: 5 — u 1905. g., 3 — u 1906. g., 6 — u 1908. g., 1 — u 1909. g., 1 — u 1911. g., 1 — u 1912. g., tj. ukupno 21 (vidi Tabelu br. 1).

MREŽA VAROŠKIH ZADRUGA DO PRVOG SVETSKOG RATA

Naziv zadruge	Sedište	Osnovana	Registrovana	Primedba
Štedno i kreditno društvo, z. s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	19. VI 1900.	25. X 1900., br. 7.016/civ., „Sarajevski list” br. 131 od 4. XI 1900.	Pretvorena u akcionarsko društvo 12. decembra 1906. g.
Srpska štedionica u Sarajevu, z. s o. j.	Sarajevo	9. I 1905.	7. VI 1905. g., br. 4.147/gr., „S. l.” br. 77 od 30. VI 1905.	Kao zadruga brisana 30. IV 1907. godine
Štedno i kreditno društvo, c. i k. poštansko-telegrafskih službenika u okupiranoj oblasti u Sarajevu, z. s o. j.	Sarajevo	14. IX 1905.	6. II 1906. god., br. 402/civ., „S. l.” br. 19 16. II 1906. g.	
Srpska štedionica u Zenici, z. s o. j.	Zenica	20. XI 1905.	22. IV 1906., br. 1.060 gr ex., „S. l.” br. 58 od 20. V 1906.	Pretvorena u akcionarsko društvo 28. XI 1914. godine

Naziv zadruge	Sedište	Osnovana	Registrovana	Primedba
Srpska štedionica u Bosanskom Novom, z. s o. j.	Bosanski Novi	26. XI 1905.	27. V 1906. g., br. 2.402/gr., „S. l.” br. 69 od 15. VI 1906. g.	Pretvoreno u akcionarsko društvo 12. XI 1911. godine
Srpska štedionica u Trebinju, z. s o. j.	Trebinje	18. XII 1905.	22. VII 1906. g., br. 1.035/gr., „S. l.” br. 101 od 29. VIII 1906. god.	Pretvorena u akcionarsko društvo 18. VII 1910. godine
Srpska štedionica u Foči, z. s o. j.	Foča	17. XII 1905.	25. IX 1906. g., br. 1.090/gr., „S. l.” br. 141 od 30. XI 1906.	Prestala kao zadruga 27. II 1911. godine
Srpska štedionica u Gacku, z. s o. j.	Gacko	1. III 1906.	22. IX 1906. g., br. 2.170/gr., „S. l.” br. 128 od 31. X 1906. g.	Pretvorena u akcionarsko društvo 27. X 1910. godine
Prva hrvatska štedionica i vjeresijska zadruga u Bosanskom Brodu s o. j.	Bosanski Brod	23. IX 1906.	3. V 1907. god., br. 1.508/gr., „S. l.” br. 50 od 17. V 1907. g.	Likvidirala 27. I 1913. g.
Prva muslimanska kreditna zadruga u Tešnju s o. j.	Tešanj	2. V 1906.	14. IX 1906. g., br. 5.643/gr., „S. l.” br. 4 od 11. I 1907. g.	Pretvorena u akcionarsko društvo 15. II 1910. godine
Službeničko štedno i kreditno društvo u Sarajevu, z. s o. j.	Sarajevo	13. III 1907.	29. IV 1907. g., br. 1.554/civ., „S. l.” br. 55 od 10. V 1907. g.	Likvidiralo 27. I 1913. g.
Muslimanska štedionica u Foči, z. s o. j.	Foča	10. III 1907.	29. IX 1907. g., br. 3.406, „S. l.” br. 121 od 11. X 1907. g.	
Prva hrvatska štedionica i vjeresijska zadruga u Zenici s o. j.	Zenica	30. VI 1907.	28. XII 1907. g., br. 3.604/gr., „S. l.” br. 8 od 19. I 1908. g.	Brisana 22. III 1914. godine
Srpska štedionica u Bugojnu, z. s o. j.	Bugojno	18. III 1907.	19. I 1908. god., br. 11/2-908, „S. l.” br. 24 od 26. II 1908. g.	
Trgovačka obrtnička i poljodjelska banka u Trebinju, z. s o. j.	Trebinje	25. IV 1907.	3. VII 1908. g., br. 14/3, „S. l.” br. 104 od 30. VIII 1908. god.	Likvidirala 24. I 1909. god.
Hrvatska zadruga za štednju i zajmove u Varešu s o. j.	Vareš	14. VII 1907.	16. III 1908. g., br. 4/2, „S. l.” br. 51 od 29. IV 1908. g.	

Naziv zadruge	Sedište	Osnovana	Registrovana	Primedba
Srpska štedionica u Bosanskoj Krupi, z. s o. j.	Bosanska Krupa	27. IX 1908.	10. IV 1909. g., br. 88, „S. l.” br. 57 od 12. V 1909. g.	Pretvorena u d. d. 6. I 1913. godine
Prva hrvatska štediona i vjeresijska zadruha u Sanskom Mostu s o. j.	Sanski Most	15. VII 1908.	10. VII 1909. g., br. 83/4, „S. l.” br. 120. od 23. IX 1909. g.	
Srpska štedionica u Bosanskom Brodu, z. s o. j.	Bosanski Brod	27. VIII 1909.	12. XI 1909. g., br. 15, „S. l.” br. 152 od 19. XII 1909. g.	
Srpska štedionica u Stocu, z. s o. j.	Stolac	15. II 1911.	19. VIII 1911. g., br. 634/3, „S. l.” br. 205 od 23. IX 1911. god.	
Hrvatska štediona i vjeresijska zadruha s o. j.	Bosanska Gradiška	19. V 1912.	12. XII 1913. g., br. 70/6, „S. l.” br. 10 od 4. I 1914. g.	

Po karakteru i osnovici odnosa sve ove zadruge su Šulce-Deličevog sistema.²⁰ Osnivaju ih trgovci, zanatlije i sitni sopstvenici. Odnosi članova sa zadrugom uspostavljeni su udelima s ograničenim jemstvom. Visina jednog udela varira od 200 do 1.000 kruna, dok je jemstvo, po usvojenim načelima i visini osnovice, najviše do trostrukog iznosa upisanih udela. Dvostruko jemstvo imali su Službeničko štedno-kreditno društvo u Sarajevu i Srpska štedionica u Trebinju, dok su muslimanske zadruge u Tešnju i Foči, Srpska štedionica u Bugojnu, Hrvatska zadruha za štednju i zajmove u Varešu i Štedno društvo poštansko-telegrafskih službenika imali samo jednostruko jemstvo. Prvo Štedno i kreditno društvo kao zadruha u Sarajevu pravilima je predviđalo dvojako jemstvo članova za obaveze zadruge. Za osnivače se predviđalo jednostruko jemstvo, dok je za naknadno uključivane članove bilo dvostruko jemstvo.

Od osnovanih zadruha u Sarajevu bilo je 4, u Zenici, Foči, Bosanskom Brodu i Trebinju — po 2, dok je u Bosanskom Novom, Gacku, Tešnju, Bugojnu, Varešu, Bosanskoj Krupi, Sanskom Mostu, Stocu, Bosanskoj Gradiški bila po 1 zadruha.

Članski udeli su glavni izvor sredstava za poslovanje. Iako je njihova visina relativno velika, uplaćivanje se vrši u gotovu i u ratama. Time je omogućen upis širem krugu zainteresovanih članova.

²⁰ Ovaj sistem karakteriše: 1) samopomoć zadrugara i isključenje svake filantropije i državne pomoći, 2) stvaranje, dotacijama od 10%-tnog godišnjeg viška, rezervnog fonda, koji se može podeliti zadrugarima, 3) nagrađivanje kapitala da bi se što lakše privukao, 4) podela viška zadrugarima, 5) solidarna, ali ograničena odgovornost, 6) prostrano područje i veliki broj zadrugara, 7) poslovna specijalizacija (Đ. Davidović: Ideološke osnove našeg zadrugarstva; Beograd, 1940. godine; strana 60. i 61).

Pored članskih udela, štedni ulozi postaju značajan izvor sredstava za poslovanje. Tamo gde je uključeno više članova, orijentisanost na slobodna sredstva iz lokalnih izvora bila je uobičajena. Ugled vodećih članova zadruga i njihova aktivnost u tom pravcu bili su od uticaja na visinu prikupljenih sredstava. Kao nova ustanova sa konfesionalnim karakterom, koristila se zadruga tim elementima da pribavi poverenje širokih narodnih slojeva. Ulozi su prihvatani ne samo od zadrugara i članova njihovih porodica već i „od svakoga” (Srpska štedionica u Sarajevu, Prva hrvatska štediona i vjeresijska zadruga u Bosanskom Brodu, Muslimanska štediona u Foči, Hrvatska štediona i vjeresijska zadruga u Zenici i dr.). Na taj način otvoren je ventil poslovne saradnje izvan organizovanog članstva i izvan nacionalnosti. Da bi se proširilo iskorišćavanje slobodnih sredstava iz lokalnih izvora, uvode se razne forme uloga kao „obični”, „đački”, „dečji” i, po primeru zadruga u Tešnju, „redovna stalna štednja” („SARAJEVSKI LIST” br. 4 od 11. januara 1907. godine).

Sredstva iz štednih uloga povećavala su sredstva iz kojih je vršeno kreditiranje. Međutim, ukoliko nisu dostojala ova sredstva za kreditiranje članova, zadruga bi se, na osnovu odluke upravnog odbora, donete na osnovu skupštinskog zaključka, koristila kreditom na podlozi realnog pokrića u privilegovanom novčanom zavodu.

Poslovno područje prvih varoških zadruga pravilima nije bilo precizirano. Stoga su se u njih učlanjivala lica i izvan sedišta zadruga. Članstvo je bilo različitog sastava i pretežno, ako ne i isključivo, jedne nacionalnosti. Sem prvih službeničkih zadruga, u čijem su članstvu stranci, prvo štedno i kreditno društvo u članstvu i upravi obuhvatalo je više konfesija.

Nezavisno od konfesionalnosti i, unutar ove, od različitog sastava članstva, zadruga su, koristeći se jednim izvorom, imale jedinstvene privredne zadatke. Skoro svaka od njih u svojim pravilima predviđala je da putem kredita unapređuje privredu svojih članova i da razvija volju i duh za štednju. Neke zadruga isticale su „primanje uloga na štednju i rukovanje” (Srpska štedionica u Sarajevu, Muslimanska u Tešnju, Hrvatska u Bosanskom Brodu i Zenici i dr.). Hrvatska u Bosanskoj Gradiški svoj zadatak formuliše ovako: „da na temelju međusobne odgovornosti zadrugara unapređuje kredit, privredu i gospodarstvo njihovo” (Sarajevski list br. 70 od 4. 1. 1914. godine). Zadruga službenika u Sarajevu u svoj program rada unosi, pored ostalog, „posredovanje u osiguranju”, proširujući time svoju osnovnu delatnost (Sarajevski list br. 55 od 10. 5. 1907. godine). Muslimanska zadruga u Tešnju predviđala je da će se baviti i „onim poslovima koje zaključi i odobri glavna skupština u okviru pravila, davanjem kredita na razne vrste, posredovanjem u kupovanju i prodavanju na tuđ račun, primanjem novčanih uložaka na korist i redovne nedeljne stalne štednje” (Sarajevski list br. 4 od 11. januara 1907. godine).

Klasični Šulce-Deličev sistem zadruga, svojstven zanatlijama, trgovcima i drugim sitnim sopstvenicima u varošima Bosne i Hercegovine, postaje izraz težnji domaćih privrednika. Pod pritiskom stranoga kapitala oni sve više osećaju potrebu da zajedničkim naporima zaštite svoje ugrožene interese. Oni sve jače uočavaju posledice promena nastalih uvodnjem novčanog privređivanja umesto dotadašnje robne razmene. U no-

vim uslovima i za njih je kapital neophodan za pokretanje aktivnosti u poslovanju i pogodna baza za udruživanje svih onih koji nemaju dovoljno sredstava. Koncentrišući sredstva i radeći u zajednici sa seljacima smatrali su pokretači da se lakše mogu suprotstaviti uticaju stranog kapitala, koji postupno prodire u sve privredne oblasti. Za rad u tom pravcu novi okupator pruža im više garancije za sopstveno kapitalisanje nego što je to bio slučaj pod turskom upravom, kad nije bilo ni pravne sigurnosti ni građanskih sloboda. Prilagodavanje novom kursu poslovanja u sve popularnijoj formi nije bilo teško.

Zadružni pokret po varošima zahvata najpre Srbe kao privredno najaktivnije, da bi na istim i skoro neizmenjenim osnovama počeo da se širi i među Muslimanima i Hrvatima. Pored varošana, u članstvo delimično stupaju i seljaci, takode na konfesionalnoj osnovi. Tome je cilj da se u većoj meri koncentrišu sitna novčana sredstva i putem *sopstvenog* kreditiranja vezuju za *svoje* potrošače. Na taj način višak vrednosti ostvarivan u privređivanju seljaka, umesto okupatorskim organizacijama, usmeravan je domaćim privrednicima.

Zbijenost stanovništva, veći broj pismenih i istovetnost interesa pružali su pogodne uslove za individualno udruživanje u varošima. Vrsta udruživanja, suštinski, nije bila od značaja kad je, u novim uslovima, omogućeno organizovanje zadruga kao sredstava za obezbeđenje sopstvenih interesa. Radi brže koncentracije sredstava zadruge uvođe češki sistem „kola udela”, kojim se omogućuje sukcesivna uplata. Primena ovog sistema u pribiranju sredstava, po zamisli organizatora, imala je za kratko vreme u Bosni i Hercegovini organizaciono da uključi široke slojeve u članstvo i da obezbedi obilna novčana sredstva za kreditiranje. U tom uvođenju specifičnog demokratizma ispoljavala se jednakost svijui. Međutim, taj sistem „nije se pokazao dobrim ondje gdje je trebalo da bude najboljim” (Mostar, „NAROD” br. 30 iz 1907. godine).

Potreba za novcem u gradu i selu bila je sve veća. Sredstva iz članskih udela i štednih uloga, s obzirom na tempo priliva, bila su neznatna. Potrebe članova za kreditima nisu se mogle pokrivati. S druge strane, poslovanje se ograničavalo na rad samo sa članovima. Taj princip prevaziđen je težnjom za profitom, brojem zainteresovanih i potrebama za kreditiranjem. Nesrazmera u prilivu sredstava i potrebama za kreditima postojala je sve veća. Ciljevi neostvareni u lokalnim razmerama, pod stalnim pritiskom već organizovanog moćnijeg kapitala, uslovili su postupno pretvaranje varoških zadruga u akcionarska društva. S izvesnim vremenskim razmacima i iz istih motiva pretvaranje se vrši i kod Srba i kod Muslimana, i kod Hrvata.

Zadružna akcija u varošima Bosne i Hercegovine — preduzeta da, ujedinjavanjem individualnih snaga i njihovih sredstava, organizuje jedinstvenu privrednu zaštitu od invazionog stranog kapitala — nacionalno orijentisana, ali nedovoljno učvršćena, u svom začetku ispoljava nemoć. U novim uslovima princip samopomoći ukazivao je, na pogodan put povezivanju pojedinaca različitih interesa. Raspoloživa sredstva, međutim, nisu bila jednako dostupna članovima sa sela i onima u varoši. To dovodi do diferenciranja interesa između članova iz varoši i članova sa sela.

Prihvatanjem akcionarske forme varoške zadruge napuštaju privređivanje na zadružnim osnovama. Napušta se i ekonomska baza zasnovana na načelima samopomoći, na osnovi povezanosti sa selom, zemljoradnikom i njegovom privredom. Povezivanje zemljoradnika putem članskih udela sa varoškim zadrugama, ostvarivano je više radi koncentracije sredstava i sopstvenog kreditiranja nego radi udruživanja individualnih snaga kao nosilaca tih sredstava. Rukovođeni sopstvenim interesima, naslonjeni na konfesionalno članstvo, članovi varoških zadruga s ograničenim jamstvom kod Srba, Hrvata i Muslimana napuštaju tek uspostavljenu ekonomsku povezanost sa zemljoradnicima, ostavljajući ih, i onako neorganizovane, da se sami brinu za način zaštite svojih interesa.

PRVI POKUŠAJ OSNIVANJA ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE KOLONIZIRANIH NEMACA

Prvi zahtev da se odobri osnivanje savremene zadruge u selu Bosne i Hercegovine postavili su 1899. godine nemački seljaci kolonizirani u selu Topola (doseljenici Nemci nazvali su selo Windhorst; prim. N. I.) kod Bosanske Gradiške. Projektovana zemljoradnička zadruga (Spar-und Darlehnskassen-Verein G. m. u. H.) bila je Rajfajzenova sistema.³⁰ Kao uzor za Nacrt pravila služila su pravila nemačkih zemljoradničkih zadruga.

Molbu sa Nacrtom pravila na nemačkom jeziku predlagači su predali neposredno sreskoj vlasti u Bosanskoj Gradiški na odobrenje. Prvo-stepena vlast nije se složila sa traženjem. Oдавde se predmet sa negativnim mišljenjem upućuje višim organima na rešenje. Sreka vlast svoj negativni stav obrazložila je time da su doseljenici iscrpljeni nabavljanjem osnovnih sredstava i da bi, za slučaj potrebe, mogli da dobiju zajam od postojećih novčanih zavoda u mestu.

Predmet je prispeo Zemaljskoj vladi u Sarajevo. Pošto je proučen dostavljeni Nacrt pravila zajedno sa predlogom, Zemaljska vlada ne akeptuje stav sreske vlasti, već, prosleđujući molbu, preporučuje da se odobri osnivanje projektovane zadruge sa neograničenom odgovornošću. Međutim, na tekst Pravila, na osnovu preporuka svog Pravnog odeljenja, Zemaljska vlada stavlja niz primedaba i ova, skoro prerađena, upućuju se na odobrenje Zajedničkom ministarstvu u Beč.³¹

U propratnom aktu Zemaljska vlada ističe prednost Rajfajzenova sistema zadruga i podvlači da su predlagači sposobni, marljivi i štedljivi doseljeni poljoprivrednici. Ako se budu imale u vidu njihove osobine

³⁰ Ovaj sistem karakteriše: 1) samopomoć zadrugara, što ne isključuje pomoć sa strane, 2) ograničena teritorija na kojoj se prostire rad zadruge da bi se zadrugari međusobno dobro poznavali, 3) stupanje u zadrugu bez ikakve uplate i upisivanja udela, ali uz ispunjenje moralnih kvalifikacija, 4) solidarna i neograničena odgovornost, 5) unošenje postignutog viška u rezervni fond, koji je nedeljiv, 6) besplatnost funkcija u zadrugi, 7) ograničenje delatnosti isključivo sa zadrugarima (Đ. Davidović: Ideološke osnove našeg zadrugarstva; Beograd, 1940. godine; strana 60. i 61).

³¹ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Izveštaj Zemaljske vlade br. 116/I od 30. jula 1901. godine.

i inteligencija, onda, po mišljenju Zemaljske vlade, ne bi bilo nikakve bojazni da se odobri osnivanje predložene zemljoradničke zadruge.³²

Po prijemu predmeta, Zajedničko ministarstvo u Beču donosi odluku³³ kojom se nemačkim kolonistima, na osnovu podnetih Pravila, odbija osnivanje zemljoradničke zadruge stoga što nije precizirano do koga iznosa predviđenih 50% iz dobiti treba izdvajati u rezervni fond kako bi se posle toga sredstva mogla da upotrebljavaju za unapređivanje privrede članova. Iako se, posle prestanka zadruge, rezervni fond ne deli među članove i preostala sredstva deponuju u sigurnom novčanom zavodu, nije određeno šta će se uraditi sa sredstvima ako se u dogledno vreme za područje zadruge ne bi osnovala nova zadruga. Nejasno je iz pravila šta je osnovni kapital (Stammcapital).

Pored ovih, na Nacrt pravila stavljaju se i načelne primedbe. Naime, iako Trgovački zakon za B iH, konstatuje odlučujući organ u Beču, dozvoljava osnivanje privrednih zadruga sa neograničenim jemstvom, mišljenja je (organ), s obzirom na prilike u zemlji, da bi bilo pogrešno kad bi se ova zadruga osnovala na bazi takvog jemstva. Jer ne bi se smela izgubiti iz vida opasnost koja bi pogodila članove u slučaju da zadruga privredno propadne. Stoga bi članovima odgovaralo samo ograničeno jemstvo.³⁴

Nacrtom pravila predviđa se da bi članovi zadruge mogli biti samo pripadnici rimokatoličke veroispovesti. Ako bi tako ostalo, onda bi isključenje pojedinca iz rimokatoličke crkve obavezno povuklo i isključenje iz zadruge.³⁵ Konfesionalni momenti iz principijelnih razloga u Bosni i Hercegovini ne bi smeli da se mešaju u čisto privredne poslove. Prihvatanjem ovakve odredbe u mnogim preduzećima u zemlji, naročito među članovima drugih konfesija, stvorio bi se opasan presedan, čije se neželjene posledice ne bi mogle da sagledaju.³⁶

Odluku o odbijanju podnetih Pravila nemački kolonisti primili su kao naredbu. Ne preduzimaju ništa da modifikuju Pravila. Njihov pokušaj

³² Isto. (...da die Windhorst Colonisten als tüchtige, arbeitsame und sparsame Landwirte bekant sind, für welche mit Rücksicht auf diese Eigenschaften nach ihre verhältnismässige Inteligenz durch die Creirung des in Rede stehenden Spar-und Darlehnskassenvereins gewiss keine Nachteile zu bes orgen sind.)

³³ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Spis Zajedničkog ministarstva za poslove Bosne i Hercegovine u Beču, br. 9.265/BH od 4. septembra 1901. godine.

³⁴ Isto. (...Wenn auch das Handelsgesetz die Errichtung von Erwerbs und Wirtschaftsgenossenschaften mit unbeschränkter Haftung gestattet, bin ich jedoch der Meinung, dass es mit Rücksicht auf die Landesverhältnisse ein Fehler wäre, wenn in Rede stehende Verein auf Grund dieser Haftpflicht errichtet werden würde. Es darf nämlich die Gefahr des wirtschaftlichen Ruins nicht vergessen werden, welche den Vereinsmitglieder in dem Falle droht, wenn die Genossenschaft zusammentreffen sollte. Demnach wäre nur die beschränkte Haftung der Genossenschaftsmitglieder zu stimulieren.)

³⁵ Isto. (...wonach nur Beckener der röm-kath. Religion Vereinsmitglieder sein dürfen, bzw, der Austritt aus der röm-kath. Kirche die Verlust der Mitgliedschaft in Vereine nach sich zieht, sollten aus dem Statute wegbleiben.)

³⁶ Isto. (Confessionelle Momente sollen in BH schon aus allgemein principiellen Gründen in rein wirtschaftliche Gelegenheiten nicht hineingeneigt werden, und überdies wird zur eigenen Kenntnisnahme der ich noch bemerke das durch die Genehmigung der obbesprochenen Bestimmung des Statutes für verschiedene Unternehmungen der nicht katholischen Confessionen im Lande ein gefährlicher Präcedenzfall geschaffen werden würde dessen unliebsame Consequenzen nicht auszusehen sind.)

osnivanja zadruge nije zapažen. Ostaje bez uticaja na ostale nemačke koloniste, kao i koloniste drugih nacionalnosti.

Iako zainteresovana za izmenu strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini, austrijska uprava odlučno odbija nemačke koloniste da osnuju zadrugu. Kao da je njeno funkcionisanje moglo destimulativno da utiče na dalje useljavanje i na vođenje samostalne poljoprivredne politike, koja bi bila u neskladu s opštim ciljem eksploataisanja prirodnih bogatstava u Bosni i Hercegovini. Beskompromisan stav, ispoljen prema pokretačima zadruge — nemačkim kolonistima, docnije će se na razne načine, u formi odbijanja, ispoljiti prema pokušajima domaćih — srpskih i hrvatskih — seljaka. Kolosek klasičnog zadrugarstva sa tendencijom da se njegovi oblici samostalno razvijaju ne pogoduju austrijskoj upravi. Kao argumenat da se ne dozvoli osnivanje zadruge sa neograničenim jemstvom isticane su „prilike u zemlji” i potreba „verskog nemešanja” u privredne svrhe. Dopustiti građanima da se slobodno udružuju u privredne zadruge izgledalo je, u očima okupatora, kao suprotstavljanje osnovnim pobudama kojima se pravdala potreba okupacije — uvođenju reda i rešenju agrarnih odnosa.

PRODOR ZADRUŽNE PROPAGANDE U SELO BOSNE I HERCEGOVINE

Talas zadružne propagande prodirao je i u sela Bosne i Hercegovine. Prvi organizatori savremenih zadruga bili su sveštenici. Među osnivačima bilo je i učitelja. Njihovo učešće docnije bilo je brojnije ne samo u organima upravljanja već i u aktivnom vođenju.

Selo u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske uprave bilo je u nezavidnom položaju. Udaljeno od saobraćajnih centara, bilo je i privredno izolovano. Tamo gde su se mogle da osnivaju zadruge, radile su škole sa kvalifikovanim kadrom, koji je bio pod neposrednim nadzorom vlasti. U primeni novog programa rada snage učitelja apsorbovale su se administrativnim dužnostima, a time je indirektno otežavano učešće u zadružnom radu. Pismenost u selima sticala se u opštim i konfesionalnim školama.

Nezavisniji od uticaja okupatorske uprave na selu bili su sveštenici. Njihova zainteresovanost za poboljšanje ekonomskog stanja seljaka vidnije se izrazila pružanjem pomoći u udruživanju.

Rad na zadružnom polju u selu Bosne i Hercegovine počeo je uporedo sa radom u varošima. U početku međutim taj rad iz političkih i ekonomskih razloga nije dolazio do izražaja. Osnovno za organizovanje zadruge na selu bila je pismenost. Na žalost, među seljacima je to bila retkost. Dugogodišnja izolovanost i obespravljenost produbila je kod njih nepoverljivost prema svakoj novoj akciji. Samo strpljivim naporima organizatora, u uslovima nacionalne i ekonomske podjarmljenosti, razbijano je ukorenjeno nepoverenje prema savremenoj zadruzi kao sredstvu zaštite od izrabljivanja.

Za seljaka je zadruga kao nova ustanova bila teško shvatljiva. Zavisan, inkosan i bez sredstava, nije mogao da shvati da udružen sa su-

sedima u selu može lakše da ublaži teškoće i poboljša svoje teško stanje. Parole organizatora „Zadruga med nosi“, „Prut je u snopu jak, a čovek u zadruzi“ i sl. doprinosile su boljem razumevanju koristi od zajedničkog rada. Pritiskivan teškoćama, seljak je uviđao da sam, bez saradnje i zajedničkih napora, u uslovima sve razvijenijeg novčanog privređivanja, ne može da popravi svoj ekonomski položaj.

PRVI POKUŠAJ SELJAKA U HERCEGOVINI

U toku zime 1902/1903. godine u selu Batkovićima kod Nevesinja, posle izvršenih priprema, pristupilo se organizovanju prve zemljoradničke zadruge sa neograničenim jemstvom u Bosni i Hercegovini. Teškoće oko ishrane nagnale su na udruživanje. Za uzor služe pravila srpskih zemljoradničkih zadruga iz Hrvatske³⁷ dobijena putem „PRIVREDNIKA“.³⁸ Zainteresovani zemljoradnici na savetovanju prihvatili su predloženo načelo neograničene odgovornosti. Pravila, o kojima su većali i o kojima su doneli zaključke, predata su kotarskoj (sreskoj) vlasti da se putem okruga upute Zemaljskoj vladi na odobrenje. Neposredna vlast molbi i Pravilima priključuje svoje mišljenje o osnivačima i o opravdanosti traženja. Po prispeću u okrug, formuliše se još jedno mišljenje i ceo predmet prosleđuje Zemaljskoj vladi u Sarajevo. Tu se predmet uvodi u knjigu prijema pošte I/1903. godine pod registarskim brojem 743/rest.³⁹, kojom prilikom dobija signaturu opšte arhive. Po registrovanju ulaza, predmet se raspodeljuje na rad odeljenju i tom prilikom dobija izlazni broj 826⁴⁰, ali mu se dalji trag gubi. U međuvremenu kotarska (sreska) vlast saopštava organizatorima Srpske zemljoradničke zadruge u Batkovićima da se podneta pravila ne odobravaju jer ne odgovaraju odredbama Trgovачkog zakona za Bosnu i Hercegovinu.⁴¹

Ovaj prvi napor seljaka u Bosni i Hercegovini u njihovom individualnom udruživanju na zadružnoj osnovi, po vremenu u kome je pokrenuto i predmetu koji je postavilo, ostao bi nezapažen da to nije registrovala „BOSANSKA VILA“ kao budni pratilac zadružne aktivnosti kod nas. Pod naslovom „Prva srpska zemljoradnička zadruga u Nevesinju“ ukratko obaveštava čitaoce „da su Srbi-Nevesinjci, pored sve ne-

³⁷ Obrazac pravila za srpske zemljoradničke zadruge poticao je iz Hrvatske — od tamošnjeg Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu. U gornjem delu spoljne strane Pravila bio je utisnut propagandni tekst: „U kojem kraju naš narod uvek ne napreduje, a ne vidi se da se pribira u družinice, kako bi se lakše branio — tu nema prijatelja narodnih“ (PRIVREDNIK, Zagreb, štampano u Srpskoj štampariji u Zagrebu 1903. godine kao uzorni obrazac pravila).

³⁸ Ovaj dobro uređivani stručni list, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, služio je „BOSANSKOJ VILI“, docnije „SRPSKOJ RIJEČI“ u Sarajevu i „NARODU“ u Mostaru, kao izvor vesti o radu i razvitku zadružnih organizacija u Hrvatskoj, Vojvodini, Srbiji i drugima zemljama.

³⁹ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Knjiga ulazne pošte (I) za 1903. godinu.

⁴⁰ Isto, Izlazna pošta 1903. godine.

⁴¹ Slavljanski (Šćepan Grdić): Zemljoradničke zadruge, Sarajevo; 1906. godine; strana 121.

volje i gladi koja ih tare, živo skočili na noge i osnovali⁴² srpsku zemljoradničku zadrugu. Pravila su već poslata Zemaljskoj vladi na odobrenje".⁴³

Iz dosad sredene dokumentacije Državnog arhiva NRBiH proizlazi da o Pravilima organizovane Srpske zemljoradničke zadruge u Batkovićima nije bilo prepiske između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva u Beču. Docnija tvrdnja Šćepana Grdića o organizovanju prve zemljoradničke zadruge „u kraju gdje je i prva puška pukla za oslobođenje” i načinu saopštenja „odluke” osnivačima „da pravila ne odgovaraju Trgovачkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu”⁴⁴ svedoči o tome da je Zemaljska vlada obavestila pokretače u svojoj kompetenciji polazeći od ranije zauzetog stava Zajedničkog ministarstva prema pitanju osnivanja zemljoradničke zadruge nemačkih kolonista u selu Topoli kod Bosanske Gradiške. Predstojnik kotarske (sreske) vlasti u Nevesinju saopštava pokretačima da je „vlada kategorički protivna zadrugama sa neograničenom odgovornošću”.⁴⁵ Tom prilikom vrši se na njih pritisak da podneta Pravila prerade na osnovi ograničenog jemstva i u nova da ne unose nacionalnu oznaku.⁴⁶

ORGANIZOVANJE SELJAČKE ZADRUGE U ORAŠJU

Stanovnici sela Orašja i Donje Mahale kod Brčkog, s Ilijom Oršolićem, gvardijanom u Tolisi, na čelu, s proleća 1903. godine podnose molbu putem kotarske (sreske) vlasti da im se odobri osnivanje seoske zadruge. Njen cilj je, kako se isticalo u Pravilima, da se siromašni seljaci iz okoline Orašja zaštite od poplava i nerodnih godina.⁴⁷ Nacrt pravila projektovane zadruge Rajfajzenova je sistema na bazi neograničenog jemstva članova. Kao uzor Nacrtu služila su Pravila zemljoradničkih zadruga iz Hrvatske.

Inicijator Oršolić, juna 1903. g., lično interveniše kod Zajedničkog

⁴² Posle pokušaja koloniziranih Nemaca u Topoli, Srpska zemljoradnička zadruga u selu Batkovićima kod Nevesinja prva je samoinicijativno od domaćeg življa organizovana zadruga u selu Bosne i Hercegovine. Međutim po koncesionom sistemu, koji je bio na snazi u Bosni i Hercegovini, zadruga je smatrana osnovanom tek po dobijenoj saglasnosti Ministarstva za BiH iz Beča na tekst predloženih pravila, po njencm uvođenju u sudski registar i oglasu u službenom listu. U propagandi protiv organizovanja nacionalnih zemljoradničkih zadruga i okupatorski „Izveštaji o upravi u BiH” iskorišćavani su za registrovanje režimskih, putem katoličkog klera planski naturanih zadruga s ograničenim jemstvom. Iako su oni služili isključivo toj svrsi, mnogi docniji hroničari, suprotno istorijskim činjenicama, koriste se neopravdano zvaničnim Vladinim izveštajima kao autentičkim izvorom o „osnivanju” provladine Zadruga s o. j. u Orašju, pokrenute krajem 1904. godine, mada je ona tada uz pomoć austrijske uprave predložena za organizovanje, a ne i osnivanje, dok se iz političkih i drugih razloga namerno prećutkivalo organizovanje ranije prve nacionalne Zadruga u selu Batkovićima kod Nevesinja 1903. godine.

⁴³ „BOSANSKA VILA” br. 6 od 30. marta 1903. godine, strana 118.

⁴⁴ Slavljanski (Šćepan Grdić): Zemljoradničke zadruge; Sarajevo, 1906. godine; strana 121.

⁴⁵ Isto, strana 121.

⁴⁶ Isto, strana 121.

Pokretači Zadruge nisu prihvatili sugestije austrijske uprave pa je, primenom koncesionog sistema, zakonom onemogućeno osnivanje već organizovane prve srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini. ministarstva u Beču da se odobri osnivanje ove zadruge.⁴⁸ Kako predmet o osnivanju zadruge nije prispeo u Zajedničko ministarstvo, na osnovu Oršolićeve intervencije zatraženo je od Zemaljske vlade da podnese izveštaj o podnetoj molbi i podvučena potreba što hitnijeg rešenja.

U svom izveštaju šef Zemaljske vlade Apel 9. novembra 1903. godine potvrđuje Zajedničkom ministarstvu prijem molbe sa Nacrtom pravila predlagrača iz Orašja s Ilijom Oršolićem na čelu, čija je namera da osnuju zadrugu u varošici Orašju. Podvlači da je Nacrt pravila detaljno pregledan i da je tom prilikom utvrđeno da organizatori žele da osnuju zadrugu sa neograničenim jemstvom.⁴⁹ Međutim kako se ranije, u pitanju Nacrta pravila zemljoradničke zadruge nemačkih kolonista u Topoli (nazvanoj Windhorst) posebnim rešenjem br. 9.265/BH od 4. septembra 1901. godine, Zajedničko ministarstvo odlučilo protiv neograničeno jemstva za ovdašnje prilike, to su zainteresovani predlagrača o tom neposredno obavješteni.

Uz povratak Pravila, izveštava Zemaljska vlada, naglašena je organizatorima potreba da Nacrt pravila prerade na bazi ograničenog jemstva do petorostruke visine udela. U vezi s tim naredeno je okružnoj vlasti da moliće obavesti i uputi o svemu.⁵⁰

Zajedničko ministarstvo iz Beča ponovo pokreće pitanje podnetog Nacrta pravila zadruge u Orašju. Zemaljska vlada 27. marta 1904. godine dostavlja⁵¹ opširan izveštaj, zajedno sa novim Nacrtom pravila u 5 potpisanih primeraka, koji su prihvatila i potpisala 53 predlagrača na skupštini 5. marta 1904. godine.

Sa gledišta odredaba Trgovačkog zakona, naglašava, novom se Nacrtu pravila ne bi imalo šta prigovoriti. Predložena zadruga nema špekulativan karakter, kreditna je ustanova sa zadatkom da radi na unapređivanju i ekonomskom jačanju svojih članova. Njeno organizo-

⁴⁷ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Spis Zajedničkog ministarstva za Bosnu i Hercegovinu; Beč br. 6.964/BH, 1903. godine (...für die Gründung einer Dorfgemeinschaft zur Unterstützung armer Bauern der durch Überschwemmung und unfruchtbare Jahre verarmten Gegend in der Nähe des Städtchen Orašje...)

⁴⁸ Isto, br. 6.964/BH, 1903. godine.

⁴⁹ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Izveštaj Zemaljske vlade br. 166.424 od 9. novembra 1903. godine (... Bei der Prüfung dieses Statutenentwurfes hat es sich ergeben dass die Bittsteller eine unbeschränkte Haftpflicht für Genossenschaftmitglieder statuieren wollen...)

⁵⁰ Isto... (Nach dem sich das hohe Ministerium in einem analogen Falle im Erlasse vom 4. sept. 1901 Z 9265/BH betreffend den Statutenentwurf für den dazumal in Windhorst projektirt gewesen Spar- und Darlehns-Cassenverein entschieden gegen die Zulassung der unbeschränkten Haftung bei den hierländigen derartigen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften ausgesprochen hat, so sind die einschlägigen Ausführungen des obcitirten hohen Erlasses der Kreisbehörde D. Tuzla bekanntgegeben worden und wurde dieselbe beauftragt die Bittsteller im Gegenstand entsprechend zu belehren und ihnen die Umarbeitung des vorgelegten Statutenentwurfes auf Basis der beschränkten Haftung der Mitglieder bis zur Höhe der fünffachen Einlagen nahelegen zu lassen.)

⁵¹ Državni arhiv NRBiH Sarajevo, Izveštaj Zemaljske vlade br. 46.370/I od 18. maja 1904. godine.

vanje poželjno je sa socijalno-političkog stanovišta.⁵² Pošto su organi vlasti upozorili predlažaće na privredne opasnosti koje bi po članove mogle da nastanu iz neograničenog jemstva, prihvatili su ograničeno jemstvo, i to do petorostruke visine poslovnog udela. Tom prilikom jednoglasno je utvrđeno da udeo bude 100 kruna, a pošto član može da ima samo jedan udeo, najveća odgovornost iznosila bi 600 kruna. Ograničeno jemstvo u ovom prosequ odgovara članovima. Pored dovoljno sredstava iz udela, zadruga kao celina imaće i kreditnu sposobnost za svoje potrebe.

Stanovništvo ovog kraja ima nešto veći promet sa Monarhijom i više uslova da napreduje. Zemaljska vlada, podvlači se u izveštaju, smatra opravdanim zaključak prihvaćen od predlažaća o visini udela i jemstvu članova. U svakom slučaju, vodila bi se briga da se, u smislu § 237. Trgovačkog zakona, godišnji završni račun podnosi Zemaljskoj vladi, dok bi sreska vlast u Brčkom vršila temeljan pregled poslovanja predviđen § 240. Trgovačkog zakona. Iako su članovi upravnog i nadzornog odbora odgovorni za rukovođenje zadružnim poslovanjem, ipak im je ograničeno jemstvo dovoljna garancija da se kredit iz zadruge neće lakomisleno upotrebljavati. Da bi se omogućilo siromašnijim članovima uključivanje u zadrugu, podvlači Zemaljska vlada, utvrđena visina članskog udela od 100 kruna neće se morati uplaćivati odjedanput, nego u 100 nedelja po 1 krunu. Poslovno područje predviđeno je za opštine Orašje i Donju Mahalu. Ograničavanje na tako malu oblast olakšava izmirenje obaveza, polaganje novčanih uloga, izdavanje zajmova, dok će uprava imati dobar uvid u poslovanje i lakše ocenjivati sigurnost članova u vraćanju zajmova. Mada se malo poslovno područje pripisuje Rajfajzevim kreditnim zadrugama, u kojima su stoga gubici vrlo retki, i ova će zadruga, s obzirom na neposredan kontakt, moći doprinositi članovima da se oslobađaju zelenaša i ekonomski poboljšavaju svoja domaćinstva.

Stanovništvo sa područja Orašja i Donje Mahale, po poslednjem popisu, sačinjava 2.408 katolika, 759 muslimana, 77 srpsko-pravoslavnih, 29 evangelista i 6 jevreja, tj. ukupno 3.279 stanovnika u 710 kuća. Po dobijenim informacijama, stanovnici gornjih dveju opština zainteresovani su za zadrugu i očekuje se da će u radu brojno učestvovati.

Cilj je projektovane zadruge, ističe Zemaljska vlada, da pruži jevtin kredit i time poboljša članovima materijalno stanje, da budi smisao za štednju i, u granicama mogućnosti, da pomaže osnivanje privrednih udruženja, podiže zadružne koševе, vrši preradu i dr.

Po Pravilima, članovi zadruge mogu biti samo stanovnici opština Orašja i Donje Mahale bez ograničenja u pogledu konfesije ili nacionalnosti. Ne predviđa se podela dividende, poslovni udeli ukamaćuju se ako su potpuno uplaćeni po stopi koju odredi glavna skupština. Eventualni čisti dobitak unosi se u rezervni fond zadruge. Njegova sredstva moći će se iskorišćavati za ulaganje u opštekorisne svrhe. Vreme trajanja zadruge nije ograničeno. Njen rad prestaje po zaključku glavne skupštine, kad padne pod stečaj i, po § 241. Trgovačkog zakona, kad prestanak naredi Zemaljska vlada.

⁵² Isto... (so kann die Bildung desselben von socialpolitischen Standpunkte nur als erwünscht bezeichnet werden.)

Organizatori nameravaju unošenjem u firmu oznake „hrvatska” da zadruzi daju čisto nacionalni karakter, iako u ostalim odredbama Pravila takva oznaka ne dolazi do izražaja.⁵³ Trebalo bi otkloniti mogućnost i da u ovoj zadruzi dominira ekskluzivni karakter, već da ona služi svima članovima bez obzira na konfesiju ili nacionalnost.⁵⁴ Za slučaj da se u ovome ne slože interesi, potrebno je da Ministarstvo odluči da li da se po izloženom principu, u vezi sa pravilima zadruge u Topoli, konfesionalni momenti — koji su u ovoj zemlji višestruko istovetni sa nacionalnim — mešaju u čisto privredne poslove, ili da se, u ovom slučaju, to mimoide.

Izlažući organizacione principe novog Nacrta pravila, Zemaljska vlada primećuje da bi ograničeno jemstvo trebalo jasno istaći ne samo u firmi zadruge već i na kraju svakog paragrafa Pravila gde jemstvo dolazi u obzir.⁵⁵

Za slučaj da Zajedničko ministarstvo ipak prihvati neograničeno jemstvo za članove, trebalo bi odlučiti da se poslovni udeo smanji na 20 kruna. U tom slučaju kreditna sposobnost zadruge ne bi se bazirala na udelima, već na neograničenom jemstvu njenih članova. Ovo bi povlačilo i pravo na povećan zajam iz kotarskog pripomoćnog fonda u Brčkom.

Pored Nacrta pravila, uz osnivački materijal dostavlja se i, potpisan od 53 predlagača, zapisnik sa skupštine koju predlagači pogrešno smatraju osnivačkom. Njima će se međutim naknadno pružiti objašnjenje o tome.⁵⁶

U firmu je, primećuju pravnici, uneta oznaka „udruga”⁵⁷ i u tekstu „udrugari”, umesto „zadruga” i „zadrugari”, kako to izričito predviđa

⁵³ Isto. (Durch die beabsichtigte Benennung der Genossenschaft als „Hrvatska seljačka zadruga u Orašju” wird derselben ein national croatischer Character aufgeprägt welche aber sonst in den Statutenbestimmungen in keiner Weise zu Tage tritt.)

⁵⁴ Isto. (Nach Ansicht der Landesregierung wäre es zu vermeiden, dass bei der Benennung dieser Genossenschaft, welche berufen sein wird, allen Mitgliedern ohne Rücksicht auf Nationalität und Confesion in gleicher Weise zu dienen, der Character nationaler Exklusivität aufgedrückt werde und wird hierseits beabsichtigt, den Gründern eine entsprechende Aenderung der Benennung der Genossenschaft nahelegen zu lassen.)

⁵⁵ Isto. (Das Princip der beschränkter Haftung auf welches sich die Genossenschaft gründet, muss hier deutlicher zum Ausdrucke gebracht und in der Klammer jener § der Statuten angeführt werden, in welchen das Mass der Haftung festgesetzt ercheint.)

⁵⁶ Isto. (Schlieslich wäre noch hinsichtlich des sub. 1) erliegenden Protocolles der Gründer zu bemerken, dass daselbe irrigerweise als ein Protocol über die constituirende Versammlung der Genossenschaftmitglieder verfasst worden ist, worüber die Untervertigger des Protocolles von hier aus nachträglich entsprechend aufgeklärt werden werden.)

⁵⁷ U Hrvatskoj je 1898. godine donet poseban Zakon o vjeresijskim udrugama, po kome je, pošto je nekoliko zadruga organizovano, osnovana „Zemaljska središnja vjeresijska udruga” sa sedištem u Budimpešti. U mnogim pokrajinama centrala je otvarala svoja „zastupstva” — od kojih je jedno bilo u Zagrebu i drugo u Osijeku — putem kojih je vršeno posredovanje između Središnjice i mesnih zadruga. Uz pomoć vlasti i obavezno angažovanje opštinskih službenika i učitelja, zadrugni pokret ovoga pravca, zahvaljujući velikim prednostima u osnivanju i poslovanju zadruga, brzo je hvatao široke razmere. Nasuprot zadrugama Hrvata i Srba, u ovim organizacijama sa polu-

Trgovački zakon za BH. Pored firme, treba istaći princip ograničenog jemstva, a u tekstu prezicirati iznos poslovnog udela i petorostruku odgovornost članova. Princip izdvajanja čistog dobitka u rezervni fond nije jasno postavljen i ne vidi se da li se i u kojoj visini jedan deo deli među zadrugare kao dividenda. U Pravila se mora uneti odredba kako se na članove raspoređuje pokrivanje eventualnog gubitka. Necelishodno je, isticali su pravnici, ostavljati glavnoj skupštini da svaki put određuje kamatnu stopu na udele, već bi to pravo trebalo preneti na upravni odbor zadruge. Detaljnije odredbe o ulaganju i podizanju štednih uloga ne bi trebalo unositi u Pravila, već u poslovnicu, gde bi bio uočljiv za sve kojih se to tiče. Nepravilno je Pravilima ograničavati podelu zajmova samo zemljoradnicima i onima koji se bave poljoprivredom, već tu mogućnost treba proširiti i na ostale članove sa područja zadruge.

Zadruga, po mišljenju pravnika, ne sme da odobrava hipotekarni, već samo lični kredit. Za pribavljanje ovog nije potrebno nikakvo realno pokriće. Jer i vredan zemljoradnik-kmet može biti kreditno sposoban.⁵⁸ Nelogično je da se, s jedne strane, prima u zadrugu, kmet čije jemstvo, kao i drugih članova, služi kao podloga zadruzi u slučaju pribavljanja kredita, dok s druge strane, zadruga takvog ne smatra za kreditno sposobnog kao onog ko je vlasnik nepokretnosti.

Utvrđivanje kamatne stope na štedne uloge trebalo bi prepustiti upravnom odboru, kome treba dati pravo da svakom članu, bez ikakvog pokrića, može odobriti zajam do visine uplaćenog udela.

Blagajniku zadruge, primećuju pravnici, daje se pravo potpisivanja firme kao prokuristi i trgovačkom punomoćniku, iako on nije član upravnog ni član nadzornog odbora. To se protivi odredbama Trgovačkog zakona. Suvišna je i odredba u Nacrtu pravila o sporovima između zadruge i njenih članova. Jer na području zadruge za sve članove i tako postoji samo jedna instancija.

Zajedničko ministarstvo odgovorilo je Zemaljskoj vladi⁵⁹ da predlažeći zadruge u Orašju, u smislu § 281. Trgovačkog zakona, mogu održati osnivačku skupštinu. Međutim, na predloženi Nacrt pravila stavljaju se ozbiljne primedbe. Neke od odredaba nedopustive su po zakonu, neke su necelishodne, dok bi bilo poželjno da se neke izmene i ograniče.⁶⁰

Najpre, konstatuje Zajedničko ministarstvo, u § 12. pojam „dobitka” i „čistog dobitka” nije jasan. Sugerise se da se iz čistog dobitka obrazuje

zvaničnim karakterom, putem širokog kreditiranja, sprovedena je madarizacija. Predložena pravila, po svemu izgleda, bila su pokušaj Madžara ili njihovih privrženika da, u okviru dualizma, zadružnim kolosekom prošire svoj uticaj na Bosnu i Hercegovinu.

⁵⁸ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Votum der Justicabteilung betreffend die Statuten der Hrvatska seljačka zadruga in Orašje; Uz izveštaj Zemaljske vlade za BH br. 46.370/I od 18. maja 1904. godine. (Die Genossenschaft soll ja nicht Hypothekarcredit gewähren den sich jeder Eigentümer leicht auch ohne Vermittlung der Genossenschaft verschaffen kann, sondern Personalcredit. Dieser ist aber von dem Eigentum an Realitäten nicht bedingt. Auch ein gut wirtschaftlicher Kmet kann höchst creditwürdig sein.)

⁵⁹ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Odgovor Zajedničkog ministarstva za poslove BH; Beč; br. 5.572/BH od 16. juna 1904. godine.

⁶⁰ Isto. (... Jedoch sind einige Bestimmungen vorhanden, die teils gesetzlich unzulässig, teils unzweckmässig sind und deren Aenderungen oder Ergänzungen daher notwendig resp. wünschenswert ist.)

rezervni fond, iz koga bi se pokrivali eventualni gubici. Svaka druga njegova primena isključena je.

U slučaju nadležnosti skupštine za odlučivanje o podnetom završnom računu ističe se da se glasanjem odlučuje na koji način, po odbitku ukamaćenja poslovnih udela, treba da se upotrebi preostali čisti dobitak, koliko se od toga dodaje rezervnom fondu, da li se i za koje druge fondove i u kojoj visini vrši izdvajanje iz ostvarene čiste dobiti. Veliko ukamaćivanje udela špekulantima treba onemogućiti jer bi, u tom slučaju, rezervni fond ostao tako mali da se eventualni gubici ne bi imali iz čega da pokrivaju.

Nepravilno se postavlja „jemstvo iz udela” i „obaveza naknadnih uplata”. Obaveza naknadne uplate (Die Pflicht zur Nachzahlung bei Verlusten) zadrugara nema sa jemstvom nikakve veze. Obaveze naknadnog plaćanja za zadrugare, podvlači se, nije zakonom predviđena, dok za jemstvo jeste.

Naknadna obaveza koju zadrugari preuzimaju na sebe prilikom stupanja u zadrugu, po § 254. Trgovačkog zakona, objašnjava Ministarstvo, proizlazi iz zadružnog ugovora. Cilj naknadnog plaćanja je obezbeđenje obrtnih sredstava za zadrugu i prema toj visini raspoređuju se obaveze. Naknada plaćanja ne može biti veća od ukupnog gubitka koji otpada na zadrugare. Ona, dakle, nije „solidarna”, već pro rata parte, koju članovi podmiruju iz poslovnih udela. Kad se iz imovine ne mogu da podmire obaveze a iscrpljena su sredstva iz udela i rezervnog fonda, onda zadruga mora da objavi stečaj. Tada, podvlačilo je Zajedničko ministarstvo, ne primenjuje se obaveza naknadnih uplata, već tada stupa na snagu obaveza iz jemstva zadrugara za nepokriveni iznos. U slučaju primene plaćanja naknadnih obaveza sredstva zadruge ostaju netaknuta. Irelevantno je da li je posao, koji je pravilno preduzet, izveden sa pretrpljenim gubitkom. Ako su na snazi odredbe o naknadnom plaćanju, onda se ne smeju vezivati za uslove koji u svako doba omogućuju zadrugarima da odbiju naknadna plaćanja koja na njih otpadaju. Za takvu obavezu odlučno je samo da je zaista pretrpljen poslovni gubitak koji se na drugi način nije mogao pokriti.

Zajedničko ministarstvo odlučno je protiv odredbe unete u Nacrt pravila da se udeli koji su smanjeni usled pokrivanja gubitka — na osnovu skupštinske odluke mogu pokriti iz budućih ostvarenih dobitaka.⁶¹

Pravila ne sadrže odredbe o vođenju spiska članova. Nepravilno je predviđati da članovi upravnog odbora mogu samo pred skupštinom da podnose ostavke da bi se zadržao kvorum za rešavanje.

Nezakonit je stav u Nacrtu pravila da „samo muškarci imaju pravo glasa” i da je isključeno svako zastupanje putem punomoćnika, iako se predviđa u § 3. da „lica bez razlike pola”, dakle i žene, mogu biti članovi zadruge. Po Pravilima, u skupštini imaju pravo da učestvuju i glasaju ne samo zadrugari već i druga lica koja fungiraju kao puno-

⁶¹ Isto. (... Der Genossenschafter muss daher die Geschäftsverluste einer Gebarungsperiode decken, ohne das er sich an dem Gewinne, der statutenmässig andere Zwecken zuzufliessen hat, in späteren Gebarungsperiode schadlos halten könnte. Was er an Nachzahlungen leistet, ist für ihn unwiederbringlich verloren, weit dies ja nur zur Ergänzung seines durch Verluste geschmälerten Geschäftsanteiles dient.)

moćnici. Stoga se Pravilima ne može menjati zakon koji daje pravo muževima da zastupaju svoje žene.

Nerazumljiv je stav, primećuje Ministarstvo, po kome prijem člana u zadrugu i isključenje iz zadruge vrši upravni odbor bez ikakva uticaja skupštine. To se predviđa i u slučaju prenosa udela sa jednog na drugog člana.

Postupak prilikom prijema i vraćanja uloga je komplikovan. Trebalo bi razmotriti slučajeve ulaganja i podizanja u vezi s predlogom o obaveznom potpisivanju predsednika (ili njegovog zamenika) i blagajnika zadruge u tim prilikama.

Predviđeni princip po kome zadruga može od dužnika da zahteva vraćanje zajma i pre dospelosti otplate, i bez prethodnog otkaza, ukoliko za to dadu povoda poverioci i ulagači, izazvaće poslovnu nesigurnost. U izrazu „mnogo uloga” nije precizirano kad je nastupio takav slučaj koji zadruzi daje pravo traženja naplate zajmova od dužnika. Nije jasno da li je to samo slučaj „kad se uloži otkazu” ili i tada „kad zadružni poverioci žele da povuku svoja sredstva”. U krajnjoj liniji, takvom odredbom teraju se zadrugari u kandže zelenaša, kojih se inače žele da oslobode. Kako zadruga snabdevena jemstvom članova može lakše i jevtinije da dođe do novca nego pojedinci, tu odredbu treba brisati.

Istaknuta je saglasnost sa stavljenom primedbom da nije stvar jedne privredne zadruge da unošenjem u firmu oznake „hrvatska” vrši religioznu ili nacionalnu propagandu na svom području. To utoliko više kad je, prema izveštaju sreskog ureda, većina stanovništva katoličke veroispovesti i nije potrebna nikakva oznaka za njihovo raspoznavanje.⁶²

Najzad, Zajedničko ministarstvo priključuje prepis Pravila jedne štedno-kreditne zadruge⁶³ osnovane po austrijskom zakonu, koja bi mogla da posluže prilikom izrade jedinstvenih pravila za tamošnje privredne zadruge.

Primedbe Zemaljske vlade na Nacrt pravila projektovane „udruge”, prihvaćen od 53 potpisnika iz Orašja, ne samo da ne dobijaju potvrdu već se daju nove, načelne primedbe, iz kojih jasno proizlazi da se, pored saglasnosti za održavanje osnivačke skupštine i niza odredaba koje, po gledištu Zajedničkog ministarstva, protivreče zakonskim propisima, potpuno odbacuje Nacrt, po kom se, uz pomoć mesne vlasti, želelo organizovanje zadruge.

Da bi se olakšala izrada takvog nacrtu pravila koji bi bio manje opterećen nedostacima i više usklađen s prilikama i sprovođenjem privredne politike u Bosni i Hercegovini, Zajedničko ministarstvo iz Beča

⁶² Isto. (... Was nun die an den Namen der Genossenschaft als Kroatische bäuerliche Genossenschaft in Orašje geknüpften betrifft, so stimme ich dem vollkommen bei, dass es nicht Sache einer Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaft ist, religiöse oder nationale propaganda zu treiben und ich bin damit einverstanden, dass der Gründern die Streichung des Wortes „Kroatisch” nahegelegt werde, umso mehr als ohnehin die Mehrheit der Bevölkerung jenes Gebietes Wohnort die Genossenschaft ihren Wirkungskreis erhält der kathol. Confesion angehört und daher eine unterscheidende nationale Bezeichnung nicht nötig erscheint.)

⁶³ Isto. (Primerak Pravila Kreditne zadruge s o. j. Gumpoldskirchen (Austrija), koji je, uz izvesne dopune, poslužio za izradu „uzornih” zadružnih pravila u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom upravom).

dostavlja Zemaljskoj vladi primerak Pravila kreditne zadruge s ograničenim jemstvom izraden za potrebe privrednika u Austriji i na osnovu tamošnjeg zakona.

Na osnovu dostavljenog Nacrta, po nalogu Zemaljske vlade, stručnjaci izrađuju za potrebe seljaka u Bosni i Hercegovini posebna pravila, poznata kao „uzorna vladina pravila”,⁶⁴ koja se, izrađena u većem broju primeraka, dostavljaju svima mesnim organima da bi ih besplatno stavili na raspolaganje zainteresovanim seljacima.

Izvestivši predlažgače „udruge” u Orašju o sadržaju primedaba Zajedničkog ministarstva i negativnom stavu na Nacrt pravila, mesni organi u Brčkom, po nalogu Zemaljske vlade, stavljaju im na raspoloženje „uzorna pravila” da po njima organizuju zadrugu.

Na sastanku seljaka u Orašju kod Brčkog, s Ilijom Oršolićem na čelu, održanom 16. oktobra 1904. godine, trebalo je, u smislu dobijenog odobrenja od Zajedničkog ministarstva iz Beča, da se pretresu primedbe stavljene na Nacrt pravila, koji su „potpisala” 53 potpisnika iz Orašja. Jer na taj Nacrt pravila Zajedničko ministarstvo, pored tehničkih primedbi, stavilo je i primedbe na nekoliko stavova koji, po njegovom kompetentnom mišljenju, protivreće odredbama Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu. Sastanak hrvatskih seljaka toga dana, u smislu odredaba Trgovačkog zakona, nije mogao da ima karakter „osnivačke skupštine” stoga jer na njoj nisu pretresane primedbe koje je stavilo Zajedničko ministarstvo aktom br. 5.572 od 16. 6. 1904. godine. Naprotiv, na sastanku od 16. oktobra 1904. godine predstavnici mesne vlasti u Brčkom podneli su seljacima izrađena nova „uzorna vladina pravila”, po kojima Zemaljska vlada preporučuje organizovanje zadruga. Ovaj nov tekst „uzornih pravila” 16. oktobra 1904. godine prihvataju i potpisuju: fra Ilija Oršolić, gvardijan; Mihajlo Rebba, trgovac; Đuro Bartić (kao nepismenog potpisao ga M. Rebba); Mika Mikić; Ilija Bernatović; Mata Jurić; Đuro Božić (kao nepismenog potpisao ga — potpis nečitak). Svega 5 pismenih i 2 nepismena lica, skup koji po zakonu nije mogao da „osnuje” zadrugu. Predlog potpisnika (sem fra Oršolića, ostali predlažgači bili su slobodni seljaci, trgovci, i dr. — prim. N. I.) nije mogao imati karakter osnivačke skupštine ni stoga što Zemaljska vlada, mada autor Pravila, nije bila nadležna za odobravanje pravila, već je carskom naredbom br. 10 od 29. 12. 1878. godine za to bilo nadležno Zajedničko ministarstvo za poslove BH u Beču.⁶⁵

Zajedničko ministarstvo iz Beča 18. februara 1905. godine urgira kod Zemaljske vlade u vezi s predmetom seljačke zadruge u Orašju. Već

⁶⁴ „Uzorna vladina pravila” štampana su u Vladincem kalendaru „BOŠ-NJAK” za 1905. godinu; Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1904. godine; str. 61. Taj isti tekst pravila pretresan je i od petorice pismenih i dva nepismena lica, potpisan kao predlog na sastanku u Orašju 16. oktobra 1904. godine.

⁶⁵ (Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze Verordnungen und Normalweisungen, 29. XII 1878—1880, III. Band, Naredba br. 10. Po ovoj naredbi, davanje dozvola za osnivanje i rad novčanih zavoda — među koje su spadale i kreditne zadruge — i deoničarskih društava svih vrsta spadalo je u nadležnost Zajedničkog ministarstva u Beču.)

1. marta 1905. godine šef Zemaljske vlade Albori izveštava⁶⁶ Zajedničko ministarstvo da je, posle dobijenih uputstava, još u oktobru 1904. godine održana osnivačka skupština Seljačke zadruge u Orašju.⁶⁷ Međutim, izveštava Zemaljska vlada, konačno prihvatanje Zadruga po § u 237. Trgovačkog zakona⁶⁸, odnosno predloga zadružnih Pravila, zadržano je i nije upućeno Zajedničkom ministarstvu stoga što Nacrt pravila, zbog nekih formalnih nedostataka, mora ponovo da se preradi.⁶⁹

Tvrđnja Zemaljske vlade, s jedne strane, da je prošle godine održana osnivačka skupština i, s druge strane, da je tada usvojeni Predlog pravila zadržan usled nekih formalnih nedostataka zbog kojih treba da se izvrši prerada Pravila svedoči o tome da hrvatski seljaci u Orašju, po odredbama Trgovačkog zakona 16. oktobra 1904. nisu održali osnivačku skupštinu, kako se pogrešno i tendenciozno tvrdilo iz propagadnih razloga. Tada je potpisan predlog za organizovanje zadruga po receptu Zemaljske vlade.

Hrvatski seljaci u Orašju ne prihvataju sve sugestije iz Zajedničkog ministarstva i, pored svih pritisaka, zadržavaju svoja gledišta u pitanju kompetencije upravnog odbora, odnosno skupštine, u oblasti prenosa članski udela, postupka prilikom otkazivanja štednih uloga, prava supotpisivanja blagajnika u slučaju prijema gotovine i mogućnosti nadoknade iznosa koji su ranije skidani s udela za pokriće gubitka.

Tek 12. marta 1905. godine na održanoj skupštini u Orašju usvajaju se, uz pomoć organa mesne vlasti, „uzorna pravila” i tek tada, kao predlog, upućuje Zemaljskoj vladi da Zajedničko ministarstvo izda potrebno odobrenje. U propratnom aktu se ističe da je, prilikom sastavljanja Pravila, postupljeno po uputstvima Zajedničkog ministarstva br. 5.572/BH od 16. VI 1904. godine. Međutim i tada, po zaključku osnivačke skupštine, § 16 o potpisivanju primanja i izdavanja uloga ostao je nepromenjen. Taj stav podržava i Zemaljska vlada jer je blagajnik plaćeni funkcioner Zadruga i član Uprave potpisivanjem vrši sopstvenu kontrolu. To ne

⁶⁶ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Izveštaj Zemaljske vlade broj 28.596/I od 1. marta 1905. godine.

⁶⁷ Isto. (... Mit Beziehung auf die hohe Urgenz vom 18. II 1. J. Z 5572/BH wird dem hohen Ministerium ergebenst angezeigt dass die constituirende General-Versammlung der bäuerlichen Spar- und Creditgenossenschaft in Orašje, im Sinne der Weisungen des hochdortigen Erlasses vom 18. VI 1904. Z 5572/BH noch im Monate Oktober v. J. stattgefunden hat.)

⁶⁸ Paragraf 237, Trgovačkog zakona predviđao je da se „po održanoj konstituirajućoj skupštini imade zamoliti od vlade potvrda društva i zaključenih pravilah društvenih. K molbi imade se priklopiti ovjerovljeni zapisnik glavne skupštine i 5 primjerakah od pravilah”.

Potvrda se od Vlade nije mogla dobiti jer se, pre svega, nije održala skupština za konstituisanje po Nacrtu pravila koji je pregledalo Zajedničko ministarstvo, niti je ovo kao nadležno dalo saglasnosti na „uzorna pravila”, pa sledstveno tome, ni Vlada na osnovu toga nije mogla dati potvrdu, jer su potpisnici tek stavili predlog prihvatanjem Uzornih pravila.

⁶⁹ Isto. (... Die endgiltige Genehmigung der Genossenschaft im Sinne des § 237 des Handels Gesetz beziehungsweise die Vorlage der Genossenschaftsstatuten an das hohe Ministerium verzögert sich aus dem Grunde, weil die Statuten, wegen einiger formellen Gebrechen wiederholt zur Umarbeitung zurückgestellt werden mussten.)

predstavlja nikakvu teškoću s obzirom na to da teritorija obuhvata dve opštine i član Uprave može lako da dođe u zadrugu.⁷⁰

Da bi predlog Nacrta bio prihvaćen, Zemaljska vlada svoj projekat — sad projekat predlagača — onakav kakav je brani pred nadležnim svojim višim organima, iako u nj nisu, pored intervenisanja, unete neke odredbe na koje je Zajedničko ministarstvo stavilo ozbiljne primedbe.

Po Trgovačkom zakonu Pravilima se, ističe Zemaljska vlada, ne bi imalo šta prigovoriti.

21. aprila 1905. godine Zajedničko ministarstvo iz Beča aktom br. 4.001/BH — 1905. prima na znanje da je 12. marta 1905. godine održan skupština Zadruga u Orašju i, na osnovu §§ 237, 242. i 281. Trgovačkog zakona za BH, odobrava njeno organizovanje pod firmom „SELJAČKA ZADRUGA S OGRANIČENIM JAMČENJEM U ORAŠJU” s tim da se dostavi primerak overenih njenih Pravila na saglasnost. Tek avgusta 1905. godine overena Pravila dostavljaju se Zajedničkom ministarstvu u Beč. Skupština hrvatskih seljaka u Orašju od 12. marta 1905. godine, na osnovu dobijene dozvole, vrši konstituisanje i, po uvedenoj proceduri, završava prvu fazu svoga organizovanja u zadrugu. Zbog nemanja konačne saglasnosti na overena Pravila od Zajedničkog ministarstva iz Beča, njen Upravni odbor nije bio u mogućnosti da je, po Trgovačkom zakonu za BH, registruje u nadležnom sudu kao i ostale zadruge.

Ipak taj propust nije smetao Zemaljskoj vladi da, u svojim izveštajima, hvalisavo ističe napore na osnivanju zadruga, podvlačeći značaj „osnovane Zadruga u Orašju i spremnost da na istim osnovama organizuje slične zadruga i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.”⁷¹ To ističe više iz propagandnih — unutrašnjih, radi suzbijanja drugog i naturanja svog sistema zadruga — i spoljno-političkih razloga, da pruži dokaze o sređivanju prilika u inače nemirnoj Bosni i Hercegovini te da usmerava napore u organizovanju stanovništva u privređivanju na zajedružnoj osnovi.

Redovna glavna skupština Seljačke zadruga u Orašju od 3. februara 1907. i vanredna od 24. marta 1907. godine bira u Upravni odbor predsednika Mihaila Rebbu, trgovca iz Orašja; potpredsednika Marijana Džojića iz Donje Mahale; Ivu Džojića iz Donje Mahale; zatim Marijana Donića-Dominkovića iz Tolise i Ivu Nedića-Zlatića iz Tolise (selo Tolisa nije spadalo u poslovno područje Zadruga, pa ni lica izabrana u Upravni odbor, po § 3. Pravila, nisu mogla biti ni učlanjena, još manje kao članovi

⁷⁰ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Izveštaj Zemaljske vlade br. 43.536/I od 27. marta 1905. godine (...In den Statuten wurden die Weisungen des hochdortigen Erlasses von 16. Juni 1904 Zahl 5572/BH berücksichtigt und ist nur der § 16 durch die constituirende Generalversammlung nach der ursprünglichen Fassung der Proponenten unverändert belassen worden, wonach bei der Einzahlung und bei der Rückerstattung von Spareinlagen die bezügliche Bestätigung ausser vom Präsidenten der Genossenschaft, beziehungsweise dessen Stellvertreter und den Cassier auch von einem Direktionsmitglied gefertigt werden muss.)

⁷¹ Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine; Zagreb, 1906. godine; str. 246, 247. i 248.

Upravnog odbora — prim. N. I.) i prijavljuje ih Okružnom sudu u Tuzli, gde se uvode u registar pod br. F: 1.597/gr. od 15. juna 1907. godine.^{71-a}

Na osnovu zaključaka donetih na vanrednim skupštinama od 21. aprila 1907. godine (toga dana održana je osnivačka skupština Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima kod Višegrada s usvojenom nacionalnom oznakom u firmi i prihvaćenim ograničenjem neograničenog jamstva — prim. N. I.) i 8. maja 1907. godine Seljačka zadruga u Orašju, pošto je prethodno dobila odobrenje za to od Zajedničkog ministarstva iz Beča^{71aa}, vrši izmenu Pravila (u § 22, o kompetencijama među organima upravljanja, određivanju kamatne stope za zajmove članovima, i u § 1, po kome se dopunjuje njen naziv unošenjem hrvatske nacionalne oznake). Obe ove izmene uvode se u registar u Okružnom sudu u Tuzli tek 29. oktobra 1910. godine pod br. F: 91/11—1.908 („SARAJEVSKI LIST” br. 298 od 15. decembra 1910. g.).

Pod uticajem izmena u pravilima gradskih zadruga, koje napuštaju sistem rada na bazi ograničenog jamstva pretvarajući se u akcionarska društva, Seljačka zadruga u Orašju, na osnovu dobijenog odobrenja od Zemaljske vlade br. 146.009/IV—I od 7. avgusta 1913. godine, na redovnoj skupštini od 15. juna 1913. godine vrši izmenu pravila pretvarajući tadašnju osnovicu s ograničenim jamstvom u osnovicu sa neograničenim jamstvom svojih članova. Ovu izmenu registruje u Okružnom sudu u Tuzli pod F: 91/26—1.908 od 14. marta 1914. godine („SARAJEVSKI LIST” br. 106 od 13. maja 1914. godine).

Docnije, na redovnoj skupštini održanoj 24. maja 1925. godine, pored prihvatanja nove visine članskog udela od 100 dinara, Zadruga je izmenila i svoj zadatak, po kome će ubuduće „na temelju uzajamnosti, to jest međusobne odgovornosti članova, unapređivati gospodarstveni, prosvjetni i čudoredni razvitak svojih članova”. Ovu promenu registruje u Okružnom sudu u Tuzli 7. februara 1928. godine („NARODNO JEDINSTVO” br. 48 od 28. aprila 1928. godine).

^{71-a} „SARAJEVSKI LIST” br. 79 od 5. jula 1907. godine (Tekst prijave glasi: „Kod Okružnog suda u Donjoj Tuzli upisano je današnjeg dana pod gornjim brojem u trg. registru za društvene firme kod tvrtke Seljačke zadruge sa ograničenim jamčenjem u Orašju, da su na drugoj redovnoj glavnoj skupštini od 3. februara 1907, odnosno izvanrednoj glavnoj skupštini od 24. marta 1907. izabrani u upravni odbor na tri godine slijedeći članovi: Mihailo Rebba iz Orašja kao predsjednik, Marijan Džojić iz D. Mahale kao potpredsjednik, Marijan Donić-Dominković, iz Tolise, Ivo Nedić-Zlatić iz Tolise, Ivo Džojić iz D. Mahale”.)

Ova izjava izabranih članova u Upravni odbor, namjesto ranijih, nema karakter registrovanja Zadruga kao takve, jer u njoj nedostaju elementi koje su za registrovanje morale da podnose zadruge po § 249. Trgovinskog zakona, a to su: „1) datum pravila, 2) tvrtka i sedište, 3) predmet poduzeća, 4) trajanje zadruge, 5) način potpisivanja tvrtke, 6) način kako se imaju proglašavati oglasi zadruge, 7) naznaka da li članovi za cbaveze zadruge primaju na sebe jamčenje neograničeno ili ograničeno i, ako se u potonjem slučaju jamstvo proteže preko izmjere u Zakonu ustanovljene (§ 255), opseg toga jamstva.”

^{71-aa} Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; akt Zajedničkog ministarstva finansija; Beč; br. 9.267/BH od 1. avgusta 1907. godine.

12. maja 1928. godine Zadruga je promenila svoje sedište, prenoseći ga iz Orašja u Donju Mahalu, i uvela promenu u registar Okružnog suda u Tuzli pod F.: 91/10—1.908 („NARODNO JEDINSTVO” br. 71 od 26. juna 1928. godine).

ORGANIZOVANJE HRVATSKE SELJAČKE ZADRUGE S OGRANIČENIM JEMSTVOM U NEVESINJU

Pre nego što su se uskladila razmimoilaženja između aparata austrijske uprave, s jedne, i predlagača u Orašju konačnog teksta Pravila, s druge strane, Zemaljska vlada preduzima korake među hrvatskim seljacima u Hercegovini da na istim osnovama organizuje zadrugu s ograničenim jemstvom u Nevesinju. Pokretači akcije i ovde se koriste „uzornim vladinim pravilima” zadruga s ograničenim jemstvom iako su bila predviđena za „plodnu Posavinu”. Zasedanje osnivačke skupštine otpočelo je 5. avgusta 1906. godine u prisustvu 32 od 41 „upisanog” člana. Konstatovano je, pored prisustva zakonom predviđenog broja zadrugara, da skupštini prisustvuje kotarski (sreski) predstojnik pl. Marzeli. Po pročitanoj dozvoli Zajedničkog ministarstva da se može održati osnivačka skupština, saslušan je dobijeni tekst Pravila, „koji je primljen u cijelosti”. U pogledu roka predviđenog za uplatu udela primećeno je da bi, s obzirom na mesne prilike, u § 11. Pravila trebalo njegovo trajanje utvrditi na 3 godine. Istovremeno je ovlašćen Upravni odbor da u 1906. godini može zadužiti Zadrugu do 10.000 k, s tim da iz tih sredstava na vreme kupi veću količinu žita radi podele zadrugarima. Na taj način bi se postigla jeftinija cena. N. Precca predložio je, i prisutni su prihvatili, da bi Zadruga trebalo da kupuje zemlju siromašnim zadrugarima „jer ih ima koji ne mogu sa svoga zemljišta ni toliko žita dobiti da svoju obitelj tri meseca sa hranom opskrbe”.^{71-b} Predsednik je zaključio rad osnivačke skupštine tek 11. avgusta 1906. godine.

Osnivački materijal zajedno sa Nacrtom pravila Zemaljska vlada dostavlja Zajedničkom ministarstvu 13. oktobra 1906. s izveštajem^{71-c} da je na osnovu dozvole Zajedničkog ministarstva br. 4.279/BH od 7. V 1906. godine u Nevesinju održana osnivačka skupština „HRVATSKE SELJAČKE ZADRUGE S OGRANIČENIM JAMSTVOM” (organizatorima Seljačke zadruge u Orašju nije bilo odobreno do 1907. godine da u firmu Zadruge unesu hrvatsku nacionalnu oznaku — prim. N. I.). U propratnom aktu ističe se da će se, s obzirom na prilike koje tamo vladaju, članski udeli uplaćivati, po želji osnivača, umesto predviđenog roka, kvartalno po 10 kruna u toku tri godine.

Zemaljska vlada na kraju izražava svoju saglasnost da se u § 1. Pravila uvede naziv zadruga HRVATSKA SELJAČKA ZADRUGA s o. j. u Nevesinju. Kako su Pravila istovetna sa Pravilima zadruge u Oraš-

^{71-b} Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Zapisnik osnivačke skupštine Hrvatske seljačke zadruge s. o. j. u Izveštaju Zemaljske vlade br. 173.920/I-K od 13. X 1906. godine.

^{71-c} Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Izveštaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu, Beč, br. 173.920/I-K od 13. oktobra 1906. godine.

ju, Zemaljska vlada moli da se odobre u smislu § 246, odnosno § 281. Trgovačkog zakona za BH.^{71-d}

Između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva o tekstu Pravila o unetim izmenama nije bilo diskusije. Nema ni posebnog odobrenja Pravila prihvaćenih na osnivačkoj skupštini.

Kako se Zadruga nalazila pod okriljem okupatorske uprave, Upravni odbor, zbog neispunjenih uslova (nedostatak saglasnosti na predloženi Nacrt pravila, nedostatak potvrdne isprave i sl. kao osnovni uslovi za konstituisanje i podnošenje zahteva za registrovanje), nije se, u smislu § 249, 250. i 251. Trgovačkog zakona za BH, mogao da uvede u registar Okružnog suda u Mostaru. Stoga nije došlo do oglašavanja u Službenom listu.

Akcija austrijske uprave za osnivanje zadruga s ograničenim jemstvom vođena je s planom. Posle organizovanja kotarskih poljoprivrednih zadruga, koje su to bile samo po nazivu, pribeglo se organizovanju takve vrste zadruga u kojima se poslovanje formalno prenosi na članove, ali je sav njihov rad pod kontrolom okupatorske uprave i zavisao od njenih odluka.

Osnovni cilj osnivanja zadruga ove vrste bio je više da se suzbije slobodno udruživanje seljaka u zemljoradničkim zadrugama sa neograničenim jemstvom nego pružanje pomoći seljacima. Odbijanje seljaka, naročito srpskih, da se uključuju u zadruge s ograničenim jemstvom proisticalo je više iz nepoverenja prema okupatorskom režimu i sprovođenju privredne politike nego iz suštinskog shvatanja sistema zadruga koji im se naturao.

Napori austrijske uprave za osnivanje zadruga s ograničenim jemstvom u selima Bosne i Hercegovine stoga su se ograničili samo na Orašje (u Bosni) i Nevesinje (u Hercegovini).

Iako su imale atribute klasičnih zadruga, ni jedna ni druga, po odredbama Trgovačkog zakona za BH, nisu bile obezbedile svoj pravni status.

OKUPATORSKA KONCEPCIJA „UZORNIH PRAVILA”

Zadružna pravila, po koncepciji austrijske uprave, imala su sledeće karakteristike:

1) Odnosi među članovima zasnivali su se na udelima s ograničenim jemstvom (§ 1. Nacrta). Jedan udeo iznosio je 100 kruna (§ 8), a odgovornost članova za obaveze zadruga — petorostruko (§ 8). Kako je udeo relativno visok, uplaćivanje je predviđeno u gotovu i sukcesivno u roku

^{71-d} Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Izveštaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu br. 173.920/I-K od 13. oktobra 1906. godine. (... Ebenso ist die Aufschrift der Statuten mit dem § 1 der letzteren in Einklang gebracht und der Name „HRVATSKA SELJAČKA ZADRUGA s o. j. u NEVESINJU” acceptirt worden.)

Somit obwaltet gegen die Genehmigung des vorgelegten Statuten-Entwurfes kein Anstand und erlaubt sich die Landesregierung der ergebnen Antrag zu stellen, das hohe Ministerium gesuche den Statuten die Genehmigung im Sinne des § 246 resp. 281 des bosn. herc. Handelsgesetzes hochgeneigtest zu ertheilen.”)

od 100 nedelja po 1 krunu (§ 11). Do uplate poslednje rate uplatilac nije imao pravo na kamatu (§ 11, tač. d). Postupnom uplaćivanju cilj je privlačenje što većeg broja članova. Ograničeno jemstvo iskorišćava se u propagandne svrhe i, po isticanoj paroli, za uključene članove „ne povlači nikakve opasnosti”. Stoga se članovima „više nudi” nego što se „od njih traži”.

2) Postavljeni zadatak ostvaruje se prvenstveno sredstvima iz tuđih izvora (zajmovima iz novčanih zavoda i od privatnih lica) i, tek u drugom redu, iz sopstvenih izvora (članskih udela, štednih uloga i sl). Tuda sredstva zadrugu čvršće povezuju s okupatorskim novčanim zavodima i ustanovama, dok se, planski, otupljuje i slabi povezivanje među članovima i ovih sa zadrugom. Principu međusobne pomoći i samopomoći ne pridaje se nikakav značaj. Pored meničnog pokrića, kreditor ocenjuje podlogu zajmoprimca uključujući i obim jemstva članova. Visinu zajma ne određuje glavna skupština. Do formiranja posebnog novčanog zavoda, zadrugu finansira pripomoćna zaklada u sedištu sreza.

3) Članstvo u zadrugi omogućeno je svima konfesijama i licima oba spola (§ 3. Nacrta). Izuzimala su se lica koja nisu imala pravo da raspolazu svojom imovinom, koja su stavljena pod tutorstvo, koja su pod stečajem, lica osuđena zbog zločina, prestupa počinjenih iz pohlepe dokle god traju pravne posledice koje su po krivičnom zakonu skopčane s osudom. Onemogućeno je učlanjivanje i onih lica „koja su upisana u neku drugu zadrugu sa istim ili većim jemstvom” (§ 3, stav 3). Iako ovo ograničenje nije bilo u skladu sa principom jemstva, odgovaralo je ciljevima okupatorske privredne politike i nastojanjima da se organizaciono zahvati što širi krug stanovništva. Cilj je opravdavao sredstvo. Programski se predviđa borba protiv učlanjivanja u zemljoradničke zadruge u kojima je uspostavljen drukčiji odnos među članovima.

Svaki zadrugar imao je pravo glasa, kojim je mogao da se koristi lično ili putem punomoćnika. Punomoćnik je morao biti član zadruge a mogao je da zastupa najviše 4 člana.

4) Odnos članova prema organima upravljanja bio je specifičan. U slučaju odbijanja prijema u članstvo ili isključenja, zainteresovani je „imao pravo” da se žali pismeno nadzornom odboru, koji je konačno rešavao. Najviši organ, skupština — nije bila kompetentna da o tom raspravlja. Prava članova sužavana su i gubitkom kamate na udele sve do njihove potpune uplate. Po izvršenoj uplati, kapital je nagrađivan visokom kamatom, čime je ukazivano da su kapital i njegova koncentracija bili primarniji od uključenih ličnosti kojima je trebao jeftin kredit.

5) Za obaveze zadruge član je jemčio udelom i, u krajnjoj liniji, do njegove petorostruke visine. S udelom od 100 kruna maksimalno jemstvo iznosilo je 600 kruna ($100 + 100 \times 5 = 600$). Jemstvo kao i u slučaju drugih zadruga važno je u likvidaciji, i to samo za deo nepokrivenih obaveza. Gubitak se pokrivaio deobom na sve članove iz uplaćenih udela. Odgovarajući deo kojim se vršilo pokriće gubitka nadopunjavao je udelom do njegove predašnje visine. Nadopuna nije mogla biti veća od dela koji je upotrebljen za pokriće. Mogućnost povraćaja iz dobitka onog dela članskih udela koji je upotrebljen za pokriće ranijeg gubitka (§ 53) svedoči o kapitalističkom karakteru zadruge, koja funkcionalno treba više da služi uplatiocima udela (akcionarima) nego povoljnom kreditiranju

siromašnih članova, radi kojih je i osnovana. Minimalna odgovornost uzeta je iz političkih razloga radi omasovljavanja članstva. Formiranju fondova nije se pridavao nikakav značaj.

6) U skupštini su zadrugari, teorijski, imali sva prava koja su se odnosila na poslove zadruge (§ 45). „Prava” članova u donošenju poslovnih odluka izgledala su velika. Međutim, po § 56. ta prava su potpuno negirana. Naime, iako je pravila mogla da menja glavna skupština, u svakom slučaju se prethodno morala da moli Zemaljska vlada da da odobrenje za promenjeni deo pravila. Tek po dobijenom odobrenju od Zemaljske vlade, uvođenju izmene u sudski registar i oglasu u službenim novinama, promena bi stupila na snagu. Suverenitet zadrugne skupštine zavisio je od milosti Zemaljske vlade i njenog stava prema pitanjima o kojima su doneti jednoglasni zaključci članova. Po „uzornim pravilima”, ne samo da je negirana demokratičnost članova nego je i zadruga, kao organizovana celina, zavisna od vlasti i potčinjena u svojoj aktivnosti. Princip ograničenog jemstva nije voljom članova mogao da se menja u neograničeno jemstvo. Zbog toga je montirana krutost i neelastičnost u pogledu izmena pravila kakva nije postojala u analima zadruga u kolonijalnim zemljama.

7) Član je bio ograničen i u pogledu zajma koji je mogao da dobije iz zadruge (§ 20). Nasuprot osnovnom zadružnom načelu, pravilima je bio određen najviši zajam do 600 kruna koji se mogao izdati jednom članu. To je odgovaralo visini jemstva. Upravni odbor u odlukama bio je ograničen, i ukoliko je sagledavanjem zahteva uočio hitnost i nalazio ekonomsku opravdanost da se prevaziđe utvrđeni iznos, nužno je orijentisan na izigravanje uvedene odredbe na štetu urednosti poslovanja i zadovoljenja većeg broja korisnika. Skupštini je oduzeto pravo da prema potrebama i raspoloživim mogućnostima svake godine utvrđuje iznos do koga bi upravni odbor mogao jednom članu da odobri zajam. Nezadovoljni član i u ovom pogledu mogao se žaliti nadzornom odboru.

Dobijeni zajam mogao je da se koristi samo u potrošne svrhe, a ne i u investicione. Članu je bilo onemogućeno da se sredstvima koristi za otkup zemlje od zemljovlasnika. To je sužavalo njenu funkciju u očima onih koji su trebali sredstva da bi se oslobodili kmetskih odnosa. Po koncepciji austrijske uprave, zadruga je trebalo da bude trasirani kolosek za lakše podjarmljivanje članova od kapitalističkih ustanova.

8) Saziv redovne i vanredne skupštine sa naznačenim dnevnim redom obavezno se prijavljivao vlastima (§ 47) 5 dana pre zakazanog sastanka. Time je skupštinama obezbeđivano prisustvo izaslanika vlasti, koji je imao pravo da „supotpisuje skupštinski zapisnik” i, što je bitno, da obustavi izvršenje svakog onog zaključka koji se, po njegovom mišljenju, protivi pravilima i zakonu. Protiv izaslanikova stava zadruga je mogla „da stavi utok putem nadležnog kotarskog (sreskog) ureda na Zemaljsku vladu” itd.

Pravila zadruga s ograničenim jemstvom ograničavala su prava zadrugara i njihovih organa upravljanja. Njihova konstrukcija najbolje ilustruje stav austrijske uprave prema načinu kako je nameravala da organizuje zadruge na selu u Bosni i Hercegovini.

U pravilima Seljačke zadruge u Orašju iz političkih razloga odstupalo se u znatnoj meri od klasičnih principa. Od demokratičnosti i samo-

upravljanja praktično u njima nije bilo ništa. Aktivnost organa upravljanja kretala se u ograničenim okvirima, u kojima je svaku inicijativu kontrolisala vlast. Pravila su, kao propagandno sredstvo, bila na raspoloženju poljoprivrednicima kod organa vlasti u svima srezovima. Vladini propagatori isticali su „da su se u našoj Posavini počele osnivati ovakve zadruge da je pozorno postupano pri odobravanju njihovih pravila i da je glavna tačka bila da li da se usvoji ograničeno ili neograničeno jemstvo. Ali s obzirom na naše privredne i agrarne prilike, kao i na to da je ovo jedna nova ustanova usvojena su pravila na osnovu ograničenog jemstva”.⁷²

Za razliku od austrijskih „uzornih pravila”, hrvatski seljaci iz Orašja u svoj predlog uneli su samo jezičke izmene, kao na primer: umesto reči „privrednim” (§ 2. Pravila) uneli su reč „gospodarstvenim”, umesto „upravni odbor” (§ 4) — „ravnateljstvo”, umesto „spisak zadrugara” — „članovnik”, umesto „rezervni fond” (§ 9) — „pričuvna zaklada”, umesto „razrešava odgovornosti za rad” (§ 53) — „ravnateljstvu se podjeljuje odriješanje”, umesto „perovodi” (§ 54) — „voditelju”, umesto „pravila” (§ 56) — „štatuta”, umesto „stupaju u život kad ih odobri Zemaljska vlada” (§ 56) — „stupaju u krijepost tekad kad budu odobrena po Zemaljskoj vladi” i t.sl.

Seljacima u Bosni i Hercegovini objašnjavano je da se zadruzi organizovanoj po predloženom sistemu ne umanjuje kreditna sposobnost, da se uključenim članovima obezbeđuje dovoljan lični kredit i da za njih ne postoje one opasnosti koje, inače, za sobom povlači neograničeno jamstvo.

POKUŠAJ SELJAKA IZ SELA NADINIĆA KOD GACKA

Nekolike nerodne godine i velike zime nagnale su seljake iz sela Nadinića kod Gacka (Hercegovina) s proleća 1905. godine da ozbiljno povedu računa o svom opstanku. Videći da „materijalno sve više opadaju da ih sviju jednake prilike prate i ista sudbina očekuje dolaze do zaključka da se sami međusobno ispomognu i pobrinu jedan za sve i svi za jednoga”. Odluče da osnuju u selu Nadinićima Srpsku zemljoradničku zadrugu, koja će zahvatati područje Nadinića, Bodežišta i Rudog Polja. Po zaključku predlagača prisutnih na skupu, predviđen je zadatak da Zadruga, pored štednje i kreditiranja, jevtinije nabavlja zadrugarima ljudsku i stočnu hranu, kao žito, krompir, sijeno i dr., kao i savršenije ratarske sprave. „Ovo će sve našem seljaku njegov teški i žalosni život olakšati, što pojedinac dosad nije mogao učiniti”.⁷³

Na održanoj skupštini 1. maja 1905. godine jednoglasno su prihvaćena Pravila predložena od strane Privremenog odbora. Nacrt pravila (dobijen od Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga iz Zagreba — prim. N. I.) zajedno sa molbom Odbor je predao neposredno Kotarskom (sreskom) uredu u Gacku s tim da se upute Zemaljskoj vladi na odobrenje.

⁷² Kalendar „BOŠNJAK”, Sarajevo; Zemaljska štamparija za 1905. god.; str. 59—69.

⁷³ „SRPSKA RIJEČ”, Sarajevo, br. 77 od 25. maja (11. juna) 1905. godine

Predstojnik Kotara (sreza) saopštio je odmah i ovim podnosiocima Pravila da je Vlada kategorički protivna vrsti zemljoradničkih zadruga sa neograničenom odgovornošću njenih članova.⁷⁴ Sudbina osnivačkog materijala Zadruga gatačkih težaka nije još rasvetljena.

Kategorično protivljenje osnivanju zemljoradničke zadruge sa neograničenim jemstvom proisteklo je, i u ovom slučaju, iz ranije utvrđenog načelnog stava Zajedničkog ministarstva u Beču, dok je predstavnik vlasti po dužnosti saopštio poznati stav predlagačima. Međutim, po saopštenju odbijanja, osnivačima se sugerije da odbace predloženi sistem sa neograničenim jemstvom i da prihvate drugi, s ograničenim jemstvom, i da u firmu novog Nacrta pravila zadruge ne stavljaju srpsku nacionalnu oznaku i t. sl. Predlagači su se kolebali izvesno vreme u pogledu ograničenog jemstva, ali kako nisu pristali da im zadruga bude bez nacionalne oznake, to ne sastavljaju novi Nacrt pravila u smislu predloga kotarskog predstojnika. Stoga ovoga puta u selu Nadinićima ne dolazi do osnivanja zemljoradničke zadruge.

OSNIVANJE SRPSKE ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE U BROCU KOD BIJELJINE

U toku januara i februara 1905. godine, na inicijativu viđenijih seljaka iz sela Broca kod Bijeljine, sa Mihailom Jovanovićem, sveštenikom, na čelu, organizovana je zadruga pod firmom „SRPSKA ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA U BROCU, UDRUŽENJE SA NEOGRANIČENIM JAMSTVOM”. Upornost organizatora oko njenog osnivanja izazvala je u svoje doba dugu, dobrim delom za širu javnost nepoznatu, prepisku između nižih i viših organa austrijske hijerarhije i, u nacionalnim razmerama, oštru borbu srpskih seljaka u Bosni i Hercegovini za njihovo slobodno udruživanje u zemljoradničkim zadrugama.

Organizaciona načela ove Zemljoradničke zadruge⁷⁵ bila su: 1) poslovno područje koje je zahvatalo srpsko-pravoslavnu crkvenu opštinu Brodac; 2) besplatan rad Upravnog i Nadzornog odbora, koji se biraju iz reda članova; 3) neograničena odgovornost članova za obaveze Zadruga; 4) poslovoda koji je administrativni organ Upravnog odbora Zadruga i zadrugar kao službenik od skupštine može biti honorisan; 5) članski udeo iznosi 10 kruna (svaki član ima pravo na jedan glas nezavisno od broja upisanih i uplaćenih udela); 6) kreditiranje samo svojih članova u granicama određenim od zadrugne skupštine iz sopstvenih i tuđih sredstava; 7) sav ostvareni višak prihoda se unosi u nedeljivi rezervni fond Zadruga.

Pravila su sadržavala sve elemente Rajfajzenovog sistema zadruga, uzeta u celini od srpskih zemljoradničkih zadruga iz Hrvatske. Izrađujući

⁷⁴ Slavljanski (Šćepan Grdić): „Zemljoradničke zadruga”; Sarajevo, 1906. godine, strana 121.

⁷⁵ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Nacrt pravila Srpske zemljoradničke zadruge u Brocu, u. s. n. j., uz Izveštaj Zemaljske vlade br. 52.651 I-K od 17. novembra 1905. godine.

VAŽNIJI ISPRAVAK

Na strani 32. ispred poglavlja „ORGANIZOVANJE SELJAČKE ZADRUGE U ORAŠJU” treba da stoje 3 prva reda sa 33. strane.



„PROSVETINA” Tipska pravila, Šćepan Grdić ih proširuje⁷⁶ s obzirom na političke i ekonomske prilike u Bosni i Hercegovini. Po predloženim Pravilima, zadrugari su mogli biti samo „punoletni ili punoletnim proglašeni, poštteni i uredni žitelji srpsko-pravoslavne crkvene opštine u Brocu koji raspolažu slobodno svojim imetkom i koji već nijesu članovi koje slične zemljoradničke zadruge sa neograničenom odgovornošću.”

Pored kreditiranja u razne privredne svrhe, u § 79. predviđena je mogućnost da Zadruga vrši otkup obradive zemlje za račun svojih zadržara. Upravni odbor koristio bi se tim pravom tek kad Zadruga materijalno osnaži i kad glavna skupština donese takvu odluku. Intervencijom kod kupca Zadruga bi zainteresovanom zadržaru odobrila zajam u visini pogodne cene na 10-godišnju otplatu. Dotle bi kupljene nepokretnosti služile kao zaloga Zadruzi.

Organizatori Zadruga, putem sreske vlasti u Bijeljini, predaju molbu sa priložima da im se odobri osnivanje zemljoradničke zadruge po Nacrtu prihvaćenom od osnivača. Aktom br. 1.513 od 5. marta 1905. godine Sreski ured, putem Okruga u Tuzli, prosleđuje predmet Zemaljskoj vladi sa potrebnim podacima i mišljenjem o opravdanosti traženja.

Primljeni osnivački materijal Zemaljska vlada podvrgava detaljnom razmatranju sa političkog, pravnog i organizacionog stanovišta. Predmet ustupa Opštem i Pravnom odeljenju na pregled i sa zahtevom da se podnesu mišljenja.

„Protivni smo”, ističe se u mišljenju Pravnog odeljenja, osnivanju zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jemstvom iz ovih razloga:

Zajedničko ministarstvo svojim rešenjem br 9265/BH od 4. septembra 1901. godine principiuelno se izjasnilo protiv davanja odobrenja seljačkim zadrugama sa neograničenim jemstvom.⁷⁷ Stanovništvo je opravdano i stoga jer bi zadruge na toj osnovici mogle predstavljati veliku opasnost za seosko stanovništvo ove zemlje, a i zbog postojećih odnosa nije potrebno njihovo osnivanje”.⁷⁸

Ovdašnje seljaštvo, ističe se u mišljenju, nije još dozrelo za neograničeno jemstvo ni u ekonomskim ni u moralnom, ni u kulturnom pogledu.⁷⁹

⁷⁶ Za vreme drugog svetskog rata — u Beogradu Šćepan Grdić, izlažući piscu ovih redova teškoće u organizovanju prvih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini, istakao je da je programski tekst Pravila, dobijen od A. Đermanovića iz Zagreba, proširio po sugestijama Mihaila Avramovića, sekretara Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, prilagodjavajući ga potrebama zemljoradnika u Bosni i Hercegovini. Prošireni tekst sadržajno su predstavljala „Prosvetina” Tipska pravila, od kojih se u borbi za odobrenje nije odstupalo.)

⁷⁷ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Abschrift eines Gutachtens der Justizabteilung vom 21. juni 1905 ad № 52651/III betreffend die Gründung bäuerlicher Genossenschaften auf dem Principe der unbeschränkten Haftung. (... In dem Erlasse vom 4. IX 1901 Zahl 9265/BH hat das hohe Ministerium sich grundsätzlich gegen die Concessionierung von bäuerlichen Genossenschaften mit unbeschränkten Haftung ausgesprochen.)

⁷⁸ Isto. (... das solche Genossenschaften eine grosse Gefahr für die bäuerliche Bevölkerung hierlands bilden könnten, bedarf für die hierländigen Verhältnisse wohl nicht erst der Begründung.)

⁷⁹ Isto. (... Die hierländige Bauerschaft ist für die unbeschränkten Haftung eben noch nicht reif, weder in wirtschaftlicher noch in moralischer und in cultureller Beziehung.)

Zadruga sa neograničenim jemstvom zahtevaju i od svojih članova i njihovih organa upravljanja veliko razumevanje, visoko osećanje odgovornosti, poznavanje ekonomike i strogo vaspitanje.⁸⁰

Rajfajzenove kreditne zadruge mogu i u Austriji uspešno da deluju samo ako im je poslovno područje ograničeno na samo mesto, jer se međusobni nadzor najbolje vrši u užem krugu. Ovde, još zasada, najvećim delom nedostaju navedeni preduslovi.⁸¹

Neograničenom jemstvu u Pravilima, podvlači se, trebalo bi staviti izvesnu granicu prema kojoj upravni odbor ne bi bio ovlašćen da uzima kredit koji prelazi izvestan maksimum. Ukoliko bi želeo da prekorači kreditom taj iznos, moralo bi to da zavisi od odobrenja Zemaljske vlade.⁸²

Takva odredba u Pravilima obavezivala bi upravni odbor na ograničenje pa bi za štete proistekle iz prekoračenja njegovi članovi sami solidarno odgovarali, dok bi prema poveriocima bila bez pravnog uticaja. Ukoliko bi upravni odbor preuzeo veći zajam od predviđenog Pravilima bez odobrenja Zemaljske vlade, poverioci bi imali pravo naplate kako od zadruge tako isto, po principu neograničenog jemstva, s pravom i od njenih članova. Regresiranje članova od upravnog odbora za naknadu štete bilo bi nemoguće jer su i oni jednakog imovnog stanja kao i njihovi članovi uprave.

O pitanju neograničenog jemstva tumačenje se zasnivalo na načelnom stavu Zajedničkog ministarstva. Suština problema interpretirana je isključivo iz političkog aspekta i aspekta posebnih privrednih interesa. Nadena je forma kojom se zadruzi, kao ekonomskoj organizaciji, ograničava iskorišćavanje sredstava i usporava, ako ne i onemogućuje, ekonomsko jačanje njenih zadrugara. Pogrešno se identifikuje „mogućnost“ dobijanja i „pravo“ iskorišćavanja sredstava. Isticanje „opasnosti“ po stanovništvo iz neograničenom jemstva ne proističe iz težnje da se ono zaštiti, već da se ne uključuje u takve zadružne organizacije koje deluju na bazi samopomoći, slobodno i bez kontrole okupatora. Nije toliko u pitanju visina utvrđenog kredita, koji bi se, po odredbi Pravila, mogao da upotrebljava, koliko zavisnost i obavezna potčinjenost organa kolektiva Ministarstvu: da se za svako prekoračenje traži „odobrenje“ ne od mesne vlasti nadležne za nadzor, već od Zemaljske vlade u Sarajevu. Nametala se kontrola ulaganja sredstava i u nerazvijenu poljoprivredu da bi se, prateći ga, obezbeđivala šira eksploatacija. To je odgovaralo težnji

⁸⁰ Isto. (... Die Genossenschaften mit unbeschränkten Haftung erheischen von den Mitgliedern derselben und deren Leitung grosse Einsicht hohes Gefühl der Verantwortlichkeit, wirtschaftliche Schulung und strenge Selbstzucht.)

⁸¹ Isto. (... Daher können die Reiffeisenschen Kassen auch in Oesterreich nur in einen local eng begrenzten Umkreise gedehlich wirken, da die erforderliche gegenseitige Controlle der Mitglieder einen beschränkten Kreis derselben zur Voraussetzung hat. Hierlands fehlen bisher noch die meisten der oben bezeichneten Voraussetzungen.)

⁸² Isto. (... Nach dem in dem Berichte gestellten Antrage soll nun der anerkannten Gefährlichkeit der unbeschränkten Haftung dadurch ein Paroli geboten werden, dass die Genossenschaft mit Bezug auf die Darlehnscontrahierung insoferne beschränkt werden soll als die Direction nicht berechtigt sein soll Darlehen aufzunehmen, welche einen gewissen Maximalbetrag überschreiten. Zu einer solchen Ueberschreitung soll vielmehr die Genehmigung der Landesregierung eingeholt werden müssen.)

da se kanališu sredstva seljaka za kupovinu uvezenih industrijskih artikala, a manje nekontrolisano troše u svrhu sopstvenih investiranja.

Nesredena, privredno nerazvijena i kulturno zaostala, Bosna i Hercegovina bila je, pred evropskim silama, osnovna politička pobuda kojom se pravdala potreba njene okupacije. S tim u vezi seljaštvo je kvalifikovano kao „primitivno” i „nedozrelo” za solidarno neograničeno jemstvo. Stoga mu se onemogućuje da se bez kontrole okupatora udruženim naporima kulturno uzdiže i privredno unapređuje. Po shvatanju pravnika, ekonomska samozaštita udruženim snagama na bazi samopomoći i međusobne solidarnosti suprotstavljala se metodu sprovođenja okupatorske eksploatatorske politike. Svakako da učlanjivanje u zadrugu predstavlja stepen svesti više o društvenim odnosima, ali je bilo potrebno da se to onemogućuje, pa i formalno. Svugde postoji „veliko nerazumevanje” gde u odlučivanju ne učestvuju okupatorski organi, gde se ulaganja usmeravaju izvan i mimo njihovog recepta i zaobilaze projektovane koncepcije novog ekonomskog podjarmljivanja. Zaboravlja se da se u zadrugu sa neograničenim jemstvom u organe upravljanja, po pravilu, biraju otesitiji članovi, koji stečeno iskustvo u sopstvenom radu stavljaju u službu organizovane zajednice. Volja svih članova određuje područje zadruge, koje je usko vezano sa principom neograničenog jemstva.

Pošlo se sa gledišta omalovažavanja i pojedinaca i celog naroda u Bosni i Hercegovini.

Analizi Pravila u Opštem odeljenju prišlo se sa gledišta primene odredaba Trgovačkog zakona za BiH, prava pojedinaca na udruživanje i ocene stepena „opasnosti” koja se pripisuje neograničenom jemstvu.

Kako Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu, podvlači se u ovom mišljenju, dozvoljava zadruge sa neograničenim jemstvom i kako se u ovom slučaju radi o privatnom udruženju čije odredbe pravila potpuno odgovaraju zakonskim propisima, to se, po mišljenju odeljenja, ne može uskratiti osnivanje zemljoradničke zadruge u Brocu sa neograničenim jemstvom.⁸³

Što se tiče bojazni od „opasnosti” po članove zbog neograničenog jemstva, u principu se Odeljenje slaže s izloženim gledištem. Međutim, potrebno je istaći da se stanovnici sela Broca u kulturnom pogledu ne mogu da uspoređuju sa najvećim delom ostalog stanovništva ove zemlje. Teritorijalno opština stoji odavno u vezi sa Monarhijom i trgovačkim mestima Bijeljina, Brčko, pa su njeni stanovnici stoga i po kulturi i shvatanju daleko napredovali. Činjenica je da je Zadruga predvidela relativno malo poslovno područje, usled čega se ekonomske opasnosti smanjuju

⁸³ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Gegenbemerkungen der I Abt. zum Gutachten der III Abt. in Angelegenheit der Brodacer bäuerlicher Genossenschaft — uz Predlog Zemaljske vlade br. 52.651/I — 1905. od 17. XI 1905. godine. (...Da aber die Proponenten bei der unbeschränkten Haftung beharren und andererseits das B.H. Handelsgesetz eine derartige Haftung zulässt und es sich im concreten Falle um eine private auf dem B.H. Handelsgesetz basierende Vereinigung handelt deren Statuten den gesetzlichen Bestimmungen vollauf entsprechen, so kann nach hier ortiger Ansicht das Zustandekommen der fraglichen Genossenschaft aus dem Grunde dass die Proponenten bei der gesetzlich zulässigen unbeschränkten Haftung beharren, nicht verweigert werden.)

utoliko što dobro međusobno poznavanje materijalnog stanja i čestitosti članova pruža potrebno jemstvo poveriocima.

Neograničeno jemstvo, ističe Odeljenje, svakako zvuči zastrašujuće. Treba međutim imati u vidu da poveriocima treba da se pruži najveća mera za sigurnost njihovih potraživanja, jer svi članovi jamče za obaveze Zadruga svojim imanjem. Neograničeno jemstvo je najsigurnije i stoga Zadruga neće lakomisleno odobravati zajmove. Za slučaj da joj potraživanja dodu u pitanje, onda bi bolje stojeći članovi plaćali za one koji su slabijeg stanja. Stoga će oni u sopstvenom interesu nadzirati poslove Zadruga.⁸⁴

Prilikom primanja pojedinaca u Zadrugu, razume se, mora se postupati najstrožije i držati se odredaba Pravila. Stoga je potrebno da se u Upravni odbor biraju pouzdani i čestiti članovi.

Ograničenjem neograničenog jemstva, podvlači se u mišljenju, pravno se ne otklanja jemstvo u odnosu prema poveriocima. Za to Upravni odbor ostaje prema zadrugarima solidarno odgovoran ukoliko se ne pridržava Pravila prilikom odobravanja kredita. Članovima se pruža dovoljno jemstvo time što se u Upravnom odboru nalaze članovi koji se lako neće usuditi da svoja imanja stavljaju na kocku. Gubi se iz vida da se i u zadrugi s ograničenim jemstvom, ako ima nepoštenih članova u upravnom odboru, može da napravi šteta i dovede do situacije da se mora odgovarati.

O Nacrtu pravila Zemljoradničke zadruga u Brocu dva odeljenja daju dva različita mišljenja.

Zahvaljujući upornosti predlagača i iznetim argumentima, omogućeno je Zemaljskoj vladi da formuliše kompromisan predlog.

Zemaljska vlada u propratnom aktu ističe molbu osnivača iz opštine Brodac i njihovu nameru da osnuje zadrugu pod firmom SRPSKA ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA U BROCU, u. s. n. j., tražeći da im izda odobrenje za to. Podvlači da je u firmi akcentiran srpski karakter Zadruga i da se za njeno područje predviđa srpsko-pravoslavna crkvena opština Brodac. Ukazuje na to da je ranijim rešenjem Zajedničkog ministarstva br. 5.572/BH od 10. VI 1904. godine prilikom organizovanja Zadruga u Orašju isticano „da nije stvar privredne zadruga da sprovodi versku i nacionalnu propagandu” i da su to ovi poslednji prihvatili.⁸⁵

Kako se Zajedničko ministarstvo, podvlači se, principijelno već izjasnilo u pogledu unošenja u firmu nacionalne oznake u slučaju osni-

⁸⁴ Isto. (...Der Ausdruck „unbeschränkte Haftung” hat allerdings einen beängstigenden Klang, es muss hier aber auch in Betracht gezogen werden, das während einerseits den Gläubigern dadurch das alle Mitglieder mit ihrem Vermögen für die Genossenschaftsverpflichtungen haften müssen, das dankbar grösste Mas von Sicherheit für ihre Ansprüche geboten wird, anderseits die unbeschränkte Haftung die sicherste Gewähr dafür bietet dass diese Genossenschaft nicht leichtsinigerweise Kredit bewilligt, da ja im Falle die Vereinsforderungen notleidend werden würden, die Zahlungsfähigen für die Zahlungsunfähigen tatsächlich mit ihrem Vennögen eintreten müssten und daher im ureigensten Interesse die Geschäftsführung der Genossenschaft rigoros kontrolliren werden.)

⁸⁵ Državni arhiv NR BiH, Sarajevo; Izveštaj Zemaljske vlade br. 52.651/I-K od 17. novembra 1905. (...dass es nicht Sache einer Erwerbs-und Wirtschafts-genossenschaft ist, religiöse oder nationale Propaganda zu treiben, weshalb auch den Gründern der letzterwähnten Genossenschaft nahe gelegt wurde die Bezeichnung „kroatische” fallen zu lassen, was auch von den Interessenten acceptirt wurde.)

vanja srpske štedionice u Sarajevu, Prijedoru, Livnu i nekim drugim slučajevima, Zemaljska vlada smatra da se i u ovom slučaju unošenju nacionalne oznake neće prigovoriti.

Ne prihvata se odredba o predviđenom području crkvene opštine, u § 1. Nacrta, već samo „administrativno područje” opštine. Naoko Nacrt pravila odgovara pravilima Zadruga u Orašju, ali se ona razlikuju utoliko što je ovde u pitanju ograničeno jemstvo. Iako je predlagačima objašnjavana suština ograničenog jemstva, oni uporno ostaju pri svom projektu obrazlažući to time da neograničeno jemstvo obezbeđuje kreditnu sposobnost.⁸⁶ Mada se ne slaže s njihovim mišljenjem, isticala je Zemaljska vlada, ipak bi trebalo na neki način uzeti u obzir želje osnivača (podvukao N. I.). S obzirom na iskustvo u drugim zemljama predlaže se da se dopusti neograničeno jemstvo s tim da se utvrdi maksimalan iznos iznad koga se Zadruga ne bi mogla zadužiti bez odobrenja Zemaljske vlade.⁸⁷ U vezi s tim trebalo bi u § 51. Nacrta pravila uneti ovakvu odredbu: „Određuje iznos do koga se zadruga sme zadužiti. Ovaj iznos zajedno sa ulozima ne sme prekoračiti 300 kruna prosečno na svakog člana. Za veći iznos potrebno je odobrenje Zemaljske vlade”. Ovakvom odredbom, obrazlaže Zemaljska vlada, ne bi se povredio princip neograničenog jemstva, a ograničilo bi se opasno i prekomerno uzimanje kredita. U ostalim odredbama Pravila trebalo bi izvršiti prilagođavanje „uzornim” Pravilima Zadruga u Orašju i, na kraju, dodati odredbe u pogledu nadzora rada od strane vlasti.

Pored Nacrta pravila i mišljenja stručnjaka predmet je kompletiran i spiskom zemljoradnika osnivača.

STAV ZAJEDNIČKOG MINISTARSTVA PREMA MOLBI OSNIVAČA IZ BROCA

Pregledavši predmet osnivača Zemljoradničke zadruga Brodac, nadležno Ministarstvo zauzima određen stav prema podnetim predlozima. Zemaljskoj vladi objašnjava suštinu sistema Rajfajzenovih zadruga, u kojima nije težište u obrtnom kapitalu formiranom od uplaćenih zadružnih udela, već u međusobnom materijalnom pomaganju i neograničenoj odgovornosti zadrugara. Nije merodavno jemstvo uplaćenim višestrukim kapitalom, nego jemstvo celim imanjem. Iako se novim predlogom „opasnost” od neograničenog jemstva znato smanjuje, ona se ipak ne otklanja.

Da bi se eliminisale slabosti kreditiranja, sugeriše se osnivanje većeg broja zadruga koje bi se udružile u jedan savez. Savez bi sam

⁸⁶ Isto. (...dass nur durch Festsetzung der unbeschränkten Haftung die Kreditfähigkeit der Genossenschaft gesichert werden kann.)

⁸⁷ Isto. (...demgemäss wäre die Landesregierung der Ansicht, dass das Princip der unbeschränkten Haftung zwar zuzulassen ist jedoch um den für die Teilnehmer verbundenen wirtschaftlichen Gefahren zu begegnen in dem Masse einzuschränken wäre, dass ein Maximallbetrag festgesetzt wird über welchen hinaus die Genossenschaft sich nur mit Bewilligung der Landesregierung verschulden kann (podvukao N. I.).)

izravnavao novčana sredstva i regulisao kreditne potrebe zadruga. Čak i u slučaju pravilnog rukovođenja i urednog poslovanja, takav zadatak jedna zadruga ne bi mogla uspešno da ostvaruje. Naročito u slučaju zadruga čije je poslovanje vezano za poljoprivredu malog područja, nevolja pojedinca istovetna je s nevoljom ostalih zadrugara i time zadruga kao celine. U cilju pojednostavljavanja procesa osnivanja takvih zadruga bilo bi dobro da se izrade „uzorna pravila“, koja bi se interesentima stavljala na raspolaganje.

Po predloženoj formulaciji, daje se saglasnost da se u Pravila unese ograničenje zaduživanja do prosečnih 300 kruna po jednom zadrugaru, s tim da se za svako prekoračenje utvrđenog iznosa pribavlja odobrenje od Zemaljske vlade.⁸⁸

S obzirom na ranije odluke, prihvata se predlog da se u firmu Zadruga unese srpska nacionalna oznaka i kao uslov za pristup u članstvo — pripadnost srpsko-pravoslavnoj crkvenoj opštini svede i ograniči na pripadnost administrativnom području opštine Brodac.

Zajedničko ministarstvo zainteresovano je detaljnije za metod i smer individualnog udruživanja u Bosni i Hercegovini. Konstatuje da bi se u Pravilima morale izvršiti mnoge izmene organizacionog i poslovnog karaktera (u vezi sa stupanjem u članstvo, isključenjem iz Zadruga, rokom uplaćivanja udela, pregrupisavanjem tekstova pojedinih odredaba, načinom pokrivanja gubitaka, davanjem punomoći, otkazivanjem zajmova dužnicima i sl.).

Izmene se nameću i radi usklađivanja sa stavovima prihvaćenim od predlagača u Orašju i tumačenjima odredaba Trgovačkog zakona za BH.

Na neke odredbe u Nacrtu pravila stavljene su načelne primedbe na kojima Ministarstvo insistira da ih treba brisati ili izmenjene saobraziti s odredbama Trgovačkog zakona.

Predloženo je, na primer, u § 51. Nacrta pravila da glavna skupština može ovlastiti Upravni odbor da, po potrebi, zaključuje ugovore sa drugim privrednim organizacijama. Takva odredba u suprotnosti je sa § 189, tač. 4) Trgovačkog zakona.⁸⁹ Međutim to spada u isključivu nadležnost skupštine.

U § 79. Nacrta predviđena je mogućnost da Zadruga kupuje poljoprivredne posede i preprodaje ih svojim zadrugarima. Takav posao, ističe Ministarstvo, treba onemogućiti ovakvoj organizaciji, bez obzira na to što bi korisno delovalo u pravcu sprečavanja prodaje zemljišta u bescenje. Ovakvom odredbom omogućuje se zelenašenje u korist pojedinih zadrugara. Da bi se to otklonilo, potrebno je odredbu tako formulisati da

⁸⁸ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; spis Zajedničkog ministarstva za poslove Bosne i Hercegovine br. 11.744/BH od 17. januara 1906. godine.

⁸⁹ Isto. (... Tačka 11: „Auf Grund dieser Bestimmung kann die Direktion durch die Generalversammlung ermächtigt werden, Kartelverträge mit anderen Erwerbsvereinigungen abzuschliessen. Dass ist gemäss § 189 p. 4. H.G. unzulässig, da der Abschluss von Kartelverträgen ein Gegenstand ist, der in jedem Falle der Generalversammlung vorbehalten ist. Daher ist diese Bestimmung zu streichen“.)

je za punovažnost zaključaka glavne skupštine koji se odnose na kupovinu i prodaju poseda potrebno odobrenje Zemaljske vlade.⁹⁰

Nerazumljiva je odredba u § 89. Nacrta, ističe Ministarstvo, po kojoj, pored odluke većine članova o istupanju iz Zadruga, ipak ova produžuje da radi ukoliko je najmanje 10 zadrugara izjavilo da i dalje želi da ostane u Zadruzi.⁹¹ Sa preostalim malim brojem i neznatnim obrtnim sredstvima od ukupno 100 kruna Zadruga ne bi mogla uspešno da posluje i morala bi da propadne.

Neophodno je uneti u Pravila odredbu o pravu nadzora nad radom Zadruga.

Po sprovedenim izmenama u Pravilima, odobrava se da se, u roku od 6 meseci od dana saopštenja, izvrši saziv osnivačke skupštine. Posle toga roka smatraće se da odobrenje ne važi.

Od ranijeg krutog i beskompromisnog stanovišta po kome se u okupiranom području mogu da osnivaju samo zadruga s ograničenim jemstvom, zahvaljujući upornosti predlagača, pritisku opozicione štampe i sugestijama izvršnih organa, sad se evoluira. Saglašavajući se sa principom neograničenog jemstva, Ministarstvo ga koriguje ograničavanjem upotrebe kreditnih sredstava. Da bi se to opravdalo, Zadruzi se onemogućuje da izvršava najvažniju tačku svog privrednog programa -- otkup poseda od zemljovlasnika za račun svojih članova bezemljaša.

Na perfidan način ističu se prava najvišeg organa skupštine da bi, i kad se ona njima posluži, doneti zaključci važili samo i ukoliko ih odobri Zemaljska vlada. Na taj način uzeti su u zaštitu zemljovlasnici, na koje se okupatorska vlast oslanja.

Sputavaju se organi upravljanja Zemljoradničke zadruga u njihovoj aktivnosti i onemogućuje im se da izvršavaju odluke skupštine.

Da bi se sačuvala Zadruga, organizovana sa proceduralnim teškoćama, ostavljena je mogućnost u slučaju slobodno izražene volje većine članova prilikom istupanja da Zadruga kao pravno lice i dalje može da funkcioniše ukoliko najmanje deset njenih članova izraze želju da i dalje ostanu u njoj. I ovakva forma odbrane jednom već organizovane zadruga smatrana je nepravilnom i nezakonitom.

⁹⁰ Isto. (... Tačka 14: „Die Genossenschaft behält sich im § 79 das Recht vor landwirtschaftliche Grundstücke die zur Verkäufe gestellt wurden, zu erwerben und an ihre Genossenschafter weiter zu verkaufen. Es ist dies eine Angelegenheit, die einem Institute (reč Genossenschaft je precrana, prim. N. I.) dieser Art nicht gut verweigert werden kann, die sogar in der Weise segensreich zu wirken vermag dass sie Grund verschleuderungen verhütet. Trotzdem birgt sie eine Gefahr, die darin besteht, das mit Hilfe dieser Bestimmung zum Nutzen einzelner Genossenschafter Güterwucher getrieben werden kann. Um dies zu vermeiden ist in § 79 eine Bestimmung einzunehmen dass alle Beschlüsse der Generalversammlung über Grundkäufe oder Verkäufe zu ihrer Giltigkeit der Genehmigung der Regierung bedürfen“.)

⁹¹ Isto. (... Tačka 15: „Die Bestimmung des § 89 ist ziemlich unverständlich. Die Genossenschaft kann nicht aufgelöst werden, wenn sich dem Zehn Genossenschafter widersetzen. Den anderen Genossenschafter steht es aber frei aus der Genossenschaft auszutreten. So bleiben den nur jene Zehn, die mit der Auflösung nicht einverstanden waren, in der Genossenschaft zurück. Jeder dieser Genossenschafter besitzt eine Einlage von 10 Kr-das macht zusammen 100 Kr Betriebskapital. Eine solche Genossenschaft besitzt wohl keine Existenzberechtigung und müsste in kurzer Zeit von selbst zu Grunde gehen. Es wird sich daher empfehlen die Bestimmung dieses § durch zweckmässigere zu ersetzen“.)

IZVEŠTAJ ZEMALJSKE VLADE O KORACIMA U OBLASTI UDRUŽIVANJA

13. juna 1906. godine Zemaljska vlada izveštava⁹² Zajedničko ministarstvo da je osnivačima Srpske zemljoradničke zadruge Brodac dostavila pregledana Pravila radi prerade u smislu stavljenih primedaba.

U vezi sa preporukama o kreditiranju zadruga i njihovom oslanjanju na savez upozorava da se u Bosni i Hercegovini vrše pripreme, na jednoj strani, srpskih, na drugoj, hrvatskih, sutra eventualno muslimanskih zadruga. Uključivanje zadruga u savez bilo bi moguće samo pod uslovom da se predstavnici jedne vrste zadruga organizaciono povežu u jedan savez. Da bi se formirale seljačke kreditne zadruge s ograničenim jemstvom, Zemaljska vlada je već pripremila „uzorna pravila“ i u selu Orašju kod Brčkog organizovala takvu zadrugu nasuprot pravilima Srpske zemljoradničke zadruge sa neograničenim jemstvom u Brocu kod Bijeljine. Međutim, ona ne raspolaže obrascem pravila za formiranje saveza od zadruga sa Uzornim pravilima. Ukoliko do toga dođe, povezivanje zadruga u savez regulisalo bi se pravilima.

Postupnim reorganizovanjem kotarskih (sreskih) zaklada Zemaljska vlada namerava da organizuje kotarske (sreske) saveze i zemaljski savez za seljačke zadruge. Na toj osnovi, ističe se u izveštaju, doći će bez ikakva pritiska do takvog razvoja u privrednim odnosima da će se zadruge uključivati u savez. Organizovanje privrednih zadruga predviđeno je pravilima sreskih pomoćnih zaklada, koje će, po reorganizaciji, odobravati kredite seljačkim zadrugama na području sreza. Putem iskorišćavanja kreditnih sredstava doći će do međusobnog organizacionog povezivanja. Za takvo kreditiranje novčana sredstva su već obezbeđena u Privilegovanoj zemaljskoj banci d.d. u Sarajevu. Kako zaklade, po Pravilima, ne mogu uzimati kredite iznad utvrđene visine bez odobrenja Zemaljske vlade, doći će ne samo do formiranja jednog zemaljskog saveza zadruga za Bosnu i Hercegovinu već će i Zemaljska vlada moći lakše da vrši nadzor nad poslovanjem ovih zadruga.⁹³

S obzirom na izloženi cilj, izveštava Zemaljska vlada, hitna je reorganizacija sreskih zaklada, jer zainteresovano stanovništvo nerado gleda na tu reformu i želi da se ona sprovede prema njegovim potrebama. Reorganizacija je potrebna i stoga što stanovništvo pretenduje da potpuno upravlja fondovima usled čega su odbori izloženi većim odgovornostima. Odredbe u pravilima reorganizovanih sreskih fondova, naročito u visini zajmova, njihovoj podeli i vraćanju, više bi odgovarale današnjim potrebama nego propisi koji su dosada na snazi. Interes daljeg prosperiteta fondova, naglašava Zemaljska vlada, leži u kreditiranju seljaštva. Isticalo se da za solidarnu odgovornost postoji opasnost zbog nenaplativih potraživanja i potpunog odsustva stanovništva i saradnje u podeli zajmova.

Tako je izgledao plan austrijske uprave u organizovanju zadružnih saveza u Bosni i Hercegovini. Njegovim iznošenjem tražila se saglasnost da se angažuje aparat na reorganizovanju zaklada i organizovanju plani-

⁹² Državni arhiv NRBiH, Sarajevo, Izveštaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu za poslove BH, Beč, br. 17.821-I-K od 13. VI 1906. godine.

⁹³ Isto.

ranih seljačkih zadruga. Akcija u tom pravcu imala je za cilj da se što je moguće više spreči organizovanje nacionalnih zemljoradničkih zadruga i njihovih saveza, u koje bi se one učlanile. I pojedinačna i Tipska pravila „PROSVJETE” predviđala su osnivanje takvog saveza u koji bi se organizaciono povezivale zadruge.

Međutim, planovi austrijske uprave u organizovanju seljačkih zadruga s ograničenim jemstvom i povezivanja tih zadruga u jedan savez seljačkih zadruga na području Bosne i Hercegovine, pored uložених nаpоrа, nisu mogli da se ostvare. I to stoga što su srpski i hrvatski seljaci odbijali da učestvuju u organizovanju zadruga po koncepciji okupatora. Bez učesća seljaka i, što je bitno, bez dovoljnog broja zadruga nije moglo biti govora o organizovanju zadružnog saveza.

MOLBA ZA OSNIVANJE ŠEST ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA U OKOLINI BROCA KOD BIJELJINE

Pošto su se upoznali sa primedbama stavljenim na Pravila, organizatori projektovane brodačke Zadruge odlučuju: 1) da umesto jedne na području crkvene opštine Brodac organizuju šest srpskih zemljoradničkih zadruga za sela: Gornji Brodac, Donji Brodac, Dazdarevo, Balatun, Velino Selo i Medaši; 2) da svaka od ovih zadruga bude, kao i ranija, osnovana na principu neograničene odgovornosti članova; 3) da se u nova Pravila unesu sugestije i postupi po datim primedbama, izuzev zahteva o punovažnosti skupštinskih zaključaka o kupovini zemlje i njenom ustupanju članovima tek kad to odobri Zemaljska vlada.

Pripremljeni materijal za šest organizovanih zadruga (u težini od 3.520 grama) upućen je putem sreske vlasti nadležnim organima na odobrenje. Sreska vlast u Bijeljini, u jeku najžešće borbe za sistem zadruga, svojim aktom br. 672 od 4. maja 1907. godine, predlaže da se odobri njihovo osnivanje.

PREDLOG ZEMALJSKE VLADE U VEZI SA NOVIM MOLBAMA

Osnivački materijal u Zemaljskoj vladi podvrgava se detaljnom ispitivanju. Pregledom nacрта pravila Pravno odeljenje u svom pismenom mišljenju stavilo je niz primedaba⁹⁴ koje se odnose na potpisivanje izjava nepismenih lica prilikom stupanja u zadrugu; obavezno citiranje zakonskih paragrafa u slučaju pojedinih odredaba pravila; pravo glasa zadrugara koji je istupio iz zadruge; pregrupisavanje tekstova odredaba pravila; pravo desetine članova na saziv skupštine i pravo glasa lica koja su istupila; predloge, koji se obavezno unose u dnevni red skupštine i sl. Odeljenje konstatuje da, po odredbama Trgovačkog zakona za BH, nisu unete odredbe o sastavljanju inventara, godišnjeg računa i bilansa u svim njegovim delovima, o stanju i kretanju članova i broja udela itd.

⁹⁴ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo. Abschrift des Gutachtens der III Abtheilung von 7. Oktober 1907 ad Zahl 143429 — uz izveštaj Zemaljske vlade br. 143.429/I-K od 9. oktobra 1907. godine.

Iako su predložena pravila istovetna sa ranijim, primedbe ove vrste ranije nisu stavljane.

Uz osnivački materijal, predloge sreske vlasti i primedbe Pravnog odeljenja, Zemaljska vlada propratnim aktom rekapituliše mišljenja i daje svoje primedbe.⁹⁵ Ukazuje da su organizatori odustali od osnivanja zemljoradničke zadruge za celu političku opštinu Brodac i, umesto jedne organizovali šest zasebnih zadruga.

U propratnom aktu skreće se pažnja da u pravila, svih šest zadruga, nisu unete odredbe u smislu stavljenih primedaba Zajedničkog ministarstva, naročito one o punovažnosti skupštinskih zaključaka koji se odnose na kupovinu zemlje po odobrenju Zemaljske vlade. Organizatori te sugestije nisu usvojili ukazujući na potrebu da se u slučaju takvih odluka brzo postupa. Kako za održavanje skupštine treba da protekne izvesno vreme a po donetom zaključku — još i da se sačeka odobrenje od Zemaljske vlade, neizbežno je odugovlačenje ukoliko se spomenuto odobrenje ne bi pribavljalo od neposredne vlasti.

Po dopuni pravila u prednjem smislu, Zemaljska vlada moli da se predlagračima izda odobrenje za održavanje osnivačkih skupština.

STAV ZAJEDNIČKOG MINISTARSTVA ZA POSLOVE BOSNE I HERCEGOVINE PREMA MOLBAMA ORGANIZATORA

Razmotrivši osnivački materijal za šest zemljoradničkih zadruga, Zajedničko ministarstvo saopštava Zemaljskoj vladi da zasada ne može dati odobrenje za održavanje osnivačkih skupština iz sledećih razloga:⁹⁶

1) što su predloženi nacrti izrađeni prema Nacrtu pravila Srpske zemljoradničke zadruge Brodac, koja još nije ni osnovana, a ta pravila nisu uskladeni sa rešenjem Ministarstva br. 11.744 od 17. I 1906. godine;⁹⁷
2) što nacrti pravila imaju nedostataka; nisu u saglasnosti sa zakonskim propisima navedenim u datom mišljenju Pravnog odeljenja i u samom predlogu;⁹⁸ 3) što se predloženi nacrti razlikuju od „uzornih pravila“ izrađenih od strane Zemaljske vlade, kao i onih koje je predložilo Dru-

⁹⁵ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo — Izveštaj Zemaljske vlade broj 143.429/I-K od 9. oktobra 1907. godine.

⁹⁶ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Spis Zajedničkog ministarstva za poslove BiH, br. 13.074/BH—1.907 od 15. IV 1908. (...Ich bin vorläufig nicht in der Lage den Proponenten die Bewilligung zur Abhaltung der konstituierende Generalversammlung für die Gründung von serbischen bäuerlichen Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften mit unbeschränkter Haftung in G. Brodac, Medaši, Velino selo, Dazdarevo, D. Brodac und Balatun zu erteilen.)

⁹⁷ Isto. (...Die vorgelegten Statutenentwürfe sind zwar nach dem seinerzeit mit dem h. o. Erlasse Z 11744 ex 1905 der Prüfung unterzogenen Statutenentwürfe der bisher nicht konstituierten Genossenschaft in Brodac nachgebildet.)

⁹⁸ Isto. (...Sie weisen aber wie das Gutachten der dortigen Justizabteilung und der Vorlagebericht beweisen, zahlreiche Mängel und Gesetzwidrigkeiten auf so dass eine gründliche Korrektur dieser Entwürfe notwendig erscheint.)

štvo „PROSVJETA“;⁹⁹ što se usled grešaka u pisanju, netačnosti i sl., pojedini primerci pravila u mnogo čemu ne slažu jedan s drugim;¹⁰⁰ 4) što na osnovu pravila s ovakvim nedostacima nije moguće da se izda odobrenje za pripremne radnje u cilju održavanja osnivačkih skupština.¹⁰¹

Naredujem Zemaljskoj vladi, završava saopštenje, da osnivačima stavi do znanja ili da usvoje tamošnji Nacrt pravila (Seljačke zadruge u Orašju — prim. N. I.), koji smo skoro odobrili, ili utvrđena Pravila Društva „PROSVJETE“. Ukoliko osnivači ipak ostanu uz predložene nacрте pravila, potrebno je sve primerke međusobno saglasiti, to potvrditi na pravilima i dostaviti nam jedan primerak latinicom.¹⁰²

To su bili „razlozi“ na osnovu kojih je onemogućeno osnivanje zemljoradničkih zadruga u okolini Bijeljine.

Zadugari iz Broca pod vodstvom Jovanovićevim nastojali su da na zadružnoj osnovi, pored kreditiranja članova, obezbede sredstva za uvođenje boljih metoda u obradi zemlje, plemenitijih pasmina stočnih grla i savremenijih poljoprivrednih sprava. Kao inicijator, Jovanović je „radi očiglednijeg i temeljnijeg upoznavanja svojih težaka sa zadrugarstvom odabirao po dva otresitija domaćina iz nekoliko sela i sa njih 16 išao u Rumu (izvan teritorije BiH, prim. N. I.) na kongres i skupštinu Saveza

⁹⁹ „PROSVJETA“ je bila izradila Tipska pravila na bazi Rajfajzenovih načela. U njih je unet strožiji kriterij za sticanje članstva od onog u predloženim Obrascima pravila. Po „PROSVJETNIM“ Pravilima, članovi zadruge mogla su biti samo ona lica „koja nijesu odani pijanstvu, kartanju, lenovanju i koja se ne bave zeleništvom i interešdžilukom“ (§ 3). Članski udeo mogao je biti do 50 kruna. Radi učvršćavanja odnosa među članovima, uzdignut je solidariistički princip do najvišeg stepena. Poslovnoj aktivnosti dat je pravac koji, u novim uslovima, zadruzi olakšava da savladuje prepreke koje joj stoje na putu i koji najbolje odgovara njenim članovima. Privredni zadatak predviđeno je da se proširi na povezivanje sa drugim zadrugama i udruženjima radi „korisnih nabavki i zajedničke prodaje proizvoda“. Shodno postavljenim moralnim osobinama koje se traže od svakog zadrugara i zadruge, kao nova ustanova, po Pravilima, zadruge ne može da špekuliše, već je obavezna da se stara o potrebama materijalnog stanja zadrugara, osobito siromašnijih (§ 35. Pravila).

¹⁰⁰ Isto. (... Die vorgelegten Statutenentwürfe sind aber nicht nur von dem seitens der Regierung ausgearbeiteten Muster und dem vom Vereine „PROSVJETA“ vorgeschlagenen Musterstatut verschieden sondern weichen sogar durch Schreibfehler, Ungenauigkeiten und dgl nicht unwesentlich in den einzelnen Exemplaren von einander ab.)

¹⁰¹ Isto. (... Sie können daher schon wegen dieses Mangels an Gleichförmigkeit nicht die Grundlage für die erbitene Bewilligung zu den vorbereiteten Massregeln beziehungsweise zur Abhaltung der konstituierenden Generalversammlung bilden.)

¹⁰² Isto. (... Bevor ich in die meritorische Behandlung der vorgelegten Statutenentwürfe eingehe, fordere ich die Landesregierung, auf den Proponenten nahe zu legen, entweder das dortige Muster, welches bereits von h. a. genehmigt wurde) iz prednje tvrdnje jasno proizilazi da su pravila zadruge u Orašju odobrena od nadležnog Zajedničkog ministarstva 1908. godine i pre takve potvrde nisu se, po Trg. zakonu, ni mogla registrovati ni oglasiti u službenom listu, pa prema tome ni pravno postojati prim. N. I. (zu akzeptieren oder aber das Statut Muster erst endgiltig festzuteilende des Vereines „Prosvjeta“ anzunehmen. Falls die Proponenten aber trotzdem auf der Beibehaltung der vorliegenden Statuten bestehen sollten, so sind die einzelnen Exemplare der Entwürfe miteinander zu kollationieren mit der Kollationierungsklausel zu versehen und unter Beigabe einer gleichfalls kollationierten Abschrift in Latinica wieder anher vorzulegen.)

srpskih zemljoradničkih zadruga, gdje su kao posetioци imali prilike da se upoznaju neposredno sa zadrugarstvom".¹⁰³

Pokretačka akcija za osnivanje zadruga u Brocu¹⁰⁴ i okolini, iako na izgled izolovana, vođena je u kontaktu sa predstavnicima „PROSVJETE". Pre „PROSVJETINI" Tipskih pravila, Jovanović je na bazi pojedinačnih pravila, u okviru „PROSVJETINE" programske akcije, otpočeo da vodi borbu s austrijskom upravom za osnivanje zemljoradničke zadruge u Brocu kod Bijeljine. Mada je njegov Nacrt imao uži karakter i u pogledu članstva bio manje registrovan od „PROSVJETINOG", ipak je zbog stalnih ometanja i stavljanja novih prepreka, sve jače rasplamsavao borbu seoskog stanovništva protiv austrijske uprave.

SRPSKA ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA U ŠTRPCIMA KOD VIŠEGRADA

U okviru opšte propagande „PROSVJETINE" akcije među srpskim seljacima, pored ovih u Brocu, seljaci iz Štrbaca u srezu višegradskom sa sveštenikom Kostom Popovićem¹⁰⁵ na čelu pokreću osnivanje zemljoradničke zadruge sa neograničenom odgovornošću. Pre „PROSVJETINI" Tipskih pravila pokretači, po obrascu Pravila srpskih zemljoradničkih zadruga iz Hrvatske izrađuju sopstvena Pravila izlažući u njima detaljnije program svoga rada. Pored nabavljanja i davanja zadrugarima jevtinih zajmova u privredne svrhe i primanja štednih uloga, Zadruga postavlja zadatak da „nabavlja svojim zadrugarima sredstva za posebnu i zajedničku upotrebu kao: poljoprivredne sprave, sjemenje, stoku i dr., sredstva za potrošnju kao: hranu, krmu, so, petroleum, zejtin i druge namirnice, da zajednički proizvodi i prerađuje svoje proizvode i da zajednički prodaje svoje poljoprivredne proizvode i izradevine."

Molbu sa prihvaćenim Pravilima¹⁰⁶ i osnivačkim materijalom organizatori predaju putem neposredne kotarske (sreske) vlasti u Višegradu na odobrenje. Posle prikupljenih podataka o pokretačima i mišljenja o opravdanosti zahteva, sreski ured svojim aktom br. 10.085 od 28. de-

¹⁰³ Mihailo Jovanović: Počeci zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni; PREGLED, Sarajevo; sv. 178, knj. XIV, god. XII, oktobar 1938, strana 627—630.

¹⁰⁴ Po pripovedanju njegovih sinova, Radoslava, dugogodišnjeg revizora srpskih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini, i Uglješe, direktora Narodne banke FNRJ u penziji, njihov otac Mihailo Jovanović odlazio je u toku 1905. i 1906. godine dva puta u Beč Zajedničkom ministarstvu za poslove Bosne i Hercegovine u cilju dobijanja odobrenja za osnivanje zemljoradničkih zadruga po Rajfajzenovom sistemu.

¹⁰⁵ Osnovne koncepcije o značaju savremene zadruge Kosta Popović dobio je od Mihajla Jovanovića, sveštenika iz Broca, za vreme vršenja učiteljske dužnosti u selu Crnjelovu kod Bijeljine. Prelaskom iz učiteljske u sveštenučku službu štrbačke parohije, koristi se stečenim iskustvom, učestvuje aktivno u osnivanju Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima i postaje njen prvi predsenik (po Popovićevom izlaganju Radoslavu Jovanoviću, revizoru Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga prilikom vršenja pregleda zadruge u Štrpcima).

¹⁰⁶ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Pravila Srpske zemljoradničke zadruge, u. s. n. j., u Štrpcima. (Nacrt združnih pravila kao predlagači potpisali su: Kosta Popović, sveštenik; Milan Jovanović, učitelj; Lazar Stanišić; Pavle Cirović; Simo Popović; Milan Šjaković; Vukašin Medović; Obrad Cirović; Ranko Andžić; Milisav Medović i Mladen Stikić.)

cembra 1905. godine, putem okruga, prosleđuje predmet Zemaljskoj vladi u Sarajevo.

Po ustaljenoj praksi Nacrt pravila uzet je u proučavanje. Kako je bio štampan tekst Nacrta pravila bez prethodno izvršene korekture, vraćan je nekoliko puta predlagачima u selo Štrpce da se greške isprave.

Posle završenog razmatranja Nacrta, otklanjanja štamgarskih grešaka i pribavljanja mišljenja područnih odeljenja, kompletan predmet¹⁰⁷ sa rekapitulacionim primedbama upućen je Zajedničkom ministarstvu u Beč za donošenje odluke.

Vladin akt sadržavao je niz primedaba na Nacrt pravila. Bile su pretežno tehničke prirode kao: Nedostaje uz pojedine odredbe Pravila citiranje §§ Trgovačkog zakona; naslov stavljen iznad § 45. trebalo je staviti iznad § 46. U § 78. tač. a), u smislu § 189, tač. 1, Trgovačkog zakona, trebalo je dodati „te im se daje razrešenje”. U § 79. za izbor funkcionera ne bi trebalo da se predviđa „apsolutna”, već „relativna” većina zadržara i sl.¹⁰⁸

Pored ovih, na tekst Pravila stavljene su i jezičke primedbe. Tako, na primer, na mnogim mestima gde su stavljen izrazi „odbornik”, „ravnajući odbor” treba staviti izraze koji odgovaraju ovdašnjem zakonu: „član ravnateljstva” i „ravnateljstvo”.¹⁰⁹

Kako se ovde radi o beznačajnim nedostacima, konstatuje Zemaljska vlada u svom aktu Ministarstvu, prilikom sprovođenja predmeta sreskom uredu u Višegrad, izdaće se potrebna uputstva da se odstrane.

Stavljena je i jedna načelna primedba s unetim neograničenim jemstvom. U vezi sa ovim problemom, povodom Pravila Srpske zemljoradničke zadruge u Brocu, Zajedničko ministarstvo saglasilo se sa predlogom Zemaljske vlade da se zadrži princip neograničenog jemstva s tim da se utvrdi iznos iznad koga se, bez odobrenja Zemaljske vlade, Zadruga ne bi mogla da zadužuje. U ovom konkretnom slučaju ograničenje bi trebalo — u § 78, tač. c) — uneti ovako: „c) određuje svotu do koje se zadruga smije zadužiti. Ovaj iznos sa ulošcima ne smije prekoračiti Kruna 300 poprijечно na svakog člana, za veći iznos potrebno je osim zaključka glavne skupštine i odobrenje Zemaljske vlade”.¹¹⁰

¹⁰⁷ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Izveštaj Zemaljske vlade br. 190.670 I od 13. januara 1907. godine. (Kompletan predmet bio je težak 520 grama.)

¹⁰⁸ Isto. (... Im § 33 Punkt b) sind anstatt der §§ 78,79 die § 43 und 44 zu zitieren. Die vor dem § 45 gesetzte Überschrift „Ravnateljstvo ist vor dem § 46 zu setzen.

Im § 48 zweiter Absatz ist statt § 25 zu zitieren § 52.

Am Schlusse des ersten Absatzes des § 71 sind statt der §§ 21,34 — dem früheren Statuten entsprächen — die §§ 48,61 zu zitieren.

Zu § 79 wird bemerkt, dass es sich empfehlen würde, für die Wahl der Funktionäre nicht die absolute sonderu die relative Majorität festzusetzen da sonst die Gewähr besteht dass solche Wahlen resultatlos verlaufen werden.)

¹⁰⁹ Isto. (... An Stelle der an zahlreichen Stellen vorkommenden Ausdrücke „odbornik”, ferner „ravnajući odbor” waren die dem Gesetze entsprechenden Ausdrücke „član ravnateljstva” und „ravnateljstvo” zu setzen.)

¹¹⁰ Isto. (... Was die Absicht der Proponenten abgelaugt bei der in Rede stehenden Creditgenossenschaft die unbeschränkte Haftung der Mitglieder zu bestimmen, so wird bemerkt, dass die Landesregierung diesbezüglich bei der im Berichte vom 17. november 1905 Zahl 52651/I-K mit dem Erlasse vom 17. Jänner 1906 Zahl 11744/1905 genehmigten ansicht verbleibt, wonach in den

Na kraju akta moli se Ministarstvo da ovlasti Zemaljsku vladu da, u smislu odredaba Trgovačkog zakona za BH, organizatorima izda odobrenje za saziv osnivačke skupštine.

Sugestija o unošenju ograničenja jamstva u Nacrt pravila popraćena je detaljnim obaveštenjima o raspoloženju zainteresovanih zemljoradnika za osnivanje zadruga. Sreski organi pobrinuli su se da utvrde da je „osiguran uspeh planirane zadruga“, da, nasuprot ranijem opštem shvatanju, sada stanovnici imaju dosta razumevanja za ovu ustanovu, da su živo zainteresovani za njeno osnivanje i da se očekuje učešće svih u njenom radu. Raniji predlog u smislu ograničenja odnosio se samo na upotrebu kredita iz novčanih zajmova. Uključivanjem štednih uloga u granični prosek sad su zahvaćena i slobodna sredstva iz lokalnih izvora. Time se znatno sužava mogućnost upotrebe sredstava, destimulišu mase ulaganjem na štednju i samopomoć se svodi u uže okvire.

Cilj kompromisnog predloga bio je: 1) da se ograniče sredstva za plasiranje u poljoprivrednu proizvodnju individualnih proizvođača koji ne pokazuju gotovost da sarađuju sa privrednim organizacijama okupatora; 2) da se smanje mogućnosti kupovine poseda od zemljovlasnika za koje treba angažovati veća sredstva; ukoliko bi se omogućilo direktno sporazumevanje, tangirali bi se interesi zemljovlasnika, na koje se austrijska uprava potpuno oslanjala; 3) da se kontroliše aktivnost u radu udruženih pojedinaca i indirektno pruži podršku sopstvenim akcijama u oblasti udruživanja.

Pošto je razmotrio Nacrt pravila, Zajedničko ministarstvo saopštava Zemaljskoj vladu da, na osnovu odredaba Trgovačkog zakona za BH, odobrava predlagračima saziv osnivačke skupštine¹¹¹, na kojoj bi se osnovala privredna zadruga pod firmom „SRPSKA ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA, UDRUŽENJE SA NEOGRANIČENIM JAMSTVOM U ŠTRPCIMA“.

Daje se saglasnost na izmene Pravila predložene od strane Zemaljske vlade. Međutim, Zajedničko ministarstvo zahteva da se, u sporazumu sa predlagračima, izvrše izmene: 1) Po odredbi u § 11. predviđeno je da Upravni odbor u slučaju isključenja ne daje isključenom razloge isključenja. Kako se time sužavaju prava isključenih na žalbe, trebalo bi u Pravilima tačno navesti uzroke zbog kojih može da dođe do isključenja. 2) U § 53. predviđeno je da predsednik Upravnog odbora

Statuten ein Betrag festzusetzen ist, über welchen hinaus eine Verschuldung nur mit Zustimmung Landesregierung erfolgen dürfe. Es müsste demnach der Punkt c) § 78 des vorliegenden Statutenentwurfes wie folgt ergänzt werden.)

¹¹¹ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Odgovor Zajedničkog ministarstva za poslove Bosne i Hercegovine u Beču br. 719/BH od 4. II 1907. godine u vezi sa osnivanjem Srpske zemljoradničke zadruga u Štrpcima kod Višegrada. (...Ich erteile auf Grund der §§ 281, bzw. 232 u. ff. des b. h. Handels Gesetzes den Proponenten die Bewilligung zur Einberufung der konstituierenden Generalversammlung für die Gründung eines Erwerbs und Wirtschaftsgenossenschaft in Štrpci unter dem Namen „Srpska zemljoradnička zadruga udruženje sa neograničenim jamstvom u Štrpcima“ gemäss der vorgelegten Statuten, die jedoch vorerst nachzuändern sind, und setze die Giltigkeitsdauer dieser Bewilligung auf 6 Monate gerechnet vom Tage der Verständigung der Partei angefangen fest“.)

imenuje perovodu (Schriftführer). Time mu se pruža mogućnost da imenuje jednog zadrugara i poslovodu Zadruga (Geschäftsführer) koji nije član Upravnog odbora. Po citiranoj odredbi, perovoda bi imao pravo glasa na sednici Upravnog odbora. Kako je pravo glasa isključivo pravo članova Upravnog odbora biranih na skupštini, takva odluka protivna je Trgovačkom zakonu. Suprotna je i § 57. Pravila jer posloveda ne može biti ni član Upravnog ni član Nadzornog odbora. Izmenu treba izvršiti tako da perovoda u sednicama, ukoliko nije član Upravnog odbora, ima samo savetodavan glas. Poslovedi pripada, svakako, savetodavno pravo glasa. 3) Predložena odredba u § 87. Pravila po Trgovačkom zakonu, nije dozvoljena. Glavna skupština je zakonodavno telo Zadruga (Gesetzgebende Körper der Genossenschaft), čija je kompetencija ograničena odredbama Trgovačkog zakona. Pravo je skupštine da donosi načelne odluke o svima izmenama Pravila, uključujući i eventualnu izmenu jemstva zadrugara. Da normirano neograničeno jemstvo zadrži svoju posebnu važnost, bilo bi potrebno da se otežaju mogućnosti izmene jemstva predviđenog Pravilima. Odredbu bi trebalo tako izmeniti da se u načelu priznaje ona skupštinska odluka koja se odnosi na jemstvo zadrugara — ukoliko se, pored otežanih uslova, bude donela na način predviđen Pravilima.¹¹²

Na kraju odluke daje se nalog da organi „prisustvuju” održavanju osnivačke skupštine i omoguće članovima Upravnog odbora da se uvedu u dužnost.¹¹³

Odobrenje za saziv osnivačke skupštine povezuje se s dopunom odredaba iz kojih se nazire težnja za „odbranom nezadovoljnika”, koji bi se, usled rigoroznosti u međusobnim odnosima, isključili iz zadruga. Time se indirektno daje podrška aktivnosti izvršnih organa, koji punom parom rade na organizovanju „zadruga” drugog pravca. Prigovaranje „pravu” predsednika Zadruga da na sednici Upravnog odbora imenuje perovodu (sekretara) koji bi beležio tok diskusije, unosio predloge i donete zaključke predstavljalo je srozavanje njegovog autoriteta, sužavanje dodeljene mu uloge i otežavanje da ovaj prvi među izbornim organima upravljanja normalno funkcioniše.

Iako je skupština članova najkompetentniji organ za donošenje zaključaka, ipak se ona ograničava propisima Trgovačkog zakona. U slučaju isključivog prava skupštine da menja pravila i, u vezi s tim, jemstva članova za obaveze Zadruga, izražava se bojazan da se, kompetentnošću skupštinske većine, ne izmeni natureni princip ograničenja neograničenog jemstva. Stoga se sugeriše takva formulacija kojom bi se otežala izmena.

¹¹² Isto. (... Sollte jedoch, wie es scheint, auf die Aufrechterhaltung der normierten unbeschränkten Haftung ein besonderer Wert gelegt werden, so wird kein Anstand dagegen erhoben, dass die Erreichung dieses Zieles durch Erschwerung der Bedingungen für das Zustandekommen eines rechtsgültigen Beschlusses über diese Art von Statutenänderung versucht wird. Es wird der § 87 daher so abzuändern dass die Berechtigung der Generalversammlung, die genossenschaftliche Haftung abzuändern, zwar principiell anerkannt wird, für die Rechtsgültigkeit eines solchen Beschlusses aber erschwerte Bedingungen aufgestellt werden.)

¹¹³ Isto. (... die Konstituierung der Genossenschaft überwachen zu lassen und die Direction dieses Vereines sodann zum Einschreiten um die Genehmigung verhalten.)

Po prijemu Pravila, organizatori Zadruga u selu Štrpcima, u predviđenom roku sprovode predložene izmene, uključujući nametnuti princip ograničenja neograničenog jemstva. Usvojeni tekst glasio je: „Zadrugari jamče neograničeno i solidarno za sve obaveze zadruga i to tako da se dugovi zadruga, ukoliko se isti ne mogu izmiriti iz društvene (zadružne, prim. N. I.) imovine, naplaćuju od zadrugara u jednakim dijelovima, a za slučaj, da imanje pojedinog zadrugara nije dovoljno za podmirenje onog dijela koji na njega otpada, moraju ostali zadrugari platiti i taj manjak u jednakim dijelovima. Svota do koje se zadruga smije zadužiti sa ulošcima koji se primaju na štednju, ne može prekoračiti polovinu privatnog imetka sviju članova zadruga”.¹¹⁴

Na skupštini održanoj 21. aprila 1907. godine Srpska zemljoradnička zadruga u Štrpcima, udruženje sa neograničenom odgovornošću, izvršila je usvajanje svojih Pravila. Dozvolu od Zemaljske vlade dobila je na osnovu odobrenja Zajedničkog ministarstva u Beču pod br. 11.895 od 4. oktobra 1907. godine. Njeno registrovanje izvršeno je u Okružnom sudu u Sarajevu pod br. 4.594 od 31. decembra 1907. godine.¹¹⁵

Prvi članovi njenog Upravnog odbora bili su: predsednik Kosta Popović, srpsko-pravoslavni paroh u Štrpcima; zamenik predsednika Ranko Andić, težak; članovi Milan Šijaković, težak; Lazar Stanišić, težak; Obrad Zirović, težak. Prvi poslovođa Zadruga bio je Milan Jovanović, učitelj („SARAJEVSKI LIST” br. 4. od 10. januara 1908. godine).

Na ovaj način, po propisima Trgovačkog zakona za BiH, izvršeno je registrovanje prve Srpske zemljoradničke zadruga na području Bosne i Hercegovine. Njeno formiranje posle toliko peripetija na kompromisnoj osnovi, bilo je bez uticaja na načelni stav „PROSVJETE” u pitanju sistema, kao i na stav o organizovanju srpskih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini.

PRVI ZADRUŽNI RADNICI

Napori organizatora prvih zadruga u Batkovićima, Nadinićima, Orašju, Brocu, Štrpcima i dr., inspirisani ekonomsko-socijalnim i opštenacionalnim pobudama, iako ulagani izolovano, bez međusobnog kontaktiranja, sa različitom umešnošću i upornošću, nisu ostali usamljeni. Društvo „PROSVJETA”, nosilac prosvetne i kulturne aktivnosti, podstiče pojedince na akciju, koordinira njihove napore i povezuje osnivanje zadruga sa prosvjećivanjem širokih slojeva stanovništva.

Prvi pobornik zadrugarstva u Bosni i Hercegovini bio je sekretar „PROSVJETE”, gimnazijski profesor od 1897. godine, Šćepan Grdić (1873 — 1944). Radeći aktivno na prosvetnom i kulturnom uzdizanju naroda, s kojim je bio u tesnom kontaktu, uočava teško ekonomsko stanje zemljoradnika. Da poboljša njegovo stanje, da se olakšaju uslovi rada na tuđoj zemlji, da on postane slobodan i nezavisan radnik na sopstvenoj zemlji, Grdić, živom i pisanom reči proporučuje udruživanje zemljoradnika u zemljoradničke zadruga Rajfajzenova sistema sa neograničenom odgovornošću. Praktični rad na zadružnom polju Grdić upoznaje krajem

¹¹⁴ Pravila Srpske zemljoradničke zadruga, u. s. n. j., u Štrpcima; Sopstveno izdanje, štampano u Srpskoj štampariji; Sarajevo, 1907. godine.

¹¹⁵ „SARAJEVSKI LIST” br. 4. od 10. januara 1908. godine.

1903. godine u Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, gde je zemljoradničko zadrugarstvo brojno rasprostranjeno. Po povratku, ličnim kontaktima, prepiskom sa videnijim pojedincima i u štampi (pod pseudonimom) propagira zadrugarstvo kao izlaz iz ekonomskih teškoća u kojima se nalazi zemljoradničko stanovništvo u Bosni i Hercegovini.

Zahvaljujući Grdićevoj inicijativi Društvo „PROSVJETA“, na skupštini 21. avgusta 1905. godine, unosi u svoj program osnivanje srpskih zemljoradničkih zadruga i srpskih zemljoradničkih škola.¹¹⁶ Uporedo sa prosvjećivanjem širokih slojeva stanovništva, zadružni pokret dobija čvrst oslonac i postaje jedan od zadataka „PROSVJETINE“ aktivnosti.

Pored Grdića, pokretača zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini, vidnog učešća, naročito u praktičnoj primeni, imao je Milorad Milunić, koordinator „PROSVJETINE“ aktivnosti u osnivanju zadruga, savetnik i revizor zadruga do predaje rada Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu. Pošto se osposobio za rad sa zadrugama u Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, kuda odlazi kao „PROSVJETIN“ službenik, Milunić se vraća i kao prvi zadružni službenik u Bosni i Hercegovini, u okviru Društva „PROSVJETE“, razvija stvaralačku aktivnost u unutrašnjosti, pruža pomoć poverenicima na terenu, daje uputstva zainteresovanim zemljoradnicima o formiranju zadruga, olakšava sastav dokumentacije i vrši potrebne predradnje za pribavljanje dozvole za rad zadruge. Izdaje 1910. godine prvi zadružni kalendar, „ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA“, za 1911. godinu i deluje na zadružnom polju sve do osnivanja Saveza 1911. godine.

Za razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini najveća zasluga pripada Đoki Perinu, upravniku Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu. Njegova aktivnost na zadružnom polju počinje od osnivanja Saveza (1911) i traje neprekidno sve do njegove smrti (1941). Posle aktivnog učešća u radu u Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu i organizacionom proučavanju zadruga u Nemačkoj, Perin stečeno iskustvo Rajfajzenovih zadruga dosledno prenosi u selo Bosne i Hercegovine insistirajući na čvrstoj povezanosti članova pod austrijskom upravom. I posle izmene uslova za rad, on ostaje na liniji postepenog proširivanja i izgradnje zemljoradničke zadruge, a usled oskudice kadrova manje je za specijalizovane zadružne oblike.

Uz Perina, Gavriilo Gašić, kao prokurista i član Upravnog odbora, dugo radi na produbljivanju zadrugarstva, pomaže razvoj Saveza i njegovo povezivanje sa zadrugama.

Sem Milunića i Perina, u prvom periodu pod austrijskom upravom, Stevan Zeremski, prvi saradnik Perinov, u svojstvu revizora, doprineo je razvitku zadrugarstva u Bosni i Hercegovini.

Nikola Trišić, posle svršene obuke u Glavnom zadružnom savezu u Beogradu 1919. godine, najpre kao revizor, docnije kao sekretar i prokurista Saveza, aktivno radi ne samo na pregledu zadruga već i na uvođenju mehanizacije u selo i proširenju pomoći zemljoradničkim zadrugama. Siniša Papić, Ilija Lukić, Radoslav Jovanović, V. Višnjevac i dr.,

¹¹⁶ Spomenica o proslavi desetogodišnjice „PROSVJETE“ (od 1902. do 1912. godine); Izdanje „PROSVJETE“; Sarajevo, 1912. godine; strana 13.

u ulozi revizora zadruga, i Stevan Jakšić, urednik „SRPSKOG ZADRUGARA”, organa Saveza, doprinose razvitku zadrugarstva na području Bosne i Hercegovine.

Gavrilo Gašić, Šćepan Grdić, Kosta Džemić-Marušić, Kosta Božić, Dušan Kecmanović, dr Nikola Stojanović, Mirko Đurkovački i dr Jan-kijević, kao saborski poslanici, isticali su se u odbrani zemljoradničkog zadrugarstva Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine.

Svojom aktivnošću u zemljoradničkim zadrugama, pored niza drugih, isticali su se u razvijanju zadružne solidarnosti u Gnionici (Derventa) zadružni poslovođa Jovan Danilović; u Donjem Jelovcu (Bosanska Dubica) Filip Balaban i Blagoje Šiljegović; u Međuvodi Gina Stojanović, učiteljica (sestra dr Mladena Stojanovića i docnije supruga Vasilja Grdića); u Boljaniću (Gračanica) učitelj Stevo Bilčar; u Tobutu (Zvornik) poslovođa Blagoje Kerović i Cvijar Stjepanović, predsjednik zadruge; u Šijama Suljo Kruško, predsjednik zadruge; u Fojnici kod Gacka Marko Hrnjez poslovođa; u Lamincima (Bosanska Gradiška) Dušan Subotić, predsjednik; u Kalinoviku Lazo Milinković, poslovođa; u Pritoki (Bihać) Vaso Stupar, poslovođa; u Bačevićima (Mostar) poslovođa Lazo Sudar; u Čović-Polju (Brčko) poslovođa Đordo Panić; u Rogoljima (Bosanska Gradiška) Vido-
 vić Đorde, poslovođa; u Pisarima (Gradačac) Stanko Milošević, učitelj; u Medašima (Bijeljina) Radovan Milovanović, poslovođa; u Donjem Poplatu (Stolac) Mihailo Brkić, učitelj; u Busovači Jovan Simić, predsjednik, i Kosta Tica, poslovođa; u Pocrnju (Ljubinje) Đoko Medan, poslovođa; u Gračanici (Gacko) Ilija Glogovac, poslovođa; u Pijescima (Mostar) Risto Pudar, poslovođa; u Bačvanima (Banjaluka) Jovan Dragišić, poslovođa; u Nadinićima (Gacko) Todor Marković, poslovođa; u Otoci (Bosanska Krupa) Petar Gaković, poslovođa; u Samoboru kod Gacka Simo Slijepčević, poslovođa; u Strmici (Vlasenica) Savo Savić, poslovođa; u Paležnici (Tuzla) poslovođa Savo Vuković; u Žitomislčićima (Mostar) poslovođa Uroš Gačić; u Krepšiću (Tuzla) Iso Skendžić, učitelj, poslovođa; u Devetacima (Banjaluka) poslovođa Stevan Šurlan; u Ribniku (Banjaluka) Jovan Vuksan, učitelj; u Priboju kod Tuzle poslovođa Jakov Stanojević; u Vodenima (Bihać) poslovođa Đorde Bjelobrk; u Sutorini (Mostar) poslovođa Špiro Lučić; u Dužima kod Trebinja poslovođa Tomo Galeb — docnije član Upravnog odbora Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu; u Dragovićima (Banjaluka) poslovođa Damjan Đurica; u Prebilovcima (Mostar) predsjednik Jovo Dragičević; u Ključu (Bihać) učitelj Đuro Končar; u Gornjim Smrtićima (Prnjavor) predsjednik Mirko Vasiljević; u Bijelom Polju (Mostar) predsjednik Stevan Šiniković; u Gradnicima (Mostar) Marijan Jukić; u Svilaju (Derventa) predsjednik Marko Grgić; u Foči (Derventa) predsjednik Ivan Čorluka; u Čadavici (Bosanski Novi) poslovođa Jovan Karlica; u Brestovcu (Sarajevo) predsjednik fra Marko Lovrić; u Biloj kod Travnika predsjednik Franjo Rajić; u Velikoj Rujiški (Bosanska Krupa) predsjednik Stojan Karan; u Hašanima (Bosanska Krupa) predsjednik Stojan Novaković; u Kuli Fazlagića (Gacko) Ahmedaga Bijedić; u Smolućoj (Tuzla) Blažo Jovanović i Stevo Todorović; u Gornjoj Tolisi (Gradačac) predsjednik Savo Božić; u Grebnicama (Brčko) poslovođa Jovo Mičić; u Donjem Žabaru (Brčko) predsjednik Cvijetin Popović; u Batkuši (Brčko) poslovođa Stevo Stojanović; u Donjem Tobutu (Zvornik) poslovođa Ostoja Tešić; u Podnovlju (Derventa)

poslovođa Jovanović Jovan itd. Niz zadružnih radnika u svom užem području, docnije i u širem, radilo je na suzbijanju zaostalosti, širenju društvene solidarnosti i uopšte kulturnosti u selima Bosne i Hercegovine.

„PROSVJETINA” KONCEPCIJA PRAVILA ZA ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE

Prvi „PROSVJETIN” korak u zadružnoj akciji bio je izrada jedinstvenih pravila za zemljoradničke zadruge. U tu svrhu upotrebljen je obrazac Pravila srpskih zemljoradničkih zadruga iz Hrvatske sa proširenjem nekolikim odredbama Pravila zemljoradničkih zadruga iz Srbije.

Koncepcija „PROSVJETINI” Pravila za zemljoradničke zadruge sa neograničenim jemstvom imala je sledeće karakteristike:

1) Članovi zadruge mogu biti: a) „punoljetni ili kao punoljetni proglašeni građani i građanke, koji imaju pravo da raspolazu svojim imanjem, koji nijesu pod staraštvom ili pod stečajem, koji uživaju sva građanska prava. b) koji su poznati kao poštteni i uredni ljudi, koji nijesu odani pijanstvu, kartanju, ljenovanju i koji se ne bave zeleništvom i interesdžilukom, c) koji nijesu zadrugari neke druge ovake iste zadruge sa neograničenim jamstvom, d) koji stalno žive u... (§ 3. Pravila). Član porodice zadruge prilikom upisa podnosi ovlašćenje od svih svojih pravno sposobnih članova (§ 3, stav 5). Pored potpisivanja originalnih pravila, primljeni član potpisuje pismenu izjavu u kojoj se izričito obavezuje da „odgovara cijelim svojim imanjem solidarno za sve obaveze zadrugine što ih je primila prije stupanja u zadrugu i za sve obaveze koje zadruga preuzme u budućnosti. Potpisi se ovjeravaju kod suda a kod nepismenih rukoznak pred dva svjedoka” (§ 5. Pravila).

Jednakost je predviđena među članovima u dužnostima i pravima. Svako odstupanje od načela predviđenih za sticanje članstva dovodi do isključenja.

2) Odnos između zadruge i zadrugara zasniva se na solidarnoj neograničenoj odgovornosti za obaveze zadruge sa jednim udelom od 50 kruna.¹¹⁷ Udeo se uplaćivao odjednom ili za 250 nedelja po 20 helera. Po skupštinskoj odluci, udeo se mogao podmiriti u žitu ili senu za 4 godine. Primanje proizvoda i utvrđivanje cena do najviše tri četvrtine cene žitu i senu u obližnjoj varoši, u isto vreme, vrši upravni odbor. Po izvršenoj prodaji i odbitku troškova, vrši se obračun udela zadrugara na bazi unetih količina žita i sena (§ 12, stav 7. Pravila).

3) Zadatak je zadruge „da na temelju uzajamnosti unapređuje kredit, privredu i gazdinstvo svojih zadrugara i time da neguje među njima sve vrline poštena i razumna privrednika. U tu svrhu zadruga će: nabavljati i davati zadrugarima jeftin zajam za privredne cijelji, primati udjele i uloge na štednju i time širiti među zadrugarima svijest za štednju, tražiti od zadrugara vrijedan, uredan i pametan život, pomagati otvaranje raznih drugih privrednih udruženja u svome području” (§ 2. Pravila).

¹¹⁷ Pravila Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima predviđala su udeo od 100 kruna, dok je Nacrtom pravila Zemljoradnička zadruga u Brocu predviđala udeo od 10 kruna.

Zadruga se ne može upuštati ni u kakve špekulativne poslove, a starije se naročito za poboljšavanje materijalnog stanja siromašnih zadrugara, za unapređivanje njihove privrede i moralnih svojstava. Njena je briga da zadrugarima omogući solidan i jeftin kredit iz udela, rezervnog fonda, štednih uloga i zajmova utvrđenih po ovlašćenjima skupštine i odlukama upravnog odbora.

Svaki zadrugar, bez odobrenja upravnog odbora i ma čijeg jemstva, mogao je da podigne zajam do visine uplaćenog udela. Inače, zajam se daje na podlozi obveznice sa jencima, na temelju zaloge nepokretnosti, hartija od vrednosti (do 1/2 vrednosti), kovanog novca (do 3/4 vrednosti), žita ili sena ukoliko su uloženi kao udeo. Najkraći je rok zajmovima 1, a najduži 3 godine. Na osnovu skupštinske odluke, zajam se daje članovima za prikup zemlje, za otkup kmeta od zemljovlasnika — čitluk-sahibije. U visini pogodene cene zadruga odobrava zajam zadrugaru uz otplatu za 10 godina. Kupljena parcela zemlje ili čitluk zaloga su do isplate duga.

4) Organi upravljanja su upravni odbor, nadzorni odbor i skupština članova. Njihova služba je besplatna (§ 14. Pravila). Uz članove upravnog i nadzornog odbora biraju se i zamenici. Poslovođa učestvuje u radu upravnog odbora sa savetodavnim pravom glasa. On ne može biti ni član upravnog ni član nadzornog odbora. Oba izborna organa za svoj rad odgovaraju skupštini, polažu joj račun o radu i od nje dobijaju razrešnicu.

Najviši organ zadruge je skupština članova (redovna i vanredna). Ona je samostalna i ima široke kompetencije u donošenju poslovnih odluka. U njenoj nadležnosti je: izbor i smenjivanje organa upravljanja, odobravanje završnog računa i davanje razrešnice upravnom i nadzornom odboru, izbor poslovođe i određivanje nagrade, utvrđivanje graničnog iznosa do koga se zadrugar može zadužiti, određivanje kamatne stope na zajmove, odlučivanje o najnižem i najvišem iznosu uloga koji se može primiti, načinu primanja udela u žitu ili senu, utvrđivanje iznosa do koga se zadruga — pored štednih uloga — može zadužiti, donošenje odluka o stupanju u zajednicu sa drugom kojom zadrugom ili privrednim udruženjem, o promeni pravila, rešavanje o žalbama zadrugara, o stupanju u članstvo Saveza, o prestanku poslovanja i o svima drugim predmetima koji se, po pravilima, stave na dnevni red (§ 31. Pravila).

Pravo je članova ne samo da učestvuju, predlažu i glasaju na skupštinama, da biraju i budu birani, da ulažu i služe se zajmovima itd., već i da učestvuju u dobiti zadruge prema naredenjima pravila (§ 11, tač. 5).

5) Od čiste dobiti najmanje polovina unosi se u rezervni fond, koji je nedeljiv i u slučaju prestanka rada zadruge. Kamata na udele i uloge obračunava se iz druge polovine ostvarene dobiti tako da se preostatak unosi u rezervni fond. Socijalizirana sredstva po prestanku rada zadruge predaju se „PROSVJETI“, koja, po pravilima, troši njihov prihod do osnivanja nove zadruge u istom mestu, kojoj se predaju preostala sredstva. Po osnivanju Saveza, „PROSVJETA“ prenosi na nj sredstva preuzetih rezervnih fondova prestalih zadruga.

6) Za sporove nastale između zadrugara u zadrugarskim odnosima uveden je sud dobrih ljudi. Njegov izbor, po § 52. Pravila, vrši se tako da svaka strana bira po dvojicu ljudi s pravom da svaka, iz protivne

strane, isključi po jednog od njih. Dvojica izabranih biraju trećeg člana suda. Za slučaj nesaglasnosti, trećeg člana birao bi predsjednik upravnog odbora. Ako je spor s predsjednikom, u slučaju neslaganja, trećega bira predsjednik nadzornog odbora. Odluka ovako izabranog suda važila bi bez apelacije.

7) Poslovni jezik zadruga je srpski, a pismo ćirilica. Svaki zadrugar dobija po jedan primerak pravila sa napisanim, na prednjoj strani, imenom zadrugara, pečatom i potpisom predsjednika zadruga. Normiran je okrugao pečat za sve zemljoradničke zadruga. Sastoji se od snopa žita, kose i srpa koji su ukršteni ispred njega. U gornji krug pečata uneto je geslo: Svi za jednog, jedan za sve. U donji krug: Srpska zemljoradnička zadruga u . . .¹¹⁸

Cilj određenog programa zemljoradničke zadruga bio je „da zameni porodičnu zadrugu, da održi malog posednika, da usavrši proizvodnju primenom racionalnog rada i savršenijih sprava, da utiče na udruživanje za proizvodnju, obezbeđenje, posredovanje, na suzbijanje zelenaštva, da zajedničkom odgovornošću prema poveriocima stvaraju odnos među svojim zadrugarima, da u uspjehu i sudbini jednoga zadrugara učestvuju svi i obratno”.¹¹⁹

Osnovno načelo zemljoradničke zadruga „PROSVJETINA” pravca bilo je solidarno i neograničeno jemstvo njenih članova. Po njemu, „svaki zadrugar jemči za svaku obavezu društva svojim pokretnim i nepokretnim imanjem” ukoliko se obaveze ne bi mogle da pokriju iz imovine zadruga. Istaknuti princip „jedan za sve, svi za jednoga” proizlazi iz jemstva klasične zadruga, po kome članovi jedan za drugoga jemče celim svojim imanjem. Postavljena na osnovi neograničene odgovornosti članova, u uslovima kapitalističkih odnosa, zadruga postaje privlačan partner kreditoru koji može da pruži sredstva sa manje rizika. Umesto da kreditoru, kao podloga, služi celo imanje jednog korisnika tih sredstava, u slučaju zadruga sa neograničenim jemstvom koja bi, na primer, imala 15 zadrugara čije je imanje vredelo prosečno 5.000 kruna, imao bi jemstvo od 75.000 k. Sa gledišta sigurnosti, pored uobičajenog pokrića, garancija je bila više nego dovoljna. U slučaju zadruga s ograničenim jemstvom koja ima 15 zadrugara uz udeo od 100 k sa petorostrukim jemstvom, to jemstvo iznosilo bi svega 7.500 kruna. Između dve vrste jemstva razlika je u korist neograničenog — 67.500 kruna. Sa povećanim iznosom garancije kreditoru je pružena veća sigurnost, dok je rizik skoro eliminisan. Zadrugi je garancija ove vrste obezbeđivala veću kreditnu sposobnost.

Izrađena Tipska pravila za zemljoradničke zadruga sa neograničenim jemstvom „PROSVJETA” predaje Zemaljskoj vladi na odobrenje. Dotadašnjim pokušajima osnivanja zadruga austrijska uprava protivila se bilo zbog predlaganog sistema i nacionalnog obeležja, bilo zbog zadataka koje su nameravale da preduzimaju. Svi ovi principi istaknuti su jasno u „PROSVJETINOM” Nacrtu pravila, koja postaju opšta za sve zemljoradnike u Bosni i Hercegovini.

Grdić anonimno u opozicionoj „SRPSKOJ RIJEČI” obrazlaže ko-

¹¹⁸ Tipska pravila „PROSVJETNIH” zemljoradničkih zadruga — udruženja sa neograničenim jemstvom — § 51, Opšte ustanove.

¹¹⁹ Slavljanski (Šćepan Grdić): Zemljoradničke zadruga; Sarajevo; pišćevo izdanje; 1906. godine; strana 47.

risnost Rajfajzenovog sistema zadruga sa neograničenim jemstvom za potrebe seljaka ističući da one mogu najviše da doprinesu poboljšanju njihovog teškog ekonomskog stanja. Podvlačio je da zemljoradnička zadruga ide za tim da olakša život seljacima i da im stvori bolje pogodbe za život, da svakom svom članu u svako doba dade prilike da zaradi i da udesi da mu zarada ne ide u besćenje, nego da mu se zaista isplati onoliko koliko vredi.¹²⁰ Pored stvaranja sredstava za rad, zadruga bi „trebalo da preuzme brigu kako bi seljak imao šta da radi”. Zadruga bi „za račun zadrugara obavljala seču i eksploataciju šume, od drveta pravila ćumur i isporučivala fabrikantu, zajednički proizvodila kreč, preduzimala košenje livada, obavljala zajedničku preradu mlijeka i produkata od mlijeka, voća i produkata od voća, vršila zajedničku obradu zemlje. U ovim i u drugim poslovima seljaci bi i dalje davali svoje ruke kao radnu snagu i za to bi od zadruge dobivali nadnice — kao i od stranaca — pošto bi se posao svršio ili na kraju godine preračunao bi se čist prihod koji bi se podijelio među seljacima prema broju nadnica i rad bi se isplatio dvostruko ili trostruko od sadašnjih nadnica”.¹²¹ Kako je pretežan broj seoskog stanovništva bez zemlje, zadruga bi „određivala cijenu zemljišta i nabavljala bi kredit seljacima kmetovima pri otkupljivanju”.¹²²

Grdićeva osnovna pobuda u plediranju za zemljoradničku zadrugu sa neograničenim jemstvom bila je obezbeđenje kredita siromašnim seljacima. „Velikim posjednicima lako se dignuti, oni mogu dobiti kapital povrh imanja za rad te stvoriti bolje pogodbe za se. Drukčije je siromašnim seljacima srednjeg stanja. Oni nemaju i ne mogu dobiti kredita povrh svoje sirotinje. Udruženje bi im koristilo da i za se(be) izvojuju solidan kredit”.¹²³

Sem ovog, isticao je Grdić, zadruga treba da upućuje svoje članove „da iskorenjuju zle navike u narodu kao čaranja, bajanja od bolesti, da upućuje bolesne lekarima, da odvraća narod od pretjeranih troškova oko slava i svadbi, da šire higijenske nazore o njezi tijela i čuvanju zdravlja”.¹²⁴

Iznoseći dobre strane predloženog sistema, Grdić oštro kritikuje austrijsku upravu što sprečava i onemogućuje srpskim seljacima da se organizuju u zadruge po Rajfajzenovom sistemu, što se „ne preduzimaju efikasne mjere zaštite seljaka od ekonomskog propadanja”, a „kao jedina mjera natura se takav sistem zadruga koji u našim prilikama najmanje odgovara potrebama seljaka”.

„Narodne mase”, isticano je u „SRPSKOJ RIJEČI”, „na ranije oružje odbrane ne smiju da se ograniče. Novije vrijeme ište nove ljude, a nova

¹²⁰ Slavljenki: Zemljoradničke zadruge; Sarajevo, 1906. godine; str. 40. (Propagandne članke 1905. u „SRPSKOJ RIJEČI” Grdić je pod pseudonimom Slavljenki štampao u posebnoj brošuri: Zemljoradničke zadruge, 1906. godine, zajedno sa Tipskim Pravilima zemljoradničkih zadruga, koje je „PRO-SVJETA” predala Zemaljskoj vladi na odobrenje.)

¹²¹ Isto, strana 43.

¹²² Isto, strana 44.

¹²³ Isto, strana 39.

¹²⁴ Isto, strana 46.

borba za ekonomsku nezavisnost i novo oružje. To najbolje oružje su zemljoradničke zadruge sa neograničenom odgovornošću" („SRPSKA RIJEČ" br. 189. iz 1906. godine).

„NAROD" iz Mostara živo i metodički propagira zemljoradničko zadrugarstvo sistema Rajfajzenova. Sve češće ukazuje na štetnost što se ne odobrava organizovanje zemljoradničkih zadruga. Kad vlasti neće da pomažu, ne bi trebalo odmagati i razvlačiti sa potvrdom Pravila („NAROD" br. 6 iz 1907. godine). „Potrebna je izmjena čitavog našeg državnog sklopa, današnjeg režima koji je kriv sadašnjem stanju te odgovornost skinuti sa jednog čovjeka i učiniti odgovornim cijeli narod" („NAROD" br. 35 od 25. avgusta 1907. godine).

Banjalučka „OTADŽBINA" konstatuje da seljačkom slabom materijalnom stanju doprinosi i to što seljaci vrlo primitivno obrađuju zemlju i gaje stoku. To bi mogle popraviti zemljoradničke zadruge. Njihovom osnivanju treba prići što prije, a vlada ne bi smela u tome da ih smeta. Zadruge materijalno podižu težaka, a pošto od seljaka zavisi napredak drugih staleža, u interesu je svih da se seljaku pruži pomoć u osnivanju zemljoradničkih zadruga (Banjaluka, „OTADŽBINA" br. 23 iz 1907. godine).

I među hrvatskim seljacima propagira se potreba udruživanja u „udruge" koje „nijesu tečevna društva već skromna institucija koja teži za gospodarskim preporodom malih zemljoradnika" (Zagreb, „HRVATSKI UDRUGAR" br. 1 od 31. decembra 1905. godine).

U borbi da se dozvoli osnivanje zemljoradničkih zadruga na bazi neograničenog jemstva, pored listova i povremenih časopisa, iskorišćavani su i članovi delegacija. Poslanik i član delegacije u peštanskom Saboru dr Đorđe Krasojević obraća se interpelacijom 1906. godine Zajedničkom ministru finansija Burijanu sa konstatacijom „da u Bosni i Hercegovini ne postoji ni jedna zadruga sa neograničenim jemstvom niti vlada potpomaže osnivanje" i pita „da li će ministar narediti da bosansko-hercegovačka uprava ne ometa podizanje zadruga po Rajfajzenovom sistemu sa neograničenim jemstvom". Burijan je odgovorio da „vlada ne sprečava sklapanje udruženja i zadruga, ko hoće može to slobodno da čini" („SRPSKA RIJEČ" br. 181 i 184 iz 1906. godine).

Austrijska uprava još uvek koči i ne dozvoljava osnivanje zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jemstvom. Pod pritiskom srpskih seljaka i njihovih brojnih zahteva Zajedničko ministarstvo, za Rajfajzenov sistem zadruga, predlaže prihvatanje ograničenja u upotrebi sredstava. Propagatori oštro reaguju podstičući zainteresovano seljaštvo da se „ne daju ni pod kakvo ograničenje, jer se vi borite za svoj opstanak, za svoj život. Vi hranite i koloniste nepozvane izjelice i one dahije koji vam naturaju nekakvo ograničenje. Udružujte se i borite se jer kad ste materijalno složni i bogati, kao ono rodan snop, neprijatelj vaš prezaće od vas. Kad si materijalno jak svaki otpor ćeš savladati jer u imućna čoveka duh je jak i snažan. Učinite da vas se boje a ne da vas žale" (Sarajevo, „SRPSKA RIJEČ" br. 154 od 2. novembra 1906. godine).

Vladin kompromisni predlog u pitanju sistema zadruga nagoveštavao je povlačenje i gotovost na popuštanje. Mostarski „NAROD" alarmira javno mnjenje i ultimativno traži „da se jednom prekine sa obmanama naroda": „ili zemljoradničke zadruge sa neograničenim jemstvom ili nikakve" (Mostar, „NAROD" br. 12 iz 1907. godine).

TEŠKOĆE OKO ORGANIZOVANJA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA

Isticanjem prednosti sistema zadruga sa neograničenim jemstvom ukazivalo se i na teškoće na koje se nailazilo. Bez savladivanja tih teškoća rad i uspeh zadruga nije se mogao zamisliti.

Tamo gde je trebalo organizovati zadrugu, nalazila se škola pod kontrolom, čiji učitelj zbog svoje zavisnosti od države nije mogao da učestvuje u njenom osnivanju i radu. U selima u kojima je bio ispunjen taj uslov isprečio se drugi, još značajniji: potreban broj članova koji samostalno raspolazu svojom imovinom. Taj opšti problem proizlazio je iz nasleđenih društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini. Većina članova seoskih domaćinstava spadala je u red kmetova i beglučara od kojih je najveći broj bio bez sopstvenog poseda. Raspolagali su samo kmetovskim pravom, koje im je obezbeđivalo stalnost u obradi zemlje. Članovi iz reda kmetova različitog imovnog stanja, na osnovu kmetovskih prava, mogli su da obezbede neznatan kredit, koji u osnovi ne bi bio dovoljan za uspešan rad zemljoradničke zadruge. Uz kreditiranje sredstvima pribavljenim na bazi samopomoći — vremenski bi bilo dugo i neefikasno da se postigne programom postavljeni cilj. Da bi se obezbedila povoljnija baza za kredit i poboljšao sastav članova u imovinskom pogledu, propagatori srpskog zemljoradničkog zadrugarstva prevazilaze konfesionalnost i preporučuju u Bosni i Hercegovini organizovanje zemljoradničkih zadruga zajedno sa Muslimanima, koji pretežno raspolazu svojom imovinom. Sugestija se obrazlaže potrebom „da se narod ne cijepa” i ukazuje se na to da će takve zadruge „razumnim radom donijeti koristi jednim i drugima i oslobodiće nas materijalne propasti koja nam svima prijete” (Sarajevo, „SRPSKA RIJEČ” br. 27 od 4. februara 1907. godine). Pored društvenog i moralnog vaspitanja seljaka u razvijanju patriotizma i drugih građanskih vrlina, zemljoradničkoj zadruzi, ako je organizaciono dobro postavljena, pripisivala se mogućnost da bi mogla „mnogo da utiče na pravilno sređivanje agrarnih odnošaja i na prirodno i postepeno rješavanje agrarnih pitanja, pravedno po obje strane” (Sarajevo, „SRPSKA RIJEČ” br. 60 od 15. III 1907).

U slučaju da se radi o članovima sa različitim imovnim stanjem, solidarna odgovornost objašnjavana je kao obaveza da slobodni seljaci-sopstvenici zemlje materijalno odgovaraju svojim nepokretnim imanjima: dok bi kmetovi — bez sopstvene zemlje — odgovarali pokretnim imanjem, tj. žitom, stokom i drugim pokretnim delovima imovine.

Propagatori zemljoradničkih zadruga otvoreno su ukazivali na uzroke teškog ekonomskog stanja zemljoradnika. Pored krutog i eksploataorskog sistema vladavine, u kome se nije ništa učinilo za rešenje agrarnih odnosa, podvlačilo se zapostavljanje domaće uz protežiranje tuđinske proizvodnje, nedovoljnost komunikacija, s izgrađivanjem železničkih pruga namenjenim za vojne potrebe, preopterećenost porezima i sl. Umesto na rešavanje ključnih problema, sve se više orijentisalo na proširivanje područja za izrabljivanje, uz zapostavljanje poljoprivredne proizvodnje, glavnog izvora prihoda najbrojnijeg dela stanovništva Bosne i Hercegovine. I sam smer razvijanja privredne aktivnosti pogoršavao je položaj seoskog življa jer se proizvodnja obavljala na primitivan način.

U uslovima ekonomske zavisnosti od zemljovlasnika, proizvođač-kmet nije bio stimulisan da putem slobodnog ulaganja povećava prinos jer ga je morao da deli sa vlasnikom.

Pored objektivnih, postojale su i subjektivne teškoće, koje su se morale otklanjati. Najpre, život i rad u svima pravcima razvijao se na individualnim osnovama, bez dovoljno međusobnog poznavanja. Privredno udruživanje na zadružnoj osnovi bilo je nepoznato i teže ostvarljivo. Trebalo je vremena i napora da se pojedinac jednim kolosekom saradnje prilagodi privrednoj organizaciji koja će radom koristiti svakom učesniku.

Drugo, konfesionalna podvojenost postojala je i pre dolaska austrijske uprave. Podvojenost se izražavala u svima društvenim oblastima, osobito u privrednoj, koju okupator, u interesu šire eksploatacije, postupno produbljuje. Upravo je austrijska politika konfesionalnog i nacionalnog razdvajanja uslovlila razvitak zadružnih organizacija u okvirima pojedinih konfesija.

Treće, to je nepouzdanost pojedinaca i masa u sopstvene snage. U političkoj obespravljenosti i ekonomskoj potčinjenosti izolovani pojedinac i cele grupe nisu, usled neorganizovanosti i odsustva međusobne saradnje, mogli da sagledaju privrednu moć zajednice i njene raspoložive snage. Neorganizovane pojedinačne snage, naročito na selu, još manje su mogle da shvate značaj i korisnost udruženih napora za poboljšavanje svog ekonomskog položaja. Pomoć pod tuđom upravom išla bi na štetu seljaka, u prilog, produženja ekonomske zavisnosti, izmene eksploatatora, ali ne i oslobođenja od zemljovlasnika. Prvi put u razvoju društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini zadrugarstvo povezuje izolovane snage na ekonomskoj osnovi, budi svest o potrebi pouzdanja u zajedničke snage, u privrednu akciju na bazi jednakih prava i dužnosti.

Četvrto, pojedinci na selu — opterećeni konzervativnošću — nisu se mogli uživeti u svoju novu, iako uzanu, ulogu u zajedničkom radu i sagledati koristi koje im se pružaju udruživanjem.

Činjenica da se sredstvima dobijenim na bazi solidarne odgovornosti može izvršiti otkup od zemljovlasnika bila je od presudnog značaja za razbijanje konzervativizma. Stoga je u uslovima feudalnih društvenih odnosa, kakvi su bili u Bosni i Hercegovini, Rajfajzenova zadruga prihvatana kao najpogodnija forma za prelaz pojedinaca iz vekovne usamljenosti u organizaciju kolektivnog karaktera. Učestvujući u određenim poslovima zadruge, pojedinci su se navikavali na zajednički rad, a time i na osnovno: izvršavanje preuzetih obaveza prema društvu.

Zasluga je pokretača i organizatora prvih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini što su u nepovoljnim uslovima, pod tuđinskom upravom, svcm snagom i energičnošću otpočeli da bude svest organizaciono i idejno razjedinjenih elemenata.

AKCIJA AUSTRIJSKE UPRAVE U ORGANIZOVANJU ZADRUGA

U sprovođenju svoje privredne politike austrijska uprava nije zanemarivala organizovanje pojedinaca i grupa na „zadružnim” osnovama. I u ostalim pokrajinama koje su joj pripadale razvijale su se slobodno

razne vrste klasičnih zadruga.¹²⁵ Kao uzor mogle su poslužiti zadrugama u okupiranoj Bosni i Hercegovini. Međutim način i cilj njenog ulaska u Bosnu i Hercegovinu orijentisao je na eksploataciju privrednih bogatstava i radne snage. „Zadružni” metod rada nije pogodio takvim ciljevima. Da bi prodrla u selo i tamo učvrstila svoje pozicije, nisu se birala sredstva, a zaštita ekonomski slabijih — u gradu i selu — bila joj je posljednja briga. Pa ipak, da bi imala inicijativu u svojim rukama i usmeravala privrednu aktivnost pojedinaca i grupa, ona se orijentiše postupno i s određenim planovima na udruživanje u dva pravca. U jednom uprava je sama, posredstvom svoga aparata, osnivač i neposredni organizator posebnih „zadruga” sa delovanjem na širem području. U drugom ona formalno prepušta inicijativu pojedincima za individualno udruživanje, ali im propisuje okvire i osnove rada držeći ih stalno pod kontrolom i u ekonomskoj zavisnosti. Paralelno — oba pravca udruživanja rukovodena su težnjom da se dobije mogućnost suprotstavljanja najpre izolovanim, a zatim sve brojnijim nastojanjima pojedinaca i grupa za udruživanje u nacionalne — srpske, hrvatske i muslimanske — zemljoradničke zadruge.

ORGANIZOVANJE POLJOPRIVREDNIH „ZADRUGA” ZA PODRUČJE SREZA

Prva akcija, po odobrenju Zemaljske vlade, je organizovanje kotarskih (sreskih) poljoprivrednih „zadruga” sa sedištem u sreskom mestu. Iako u firmi nosi popularni naziv „zadruga”, ne važe za ovakvu zadrugu propisi Trgovačkog zakona za BH. Za nju su sastavljena posebna Pravila po kojima razvija svoju poslovnu aktivnost. Svojestvo pravnog lica stiče objavljivanjem datih Pravila u „Glasniku zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu”. Zadatak joj se sastojao u „potpomaganju rada zemaljske uprave u podizanju poljoprivrede i stočarstva”. U tu svrhu mogla je da „sudeluje u izgradnji uzornih seoskih kuća, staja i dubrišta, da nabavlja dobro sjeme, stoku za priplod, voćke, vinovu lozu, kalem grančice i pod određenim uslovima prodaje stanovništvu, daje uputstva u pogledu zasejavanja što većih površina stočnim i industrijskim biljem”.

Program ovih „zadruga” predviđao je održavanje izložbi, javnih predavanja, praktičnih demonstracija na imanjima, pružanje pomoći organizovanju privrednih zadruga, naročito u cilju razvoja prerade (mleka i voća), prodaje poljoprivrednih proizvoda, podizanja zajedničkih žitnih ambara i dr.¹²⁶

¹²⁵ 100 Jahre Genossenschaftsbewegung Oesterreichische Genossenschaftsverband; Oesterreichische Zentralgenossenschaftskasse (1850—1950); Wien, 1950. (Tri godine posle okupacije BiH, u Austriji, Češkoj, Moravskoj, Šleskoj, Galiciji, Bukovini i Dalmaciji bilo je 1.198 zadruga, od kojih 626 s ograničenim i 572 sa neograničenim jemstvom. Po vrstama bilo je kreditnih 973, potrošačkih — 135, nabavno-prodajnih — 3, zanatskih produktivnih — 39, zemljoradničkih proizvođačkih — 11, gradevinskih i raznih drugih — 34.)

¹²⁶ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und die Hercegovina 1914—1916. K. u. K. Gemeinsame Ministerium für Angelegenheiten BH; Beč, 1917; strana 247. i 248.

Organizaciono se zadruga nije vezivala sa članovima niti im je nametala kakvo jemstvo. U njeno članstvo mogli su da stupe svi „vlasnici, kmetovi, pravoužitnici i uživaoci zemalja i šuma na području kotara”.¹²⁷

Imala je svoje organe upravljanja. Među ovima je vijeće zadruga sa kompetencijom skupštine. Na zasjedanju veća glavnu reč vodili su zemljovlasnici. Privilegisani u raspodeljenom području sreza, ovi su bili izdvojeni u posebno izborno telo koje je između sebe biralo svoje članove veća. Budući najzainteresovaniji u ovom organu, bili su i brojno najzastupljeniji.

Operativni, izvršni organ bio je odbor zadruga. Sastojao se od predsednika, dva potpredsednika i potrebnog broja odbornika. Ovaj odbor imao je i svoje izaslanike, čiji je bio zadatak da posreduju između ovog organa i lica na koje se odluke odnose, da saopštavaju zainteresovanim donete odluke, da im pružaju pomoć u izvršavanju zadataka odlaskom na lice mesta i t.s.l.

Sredstva za rad ovih „zadruga” formirala su se obavezanim plaćanjem doprinosa. To se vršilo polaganjem u gotovu putem poréske uprave u formi prireza po stopi koju je određivalo „vijeće zadruga”. Stopa doprinosa, prema privrednoj strukturi sreza, kretala se polaganjem 1—4% iznosa dužne desetine ili zemljarine. Znači, dužnici desetine ili zemljarine istovremeno su postajali „članovi” sreske zadruga. Doneta odluka o visini doprinosa stupila bi na snagu tek po odobrenju Zemaljske vlade. Srazmerno prilivu sredstava iz ovog izvora, Zemaljska vlada odmeravala je „zadruzi” svoju finansijsku pomoć. Kao poseban izvor sredstava pravilima su predviđani pokloni pojedinaca i ustanova, zaveštanja i sl.

Kontrolu njihovog poslovanja vršio je kotarski ured.

Prva poljoprivredna „zadruga” za područje sreza dekretirana je 1904. godine¹²⁸ u Bugojnu. Njeno konstituisanje izvršeno je 28. maja 1905. godine.

Druga je organizovana u Livnu 26. XII 1905. godine.¹²⁸ Posle ovih, postupno su organizovane zadruga u Derventi 1905, Kladnju — 1907, Duvnu, Srebrenici, Zvorniku, Bihaću, Foči, Prozoru, Sanskom Mostu i Tuzli — 1908, Ključu, Cazinu, Fojnici, Vlasenici, Maglaju, Prijedoru, Sarajevu, Bosanskoj Krupi, Prnjavoru i Ljubinju — 1909, Gradačcu i Varcar-Vakufu — 1910, Bosanskoj Dubici — 1912. i Bosanskom Novom — 1913. godine. Ukupno je bilo 26 kotarskih (sreskih) poljoprivrednih zadruga, od kojih je funkcionisalo samo 19. (Zadruga u Tuzli, Varcar-Vakufu, Bosanskoj Dubici, Sarajevu, Bosanskom Novom i Ljubinju nisu ni počele raditi.¹²⁹

¹²⁷ Državni arhiv NR BiH, Sarajevo, Izveštaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu Beč, br. 13.375/BH od 23. oktobra 1903. god. (Zemaljska vlada 23. X 1903. g. izveštava Zajedničko ministarstvo da je izdala nalog kotarskom predstojniku u Bugojnu da putem viđenijih ljudi stupi u kontakt sa tamnošnjim stanovnicima u cilju organizovanja jedne poljoprivredne zadruga sreskog značaja i o tome podnese izveštaj. Na osnovu dobijenog izveštaja i u sopstvenoj kompetenciji organizovana je prva „zadruga” ove vrste.)

¹²⁸ Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu za 1905. godinu, Zemaljska štamparija; Sarajevo, 1905. godine.

¹²⁹ Bericht über die Verwaltung von Bosnien und die Hercegovina 1914—1916. K. u. K. Gemeinsame Ministerium für Angelegenheiten BH; Beč, 1917; strana 247. i 248.

Najveći broj „članova” imala je Zadruga u Livnu (29.255), dok je najmanje imala upisanih Zadruga u Sarajevu (37).

Individualno „učlanjivanje” u ove „zadruge” nije vršeno. Međutim obaveze polaganja doprinosa bez prava na upotrebu odgovarajućih prava izazvale su kod seljaka najpre negodovanje, a zatim žestok otpor protiv organa upravljanja, zemaljske uprave i sprovođenja takve privredne politike. Seljaci iz bivših srezova Duvna (ranije zvanog Županjac) i Foče ne samo da su 1908. godine pružili otpor već su direktno odbili uplaćivanje doprinosa koji je od njih tražen na osnovu odluka „veća zadruge”. Ni posredstvom poreskog ureda ni u svojoj privrednoj aktivnosti organi „zadruge” nisu imali osnova da primenjuju ma kakve represalije protiv ovakvih „članova”. Reagovanje seljaka protiv organizatora otišlo je dotle da je prisililo zemljasku upravu ne samo na povlačenje u daljem učlanjivanju — izraženo u obustavljanju dalje naplate doprinosa — već i na sužavanje dalje aktivnosti i ograničavanja područja ovih „zadruga” na ona sela i zaseoke koji nisu uzela učešća u davanju otpora.¹³⁰ I inače, sve što su nabavljali od tih zadruga plaćali su u gotovu, a samo izvesna sredstva uzimali na trogodišnji kredit. Rasad i kalem-grančice dobijali su po sniženim cenama, a u izvesnim slučajevima besplatno. U cilju podizanja stočarstva nabavljali su pastuve, bikove i neraste na trogodišnje izdržavanje. Po isteku roka dobijeno grlo prelazilo je u sopstvenost držaoca.

Za izvršavanje postavljenih zadataka kotarske (sreske) poljoprivredne zadruge koristile su se poljoprivrednim stanicama (za ratarstvo, stočarstvo, povrtlarstvo i dr.), voćarsko-vinogradarskim stanicama, voćnim, loznim i povrtlarskim rasadnicima, fondovima za nabavku bikova, sreskim pripomoćnim zakladama (za kredit) i drugim poljoprivrednim ustanovama.^{130-a}

Poljoprivredne zadruge sreskog značaja u svoje članstvo nisu uključivale ni zadruge — osnovne jedinice prvog stepena — iako su programski predviđale da „pružaju pomoć” u njihovom osnivanju. Bile su ustanove udruživanja sredstava, dok je ličnost, nezavisno od konfesije, bila interesantna samo kao kupac potrošnih industrijskih artikala i korisnik usluga.

Po načinu organizovanja, uspostavljenim odnosima, učešću u radu, formiranju i upotrebi sredstava, kotarske (sreske) poljoprivredne zadruge nisu imale nijedan atribut savremenih zadružnih organizacija.

Uporedo s organizovanjem kotarskih zadruga i drugih sličnih privrednih organizacija, austrijska uprava pribegava drugom metodu u oblasti udruživanja. Iz sedišta sreza prelazi direktno u opštinu, u selo, gde živi seosko stanovništvo. Po principu demokratičnosti, organizacionu inicijativu sad, na izgled, prepušta seljaku. Nudi mu mogućnost da sam organizuje zadrugu s ograničenim jemstvom, iz koje, takode, može da dobije potreban kredit. Taj sistem zadruge s aktivnošću ograničenom

¹³⁰ N. Jarak: Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo, Naučno društvo NRBiH; Sarajevo, 1956. godine; strana 71.

^{130-a} Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine; Zagreb, 1910; strana 99.

i zavisnom od vlasti predlažu seljaštvu, nasuprot zemljoradničkoj zadruzi sa neograničenim jemstvom, koja se sve življe počela da propagira i koju žele da organizuju srpski seljaci.

ZAVRŠETAK BORBE ZA OSNIVANJE ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA NA BAZI NEOGRANIČENE ODGOVORNOSTI

Rajfajzenova kreditna zadruga sa neograničenom odgovornošću bila je predodređena da, u uslovima feudalnog poretka i nerešenih agrarnih odnosa, probudi zavisnog seljaka, da ga izvuče iz njegove učmalosti i postupno, putem saradnje, osposobi za zajednički rad. Primenu ovog zadružnog sistema nametala je i struktura seoskog stanovništva.¹³¹

1908. godina značajna je u razvitku zadrugarstva Bosne i Hercegovine. Završava se uporna borba s austrijskom upravom za dozvolu za osnivanje zemljoradničkih zadruga sa neograničenom odgovornošću.^{131-a}

¹³¹ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine; Izdanje Zemaljske vlade za BH, Sarajevo, 1912. godine. Poljoprivredna domaćinstva po verama — po popisu od 10. X 1910. godine — izgledala su ovako:

Veroispo- vesti	Zemljoradnici		Svega	Slobodni zemljoradnici	Kmetovi		Svega	Ostala domaćinstva	Ukupna domaćinstva u poljoprivredi
	sa kmetovima	bez kmetova			bez sopstvene zemlje	sa sopstvenom zemljom			
Srpsko-pravoslavni	633	760	1.393	35.414	58.895	16.784	75.679	6.286	118.752
Muslimani	9.537	3.023	12.560	77.518	3.653	2.681	6.334	9.226	105.638
Katolici	267	458	725	22.916	17.116	11.951	29.064	4.189	56.897
Ostali	26	40	66	1.006	13	—	13	769	1.854
Ukupno	10.463	4.281	14.744	135.854	79.677	31.416	111.093	20.450	283.141

^{131-a} Okončanju borbe prethodio je jedan na izgled sitan, ali značajan istorijski detalj: izmena mišljenja između ondašnjeg predstojnika bijeljinskog kotara (sreza) barona Redvica i tamošnjeg prvog organizatora zemljoradničkih zadruga Mihaila Jovanovića. „Vama je”, izjavio je baron Redvic svešteniku Jovanoviću, „dobro poznato kako Vlada i „Prosvjeta” ne mogu da se slože o tome koji je bolji zadružni sistem Rajfajzenov ili Šulce-Deličev. Evo dvije godine kako se oko toga žučna borba vodi. Izgleda da je Vlada sita te prepirke, jer sam ovih dana dobio naređenje od vlade da podnesem svoj referat odnosno svoje mišljenje o tome koji je od pomenuta dva zadružna sistema podesniji za naše prilike. Vlada mi svoju naredbu motivise time da je u ovom kraju — kotaru najviše broj interesenata za osnivanje zemljoradničkih zadruga, u ovom kotaru zamolio je potvrdu pravila više zadruga nego u cijeloj Bosni i Hercegovini i Vlada tako poručuje meni”, nastavio je predstojnik, a ja znajući da je u brodačkoj opštini prijavljeno više osnivanja zadruga nego u cijelom bijeljinskom kotaru, kao i to da ste Vi u ovom kotaru taj koji najpredniji i sa potpunim razumevanjem radite na toj stvari, došao sam da sa Vama izmijenim misli o tome. Zato sam ponio pravila jedna i druga, pa Vas molim, da mi sravnjujući sadržinu obojih pravila kod paragrafa gdje postoji načelna razlika protumačite u čemu je prednost stanovišta Rajfajzenova nad Šulce-Deličevim”. „Po njegovoj želji”, izlaže M. Jovanović, pristupili smo upoređivanju pravila koje je trajalo do podne. G. predstojnik je tada uvidio da

Krajem septembra 1908. godine.¹³² Zajedničko ministarstvo u Beču odobrava u celini predloženi Nacrt „PROSVJETNIH” pravila za zemljičadničke zadruga. Odobrenjem njenih Pravila otklanjaju se poslednje prepreke, pa i ograničenja u zaduživanju, koje su dugo vremena činjene predlagaičima zadruga. Upornom borbom Društva „PROSVJETE” izvojevano je pravo da se, u okviru odredaba tadašnjeg Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu, mogu nesmetano osnivati zemljičadničke zadruga u selima na bazi neograničene odgovornosti njihovih članova.

„PROSVJETINA” borba za neograničeno jamstvo doprinela je afirmaciji nacionalnog zadrugarstva u Bosni i Hercegovini. U vezi s ovim u duhu njenog programa sistematski rad izabranih poverenika u unutrašnjosti doprinosi proširivanju kruga seljaka zainteresovanih za savremenu zadrugu.

Dalje osnivanje zadruga među Srbima vrši se isključivo pod okriljem „PROSVJETE”. Njena aktivnost nije bila više ograničena na propagandu osnivanja zemljičadničkih zadruga. Ona pruža pomoć organizatorima zadruga, naročito u početnoj fazi njihovog rada. Slanjem svojih funkcionera u selo zainteresovanim seljacima pomaže da održe osnivačku skupštinu, da pravilno sastave skupštinski zapisnik, da pripreme urednu dokumentaciju za uvođenje organizovane zadruga u sudski registar i sl. Izabranim organima upravljanja daju se uputstva o održavanju sednica, vođenju zapisnika i donošenju odluka prilikom odobravanja pozajmica, pribavljanju pokrića, organizovanju prikupljanja novčanih sredstava, primanju novih članova, vršenju kontrole unutrašnjeg poslovanja itd. Članovima upravnih i nadzornih odbora ukazuje se da od pravilnog shvaćanja njihovih dužnosti i urednog poslovanja zavisi priliv novih članova, proširenje materijalne baze i ostvarivanje postavljenih zadataka.

Osnovana zemljičadnička zadruga na selu na bazi čvrsto povezanih članova, pod tudinskom upravom, značila je prvi korak progresu, korak bliže ekonomskoj samostalnosti inače zavisnih seljaka.

Po odobrenju „PROSVJETNIH” Pravila, zadrružni pokret u selu Bosne i Hercegovine, na osnovi već usvojenih načela neograničenog jemstva, bez ograničenja u zaduživanju, slobodnog i od vlasti nezavisnog donošenja zadrružnih odluka samih članova itd., počeo je življe da se razvija ne samo kod srpskih već i kod hrvatskih i muslimanskih seljaka.

PROSVJETINA” pobeda za slobodno udruživanje u nacionalne zemljičadničke zadruga na bazi neograničenog jemstva nije bila značajna samo za srpske seljake. Izvojevana zadrružna načela, o kojima se radilo postaju sad opšta, jednako prihvatljiva i značajna za hrvatske, kao i za muslimanske seljake. I ovi sada, kao i Srbi, mogu da unose u firmu za-

je sistem zadruga po Rajfajzenu daleko prikladniji i bolji za našeg težaka nego li sistem Šulce-Deličev, pa je u tom smislu i podnio svoj referat Zemaljskoj vladi u Sarajevu. I zaista nije prošlo dugo vremena, a mene je „Prosvjeta” obavijestila da je Vlada dozvolila osnivanje zadruga po Rajfajzenovu sistemu”... (Mihailo Jovanović: Počeci zemljičadničkog zadrugarstva u Bosni; PREGLED, Sarajevo; sv. 178, knj. XIV, god. XII, oktobar 1938, strana 627 do 630).

¹³² Đoko Perin: Srpske zemljičadničke zadruga; Spomenica o proslavi desetogodišnjice „PROSVJETE” 1902—1912. g., str. 58. i 59.

druge svoju nacionalnu oznaku, da sastavljaju pravila i u njih unose sve dotad zabranjivane principe — neograničeno jemstvo, bez ograničenja u zaduživanju zadruga, bez propisivanja visine iznad koje se članu ne može izdati pozajmica iz zadruga, slobodno donošenje zaključaka od strane organa upravljanja, za čije sprovođenje u život nije potrebno naknadno odobrenje Zemaljske vlade itd. Konceptija odobrenih Pravila „PROSVJETE” služi sada kao osnova za tehničku izradu pravila hrvatskih, kao i muslimanskih zadruga. Zadrugari u Štrpcima, kojima je ranije dato odobrenje s ograničenim zaduživanjem, menjaju tu odredbu i svoja Pravila izjednačuju sa Tipским pravilima „PROSVJETE”.

Izvojevanom „PROSVJETINOM” pobedom u borbi za slobodno osnivanje zemljoradničkih zadruga definitivno se pokopava konceptija osnivanja zadruga po „vladinim uzornim pravilima”, po kojima je austrijska uprava svim silama nastojala da vrši „zadružno” organizovanje seljaka u Bosni i Hercegovini. Vladinim propagatorima i njihovim klerikalnim protagonistima izbijeni su ovim i poslednji argumenti iz ruku za osnivanje zavisnih zadruga s ograničenim jemstvom.

Ni faktično izvojevana sloboda u organizovanju zadruga ni pretrpljeni poraz u težnji za osnivanjem zavisnih seljačkih zadruga nisu značili da je austrijska uprava prestala da prati aktivnost, posebno, srpskih zemljoradničkih zadruga. Ranije, u skoro svim pokušajima osnivanja zadruga, Zajedničko ministarstvo u Beču redovno je insistiralo da se u konačan tekst nacрта pravila unese odredba o pravu nadzora nad radom zadruga. Bez takve odredbe nacrt pravila nije mogao biti konačan, uprava ne bi mogla izdati potvrdu, a bez ove nije moglo doći do konstituisanja zadruga. Odredba ove vrste u pravilima zadruga, u svakoj zemlji, pa i u Bosni i Hercegovini, pružala je mogućnost neposrednog vršenja kontrole poslovanja zadruga i, tom prilikom, proveravanja poslovnih transakcija, podele pozajmica, tačnosti ostvarenih finansijskih rezultata, upotrebe utrošenih sredstava itd. Takvu mogućnost pružali su i zaključni računi, koji su se obavezno dostavljali upravnim i sudskim organima. Ovi i drugi zakonom predviđeni metodi kontrolisanja rada zadruga, nisu primenjivani. Umesto njih, brojni mesni organi koristili su se drugim, mahom prikrivenim metodima praćenja rada, naročito srpskih zemljoradničkih zadruga. Rukovodeći organi zadruga obaveštavali su revizore, po dolasku u zadrugu, o povremenom interesovanju upravnih organa, čak i žandara, za izvore snabdevanja prehrambenim proizvodima, za to odakle su dostavljane razne propagandne brošure, knjižice, s kim se obavljaju druge poslovne veze i sl. Ovakvim metodom, najčešće, praćen je rad zadruga pre i posle aneksije, naročito posle osnivanja Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, 1911. godine.

RAZVOJNI PROCES OSNIVANJA ZADRUGA

U banjalučkom okrugu, pod austrijskom upravom, zadruga su se najpre počele osnivati u derventskom srezu. Posle je pokret počeo da zahvata srezove Prnjavor, Banjaluku, Tešanj, Kotor-Varoš, Bosanski Novi, Bosansku Gradišku, Bosansku Dubicu i Prijedor. Osnivanje zadruga vrši se posebno iako su pravila tipizirana, jednoobrazna za Srbe kao i za

Hrvate i Muslimane. Razlika im je u nekim jezičkim izrazima i u unošenju odgovarajućih nacionalnih oznaka.

Vremenski razmak od podnošenja molbe da se odobri osnivanje zadruga do njenog uvođenja u registar nadležnog okružnog suda traje relativno dugo. Iako se ceo rad oko osnivanja zadruga obavlja po već određenim uputstvima, s utvrđenim tekstom pravila i propisanim prilogima, predlagači Srbi, kao i Hrvati, prisiljeni su da čekaju saglasnost od nadležnog organa po 8, 12, 18, 22 i više meseci. (Zemljoradnička zadruga u Lušci Palanci čekala je 22 meseca, dok je zadruga u Petrovcu morala da čeka 30 meseci da bi, na osnovu potvrđene dokumentacije, mogla podneti molbu sudu da se uvede u registar društvenih firmi.)

Osnivanju srpskih i hrvatskih zemljoradničkih zadruga u ovom okrugu pridružuju se i muslimanski seljaci. I kod njih su iste pobude za osnivanje zadruga kao i kod srpskih i hrvatskih seljaka. I kod njih se oseća velika potreba da se zajedničkim naporima, putem samopomoći na zadržnoj osnovi, dode do tako neophodnih kredita. Zavisnost muslimanskih seljaka od zelenaških privatnih — skupih kreditora bila je velika. U selu Šijama sreza tešanjskog muslimanski seljaci 15. aprila 1910. godine organizovali su prvu zadrugu pod firmom PRVA MUSLIMANSKA KASA U ŠIJAMA, z. s n. j. Povezivanje članova izvršeno je na bazi neograničene odgovornosti. Prva je zadruga ne samo među muslimanskim seljacima u banjalučkom okrugu već uopšte među muslimanskim seljacima u Bosni i Hercegovini.

Program prve muslimanske zadruga bio je nešto širi od već utvrđenog programa srpskih i hrvatskih zadruga. I njoj je po članu 2. Pravila bio neposredni cilj da se „na temelju uzajamnosti, tj. međusobne odgovornosti članova unapređuje kredit, privreda i gazdinstvo članova”. Da bi kreditiranje članova bilo što efikasnije, nastojalo se da ono bude gotovo isključivo proizvodnog, manje potrošnog karaktera. U tu svrhu Zadruga je predviđala da za članove vrši nabavku poljoprivrednih sprava, semena, radne i priplodne stoke i dr. Radi lakšeg uvođenja savremenih sprava i alata Zadruga ih je nabavljala za svoj račun pružajući mogućnost članovima da se pojedinim spravama koriste uz određenu naknadu. Pored ovog, Zadruga je predviđala zajedničku proizvodnju i zajedničku prodaju poljoprivrednih proizvoda. Obuhvatanjem raznovrsnih poslova težila je da okupi sve članove na svom poslovnom području u jedno kolo. Neposredno po svom osnivanju, uključuje se u članstvo Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, koji joj pruža znatnu pomoć u organizovanju rada i saradnji sa članovima. Registrovanje Zadruga izvršeno je 13. januara 1911. godine u Okružnom sudu u Banjaluci („SARAJEVSKI LIST” br. 43 od 25. februara 1911. godine).

Prvi njeni članovi Upravnog odbora bili su: Sulejman Kruško, predsednik; Osman Alihodžić, zamenik; Salih Suljić iz Kosove; Salko Ibrahimović iz Šija; Redžo Škiljić iz Mravića; Smajo Begić iz Kosove; Bego Čolić iz Kosove; blagajnik Mujko Balić iz Šija.

Pored drukčijih uslova u svojinskim odnosima i besplatnog dobijanja zemlje, pokret osnivanja zadruga zahvatio je i sela sa doseljenicima Nemcima, Poljacima, Galicijanima i drugim nacionalnostima. I kod njih do osnivanja zadruga dolazi samoinicijativno. U ovoj akciji vlast ih ne

pomaže, ne lišava ih ni obaveza u pogledu ispunjavanja formalnosti, a oni u svemu postupaju kao i osnivači nacionalnih srpskih, hrvatskih i muslimanskih zadruga.

Doseljenici Galicijani i Poljaci organizuju zadruge kreditnog karaktera, dok nemački kolonisti, pored kreditnih, osnivaju zemljoradničke proizvođačke zadruge (mlekarske, stočarske i sl.).

Prvu kreditnu zadrugu nemački doseljenici osnovali su 29. novembra 1912. godine pod firmom BAUERLICHER SPAR-UND DARLEHNS-KASSENVEREN FÜR DIE DEUTSCHE KOLONIE IN ČELINAC-G m.b.H. („SARAJEVSKI LIST” br. 1 od 1913. godine). U isto vreme izvršeno je registrovanje organizovanih zadruga u Rudolfstalu, Trošenjima i Kenigsbergu. Trideset dana docnije dobila je pravni status Zadruga nemačkih kolonista u Windhorstu (Topola) kod Bosanske Gradiške. Pokret se docnije razvijao po ostalim kolonijama oko Banjaluke, zatim prelazi u prnjavor-ske srez itd.

Krajem 1913. godine u varošici Prnjavoru tamošnji doseljenici osnovali su posebnu kreditnu zadrugu pod firmom GRKO-KATOLIČKA SELJAČKA KASA s n. j. u Prnjavoru („SARAJEVSKI LIST” br. 17 od 29. januara 1914. godine).

U banjalučkom okrugu 1909. godine bile su osnovane 3 zadruge, 1910. godine — 9 zadruga, 1911. godine — 20 zadruga, 1912. godine — 18 zadruga, 1913. godine — 15 zadruga, dok je 1914. godine osnovano svega 8 zadruga. Ukupno u banjalučkom okrugu, pod austrijskom upravom, bile su osnovane 74 zemljoradničke zadruge. Od ovih je 46 srpskih, 14 hrvatskih, 1 muslimanska, 1 grkokatolička, 9 nemačkih kreditnih i 2 mlekarske zadruge nemačkih kolonista. Od ovih zadruga u varošima je bilo 7 (Derventa, Kotor Varoš, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Banjaluka, Prnjavor), dok su ostale svoja sedišta imale u selima.

Talas individualnog udruživanja na zadružnoj osnovi, pod austrijskom upravom, bio je najživlji u tuzlanskom okrugu, posebno u bijeljinskom srezu. Tamošnji seljaci, pod vodstvom učitelja i sveštenika, ispoljili su najveću upornost u savlađivanju političkih i ekonomskih prepreka osnivanju zadruga. Oni su oko osnivanja prvih zadruga poneli najveći teret borbe protiv austrijske uprave. Upornost srpskih seljaka iz Gornjeg i Donjeg Broca, Dvorova, Medaša, Balatina, Velikog Sela, Dazdareva i dr. uticala je na okolne hrvatske i muslimanske seljake, naročito u odbijanju sistema zadruga naturanog od austrijske uprave. Solidarnost u stavu seljaka prema zadrugama s ograničenim jemstvom praktično je onemogućila austrijsku akciju u selima oko Brčkog i dr. Odbijanjem da se uključe u naturane zadruge dokazali su okupatorskim predstavnicima da nisu onoliko „nezreli”, „primitivni” i „nekulturni” koliko su to izgledali u njihovim očima.

Naprotiv, zadružni program koji je izradilo Društvo „PROSVJETA”, po Nacrtu pravila srpskih zemljoradničkih zadruga iz Hrvatske, prihvataju seljaci nezavisno od konfesionalnosti. Iz bijeljinskog sreza pokret se postepeno širio u sela zborničkog, gračaničkog, brčanskog, vlaseničkog, tuzlanskog i drugih srezova. Dok je u prvim godinama, pre aneksije Bosne i Hercegovine, borba vođena za osnivanje jedne zadruge u selu, posle

izvojevanog prava dolazi u tim istim selima do osnivanja dve, pa i tri, samostalne zemljoradničke zadruge (po dve u Dvorovima, Balatunu i dr., po tri u Gornjem Brocu, Medašima i dr.).

Posle neuspelih pokušaja organizatora u Brocu, Medašima, Balatunu i drugim okolnim selima u 1905. i 1906. godini, prvo organizovanje zemljoradničke zadruge pada krajem 1907. godine u Dvorovima, da bi tek u martu 1909. godine mogla da se uvede u registar u Okružnom sudu u Tuzli („SARAJEVSKI LIST” br. 30 od 10. marta 1909. godine).

Krajem 1909. godine bile su u tuzlanskom okrugu 2 osnovane zadruge, 1910. godine — 20 zadruga, 1911. godine — 16 zadruga, 1912. godine — 14 zadruga, 1914. godine — svega 5 zemljoradničkih zadruga i 1915. godine — 1 zadruga. Od ovih su srpske 53, hrvatskih — 10 i 1 nemačkih kolonista kod Bijeljine.

Do 1914. godine muslimanski seljaci u ovom okrugu nemaju nijedne svoje zemljoradničke zadruge.

Pored srpskih i hrvatskih seljaka, nemački doseljenici organizovali su 18. aprila 1914. godine posebnu zemljoradničku zadrugu Rajfajzenovog sistema u naseobini nazvanoj Franzesfeld (danas Bijeljina, ekonomija „SEMBERIJA”) pod firmom BAUERLICHER SPAR-UND DARLEHNSKASSEN VEREIN FÜR DIE DEUTSCHE KOLONIE IN FRANZ JOSEFSFELD G. M. U. H. („SARAJEVSKI LIST” br. 135 od 19. jula 1914. godine).

Posle neuspelih pokušaja osnivanja prvih zemljoradničkih zadruga 1902/1903. godine u selu Batkovićima kod Nevesinja i 1905. godine u selu Nadinićima kod Gacka, naponi za udruživanje na zadružnoj osnovi nisu oslabili. Prva seljačka kasa u Hercegovini formirana je u selu Klobuku kod Ljubuškog 9. oktobra 1909. godine. Nešto ranije, 26. juna 1909. godine, bila je organizovana ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA U BIJELOM POLJU kod Mostara sa sedištem u Potocima, ali je registrovana tek 20. novembra 1909. godine.

Pokret je dalje postepeno zahvatao sela ljubinjskog, gatačkog, stolačkog, nevesinjskog, trebinjskog i konjičkog sreza. Pored Srba i Hrvata, Muslimani takođe, brojnije nego u drugim okruzima, učestvuju u osnivanju zemljoradničkih zadruga. U Kuli Fazlagića kod Gacka muslimanski seljaci 30. decembra 1910. godine organizuju PRVU ZEMLJORADNIČKU ZADRUGU sa neograničenim jemstvom u Hercegovini, koju registruju 29. aprila 1911. godine u Okružnom sudu u Mostaru („SARAJEVSKI LIST” br. 105 od 16. maja 1911. godine). Docnije, muslimanski seljaci u Gacku, 1912. godine, na osnovi istih principa organizuju drugu zemljoradničku zadrugu, koju registruju u Okružnom sudu u Mostaru 1913. godine.

Austrijski pokušaj osnivanja seljačkih zadruga na bazi ograničenog jemstva u Nevesinju, 1906. godine, nije uspeo. I u ovom slučaju do neuspeha dolazi ne zbog otpora seljaka načelima posebne „vladine” zadruge (kod seljaka u Nevesinju poslušnost prema katoličkom kleru bila je veća, prim. N. I.), već zbog razmimoilaženja u odredbama pravila između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva u Beču.

Za razliku od drugih područja, zemljoradničke zadruge u Hercegovini, zbog privredne strukture i naseljenosti, pravilima zahvataju više sela i zaselaka. Tako, na primer, Srpska zemljoradnička zadruga u Bijelom Polju obuhvatala je sela Vrapčice, Kupilivač, Hamilišan, Željuše, Podgorane, Prigradane, Ravne i Jaseljane; Srpska zemljoradnička zadruga

u Blagaju obuhvatala je sela: Malo Polje, Ortiješ, Gnojnice, Dračevice, Hodbina i Bačeviče; Muslimanska zemljoradnička zadruga u Kuli Fazlagića sela: Bašiče, Drugoviće, Kulu, Hodiniće, Muhoviće, Hraniloviće, Mekavice, Stolce i Medulice; Narodna seljačka kasa u Ravnom (Popovo Polje) sela: Ravno, Velju Među, Trnčinu, Cicrinu, Trebimlje, Drvenice, Zvanjine, Zavalu, Orahovo, Golubinac, Kojevo, Beleniće, Čavaš, Koteze, Veličane, Dubljane i Orašje itd.

Sve zadruge, srpske, hrvatske i muslimanske, kreditnog su karaktera. Najveći deo kreditira svoje članove u stočnoj i ljudskoj hrani, naročito u sušnim i nerodnim godinama, kao i u gotovom novcu.

Drugih vrsta zadruga u selima Hercegovine pod austrijskom upravom nije bilo.

U 1909. godini u mostarskom okrugu osnovane su 2 zemljoradničke zadruge (1 srpska i 1 hrvatska), 1910. godine — 5 zadruga (3 hrvatske i 2 srpske), 1911. godine — 9 zadruga (5 srpskih, 3 hrvatske i 1 muslimanska), 1912. godine — 12 zadruga (8 srpskih i 4 hrvatske), 1913. godine — 4 zadruge (2 hrvatske, 1 srpska i 1 muslimanska), u 1914. godini — 2 zadruge (1 srpska i 1 hrvatska). Ukupno pod austrijskom upravom u Hercegovini bile su osnovane 34 zemljoradničke zadruge, od kojih 18 srpskih, 14 hrvatskih i 2 muslimanskih seljaka.

Prve zadruge po varošima bile su isključivo na bazi ograničenog jemstva. Docije, međutim, u varošima osnivane su zadruge po Rajfajzenovom sistemu, i to u Čapljini (1910. godine), u Mostaru (1912. godine), u Nevesinju (1912. godine), u Konjicu (1913. godine) i u Gacku (1913. godine).

U sarajevskom okrugu prva zemljoradnička zadruga osnovana je u selu Štrpcima kod Višegrada 25. septembra 1905. godine, ali do njenog registrovanja došlo je tek uvođenjem u registar Okružnog suda u Sarajevu 31. decembra 1907. godine. To bi bila prva zemljoradnička zadruga u selu Bosne i Hercegovine uopšte. Iako je bila prisiljena da u Pravila unese ograničenje u pogledu visine zaduženja, odnos među članovima bio je na osnovi neograničene odgovornosti. Posle ove, nastavljeno je osnivanje zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jemstvom bez ograničenja u zaduživanju tek posle anektiranja Bosne i Hercegovine, najpre u sarajevskom, zatim u višegradskom, rogatičkom, visočkom, fojničkom, fočanskom i drugim srezovima sarajevskog okruga. U Bušovači hrvatski seljaci, pre nego što su odobrena Pravila Društva „PROSVJETE” sa neograničenim jemstvom, bili su organizovali zadrugu s ograničenim jemstvom (ali ne po koncepciji Uzornih pravila, prim. N. I.), koja se programski nije razlikovala od ostalih zadruga hrvatskih seljaka. Registrovanje je sprovela tek 15. novembra 1909. godine.

Akcija osnivanja zemljoradničkih zadruga u sarajevskom okrugu nastavljena je kako kod srpskih i hrvatskih, tako i kod muslimanskih seljaka na bazi neograničene odgovornosti članova. Organizatori mnogih zadruga izlagani su šikaniranju zbog formalnih nedostataka u svojim zahtevima. Drugi, pored uredne dokumentacije i veoma sporog izdavanja dozvole, ne mogu da izvrše zakonom predviđeno konstituisanje. Neki od predlagača čekaju dozvolu mesecima (Srpska zemljoradnička zadruga Sokolac 15 meseci, Srpska zemljoradnička zadruga u Vardištu 18 meseci

itd.) da bi već organizovanu zadrugu, po Trgovačkom zakonu koji je na snazi, mogli registrovati.

Prva zadruga kod hrvatskih seljaka u sarajevskom srezu organizovana je u selu Stupu 4. marta 1909. godine pod firmom HRVATSKA SELJAČKA KASA ZA ZAJMOVE I ŠTEDNJU U STUPU KOD SARAJEVA (z. s n.j.). Registrovana je 30. septembra 1909. godine u Okružnom sudu u Sarajevu („SARAJEVSKI LIST” br. 142 od 26. novembra 1909. godine).

Prva zadruga kod muslimanskih seljaka u sarajevskom okrugu osnovana je 12. oktobra 1912. godine u selu Čurevu kod Foče. Njeno organizovanje izvršeno je 12. maja 1911. godine, ali su organizatori morali dugo da čekaju dozvolu za konstituisanje. Prvi članovi njenog Upravnog odbora, pored ostalih, bili su: Huso Tahirević, Avdaga Alabegić i Omeraga Veljo. Kao nepismeni zadrugari, izabrani u Upravni odbor, dobili su pravo da umesto ručnog potpisa uz rukoznak upotrebljavaju svoje osobne muhure („SARAJEVSKI LIST” br. 273 od 29. decembra 1912. godine).

Programi zemljoradničkih zadruga kod srpskih, hrvatskih i muslimanskih seljaka bili su istovetni.

Najveći broj zadruga u sarajevskom okrugu, pored postavljenih prepreka, osnivan je u selima. Sve su, sem Zadruga u Busovači, sa neograničenim jemstvom. Međutim, pored ranijih, bilo je u varošima (Fojnici, Vardištu, Visokom, Sarajevu itd.) novih zadruga, ne samo Šulce-Delićevog već i Rajfajzenovog sistema, koje su, sem kreditiranja, obuhvatale i druge privredne delatnosti.

Pored Prve čebedžijske zadruga s n.j. osnovane 1909. godine u Visokom, 5. juna 1914. godine došlo je do osnivanja u Visokom PRVE MLEKARSKE ZADRUGE na bazi ograničene odgovornosti („SARAJEVSKI LIST” br. 135 iz 1914. godine), a u Kreševu 27. januara 1912. godine do osnivanja KOVAČKE ZADRUGE s o.j. („SARAJEVSKI LIST” br. 55 od 25. februara 1912. godine.) Sem Činovničke potrošačke zadruga, osnovane 1909. godine („SARAJEVSKI LIST” br. 106 od 3. septembra 1909. godine), u Sarajevu je 1913. godine bila osnovana NAKLADNA ZADRUGA „NAPRED” s o.j. („SARAJEVSKI LIST” br. 28 od 26. januara 1918. godine) i ČINOVNIČKA STAMBENA ZADRUGA s o.j., koja je kratko vreme funkcionisala („SARAJEVSKI LIST” br. 122 od 15. juna 1914. godine).

Pod austrijskom upravom u sarajevskom okrugu osnovana je 21 zadruga, od kojih 16 zemljoradničkih (7 srpskih, 7 hrvatskih i 1 muslimanska) i 5 raznih varoških zadruga (1 mlekarska, 1 čebedžijska, 1 kovačka, 1 štamparska i 2 činovničke zadruga). O novim vrstama zadruga među zanatlijama i činovnicima u ovom i drugim okruzima pod austrijskom upravom biće govora opširnije u posebnim poglavljima.

U travničkom okrugu relativno je malo osnovanih zadruga pod austrijskom upravom. Prva zemljoradnička zadruga sa neograničenom odgovornošću uopšte među hrvatskim seljacima u Bosni i Hercegovini osnovana je u Kupresu (travnički okrug) pod firmom HRVATSKA BLAGAJNA ZA ŠTEDNJU I ZAJMOVE U KUPRESU, z. s n.j. Njeno organizovanje izvršeno je pre aneksije 26. januara 1908. godine, dok je svoj pravni status, u smislu odredaba Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu, obezbedila uvođenjem u registar Okružnog suda u Travniku 8. septembra 1908. godine. Njen privredni zadatak bio je „da pomaže svoje

zadugare u njihovim gospodarskim potrebama, da u njima budi svijest za štednju i da ih upućuje da žive pošteno i valjano" („SARAJEVSKI LIST" br. 113 od 20. septembra 1908. godine).

Članovi Upravnog odbora ove prve hrvatske seljačke blagajne bili su: Juraj Veseličić, župnik; Jozo Vujičić, Ivan Dumović, Anto Šarić i Ile Jozetić.

Neograničeno jemstvo ovim prihvataju i hrvatski seljaci. I oni su, nezavisno od uticajnog i uz režim naslonjenog katoličkog klera, za samostalan zadružni rad, za nezavisnost organa upravljanja u donošenju odluka, kao i za unošenje svog nacionalnog obeležja u firmu zadruge. I oni su u prvim zahtevima u osnivanju zadruga za neograničeno jemstvo. Njihov pokretač franjevac Ilija Oršolić nije mogao da odbrani to načelo jer kao takav nije uživao podršku isusovaca naslonjenih na austrijski režim.

Posle duže pauze, dalje osnivanje zadruga u travničkom okrugu nastavljeno je 1911. godine u srezovima Bugojno, Livno, Travnik, Prozor, Zenica i Jajce. Sem zadruga u selu Bilu kod Travnika, sve nove zemljoradničke zadruga, hrvatske i srpske, organizuju se na bazi neograničenog jemstva. Ne samo po osnovama odnosa među članovima već i po predmetu poslovanja kreditnog su karaktera.

U 1908. godini osnovana je samo 1 zemljoradnička zadruga na području travničkog okruga. 1909. godine nije se osnovala nijedna zemljoradnička zadruga u ovom području. Tek u 1910. godini osnovana je u Blagaju kod Kupresa Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n.j. („SARAJEVSKI LIST" br. 59 od 16. marta 1911. godine), dok je u 1911. godini osnovano 7 novih zemljoradničkih zadruga, od kojih 6 hrvatskih i 1 srpska. U 1912. godini osnovano je novih 5, a u 1913. godini — 2 nove zadruga (1 hrvatska i 1 srpska) i u 1914. godini — samo 1 zemljoradnička zadruga.

Ukupno pod austrijskom upravom u travničkom okrugu bilo je osnovano 16 zemljoradničkih zadruga, od kojih 14 hrvatskih i 2 kod srpskih seljaka. Najveći broj hrvatskih i srpskih zemljoradničkih zadruga osnovan je u selima. Bilo je međutim u ovom razdoblju zemljoradničkih zadruga Rajfajzenovog sistema koje su imale sedišta u varošima, i to: u Bugojnu 1911. godine, u Zenici 1912. godine, u Prozoru 1912. godine, u Travniku 1912. godine i u Gornjem Vakufu 1913. godine.

Posebni muslimanski zadruga u travničkom okrugu pod austrijskom upravom nije bilo, ali je bilo muslimanskih seljaka koji su se uključivali u osnovane zemljoradničke zadruga (u Turbetu i dr.).

Zadružni pokret, iako usporenije, zahvatio je i neka sela bihačkog okruga. S jedne strane, uticaj brojnih feudalaca, koji su u ovom okrugu bili relativno moćniji, i, s druge strane, sporost u organizovanju i još veća u pribavljanju potrebnih dozvola od austrijske uprave iz Beča itd. imali su za posledicu da je nešto doonije došlo do osnivanja zemljoradničkih zadruga. Još pre aneksije Bosne i Hercegovine, 17. aprila 1908. godine, bila je organizovana prva zemljoradnička zadruga u selu Hašanima kod Bosanske Krupe na bazi ograničene odgovornosti članova. Nešto zbog relativno malog broja članova, najviše zbog nedovoljnih sredstava za kreditiranje, ubrzo se, posle odobrenja neograničenog jemstva, u ovom selu organizuje (1911. godine) nova zemljoradnička zadruga s neograničenim jemstvom. Posle ove, pristupljeno je među seljacima osnivanje novih

zemljičaradničkih zadruga oko Cazina i selu Glinici 1910. godine, u Pri-toki i Zlopoljcima kod Bihaća — 1911. godine, da bi se nastavilo u Velikoj Rujiški i Otoci kod Bosanske Krupe, Staroj Rijeci i Sasini — 1912. godine, Jelašinovicima, Ključu i Krnjeuši — 1912. godine, Vodenima, Velikom Radiću, Gudavcu itd. kod Bihaća — 1913. godine.

Kao i u drugim krajevima, pokretači zemljičaradničkih zadruga u bihaćkom okrugu čekaju vrlo dugo od formalnog organizovanja zadruge do pribavljanja potrebne dozvole iz Beča da bi se mogla konstituisati. Mali je broj zadruga, srpskih, kao i hrvatskih, čiji predlagači, pored uredne dokumentacije, nisu čekali po 8, 10, 14 do 15 meseci (Srpska zemljičaradnička zadruga, u. s. n.j., u Hašanima).

U programima zemljičaradničkih zadruga isticano je ne samo „una-predenje kredita, privrede i gazdinstva članova” već i „otkup zemlje od aga i begova s upućivanjem da se razvija napredno ratarstvo i stočar-stvo” (čl. 2. Pravila Srpske zemljičaradničke zadruge u Glinici kod Cazina — vidi „SARAJEVSKI LIST” br. 298 od 15. decembra 1910. godine). Zele-naško kreditiranje seljaka u bihaćkom okrugu bilo je razvijenije nego u susednim okruzima. (Takozvane kotarske (sreske) pripomoćne zaklade, kojih je bilo u svima srezovima ovoga okruga, nisu doprinosile smanji-vanju kamatne stope na kredite seljacima.) Iako sporije, ipak su kreditne zadruge uticale na snižavanje kamatne stope i na brojnije kreditiranje seljaka.

U 1910. godini osnovana je samo 1 zemljičaradnička zadruga, u 1911. osnovano je 6 (kod srpskih seljaka 5 i kod hrvatskih 1 zemljičaradnička zadruga); u 1912. godini osnovano je 5 (3 srpske i 2 hrvatske), dok su u 1913. godini osnovane svega 3 zemljičaradničke zadruge.

Ukupno u selima bihaćkog okruga za vreme austrijske uprave bilo je osnovanih 16 zemljičaradničkih zadruga, od kojih 11 srpskih i 5 kod hrvatskih seljaka. Kod muslimanskih seljaka, za to vreme, nije bilo osno-vane nijedne zemljičaradničke zadruge. Međutim bilo ih je uključenih u nekoliko srpskih i hrvatskih zemljičaradničkih zadruga.

Sem ranijih varoških zadruga sa ograničenim jemstvom, u Bosan-skoj Krupi i Sanskom Mostu, samo je u Ključu pod austrijskom upravom, 1911. i 1912. godine, došlo do osnivanja 1 srpske i 1 hrvatske zemljičarad-ničke zadruge na bazi neograničenog jemstva. Ostale su, iako u malom broju, osnivane po selima.

U ovom okrugu pod austrijskom upravom, sem pomenutih kreditnih u varošima i selima, nije bilo drugih vrsta zadruga među trgovcima i za-natlijama.

(Vidi Tabelu br. 4.)

AUSTRIJSKI PREDSTAVNIK NA MEĐUNARODNOM ZADRUŽNOM KONGRESU PROTIV RADIKALNE ULOGE ZADRUGARSTVA U KAPITALIZMU

Austrijska uprava ne pravi ozbiljnije smetnje organizovanju varoš-kih zadruga Šulce-Delićevog sistema s ograničenim jemstvom. I srpske i hrvatske, i muslimanske zadruge osnivane po varošima relativno brzo dobijaju dozvolu za konstituisanje i slobodan rad. Izuzetak je prva Srpska

štedionica s o.j. u Sarajevu, čija se Pravila od 1903. do početka 1905. godine dva puta vraćaju iz Beča radi ispravljanja predloženih tekstova. Iako su jednoobrazna u svim konfesijama na predložena Pravila ne stavljaju se nikakve primedbe, jer je njihov zadatak orijentisan isključivo na kreditiranje i ne utiče štetno na sprovođenje opšte privredne politike u Bosni i Hercegovini.

Takav sistem zadruga, sa nizom ograničenja, uprava nastoji da proširi po selima u svima okruzima Bosne i Hercegovine. U tom cilju štampa odgovarajuća pravila, vrši propagandu putem svojih listova, pomaže i, posredstvom režimu naklonjenog visokog katoličkog klera, putem svojih službenika učestvuje u njihovom organizovanju kod hrvatskih seljaka (Orašje i Nevesinje).

U Šulce-Deličevom sistemu varoških i seoskih zadruga s ograničenim jemstvom uprava ne nalazi ničega opasnog po privredni i društveni poredak. Čvrsto stoji na stanovištu da klasične zadruge toga pravca treba da programski idu uporedo s akcionarskim preduzećima u kapitalističkom poretku, brane ga i svestrano podržavaju. Njeni odlučujući organi u Zajedničkom ministarstvu u Beču i zadružnim savezima Austrije imaju posebno shvatanje i skoro neprijateljski stav prema drugim sistemima zadruga.

Ideološka borba o ulozi zadrugarstva u kapitalističkom poretku, vodena krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka među nekim zapadnim teoretičarima, bila je od uticaja na stavove odlučujućih organa austrijske uprave, koji su, primenjujući koncesioni sistem Trgovačkog zakona za BH, dugo vremena nastojali da u određenom pravcu usmere razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini.

Radikalni pravac protiv postojećeg, a za „nov ekonomski poredak” u kapitalizmu, po kome zadrugarstvo svojom aktivnošću u svima svojim oblicima treba da utiče na preobražaj društva, obeležio je jedan od vodećih teoretičara, švajcarski delegat dr Hans Müller, na VI kongresu Međunarodnog zadružnog saveza u Budimpešti 1904. godine.¹³³

Protiv takvog shvatanja, i uopšte radikalne uloge zadrugarstva u kapitalističkom društvenom poretku, odlučno su ustali na Kongresu delegati nemačkog (dr Hans Crüger) i austrijskog (dr Karl Wrabetz) zadrugarstva u svojstvu predstavnika nacionalnih zadružnih saveza Šulce-Deličevog pravca. Oba predstavnika otvoreno ustaju u odbranu kapitalističkog ekonomskog poretka tvrdeći da zadrugarstvo nije pozvano da radi protiv ekonomskog društvenog poretka, već, naprotiv, pozvano je i dužno da radi u prilog njemu.¹³⁴

Ovako usko, reakcionarno, shvatanje nemačkog i austrijskog predstavnika o ekonomskoj i društvenoj ulozi zadrugarstva na Kongresu Međunarodnog zadružnog saveza odraziće se od austrijskih nadležnih upravljača u punoj meri na pravcu i tempu njegovog razvitka i u Bosni i Hercegovini. Drugi sistemi zadruga, izvan Šulce-Deličevog pravca u okupiranom području, gledani iz usko sektaškog i eksploatatorskog ugla,

¹³³ Mitteilungen über den Sechsten kongress der Internationalen Genossenschaftsallians gehalten zu Budapest 5—8. IX 1904; Berlin, 1905; strana 237—264.

¹³⁴ Mihailo Avramović: Internacionalna organizacija zadrugarstva, Zagreb, „NOVA EVROPA”, knji. IX, br. 9—10 od 21. marta 1924. godine, strana 312 i 313.

suzbijaće narodna nastojanja, a ova, u očima okupatora, nosiće antirežimski i antikapitalistički karakter.

OSNOVNI ZADACI ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA

Princip neograničenog jemstva i mogućnost otkupa kmetova izazvali su oštru borbu srpskih seljaka s austrijskom upravom. Oba ova pitanja bila su u najužoj vezi.

Osnovna pobuda za uvođenje neograničenog jemstva bila je da se zajedničkim naporima, na bazi međusobne solidarnosti i samopomoći, seljak-kmet ekonomski oslobodi od zemljovlasničkog tutorstva. Polazna tačka u toj akciji bila su sredstva koja se prikupljaju raznim vidovima štednje. Kako je pretežan deo seoskog stanovništva obuhvaćen kmetskim odnosima¹³⁵ i bez dovoljno svojih sredstava, solidarno i neograničeno jemstvo članova predstavljalo je veću snagu i pružalo bolje mogućnosti za lakše pribavljanje zajmova. Umesto pojedinaca članova, zadruga bi posredovala u otkupu između zemljovlasnika prodavaca zemlje i svojih članova-kmetova kao kupaca. U strukturi poljoprivrednog stanovništva brojno stanje kmetova, prema popisu stanovništva 1910. godine bilo je ovakvo:

	Pravoslavni	Katolici	Muslimani
Kmetovi	73,92%	21,49%	4,58%
Pretežno kmetovi	54,96%	37,83%	7,21%
Pretežno slobodni kmetovi	51,63%	38,28%	10,09%
Spahije	6,05%	2,55%	91,15%

Pod austrijskom upravom u Bosni i Hercegovini otkup kmetova izvan zemljoradničkih zadruga vršen je u ovim razmerama:

Godina	Broj imanja	Hektara	Otkupljeno za kruna	Izvori sredstava	Prosek po l ha
1879—1897.	14.839	96.000	9.112.228 ¹³⁵	sopstvenim sredstvima i zajmovima	94
1898—1911.	13.640	119.997	14.071.747 ¹³⁶	5,379.623 — sopstvenim sredstvima 4,934.748 — zajmovima Zemaljske banke 3,703.376 od drugih zavoda	117
1912—1915.	13.371	120.606	25,439.730 ¹³⁷	23,679.400 — zajmovima Zemaljske banke 1,063.711 — sopstvenim sredstvima 695.619 — od novčanih zavoda	210

¹³⁵ Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine; Zagreb, 1906. godine; str. 50. i 51.

¹³⁶ Bericht über die Verwaltung vom Bosnien und der Hercegovina, 1907, str. 14; 1908. god., str. 13; 1909. god., str. 15; 1910. god., str. 12. i 1911. god., strana 16.

¹³⁷ Isto za god. 1912—1915, str. 48. i 200.

Nema potpunih podataka o učešću zemljoradničkih zadruga u otkupu kmetova.

Hrvatske seljačke zadruge pod austrijskom upravom bile su bez svog organizacionog zadružnog centra. Zagrebačka filijala Poljodjelske banke d. d. u Sarajevu kreditiranjem je objedinjavala seljačke zadruge. Po svojoj prirodi rada ova se nije interesovala za namensko kreditiranje korisnika sredstava i u dovoljnoj meri ne detaljiše ih. Krajem 1912. godine zajmovi članovima ovih zadruga iznosili su 1,525.443,98 kruna („SARAJEVSKI LIST” br. 190 od 9. IX 1913. godine). Ova sredstva crpljena su iz sopstvenih i tuđih izvora. Pored manjeg broja kmetova (21,49‰/o ukupnog broja kmetova), nesumnjivo je jedan deo upotrebljen za razduživanje članova, kao i za otkup od njihovih zemljovlasnika.

Muslimanske zemljoradničke zadruge bile su malobrojne i u početnoj fazi osnivanja. Minimalan broj kmetova Muslimana pod austrijskom upravom (4,58‰/o ukupnog broja kmetova) ukazuje na to da je od njihovih zadruga malo sredstava upotrebljeno za otkup kmetova.

Kolonisti svih narodnosti potrebnu zemlju dobijali su besplatno na upotrebu i za tu svrhu nisu kreditirani.

Srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini iz sopstvene evidencije ovog razdoblja pružaju dragocen podatak koji ilustruje ne samo napore već i pravce kreditiranja uključenih članova. Od ukupno 98 zemljoradničkih zadruga objedinjenih u Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga Sarajevo, 1911. i 1912. godine 75 zadruga imalo je plasirana sredstva kod članova s ovim namenama:

Pozajmice članovima upotrebljene za	1911 ¹³⁸	1912 ¹³⁹
nabavku stoke	24%	19,5‰/o
kupovinu zemlje	23,5‰/o	22,5%
kupovinu sprava i alata	1,3‰/o	4%
zakup zemlje	0,5‰/o	1%
opravku zgrada	9,4%	9,5‰/o
obrađu i melioracije	0,8%	1,3‰/o
pečenje cigle	0,9‰/o	—
sumpor i plavi kamen	0,7‰/o	0,2%
ljudsku hranu i seme	13,5%	18,5‰/o
stočnu hranu	4,2%	2,3‰/o
isplatu starih dugova	13,5‰/o	14,9%
poreze i pristojbe	2,9‰/o	2,5%
lečenje	0,08‰/o	0,04%
smrtne slučajeve	0,09%	—
trgovinu	1,8‰/o	1,4%
zanate	0,2%	—
kućne potrebe	2,5‰/o	1,7%
putne troškove	0,1%	0,6%

¹³⁸ Đoko Perin: Srpske zemljoradničke zadruge; Spomenica o proslavi desetogodišnjice „PROSVJETE”; Sarajevo, 1912. godine; str. 55—69.

¹³⁹ Zbirni godišnji izveštaj srpskih zemljoradničkih zadruga za 1912. godinu u arhivu Glavnog zadružnog saveza NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Najveći deo pozajmica članovima srpskih zemljoradničkih zadruga 1912. godine odobran je za otkup zemlje od zemljovlasnika, a 1911. godine za nabavku stoke. Orijentacija članova na razvoj stočarstva usledila je stoga što stoka, kao ni prihod od nje, nije podlegala podeli sa vlasnikom zemlje. Bila je najpogodniji izvor stvaranja sopstvenih sredstava potrebnih za ulaganja i za otkup zemlje od sopstvenika. Posle ovog dolaze otplate starih dugova zelenašima, nabavka ljudske hrane, semena i drugo.

U srpskim zemljoradničkim zadrugama kmetovi su bili brojno najveći korisnici sredstava. To je orijentisalo zadruge da masu sredstava kojima su raspolagale raspoređuju na manje pozajmice kako bi u upotrebi učestvovao što veći broj članova osposobljavanih za delimičan otkup zemlje od njihovih dojučerašnjih vlasnika. Primena načela neograničenog jemstva u odobravanju pozajmica siromašnijim članovima došla je do izražaja u strukturalnoj raspodeli za 1911. i 1912. godinu:

Visina odobrenih pozajmica	% za 1911. god. ^{139-a}	% za 1912. god. ¹⁴⁰
do 50 kruna	25%	23,6%
50— 100 "	22%	26,8%
100— 200 "	30%	31,9%
200— 300 "	11,7%	8,3%
300— 400 "	4,3%	4%
400— 500 "	3,2%	2,4%
500—1.000 "	2,6%	2,1%
1.000—2.000 "	0,5%	0,6%
2.000—3.000 "	0,1%	—
iznad 3.000 "	—	—

U hrvatskim seljačkim zadrugama podela sredstava članovima krajem 1912. godine („SARAJEVSKI LIST” br. 192 i 193 od 12. septembra 1913. godine) izgledala je ovako:

do 100 kruna	32%
100—200 "	35%
200—300 "	14%
300—400 "	8,3%
400—600 "	7,6%
iznad 600 "	2%

Korisnici pozajmica pretežno su sa ispod 300 kruna zajma, što predstavlja 82,3% od ukupnog plasmana, dok je 17,6% sa iznad 300 kruna.

U prvom periodu razvitka zemljoradničkih zadruga za kreditiranje su upotrebljavana pretežno slobodna sredstva iz lokalnih izvora uplaćivana na ime udela i štednih uloga više vrsta. Štedni ulogi su mogli biti

^{139a} Đoko Perin: Srpske zemljoradničke zadruge; Spomenica o proslavi desetogodišnjice „PROSVJETE”; Sarajevo, 1912. godine; strana 55—69.

¹⁴⁰ Zbirni godišnji izveštaj srpskih zemljoradničkih zadruga za 1912. god. u arhivu Glavnog zadružnog saveza NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

primani i od nečlanova. Ukoliko ovih nije bilo dovoljno naročito za otkup kmetova, za razduživanje od privatnih poverilaca i dr. uzimani su krediti iz raznih novčanih zavoda pod nepovoljnijim uslovima.

Srazmerno broju kmetova i stepenu zavisnosti od zemljovlasnika, učešće zemljoradničkih zadruga u ekonomskom oslobađanju njihovih članova od izrabljivanja od strane aga i begova bilo je relativno malo. Dva su razloga za to.

1) Usled strogog kriterija zemljoradničke zadruge su organizaciono obuhvatale samo jedan deo seoskog stanovništva. Zbog nerazumevanja sistema bilo je nezainteresovanih za individualno udruživanje, a i takvih koji nisu ispunjavali uslove predviđene za članstvo. Njegovo odabiranje vršeno je na bazi čvrstog povezivanja i samo je ta osnova smatrana kao uslov da je zadruga „na čvrstim temeljima”.

Blaži kriterij za učlanjivanje postojao je u hrvatskim i muslimanskim zadrugama.

Krajem 1912. godine u zemljoradničke zadruge svih konfesija bilo je uključeno 11.500 poljoprivrednih domaćinstava. Kad se ima u vidu da je, prema popisu 1910. godine, bilo ukupno 262.728 poljoprivrednih domaćinstava (od kojih 112.486 srpskih, 96.422 muslimanskih, 52.735 hrvatskih i 1.085 raznih drugih), proizlazi da je u zemljoradničke zadruge bilo uključeno oko 4% seoskih domaćinstava.

2) U odnosu prema obimu i značaju predviđenog programa, novčana sredstva s kojima su zadruge raspolagale bila su neznatna.

Sopstvena sredstva 129, od ukupno 159 srpskih¹⁴¹ i hrvatskih¹⁴² zemljoradničkih zadruga, 31. decembra 1912. godine iznosila su 1,087.792,07 kruna. Od ovoga su članski udeli 185.154,51, rezervni fondovi 56.143,53 i štedni ulozi 846.494,03 krune. U masi sopstvenih sredstava srpske zemljoradničke zadruge učestvovala su sa 14%, a hrvatske sa 86%. Tuda sredstva uzimana od banaka krajem 1912. godine iznosila su 1,293.261,55 kruna. U masi upotrebljenih tuđih sredstava srpske¹⁴¹ su učestvovala sa 30%, a hrvatske¹⁴² sa 70%.

Vrednost imovine uključenih 1.627 zadrugara, iz 50 srpskih zemljoradničkih zadruga¹⁴³ koje su dostavile podatke za 1911. godinu, iznosila je 10,385.754 kruna, a hrvatskih zadrugara¹⁴⁴ krajem 1912. g. 5,875.000 kruna.

STRUKTURA ČLANOVA ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA

Pored zemljoradnika, zemljoradničkim zadrugama pristupali su i učitelji, sveštenici, zanatlije, trgovci i službenici koji su stalno živeli na

¹⁴¹ Zbirni izveštaj završnih računa članica Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu za 1912. godinu — u arhivu Glavnog zadrugnog saveza NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

¹⁴² „SARAJEVSKI LIST”, br. 192 i 193 od 11. i 12. septembra 1913. god.

¹⁴³ Đoko Perin: Srpske zemljoradničke zadruge; Spomenica o proslavi desetogodišnjice „PROSVJETE” 1902—1912. godine; Sarajevo, 1912. godine.

¹⁴⁴ „SARAJEVSKI LIST”, br. 192 i 193 od 11. i 12. septembra 1913. god.

selu, Socijalni sastav 75 (od ukupno 98) srpskih¹⁴⁵ i 61 hrvatske¹⁴⁶ zadruge na dan 31. decembra 1912. godine bio je ovakav:

S a s t a v	Srpskih zemljoradničkih zadruga	Hrvatskih zemljoradničkih zadruga
Zemljoradnika (težaka)	94,5%	97,1%
Sveštenika	1,8%	0,8%
Zanatlija	0,5%	0,9%
Službenika	0,5%	0,1%
Trgovaca	2,1%	0,5%
Učitelja	0,6%	0,3%

NACIONALNE OZNAKE — SMETNJA ORGANIZOVANJU ZADRUGA U BOSNI I HERCEGOVINI

Prve zadruge po varošima u Bosni i Hercegovini, kod Srba, Hrvata i Muslimana, u svojim firmama imale su posebne nacionalne oznake (srpske štedionice u Sarajevu, Foči, Stocu, Bugojnu, Bosanskom Novom; hrvatske u Bosanskom Brodu, Zenici; muslimanske u Tešnju, Foči itd.). Nacionalne oznake odobravane su im automatski prilikom izdavanja dozvole, u kojoj je naznačavan pun naziv pregledanog nacrtu pravila. Zajednički ministar Kalaj izjasnio se u delegacijama da novčanim i privrednim zavodima u Bosni i Hercegovini principiјelno nije dozvoljeno unošenje u firmu nikakve nacionalne oznake. Zbog takvog stava Trgovачkoј banci u Mostaru, osnovanoј 1903. godine, uskraćeno je da stavi u svoju firmu srpsku oznaku. Srpskoј štedionici u Sarajevu, kao zadruzi s ograničenim jemstvom prvoj je posle 18 meseci čekanja dozvoljeno unošenje u firmu srpske nacionalne oznake. Ostale varoške štedionice, kao zadruge, osnivane su bez primedaba na naziv i tekst pravila po uzoru na sarajevsku.

Između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva u Beču¹⁴⁷ za zadruge u varošima (sem prve Srpske štedionice, z. s o.j., u Sarajevu) nije bilo ničег spornog. Nove domaće novčane ustanove svojim nacionalnim oznakama u firmama koriste se za veći upis članova, bržu uplatu članskih udela i obimnije prihvatanje slobodnih sredstava (štednih uloga) iz lokalnih izvora.

Međutim to nije bio slučaj prilikom pojave prvih zemljoradničkih zadruga. Unošenje srpske, odnosno hrvatske, nacionalne oznake u firmu

¹⁴⁵ Originalni zbirni godišnji izveštaji zemljoradničkih zadruga članica Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu za godinu 1912. — u arhivu Glavnog zadrugnog saveza NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

¹⁴⁶ Iz izveštaja o radu hrvatskih seljačkih zadruga objavljenog u Sarajevskom listu br. 192 i 193 od 11. i 12. septembra 1913. godine.

¹⁴⁷ Prema čl. 14. Proizvodnog delokruga poglavara Zemaljske vlade, Zajedničkoј vladi, odnosno Zajedničkom ministarstvu finansija, pored ostalog, pripadalo je opšte davanje koncesija kreditnim ustanovama i akcionarskim društvima svih vrsta — Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (29. XII 1878—1880), III Band — Naredba br. 10.

zadruga izaziva protivljenje austrijske uprave. U tome ona nalazi pogodnu prepreku njihovom osnivanju. U nastojanju da nacionalnosti međusobno razdvoji, austrijska uprava stiče priliku da u prvim pokušajima organizovanja zemljoradničkih zadruga (u Batkovićima i Nadinićima) pod raznim izgovorima ispolji neraspoloženje zbog isticanja srpske nacionalne oznake.¹⁴⁸ Koliko god je pritiskom vlasti onemogućavan sistem jemstva, isto toliko, ako ne i više, bilo joj je trn u oku unošenje u firmu srpske, odnosno hrvatske, nacionalne oznake.

U Nacrt pravila Zemljoradničke zadruge u Brocu, uneta u firmu, nacionalna oznaka pruža priliku Zemaljskoj vladi da upozori Zajedničko ministarstvo kako je time akcentiran srpski karakter Zadruga, pa bi ga, kao i u slučaju predložene Zadruga u Orašju, trebalo izbeći.

Srpska nacionalna oznaka u firmi Zemljoradničke zadruge u Štrpcima, pored unetog neograničenog jemstva, bila je kočnica da se odobri njeno osnivanje. Prihvatanje kompromisnog ograničenja u zaduživanju, što je trebalo da bude uzor i drugim osnivačima, obezbedilo je dobijanje saglasnosti na njena Pravila sa srpskom nacionalnom oznakom. Pošto su odobrena Pravila „PROSVJETE” za zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini, srpska nacionalna oznaka u njihovom nazivu prestala je da bude prepreka normalnom osnivanju.

Stav protivljenja austrijska uprava zauzima i prilikom unošenja u firmu zadruge hrvatske nacionalne oznake. Kao protivuslugu za prihvatanje „uzornih” Pravila, po instrukcijama katoličkog klera, seljaci iz Orašja insistiraju da se u naziv predloženih Pravila unese hrvatska nacionalna oznaka. Zemaljska vlada odmah uočava da se time odstupa od njene koncepcije i u propratnom aktu Zajedničkom ministarstvu izražava protivljenje unošenju hrvatske nacionalne oznake pod izgovorom „da nije stvar privredne organizacije da vrši versku i nacionalnu propagandu”. U Beču se odobrava Vladin stav i, da se ne bi pravio „prese-dan”, izričito se odbija zahtev predlagača. Tek tri godine docnije, po odobrenju unošenja srpske nacionalne oznake Zemljoradničkoj zadrugi u Štrpcima, daje se hrvatskim seljacima saglasnost na odluku koju, po drugi put, donose na vanrednoj skupštini 1907. godine.

ORGANIZOVANJE SAVEZA SRPSKIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA U SARAJEVU

Po stabilizovanju osnovanih zemljoradničkih zadruga, napori „PRO-SVJETE”¹⁴⁹ usmereni su na organizovanje Saveza, koji će, po istovetnosti programa i organizacionoj strukturi, moći stručno da deluje kao njihov savetodavni i kontrolni organ. Kao što 1903, po obrascu srpskih zemljoradničkih zadruga iz Hrvatske, Šćepan Grdić daje inicijativu za osnivanje zadruga, tako jula 1909. godine od već dobro organizovanog Sa-

¹⁴⁸ Slavljanski (Šćepan Grdić): Zemljoradničke zadruge; Sarajevo, 1906. god.; str. 121.

¹⁴⁹ Oko organizovanja srpskih zemljoradničkih zadruga Društvo „PRO-SVJETA” utrošilo je 40.903,51 kruna. Pod njegovim okriljem osnovano je u Bosni i Hercegovini 135 zemljoradničkih zadruga, od kojih je oko 86 registrovanih s arhivom i osobljem predalo Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga.

veza srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu uzima obrazac da po njemu, za posebne prilike u Bosni i Hercegovini, sastavi pravila i organizuje sličan zadružni savez.

Naslonjen na organizacije koje su trasirale pravac rada, novi Savez funkcionalno treba da preuzme ulogu Društva „PROSVJETE”. Krajem decembra 1910. godine, na osnovu međusobne saglasnosti, predstavnici 11 srpskih zemljoradničkih zadruga¹⁵⁰ predali su 21. maja 1911. godine molbu sa Nacrtom pravila da se odobri osnivanje zadružnog Saveza sa sedištem u Sarajevu. Odobrenje za rad dalo je Zajedničko ministarstvo finansija u Beču 14. juna 1911. godine pod br. 8.964. Na osnovu odobrenih Pravila, pod firmom SAVEZ SRPSKIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA s o.j. U SARAJEVU, i izvršenog konstituisanja¹⁵¹ upis u registar Okružnog suda Sarajevo izvršen je 11. novembra 1911. godine („SARAJEVSKI LIST” br. 16 od 10. januara 1912. godine).

Prva zadružna organizacija drugog stepena u Bosni i Hercegovini. SAVEZ SRPSKIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA, z. s o.j., u Sarajevu, bila je organizovana kao zadruga na osnovi udela sa dvadesetorostrukim jemstvom članica. Imao je zadatak „da na temelju uzajamnosti, tj. međusobne odgovornosti članova unapređuje kredit, privredu i gazdinstvo svojih članova”. Opštu „PROSVJETINU” liniju organizovanja zadruga novi Savez, pod rukovodstvom Đoke Perina,¹⁵² proširuje pružanjem pomoći u svima pravcima njihove aktivnosti: putem tečajeva radi na osposobljavanju zadružnih poslovođa; pojačava akciju u uključenim zadru-

¹⁵⁰ Zemljoradničke zadruge osnivači Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu bile su: S. z. z. iz Štrpbaca (Višegrad) sa predsednikom Kostom Popovićem, sveštenikom; S. z. z. iz Sokolca (Rogatica) sa predsednikom Vasom Kosorićem sveštenikom; S. z. z. iz Čapljine (Stolac) sa predsednikom Vasom Medancom; S. z. z. iz Bijelog Polja (Mostar) sa predsednikom Stevanom Šinikovićem, sveštenikom; S. z. z. iz Majevca (Derventa) sa predsednikom Stevom Popovićem, sveštenikom; S. z. z. iz Boljanića (Gračanica) sa predsednikom Dimitrijem Ristićem, težakom; S. z. z. iz Donjeg Jelovca (Bosanska Dubica) sa predsednikom Filipom Balabanom, težakom; S. z. z. iz Tabak-Ilove (Prnjavor) sa predsednikom Jovanom Jovanovićem, sveštenikom; S. z. z. iz Tavne (Zvornik) sa predsednikom Vasilijem Ivanićem, težakom; S. z. z. iz Donje Dubice (Derventa) sa predsednikom Jovanom Ristićem, sveštenikom; S. z. z. iz Gnjonice (Derventa) sa predsednikom Damjanom Batkovićem, težakom; 5 zadruga iz banjalučkog, 2 — iz tuzlanskog, 2 — iz mostarskog i 2 — iz sarajevskog okruga (Kalendar „PROSVJETA” za 1912. g.; Sarajevo 1911).

¹⁵¹ Prvi članovi Upravnog odbora bili su: dr M. Srškić, predsednik; Gavro Gašić, potpredsednik; Jovo Popović, Šćepan Grdić, Aleksandar Božićković i Miloš Milošević, svi iz Sarajeva.

Članovi iz pokrajina: Kosta Popović, Štrpci; Filip Balaban, Donji Jelovac; Vaso Kosorić, Sokolac; Dimitrije Ristić, Boljanići; Marko Popović, Tavna; Jovo Dragičević, Prebilovci (Kalendar „PROSVJETA” za 1912. g.; Sarajevo, 1911. god.).

¹⁵² „PROSVJETA” upućuje Đoku Perina najpre u Nemačku da se u Rajfajzenovom savezu upozna s organizacijom i radom nemačkih zemljoradničkih zadruga. Posle toga je na praktičnom radu u Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, gde se upoznaje sa revizijom zemljoradničkih zadruga. Zatim je nekoliko meseci (1910. godine) kod Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, gde mu je Avramović pružio prilike da u praksi sagleda organizaciju rada zadruga u Srbiji. Potom se vratio u „PROSVJETU”, pod čijim je okriljem organizovan Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, u kome mu se poverava dužnost upravnika, koju vrši do smrti, 1941. godine.

gama za prikupljanje sredstava (organizovanjem nedeljne stalne, dečje i redovne štednje, uplatama članskih udela), racionalno iskorišćavanje raspoloživih sredstava, izvršavanje postavljenih programa — prvenstveno snabdevanje članova ljudskom i stočnom hranom, građevinskim materijalom, neophodnim potrošnim industrijskim artiklima i sl., uvođenje zajedničke nabavke, prodaje i prerade poljoprivrednih proizvoda, organizovanje sopstvenih radionica za izradu obuče potrebne zadrugarima; posreduje u nabavci poljoprivrednih mašina radi zajedničke upotrebe; preporučuje zadrugama u stočarskim krajevima da organizuju otkup mleka od zadrugara i donose ga neposredno potrošačima (bolnicama, kuhinjama i dr.) ili da ga preraduju itd. Podizanjem svesti o neophodnosti saradnje članova sa zadrugama Savez podstiče na međusobno čvršće povezivanje, suzbijanje štetnih navika; pojačava zainteresovanost zadrugara za pravilniju i bolju ishranu, higijenu i čistoću, za saradnju s lekarima i veterinarima; posreduje kod banaka za dobijanje kredita itd. Pored ovog, Savez, kao viša zadružna ustanova, organizuje instruktorsku i revizionu službu, najpre na centralističkoj osnovi, a docnije, kad je broj zadruga znatno povećan, pojačava stručni kadar otvarajući u većim mestima svoja povereništva, putem kojih se približuje zadrugama da bi ih češće kontrolisao. Zahvaljujući svom uticaju, postepeno, zemljoradničke zadruge podvrgava stručnom pregledu, što im obezbeđuje da postanu ne samo privredni i kulturni centri sela već i javne škole disciplinovanog rada, reda, morala i uzgoja.¹⁵³

Međusobna čvrsta povezanost i staranje Saveza za način rada zadruga doprinosi porastu broja njegovih članica. Pored srpskih, u članstvo Saveza uključuju se zemljoradničke zadruge Muslimana. Njihovom prijemu u članstvo Saveza prethodi obavezan pregled. Borba za uredan odnos zadruga prema Savezu sprovodi se istim merilom između zadruga i njihovih zadrugara.

Zahvaljujući čvrstom organizacionom povezivanju odozdo do gore, povećan je broj članova, koji, dobijanjem povoljnijih kredita i jeftinijeg snabdevanja prehranbenim proizvodima, u organizovanoj zadrugi nalaze izvesnu zaštitu od prekomernog izrabljivanja. Rad Saveza na organizovanju zadruga, na preduzimanju mera da se ostvaruju programi zadruga, da se ekonomski zaštititi organizovano članstvo itd. izazvao je neposredno po izbijanju prvog svetskog rata (1914—1918. g.) austrijsku upravu da likvidira Savez i zabrani rad svima srpskim zemljoradničkim zadrugama u Bosni i Hercegovini. Presudom upravne vlasti br. 2.990 od 14. aprila 1915. godine, na osnovu § 281, odnosno 241, tač. 4, i § 242. Trgovačkog zakona za BH, naredeno je da Savez s. z. z. u Sarajevu stupi u likvidaciju.¹⁵⁴ Odluka upravne vlasti o likvidaciji Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga uvedena je u registar Okružnog suda u Sarajevu 30. aprila

¹⁵³ Dvadeset i pet godina rada „PROSVJETE” 1902—1927. godine. Izdanje društva „PROSVJETE”; Sarajevo, 1927. godine.

¹⁵⁴ Za likvidatore Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga s o. j. u Sarajevu postavljeni su Žiga Baš, računski savetnik, i dr Nikola Kuzman, prokurista Zemaljske banke u Sarajevu. Mesto ovih, za likvidatore se docnije postavljaju dr Takač i dr Paul Erlih, koji se, po zapažanju ondašnjeg revizora Saveza Stevana Zeremskog, ograničavaju da zabrane rad svima zemljoradničkim zadrugama i Savezu ne žureći se da izvrše formalnu likvidaciju Saveza.

1915. godine pod br. F : 852/36—911 („SARAJEVSKI LIST” br. 123 od 20. aprila 1915. godine). Pred izbijanje prvog svetskog rata u članstvu Saveza s. z. z. u Sarajevu bilo je 128 zemljoradničkih zadruga sa 4.100 zadrugara.

HRVATSKE SELJAČKE ZADRUGE POD VODSTVOM BANAKA

Po ugledu na Srbe i Srpsku banku u Hrvatskoj sa početnim finansiranjem za organizovanje zadruga, odlukom katoličkog Kongresa 1900. godine, u Zagrebu, osnovana je 1902. godine Hrvatska poljodjelska banka d.d., koja je najpre direktno, a zatim putem posebno organizovane Hrvatske zadružne banke d. d. u Sarajevu, nastavila rad na kreditiranju hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini.

OSNIVANJE HRVATSKE ZADRUŽNE BANKE ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Pored finansiranja hrvatskih seljačkih zadruga koje je organizovala Hrvatska poljodjelska banka d. d. iz Zagreba, napori „HRVATSKE NARODNE ZAJEDNICE” u Sarajevu bili su usmereni na to da se hrvatskim seljačkim zadrugama organizaciono pomogne i, po mogućnosti, da se ujedine u sopstvenu centralu. U vezi s tim „HRVATSKA NARODNA ZAJEDNICA” obratila se Zadružnoj zvezi u Ljubljani da ova neposredno putem svoje podružnice ili organizovane samostalne jedinice preuzme rukovođenje i objedini hrvatske seljačke zadruge u Bosni i Hercegovini. Nezavisno od modusa koji je imao da se sprovede, „HRVATSKA NARODNA ZAJEDNICA” uspela je da nađe jednog zainteresovanog kandidata (taj kandidat bio je Jure Soče, docniji upravnik Saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu, prim. N. I.), koga je uputila u Zadružnu zvezu u Ljubljani da se osposobi za rukovođuću dužnost planirane podružnice, odnosno podsaveza, kao matice hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini.

Međutim, pored dobre volje „HRVATSKE NARODNE ZAJEDNICE” i gotovosti rukovodstva Zadružne zveze u Ljubljani, Zajedničko ministarstvo u Beču odbilo je zahtev Hrvatske narodne zajednice da Zadružna zveza iz Ljubljane, bilo direktno bilo indirektno, organizuje svoju podružnicu ili podsavez sa hrvatske seljačke zadruge u Bosni i Hercegovini.

Posle neuspelih napora u tom pravcu, 29. 9. 1910. godine došlo je do organizovanja HRVATSKE ZADRUŽNE BANKE ZA BOSNU I HERCEGOVINU. Od Zajedničkog ministarstva iz Beča dobijena je saglasnost da se ona organizuje kao akcionarsko društvo, pod br. 14.917 od 4. 11. 1910. godine, dok je Bančino registrovanje izvršeno u Okružnom sudu u Sarajevu 13. 12. 1910. godine.

Bančin zadatak bio je: „primati novčane uloge na štednju, sklapati u svoje ime zajmove, posredovati i pomagati da se na temelju uzajamnosti sa ograničenom ili neograničenom odgovornosti ustroji što više zadruga za unapređenje vjeresije, privrede i gospodarenja hrvatskih se-

ljačkih posjednika kojima će banka biti matica, spomenute udruge nadzirati u njihovom poslovanju, davati im jevtinije zajmove, nastojati unapređivati njihovo gospodarstvo, te im kupovati gospodarske potrebštine, davati uz pupilarnu sigurnost seljačke posjede i hipotekarne zajmove, podupirati preseljenje hrvatskih seljaka iz neplodnih u plodne krajeve i slabo napućene, kupovati veće čitluke te ih parcelisati i preprodavati autohtonom življu, uvadati gospodarske strojeve, bolje sjeme, razna gnojiva, stoku za rad i priplod, podizati udružne pecare, hambare i raditi sve ono što slijedi na podizanje privrede hrvatskih seljaka" („SARAJEVSKI LIST" br. 8 od 12. januara 1911. godine).

Svoj program dopunjuje 1912. godine „prevozom robe iz Bosne i Hercegovine u prekomorske krajeve s otvaranjem u tu svrhu svoje poslovнице i željezničkog odjela" („SARAJEVSKI LIST" br. 241 od 17. 10. 1912. godine). Međutim, na skupštini akcionara 30. 4. 1914. godine Hrvatska zadružna banka, po nalogu Hrvatske poljodjelske banke d.d. iz Zagreba, likvidira, da bi kreditiranje hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini i ulogu „matice" preuzela Hrvatska poljodjelska banka iz Zagreba, koja u tu svrhu otvara svoju filijalu u Sarajevu („SARAJEVSKI LIST" br. 178 od 26. 6. 1915. godine).

Poljodjelska banka, filijala u Sarajevu, posluje sa hrvatskim seljačkim zadrugama i direktno sa seljacima sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. Banke su dotada, pod raznim nazivima, funkcionisale kao „matica" hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini. Poljodjelska banka koja je, bar po nazivu, trebalo da se približi zadrugama, orijentiše se na finansiranje robnog poslovanja s prekomorskim zemljama. Aktivnost banaka među hrvatskim seljacima i zadrugama, ukoliko su i radile na njihovom organizovanju, rukovodena je više boljim i rentabilnijim plasiranjem kreditnih sredstava nego osposobljavanjem zadruga da njihovim članovima budu zaštitno sredstvo od preteranog kapitalističkog izrabljivanja. Princip sigurnosti plasiranih sredstava putem zadruga bio je važniji od smjera upotrebe i stepena korisnosti dobijenih sredstava kod uključenih članova. Zadruga s ograničenim jemstvom imale su „manju podlogu" i kao takve za Banku nisu bile pogodni poslovni partneri, kao što je bilo u slučaju zadruga sa neograničenim jemstvom. Stoga joj je brojno stanje članova bilo interesantno u slučaju neograničenog jemstva jer je taj elemenat povećavao sigurnost i smanjivao rizik za plasirana sredstva, dok se za mobilisanje slobodnih i stvaranje sopstvenih sredstava u zadrugama Banka nije ni interesovala. U krajnjoj liniji, to bi štetno uticalo na smanjivanje kreditnog plasmana i sužavalo profite, koji su za banke bili primarni.

Liberalna građanska inteligencija Hrvatske okupljena u Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu — čiji je bliski saradni bio dr Ante Radić — vodi oštru borbu protiv konzervativnih klerikalnih krugova zbog načina organizovanja hrvatskih seljačkih zadruga, ¹⁵⁵ uskosti pro-

¹⁵⁵ „U inicijativnom odboru za osnivanje zadruga u Hrvatskoj, u ono vreme vođena je oštra borba oko naziva zadruge. Klerikalci, inicijatori združnog pokreta u Hrvatskoj, insistiraju da se ne kopira naziv „zemljoradnička" koji je već uveden kod srpskih zemljoradničkih zadruga u Hrvatskoj. U nazivu „zemljoradnička", tumačili su uticajni klerikalci, u dodatku „radnička" nazire se korijen marksizma pa bi se prihvatanjem toga naziva seljal

grama i nedovoljnog interesovanja za jačanje zadruga kao ekonomskih organizacija sela. Da ne bi dovodile u opasnost plasirana sredstva, Poljoprivredna banka u Hrvatskoj i njena filijala u Bosni i Hercegovini zabranjivale su kreditiranim zadrugama da vrše nabavke industrijske robe, da otkupljuju i prodaju poljoprivredne proizvode, kao i da vrše otkupljivanje zemlje za račun svojih članova. Bančini protivnici isticali su da je „grieh tvrditi da je ova ili ona banka za narod, da će spasiti narod“ (Dom; Zagreb, 1902. g.). Dr Ante Radić tvrdio je da „nije moguće zamisliti napredak, slobodu i procvat seljačkog doma ako se vaskolik gospodarski život ne bude organizirao na zadružnoj osnovi“ (GOSPODARSTVO; PROSVJETA I POLITIKA; Zagreb, 1908).

Kritički stavovi o ulozi banaka, bili su od uticaja na seljačke zadruge kod Hrvata u Bosni i Hercegovini. Izložene različitim uticajima, one su, prema organizatorima, dobijale različite nazive u svojim firmama, kao „seljačka blagajna“, „seljačka zadruga“, „seljačka kasa“, „gospodarska zadruga“, „težačka blagajna“, „seljačka udruga“ i sl. i, po obimu i sadržaju, različite privredne zadatke. Dok se jednima rad ograničavao na štednju, međusobno pomaganje i uredan život, drugima se, pored prednjeg, on proširuje na preduzimanje mera za održavanje postojećeg zemljišnog poseda uključenih zadrugara, čuvanju interesa i zadružnog ugleda. Zadruge koje su bile manje pod uticajem banke-kreditora i više inspirisane liberalnijim sagledavanjem postavljenih zadataka zainteresovanije su za odabiranje članova, za njihovu kompaktnost i pojačanu borbu protivu zelenašenja, štetnih navika-pijančenja, parničenja itd.

Pravila nekih hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini predviđala su, pored poslovnog, i organizaciono vezivanje sa Hrvatskom zadružnom bankom (Hrvatska seljačka zadruga za zajednicu i štednju s. n. j., Mostar, 1912. god.; Hrvatska seljačka zadruga za zajednicu i štednju u Oštroj Luki 1912. godine itd.). Povezivanje je proisticalo iz poverilačko-dužničkih odnosa u cilju održavanja jedinstvenog kanala upotrebe i obezbeđenja kredita. Pored kreditne, Banka je bila i „revizionna“ ustanova zadruga, koja je usredsređivala brigu na utvrđivanje sigurnosti prihvaćenih sredstava. Odeljenje iz koga je to vršeno pretvoreno je docnije u Središnju savez hrvatskih seljačkih zadruga, koja, pored izmene naziva i statusa, organizaciono do sloma austrijske uprave, ostaje i dalje organ Banke.

Nastojanja reakcionarnih klerikalnih krugova u Bosni i Hercegovini, naslonjenih na austrijski režim, da putem hrvatskih seljaka uvedu u sela gradski sistem zadruga potpuno su osujećena. U zadružnom koleseku hrvatski seljaci solidarišu se sa srpskim seljacima jer je težina položaja u feudalnim odnosima jednako pritiskivala jedne kao i druge.

Iako su imale jednaku osnovu odnosa među članovima, obezbeđenu slobodu u donošenju odluka itd., u organizacionom pogledu sve zadruge su bile prepuštene same sebi. Hrvatske zadruge pod austrijskom upra-

mogao prikazivati kao radnik u gradu, tvornici i sl. Sa takvom motivacijom, uz pomoć Radićeve grupe, u prvom inicijativnom odboru za osnivanje zadruga prevladalo je mišljenje za zadruge koje se osnivaju na selu kod katoličkog dela stanovništva da uzmu naziv „seljačka“ umesto „zemljoradnička“... (iz neobjavljenog pisma Jovana Durmana, glavnog revizora Glavnog zadružnog saveza, Beograd, piscu ovih redova iz Novog Sada — 20. XI 1962. godine).

vom u Bosni i Hercegovini, sem banaka-kreditora, nisu imale srodan viši organ — zadružni savez — po čijim bi instrukcijama razvijale svoju aktivnost. Usled toga njihovo poslovanje odvija se različito u uskim lokalnim okvirima, pod različitim organizacionim uticajima, uz nedovoljno iskustvo i na način koji nije dovoljno stimulativno uticao na uključivanje seoskog stanovništva u zadruge.

PROIZVOĐAČKO-PRERAĐIVAČKE ZADRUGE

POKUŠAJI AUSTRIJSKE UPRAVE

a) Mlekare na manjem području

Sem napora usmerenih na organizovanje kreditnih zadruga s ograničenim jemstvom, austrijska uprava putem svojih službenika pokušava da organizovanjem posebnih zadruga, proдре u oblast proizvodnje i prerade. Potreba snabdevanja mlekom i mlečnim proizvodima velikog broja činovnika u varošima opravdava korake u tom pravcu. Još 1907. godine više se pripreme za tu akciju u pojedinim srezovima.

Prvi pokušaj organizovanja otkupa i prerade mleka izveden je u Blažuju nedaleko od Sarajeva. Tu se, usled oskudice dotle slabog i nehigijenski dopremanog mleka koje proizvodi nekoliko proizvođača, organizuje poljoprivredna proizvodna stanica pod firmom MLJEKARSKA ZADRUGA U BLAŽUJU kod Sarajeva. Materijalna sredstva za organizovanje Mlekare ulaže austrijska uprava bez učešća članova proizvođača mleka. Međutim, pored uložених finansijskih sredstava za opremu Mlekare, donosioci mleka usled niskih cena nezainteresovani su da rade za organizatore. Zadruga ne učlanjuje proizvođače i ne registruje se u nadležnom sudu. Sledeće 1908. godine „Zadruga“ prestaje da radi.

Drugi pokušaj iste godine austrijska uprava preduzima organizovanjem „ZADRUŽNE MLJEKARE U VISOKOM“. Ovde organizator uspeva da angažuje nekoliko proizvođača da redovno donose određenu količinu mleka. Međutim, proizvođači se ničim ne povezuju sa Zadrugom i ne obezbeđuje se njihova zainteresovanost. Usled nerentabilnosti, Mlekara je morala 1908. godine da likvidira.

Na drugom području docnije pokušava se da se organizuje mlekarska zadruga u Potočanima i druga u selu Priluki kod Livna 1912. godine. Ovde se svakom od organizacija obuhvata po 6 stočara sa po 600 ovaca. Usled neumešnosti proizvođača da rade na „zajedničkoj osnovi“ i nezainteresovanosti organizatora da ih u tom pravcu pouči, oba pokušaja završavaju se neuspehom.

b) Veća mlekara

Funkcioneri Kotarske (sreske) poljoprivredne „zadruga“ u Kladnju 1912. godine organizovali su MLJEKARSKU ZADRUGU U KLADNJU sa širim poslovnim područjem. Pravila su izrađena po koncepciji austrijske uprave bez organizacionog povezivanja sa proizvođačima i obaveza u pogledu učešća. Njen zadatak bio je „da na zajednički način prerađuje mlijeko, da podiže stočarstvo i da radi na unapređenju setve stočnog

bilja". Kako među proizvođačima stočarima u ovoj maloj varošici nije bilo zainteresovanih da na „zajedničkoj osnovi” rade u korist organizatora na preradi mleka, projektovana „Zadruga” ubrzo je likvidirana.

c) Stoka za priplod

Na osnovi uspostavljenog suvlasništva sa proizvođačima u selu Osijeku kod Sarajeva, poljoprivredni stručnjaci 1908. godine organizovali su UDRUGU ZA PRIPLOD PRASACA. Obrazuje se stočni fond, u koji organizatori austrijske uprave unose 19 priplodnih krmača i 4 nerasta. U „Udrugu” se posebnim ugovorom uključuje 21 proizvođač, koji se bez ulaganja klasifikuju kao suvlasnici fonda.¹⁵⁰ Dok je vršeno ulaganje, poljoprivredni proizvođači su bili zainteresovani za suvlasnički deo, koji im je bio fiksiran ugovorom. Međutim, usled nepravilnog načina uspostavljanja odnosa, načina održavanja raspoređenih grla i, naročito, podmirivanja troškova od strane suvlasnika, pretrpljen je potpun neuspeh i u ovom pravcu.

Nijedna od ovih organizovanih zadruga, usled nepravilnog zamišljanja i izvođenja organizacije, zapostavljanja angažovanih proizvođača, odsustva stimulativnosti i sl., nije mogla uspešno delovati. Ni u jednoj od njih proizvođači nisu tretirani kao osnivači. Organizatori nisu obezbeđivali zainteresovanost i saradnju članova jer organizacije nisu imale atribut zadruga. Svaka od njih, iako pod različitim uslovima, bila je običan objekat za izrabljivanje proizvođača. Mada su u svojim firmama organizacije imale popularne nazive „zadruga”, one to, po međusobnim odnosima i načinu rada, nisu bile. Iz tih razloga su svi pokušaji austrijske uprave da po svom sistemu organizuje proizvodnju i preradu poljoprivrednih proizvoda ostali bezuspešni.

INICIJATIVA DOMAĆIH PROIZVOĐAČA

a) Vinogradari

Proizvođači-vinogradari osnovali su 1911. godine u Mostaru proizvođačko-prerađivačku zadrugu pod firmom PRVA HERCEGOVAČKA VINARSKA ZADRUGA s. o. j. U MOSTARU. Organizovanje ove Zadruge izvršeno je 26. avgusta 1908. godine. Predlagači Pravila dobili su dozvolu za rad od Zajedničkog ministarstva u Beču 19. maja 1909. godine pod br. 16.005/08. Za razliku od pravila ostalih zadruga, u ovima je, u smislu odredaba Trgovačkog zakona za BiH, bilo predviđeno trajanje od 25 godina.

Zadatak ove prve vinogradarske Zadruga bio je: „da proizvoda čista vina od hercegovačkog grožđa prikupljenog od svih članova zadruga i tako podigne istome vinu bolji glas, da se postigne što veći izvoz, da proizvodi sve nuzgredne proizvode”.

Članski udeo je 50 kruna jednako za svakog proizvođača (nezavisno od broja čokota), dok je jemstvo za obaveze Zadruga bilo jednostruko.

¹⁵⁰ Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1909. godinu, strana 108.

Uvođenje u registar društvenih firmi izvršeno je u Okružnom sudu u Mostaru 11. novembra 1911. godine pod F : 115/6—1911 („SARAJEVSKI LIST” br. 272 od 1. decembra 1911. godine).

Prvi članovi Upravnog odbora bili su fra Amro Miletić, Josip Strelac, Mikan Venzel, Stjepan Mihić.

b) Mlekari

Na inicijativu poljoprivrednih proizvođača-stočara osnovana je, po odredbama Trgovačkog zakona, 1914. godine, pod firmom PRVA MLJEKARSKA ZADRUGA, u. s o. j., u VISOKOM. Organizovanje ove prve mlekarske Zadruge u Bosni i Hercegovini izvršeno je 9. oktobra 1913. godine. Na osnovu podnetog Nacrta pravila dobijena je dozvola za rad 12. februara 1914. godine pod br. 38.287. Po održanoj osnivačkoj skupštini, uvedena je u registar društvenih firmi Okružnog suda u Sarajevu 5. juna 1914. godine pod F : 1.006/2—14 („SARAJEVSKI LIST” br. 135 od 1914. godine).

Zadatak prve mlekarske Zadruge bio je da „što je moguće bolje upotrijebi ili preradi mlijeko svojih zadrugara na zajednički račun, vodi i njeguje stočarstvo, nabavlja mliječne krave, gaji krmno bilje. Zadruga se ne smije baviti špekulativnim poslovima”.

Članski udeo iznosio je 5 kruna, a jemstvo za obaveze Zadruge jednostruko — u visini uplaćenih udela.

Prvi članovi njenog Upravnog odbora bili su Enes ef. Hadžiefendić Dionisije Plavšić i blagajnik Avdibeg Zečirbegović.

(Vidi Tabelu br. 3.)

PRVE ZANATLIJSKE ZADRUGE

Zadružni pokret pod austrijskom upravom zainteresovao je i zanatlije. Mnogi od njih, pojedinačno, još ranije uključuju se u gradske zadruge, čijim se kreditima koriste. Međutim, zanatlije već pribegavaju organizovanju specijalnih zadruga prilagođavajući njihov program potrebama jednog ili više zanata. Od raznovrsnih zanatlija po varošima i varošicama u Bosni i Hercegovini — čebedžija, kovača, pekara, i grafičara, koji svoje zanate razvijaju na individualnoj osnovi, prvi prihvataju zadružnu formu rada. Umesto pojedinačnih, oni udruženim snagama nastoje da razvijaju svoje zanatske poslove.

Čebedžije

Zanatlije koje su se bavile izradom čebadi bosanskog stila prvi između sebe organizuju klasičnu zanatsku zadrugu u Bosni i Hercegovini pod firmom PRVA SRPSKA ČEBEDŽIJSKA ZADRUGA ZA BOSNU I HERCEGOVINU s. n. j. u VISOKOM. Njeno organizovanje izvršeno je 15/28. aprila 1908. godine. Dozvolu za rad predlagачi su dobili od Zajedničkog ministarstva u Beču 3/16. jula 1908. godine pod br. 8.797. Po održanoj osnivačkoj skupštini, njen Upravni odbor (Damjan Plavšić, predsed-

nik; Josif Arnautović, zamenik; Mrdić Jovo, magacioner; Ilija Dragutinović, njegov zamenik; Ostoja Vasiljević, blagajnik, i Nikola Nikolić, zamenik blagajnika — „SARAJEVSKI LIST” br. 72 od 16. juna 1909. godine), po odredbama Trgovačkog zakona, podneo je molbu s propisanim priložima sudu da se organizovana Zadruga uvede u registar društvenih firmi. Pošto se iz dokumentacije utvrdilo da su ispunjeni svi uslovi, Okružni sud u Sarajevu izvršio je upis u registar prve zanatske Zadruge 19. aprila 1909. godine pod br. F : 130/5—1908. Njen oglas o uvođenju u registar objavljen je u „SARAJEVSKOM LISTU” br. 72 od 16. 6. 1909. godine.

Članovi Prve čebedžijske zadruge postavili su zadatak „da unapređuju i razvijaju čebedžijsku radinost, da na zajednički račun i pogibelj poduzimaju sve poslove koji se tiču čebedžijskog zanata”.

Organizaciona osnova u odnosima Zadruge čebedžija bilo je neograničeno jemstvo članova. Zajedničko preduzimanje poslova među radnicima jedne vrste zanata, čebedžijskog, značilo je korak napred u naporima individualnog udruživanja u cilju zaštite zanatskog rada. Funkcioneri zadruge — magacioner, blagajnik i njihovi zamenici, raspoređeni na svojim radnim mestima — bili su istovremeno izborni članovi Upravnog odbora. Samoinicijativnost u organizovanju, način izbora i metod rukovođenja u radu karakterišu ovu prvu zanatsku Zadrugu. Raspored majstora i radne snage, elementi unutrašnje podele rada, učešće u ostvarenom višku prihoda, kategorisanje majstora i njihovih pomoćnika po postavljenom principu jednakosti i neograničenoj odgovornosti članova zasluživali bi, radi dubljeg sagledavanja procesa udruživanja, da se posebno ispituju.

Neograničeno jemstvo članova za obaveze Zadruge u varošili, nasuprot naturanom ograničenom jemstvu za zemljoradnike, dokaz je o stepenu svesti zanatlja, čvrstoj povezanosti da zajednički i solidarno bolje obezbeđuju cenu svome radu.

Kovači

Drugi po redu iz reda zanatlja koji se odlučuju na zajednički rad, posle čebedžija, bili su kovači. Udružujući svoje individualne snage, i ovi prihvataju zadružnu osnovu da programski razvijaju svoje zanate. Kovački majstori 12. juna 1910. godine organizuju zanatsku zadrugu pod firmom KOVAČKA ZADRUGA s o. j. u KREŠEVU, prvu te vrste u Bosni i Hercegovini.

Zakonom predviđenu dozvolu za rad dobili su 11. avgusta 1910. godine pod br. 3.478. Po dobijenoj saglasnosti na Nacrt pravila i održanoj osnivačkoj skupštini, Zadruga se uvodi u registar Okružnog suda u Sarajevu 27. januara 1912. godine pod br. F : 855/2—911 („SARAJEVSKI LIST” br. 55 od 25. maja 1912. godine).

Udruženi u zadrugu, kovački majstori postavili su zadatak „da razvijaju i unapređuju kovačku radinost u vlastitim i iznajmljenim prostorijama, da proizvode polufabrikate i da ih prodaje zadrugarima, da kupuje na izradu sirovine kao i obrtne (zanatske, prim. N. I.) sprave i alate za zajednički račun i da ih preprodaje svojim članovima, da prima sve narudžbe i da ih izvršuju članovi kao i konačno da prodaje za zajednički račun i pogibelj robu što je članovi zadruge izrade”.

Kovači se ograničavaju da zajednički vrše nabavke sirovina, sprava i alata neophodnih njihovoj zanatlijskoj radinosti. Dobijene sirovine na zajednički račun članovi prerađuju u polufabrikate, da bi ih po izradi Zadruga prodavala za račun organizovanih članova. Izrađevine od uključenih kovača Zadruga preuzima i prodaje za svoj račun. Članovi-kovači dodeljene poslove obavljaju u sopstvenim prostorijama, a dobijene izrađevine predaju Zadrugi u cilju ostvarenja zajedničke prodaje.

Medusobno povezivanje članova sa Zadrugom uspostavljeno je na bazi ograničenog jemstva. Sav kovački alat i pribor kovači zadržavaju u svojim radionicama i ne unose u Zadrugu kao zajednička osnovna sredstva. Prvi članovi Upravnog odbora bili su Mihailo Venzel, Mato Kukum i Jozo Šunjić.

Načela po kojima je bio organizovan zajednički rad kovača, učešće u podeli prihoda, kao i ocenjivanje izrađevina zasluživali bi da se stručno ispituju.

Pekari

Pekari su bili treći po redu od zanatlija koji su, pod austrijskom upravom, pribegli organizaciji rada na zadružnoj osnovi. Prva zadruga pekara u Bosni i Hercegovini organizovana je na području Okružnog suda u Tuzli pod firmom SRPSKA PEKARSKA ZADRUGA s o. j. u BIJELJINI. Pošto su se sporazumeli o Nacrtu pravila, pekari su svoje organizovanje izvršili 12. oktobra 1910. godine. Potrebnu dozvolu za rad, na osnovu podnetog Nacrta pravila, predlagači su dobili 4. marta 1911. godine pod br. 3.218. Odmah po održanoj osnivačkoj skupštini, Zadruga se uvodi u registar društvenih firmi Okružnog suda u Tuzli 12. avgusta 1911. godine pod F : 54/911 („SARAJEVSKI LIST” br. 255 od 23. novembra 1911. godine).

Članovi se međusobno povezuju udelima na bazi ograničenog jemstva — do visine upisanih udela.

Pred Zadrugu stavljen je privredni zadatak „da razvija i unapređuje pekarsku radinost, da na zajednički račun i pogibelj poduzima sve one poslove koji su pekarskog zanata”.

U Zadrugu pekari ne unose osnovna sredstva; planirane poslove rade u svojim pekarama.

Prvi članovi Upravnog odbora bili su Risto Ljubojević; Diko Jovanović; Kosta Pajkanović, blagajnik; Dušan Kostić, zamenik blagajnika; Mile Tomić, upravitelj skladišta; Cvjetko Anastasijević.

Grafičari

Udruženi grafički, litografski i štamparski radnici osnovali su 1913. godine u Sarajevu prvu zadrugu ove vrste pod firmom TISKARA I NAKLADNA ZADRUGA „NAPRED” s o. j. u SARAJEVU. Njeno organizovanje izvršeno je 18. decembra 1911. godine. Zakonom predviđenu dozvolu za rad predlagači su dobili 22. avgusta 1911. godine pod br. 12.304. Po odobrenom Nacrtu pravila i održanoj osnivačkoj skupštini, uvedena

je u registar društvenih firmi Okružnog suda u Sarajevu 3. februara 1913. godine pod F : 9.832/17 („SARAJEVSKI LIST” br. 28 od 26. februara 1913. godine).

Privredni zadatak Zadruga bio je „da unapređuje zaradu svojih članova uz zajedničko izdavanje knjiga, časopisa i ostalih proizvoda štampe, a uz to knjigotiskarski, litografski i grafički artistski obrt”.

Organizacioni odnos između članova i Zadruga bio je zasnovan na udelima sa dvostrukim jemstvom.

Prvi članovi Upravnog odbora bili su Franjo Noršić, August Baumgartner i Franc Rajter.

Kao zadruga s o. j., po odluci austrijske uprave, prestala je da posluje 1915. godine. Prestanak njenog rada objavljen je oglasom u „SARAJEVSKOM LISTU” br. 35 od 4. marta 1915. godine pa je, na osnovu rešenja, brisana iz sudskog registra 12. marta 1915. godine.

Razne zanatlije

Nekoliko zanatlija raznih struka osnovali su 1913. godine u Prijedoru zanatsku zadrugu pod firmom SRPSKA ZANATLIJSKA ŠTEDIONICA, z. s o. j., u PRIJEDORU. Organizovanje je izvršeno 26. novembra 1911. godine, a dozvolu za rad predlažaci su dobili 6. marta 1912. godine pod br. 65.901. Na osnovu odobrenog Nacrta pravila i održane osnivačke skupštine, Zadruga je uvedena u registar društvenih firmi Okružnog suda u Banjaluci 7. februara 1913. godine pod F : 86/1—1913 („SARAJEVSKI LIST” br. 62 iz 1913. godine).

Zadruga zanatlija u Prijedoru bila je kreditnog karaktera. Članovi su jemčili za obaveze Zadruga trostruko.

Njen zadatak bio je „da povoljnim kreditom unapređuje privredu svojih članova, da budi svijest za štednju i uredan i napredan život”.

(Vidi Tabelu br. 2).

SMETNJE UDRUŽIVANJU RADNIKA

Austrijska uprava i radnicima pravi ozbiljne smetnje u udruživanju. Radničkom udruživanju (osnivanje strukovnih sindikalnih udruženja, čitaonica i knjižica, kooperativnih udruženja, domova za smeštaj radničkih udruženja; posredovanje za iznalaženje rada nezaposlenim članovima i sl.) bio je cilj širi od zadružnog koji su predviđali seljaci. Već prilikom prvog organizovanja Radničkog saveza, u septembru 1906. godine, predlažaci Nacrta pravila bili su izloženi dugom i nepotrebnom šikaniranju. Na osnovu donetih zaključaka radnički predlažaci sastavljeni Nacrt pravila Glavnog radničkog saveza morali su da nose na odobrenje Zemaljskoj vladi. Kao i u slučaju organizovanih zadruga, Nacrt pravila Radničkog saveza podvrgavan je detaljnom pregledu. Naročita pažnja prilikom pregleda Nacrta pravila Radničkog saveza obraćena je na zadatke koje su predviđali da ostvaruju udruženi radnici. Nije se samo insistiralo na unošenju posebnih odredaba o zabrani političkog opredeljivanja i političke delatnosti već i o drugim pitanjima koja su i

najmanje davala povoda sumnji. Stoga su predlagači nekoliko puta morali da menjaju tekstove Pravila. Još u prvobitnom tekstu Pravila, usvojenom na skupštini 27. avgusta 1906. godine, članom 3, tač. c) Glavni radnički savez predviđao je, pored ostalog, da postavljene ciljeve postižava „osnivanjem radničkih potrošačkih kooperativnih udruženja za ekonomsko unapređenje radnika”.¹⁵⁷ Međutim i ovi, kao i drugi, stavovi uneti u Nacrt pravila trpeli su znatne izmene do njihove konačne redakcije. Naročito je insistirano na onim izmenama u Nacrtu pravila koje su se odnosile na mogućnost kontrole i pravo na zabranu rada od strane lokalnih vlasti.

Smetnje pravljene u vezi sa Nacrtom pravila nisu, međutim, bile i jedine. Austrijska uprava čini ih radničkim udruženjima prilikom svake ostvarivane akcije predviđene Pravilima Saveza. Kao što su prilikom organizovanja zemljoradničkih zadruga otvoreno činjeni naporu među hrvatskim seljacima da selu Bosne i Hercegovine, nasuprot nacionalnim — slobodnim srpskim i hrvatskim — nametnu zadruge koje će delovati pod kontrolom austrijske vlasti, isto tako uprava se starala da u redovima radnika organizuje klerikalno-šovinistička udruženja pod nazivom MATICA RADNIKA HRVATA, koja su sa upornošću igrala ulogu štrajkolomaca.¹⁵⁸

Tipičan je primer suzbijanja i onemogućavanja akcije radnika, zanatlija i drugih stanovnika preduzete prilikom dvodnevnog majskog zborovanja 3. i 4. maja 1906. godine u Nevesinju. Na isticane zahteve nevesinjskih radnika, zanatlija i seljaka „da se ustanovi obrtni zakon”, „da se ukine argatija”, „da gradska opština postane samostalna” i sl.¹⁵⁹ klerikalno-šovinistički elementi (Precca Gašpar, Precca Nikola, Marijan Kelava, Gelines Jeronim i dr.), uz neposrednu podršku vlasti, reaguju „organizovanjem” Hrvatske seljačke zadruge u Nevesinju, ukazujući na taj način na potrebu da se aktivnost radnih ljudi, umesto isticanja prednjih zahteva, usmeri u „konstruktivnom” pravcu.

Slična protivakcija sprovodi se i u Mostaru. Kad je posle niza neuspeha klerikalno-šovinističko udruženje MATICA RADNIKA HRVATA U MOSTARU moralo da likvidira juna 1909. godine, iz istih pobuda, uz pomoć vlasti, menja se organizaciona forma „udruženja” u cilju odbijanja radnika iz već organizovanih radničkih udruženja; uz zvučnu propagandu Štadlerovog „Hrvatskog dnevnika” i „Kršćanske obitelji”, organizuje se klerikalno-frankovačka „Hrvatska radnička zadruga u Mostaru”¹⁶⁰ isključivo s ulogom odvratanja radnika od uključivanja u slobodne organizacije, u cilju razbijanja sindikalnih i drugih radničkih organizacija. Sem cepačke uloge, „Zadruga” u Mostaru svoju ekonomsku funkciju nije nikad ni obavljala.

¹⁵⁷ N. Šarac: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine: „Narodna prosvjeta”, Sarajevo, 1955. godine, str. 52.

¹⁵⁸ S. Elaković: Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine; izdanje „Rad”, Beograd, 1954. godine; str. 39—44.

¹⁵⁹ Državni arhiv NRBiH, Sarajevo; Akt Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 91.051 iz 1906. godine.

¹⁶⁰ N. Šarac: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine; „Narodna prosvjeta”, Sarajevo; 1955. godine; str. 75.

ZADRUGE ČINOVNIKA I KOLONISTA

a) Strani činovnici

Među činovnicima austrijske uprave 1909. godine osnovana je u Sarajevu zadruga pod firmom ČINOVNIČKA POTROŠAČKA ZADRUGA, s o. j. u Sarajevu (Beamten Konsumverein G. m. b. H. in Sarajevo). Članovi su jednostruko jemčili za obaveze Zadruge.

Zadatak Zadruge bio je „da za domaćinstva članova nabavlja na veliko zdrave potrošne artikle dobrog kvaliteta i po najumerenijim cenama ustupa ih svojim članovima“. Organizovana je 2. maja 1909. godine. Dozvolu za rad osnivači su dobili 12. jula 1909. godine pod br. 118.353/1-K-a). Po održanoj osnivačkoj skupštini, Zadruga je uvedena u registar društvenih firmi Okružnog suda u Sarajevu 29. avgusta 1909. godine pod br. 136/2—1909 („SARAJEVSKI LIST“ br. 106 od 3. septembra 1909. g.). Međutim izbrisana je iz registra 3. marta 1913. godine.

Činovnici su prisiljeni da zajedničkim snagama reše jedan drugi gorući — stambeni — problem, takode na zadrružnoj osnovi. Oni u tu svrhu osnivaju 1911. godine PRVU STAMBENU ZADRUGU ČINOVNIKA s o. j. u Sarajevu (Beamten Baugenossenschaft G. m. b. H. in Sarajevo). Dozvolu za rad dobili su 29. maja 1912. godine pod br. 7.175. Posle održane osnivačke skupštine, Zadrugu uvode u registar Okružnog suda u Sarajevu tek 31. januara 1914. godine pod br. F : 135/8—1914 („SARAJEVSKI LIST“ br. 122 od 5. juna 1914. godine). Toga dana se ona i briše iz sudskog registra.

Zadatak Zadruge bio je „gradnja zdravih i jeftinih kuća za stanovanje članova zadruge i eventualno iznajmljivanje pod najpovoljnijim uslovima“. Za obaveze Zadruge članovi su jemčili jednostruko.

b) Nemački doseljenici

Posle neuspelog pokušaja 1899. godine, kolonizirani Nemci ulažu napore da na široj osnovici pristupe organizovanju zadruga. Akcija organizovanja proširuje se ne samo na selo Topolu (Windhorst — kako su je sami kolonisti prozvali, prim. N. I.) već i na skoro sve veće njihove naseobine. Po propisima na snazi oni, za svaku zadrugu ponaosob, 1912. godine pribavljaju dozvolu i tek kad to obezbede, pristupaju formalnom organizovanju zadruge. Svaka od njihovih zadruga imala je jednoobrazna pravila. Isključivo su kreditnog karaktera. Nezavisno od odredaba Trgovackog zakona, koje važe samo za Bosnu i Hercegovinu, pravila kolonista su na nemačkom jeziku. I firme zadruga, zajedno s ostalom dokumentacijom, registruju se u okružnim sudovima na nemačkom jeziku. Od podnošenja zahteva da im se dozvoli osnivanje zadruge do njenog uvođenja u registar društvenih firmi potrebno je bilo manje vremena za čekanje nego što je to bilo u slučaju predlagača Srba, Hrvata i Muslimana. U članstvo zadruga uključuju se samo kolonizirani Nemci. Njihova nova Tipska pravila sad ne cirkulišu od Sarajeva do Beča da bi im se, po pregledu Nacrta, dala saglasnost. Sada im to bez teškoća, odobrava Zemaljska vlada na osnovu već odobrenih jednoobraznih Pravila, za koja je, u principu, dobijena saglasnost.

Zadatak prvih zadruga nemačkih kolonista u Bosni bio je „da pojačaju svoje zadrugare u njihovim gospodarskim potrebama, da u njima budi svijest za štednju i da ih upućuje na uredno i pošteno življenje” (iz Pravila Zadruga kolonista Čelinac i Trošelj — „Sarajevski list” br. 1 od 2. januara 1913. g.).

Prve zadruga nemački kolonisti organizovali su u selima (Šucberg i Šibovska) prnjavorskog sreza. Dozvola za prvu zadrugu dobijena je 17. februara 1913. godine (43 dana posle podnetog zahteva), i već 15. avgusta 1913. godine uvodi se u registar društvenih firmi, na nemačkom jeziku, u Okružnom sudu u Banjaluci. Nešto docnije obezbeđuje se dozvola za organizovanje Zadruga u Šibovskoj, ali se registrovanje u okružnom sudu obavlja u isto vreme kad i registrovanje prve zadruga.

Treća zadruga nemačkih doseljenika organizovana je u Banjaluci jula 1913. godine. Međutim registruje se u isto vreme kad i zadruga prnjavorskih kolonista.

Posle ovih organizovane su zemljoradničke zadruga nemačkih kolonista po naseobinama oko Bosanske Gradiške (Windhorst, Königsberg), oko Banjaluke (Rudolfstal, Banjaluka, Trošelj, Čelinac, Vrbaška itd.), zatim oko Bijeljine (Franz Josefsfeld i dr.).

Prve kreditne zadruga nemačkih kolonista bile su osnovane na bazi ograničenog jemstva članova.

Pored kreditnih, u svojim naseobinama nemački doseljenici pristupili su organizovanju zemljoradničkih mlekarskih zadruga. Prva njihova zadruga te vrste, na osnovu ranije pribavljene dozvole, osnovana je u Čelincu kod Banjaluke 8. maja 1914. godine. Druga istoga smjera bila je u Glogovcu. Iako je ova 3 meseca docnije dobila dozvolu za svoje organizovanje, registrovana je istog dana kad i Zadruga iz Čelince.

Njihove firme uvode se u sudski registar, takode na nemačkom jeziku. Odnosi među članovima zasnivani su na ograničenom jemstvu. Zadatak mlekarske zadruga, prema tekstu uvedenom u registar na srpsko-hrvatskom jeziku, bio je „da joj po mogućnosti ide od ruke korisno unovčavanje produkcije mlijeka iz stajaštvenih članova (iz staja članova uključenih u zadrugu, prim. N. I.) na zajednički račun i pogibelj” (iz teksta uvedenog u registar Okružnog suda u Banjaluci 8. maja 1914. godine pod br. F : 45/1 i 45/2—1914, „SARAJEVSKI LIST”, br. 123 od 19. 6. 1914. godine).

Po organizovanju dovoljnog broja kreditnih i mlekarskih zadruga u naseobinama banjalučkog i tuzlanskog okruga, nemački kolonisti pristupili su osnivanju posebne centralne ustanove pod firmom SAVEZ NEMAČKIH KREDITNIH I PRIVREDNIH ZADRUGA U BOSNI s ograničenim jemstvom u Banjaluci. (VERBAND DEUTSCHER BÄUERLICHER KREDIT-UND WIRTSCHAFTSGENOSSENSCHAFTEN IN BOSNIEN G. m. b. H. IN BANJALUKA). Odmah po svom organizovanju, Savez preuzima na sebe zadatak da organizaciono i poslovno objedini osnovane Zadruga nemačkih kolonista i pomogne razvoj njihovog poslovanja. U toku prvog svetskog rata sve ove organizacije poslovale su nesmetano.

Posle sloma Austro-Ugarske Monarhije kolonisti iz firme Saveza brišu reč „DEUTSCHER”-„NEMAČKIH”-1918. godine i, po svom programu, posle nacionalnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, on nastavlja svoje poslovanje do 1927. godine. Usled nastale privredne krize, Savez

1927. godine prestaje da funkcioniše. Međutim zadruge nemačkih kolonista i posle prestanka rada njihovog Saveza nastavile su da rade. Neke deluju samostalno, dok se izvestan njihov broj organizaciono uključuje u Zemljoradničku centralnu kreditnu zadrugu u Novom Sadu.

c) Doseljenici iz Galicije

Pored Nemaca kolonista, doseljenici iz Galicije u banjalučkom okrugu pod austrijskom upravom osnovali su u varošici Prnjavoru 31. decembra 1913. godine prvu svoju zemljoradničku zadrugu sa neograničenim jemstvom pod firmom GRKO-KATOLIČKA SELJAČKA KASA s. n. j. u PRNJAVORU. Organizovanje je izvršeno 25. avgusta 1912. godine. Dozvolu za rad dobili su 6. novembra 1912. godine pod br. 255.444. Zadruga je bila kreditnog karaktera. Po održanoj osnivačkoj skupštini i dostavi materijala, uvedena je u registar Okružnog suda u Banjaluci 31. decembra 1913. godine („SARAJEVSKI LIST” br. 17 od 29. januara 1914. godine). Prvi članovi Upravnog odbora bili su Mihail Kandij, Mihail Zabolovnji i Josip Kukuza.

d) Doseljenici iz Italije

Kolonisti doseljeni u Bosnu iz Italije, na inicijativu Zemaljske vlade, pokrenuli su osnivanje proizvođačke vinarske zadruge u Mahovljanima. Kontaktiranje talijanskih kolonista sa Zemaljskom vladom imalo je za cilj da se njenim posredovanjem obezbede potrebna sredstva za izradu podruma za vino i savremenih uređaja za preradu grožđa. Kako se ovde radilo o kolonistima useljenim na Vladinu inicijativu, angažovani stručnjaci ispitali su privredne mogućnosti na terenu, broj zainteresovanih vinogradara, broj čokota, kapacitete, i na osnovu utvrđenih elemenata podneli povoljan izveštaj o zahtevima proizvođača. Zemaljska vlada smatrala je mogućim da projekat realizuje uz upotrebu sredstava iz potpornih fondova srezova. U tu svrhu predložila je 50.000 kruna za izradu vinskog podruma i potrebnih uređaja u Mahovljanima. Zajedničko ministarstvo u Beču odbilo je da se investiranje vrši iz predloženog izvora i u tu svrhu. Stoga nije došlo do formiranja vinarske zadruge u Mahovljanima (banjalučki srez).

(Vidi Tabelu br. 5.)

UMESTO ZAŠTITE EKONOMSKI SLABIJIH AUSTRIJSKA UPRAVA USELJAVA STRANCE I SUZBIJA NACIONALNO ZADRUGARSTVO

Austrijska uprava sve više produbljuje podvojenost među narodima Bosne i Hercegovine. U privrednoj oblasti to joj olakšava eksploataisanje narodnih masa uz zapostavljanje njihovog kulturnog uzidanja i privrednog unapređivanja. Iako se udruživanje pojedinaca u privređivanju vrši na zadružnoj osnovi, pretežno u konfesionalnim okvirima — što je u Bosni i Hercegovini bilo istovetno sa nacionalnošću — nije joj to smetalo da na svaku takvu akciju, naročito u privrednom sektoru, gleda prekim okom, nastoji da je uspori, omete ili potpuno onemogući.

U početku seosko stanovništvo nije shvatalo značaj udruživanja u savremene zadruge, još manje — koristi od organizovanog rada na kolektivnoj osnovi. Koliko god je pokretu među srpskim seljacima krčilo put propaganda organizatora u masama, isto toliko javno vođena polemika u opozicionim listovima sa zemaljskom upravom o celishodnosti dvaju sistema, o opravdanosti koćenja osnivanja zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jemstvom itd. doprinela je da se ekonomska sadržina zadržarstva snažno prožme nacionalnom notom, da se kao takva lakše shvati i brže prodre u sela Bosne i Hercegovine.

Zemljoradničko zadrugasrstvo u Bosni i Hercegovini pod austrijskom upravom težilo je da široke narodne slojeve ekonomski zaštiti i koliko-toliko emancipuje od uticaja stranog kapitala. Ono nije bilo samo sredstvo zaštite ekonomski slabijih već i bedem odbrane ugrožene nacionalnosti. Stoga su svi akti okupatora da spreči osnivanje zadruga kvalifikovani u narodnim masama kao kruti, ugnjetački i antinacionalni.

Plansko useljavanje nemačkih kolonista iz Hanovera, Oldenburga, Vestfalije, Saksonije, Šlezije,^{160-a} a zatim Talijana, Galicijana, Ukrajinaca i drugih nacionalnosti — otpočeto već 1879. godine — ukazivalo je na to kako austrijska uprava misli da rešava zatečene ekonomsko-socijalne probleme u Bosni i Hercegovini. Kolonizatorska aktivnost uporedo je išla sa sprovođenjem nacionalnog podvajanja. U tu je svrhu angažovan reakcionarni visoki kler iz Beča, Pešte, Zagreba i Sarajeva, naslonjen na vlast, da utiče na svoje vernike da prihvate onakav sistem individualnog udruživanja na zadružnoj osnovi koji više odgovara privrednim i političkim ciljevima austrijske uprave i njenim privrženicima nego stvarnim potrebama seljaka u Bosni i Hercegovini.

I kad su sami seljaci počeli da ulažu napore za udruživanje na bazi solidarnosti, samostalnosti itd.; sva se njihova nastojanja suzbijaju, koče i onemogućuju.

PREVAZILAŽENJE KONFESIONALNOSTI U ZADRUGAMA

Zadruge po varošima i selima osnivane su najviše po nacionalnoj pripadnosti njihovih članova. To je bila posledica nasleđene konfesionalne podele, koju austrijska uprava veštački potencira. Iako je u organizovanju i učlanjivanju preovladavao taj princip, ipak je u Bosni i Hercegovini bilo zadružnih organizacija, osnivanih još pod austrijskom upravom, u kojima se odstupalo od te nasleđene uobičajenosti. Konfesionalno članstvo prevazilaženo je ne samo u zadrugama po varošima već, što je od značaja, i u zadrugama po selima. Ova pojava nije se ograničavala samo na zadruge s ograničenim već je zahvatala i zadruge sa neograniče-

^{160-a} M. Zebić: Unutrašnja kolonizacija u vezi agrarne reforme; AL-MANAH UDRUŽENJA PRAVNIKA SHS; Beograd, 1920. godine; strana 291. („... Duž Save i Drine bilo je doseljeno ukupno 8.000 nemačkih porodica podeljenih u 19 kolonija od kojih Windhorst kod Bosanske Gradiške, Franz Josefsfeld kod Bijeljine i Dugo polje kod Zvornika dolaze među najstarije. Zahvaljujući antagonizmu između Madara i Nemaca sprečeno je da ova nemačka avangarda na Balkanu ne bude brojnija i jača“.)

nim jemstvom. U tim prvim povezivanjima članova u zadružnim organizacijama Bosne i Hercegovine na interkonfesionalnoj osnovici nalaze se prva ispoljavanja bratstva i jedinstva među pojedinim nacionalnostima

Prvi koraci zajedničkog rada na zadružnoj osnovi među članovima raznih konfesija uočavaju se najpre u zadrugama u varošima. To se čin u cilju efikasnije zaštite interesa članova od stranih i domaćih eksploatatora. Ne ostaje se samo na zajedničkoj akciji učlanjivanja, gde je inače programski predviđana jednakost u pravima i dužnostima, već i u donošenju odluka i zajedničkom učešću u podeli ostvarenog viška prihoda

U toku najoštrije borbe s austrijskom upravom za dozvolu osnivanja zemljoradničkih zadruga sa neograničenim jemstvom, SRPSKA ŠTEDIONICA U GACKU s o.j. na kraju prve poslovne godine (od 7. maja 1906. do 31. decembra 1906. godine) odlukom svoje skupštine iz ostvarenog dobitka deli: 1) Srpskoj školi u Gacku 50 kruna, 2) Gradskoj muslimanskoj džamiji u Gacku 50 kruna, 3) kulturnim društvima: „PRO-SVJETI” — 30 kruna i „GAJRETU” — 20 kruna („SRPSKA RIJEČ”, Sarajevo, br. 51 iz 1907. godine). Najviši organ Zadruge — sastavljen od Srba i Muslimana — iz ostvarenog viška vrši raspodelu po slobodnoj oceni i mesnim potrebama.

PRVA HRVATSKA ŠTEDNA I VJERESIJSKA ZADRUGA s o.j. U BOSANSKOM BRODU, pored Hrvata, kao najbrojnijih u njenom poslovnom području, učlanjuje (1907. godine) Muslimane i druge doseljenike. Zajednički rad na zadružnoj osnovi u oblasti kreditiranja bio je organizovan na principu ograničenog jemstva. Saradnja se nije ograničila samo na učlanjivanje već su predstavnici članova raznih konfesija zastupljeni i u organima upravljanja Zadruge („SARAJEVSKI LIST” br. 50 od 17. maja 1907. godine).

Zajedničko je bilo, članstvo Muslimana i Hrvata i u zadruzi sa ograničenim jemstvom pod firmom TRGOVAČKO-OBRTNIČKE I POLJODJELJSKE BANKE, z. s o.j., U TREBINJU. Njihovo poslovno povezivanje zasnovano je na udelima s ograničenim jemstvom. Kreditiranje članova vršeno je podjednako. Predstavnici članova obeju konfesija bili su zastupljeni u Upravnom i Nadzornom odboru ove inače kratkotrajne Zadruge („SARAJEVSKI LIST” br. 104 od 30. avgusta 1908. godine). Saradnja na zadružnoj osnovi prekinuta je pretvaranjem Zadruge u akcionarsko društvo.

U bihaćkom okrugu zadružna saradnja Hrvata i Muslimana uspostavljena je (1908. godine) u zadruzi koja je poslovala pod firmom PRVA HRVATSKA ŠTEDNA I VJERESIJSKA ZADRUGA s o.j. U SANSKOM MOSTU. Kao i u zadrugama u drugim varošicama, saradnja je obuhvatala kreditiranje članova iz tuđih i sopstvenih sredstava. Organizovana je bila na bazi udela s ograničenim jemstvom. Predstavnici članova jedne i druge konfesije bili su zastupljeni u organima upravljanja Zadruge („SARAJEVSKI LIST” br. 120 od 6. oktobra 1909. godine).

PRVA HRVATSKA ŠTEDNA I VJERESIJSKA ZADRUGA s o.j. U BIHAĆU, pored hrvatske nacionalne oznake u firmi, imala je u članstvu Hrvata, Srba i Muslimana. Njihova zajednička saradnja bila je organizovana na bazi udela s ograničenim jemstvom. Bavila se isključivo kreditnim poslovanjem. Po jednom ključu bili su zastupljeni u

Upravnom odboru članovi sve tri konfesije („SARAJEVSKI LIST” br. 72 od 30. marta 1912. godine).

MUSLIMANSKA ŠTEDIONICA, z. s o.j., U ZENIZI, pored pretežnog broja članova Muslimana, u svom sastavu imala je i članova Srba. Zadrugari su organizaciono bili povezani udelima sa trostrukom odgovornošću. Rukovodilac je bio Srbin, koji je, po odredbama Trgovačkog zakona za BH, bio ovlašćen da potpisuje firmu Zadruga („SARAJEVSKI LIST” br. 147 od 8. decembra 1909. godine).

Zadruga u Derventi, koja je poslovala pod firmom HRVATSKA ŠTEDNA I VJERESIJSKA UDRUGA s n.j., pored Hrvata, imala je organizaciono u svom članstvu i Muslimana. U ovoj Zadruzi saradnja na združnoj osnovi okupila je članove dveju konfesija na bazi udela sa neograničenim jamstvom. Doseljenik Karlo Marineli bio je njen prvi poslimana. Saradnja, sa mešovitim članstvom, trajala je sve do stupanja Zadruga u likvidaciju („SARAJEVSKI LIST” br. 262 od 16. septembra 1915. godine).

PRVA MLJEKARSKA ZADRUGA s o.j. U VISOKOM kao proizvođačko-preradiivačka organizacija imala je članstvo sastavljeno od Srba i Muslimana. Zajednička saradnja obuhvatala je članove dveju konfesija sa zadatkom da u Zadrugu unose mleko, zajednički ga prerađuju i prodaju u prerađenom i neprerađenom stanju. Članovi su bili povezani udelima s ograničenom odgovornošću. Udruženi zajedničkim privrednim programom članovi obeju konfesija bili su zastupljeni u organima upravljanja, podeli rada i ravnopravnom učešću u ostvarenim prihodima („SARAJEVSKI LIST” br. 135 iz 1914. godine).

Bilo je zadruga i na selu pod austrijskom upravom u kojima je bilo članova seljaka raznih konfesija. Tako, na primer, HRVATSKA SELJAČKA KASA ZA ZAJMOVE I ŠTEDNJU, z. s n.j., U ŠTIVORU kod Prnjavora, pored hrvatske nacionalne oznake u firmi, imala je u svom članstvu, sem Hrvata, doseljenika iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine, i kolonista Talijana, Galicijana i drugih nacionalnosti. Članovi različitog nacionalnog porekla u ovoj Zadruzi bili su organizaciono povezani neograničenim jamstvom. Doseljenik Karlo Marineli bio je njen prvi poslovođa („SARAJEVSKI LIST” br. 96 iz 1911. godine).

U selu Ovčarevu HRVATSKA SELJAČKA ZADRUGA s. n.j., koja je poslovala sa sedištem u Piratima kod Travnika, imala je u svom članstvu organizaciono ujedinjene Hrvate i Muslimane. Poslovna veza među njima zasnivana je na neograničenom jamstvu. U organima upravljanja, pored Hrvata, bilo je zastupljenih i (Fejzo Muslimović) Muslimana („SARAJEVSKI LIST” br. 279 od 23. decembra 1911. godine).

Zajednički rad na združnoj osnovi među Hrvatima i Muslimanima pod austrijskom upravom bio je organizovan u HRVATSKOJ SELJAČKOJ ZADRUZI s.n.j. U TURBETU kod Travnika. Članstvo dveju konfesija ovde je zasnivao na udelima sa neograničenim jamstvom. Po određenom ključu bilo je srazmerno učešće (Hamid Arnautović) u Upravnom i Nadzornom odboru Zadruga („SARAJEVSKI LIST” br. 74 iz 1912. godine).

U selu Komušima kod Tešnja pod austrijskom upravom funkcionisala je HRVATSKA SELJAČKA ZADRUGA s.n.j. Pored hrvatske na-

cionalne oznake u firmi, u članstvu Zadruga bilo je Hrvata i Srba. Zajednički je bio rad u oblasti štedno-kreditnog poslovanja na bazi neograničenog jemstva članova za obaveze Zadruga. Predstavnici jednih i drugih članova bili su zastupljeni u organima upravljanja Zadruga („SARAJEVSKI LIST” br. 79 od 21. aprila 1914. godine).

PRVA MUSLIMANSKA SELJAČKA ZADRUGA s.n.j. U ŠIJAMA kod Tešnja, pored pretežnog broja Muslimana na području Zadruga, članstvom je obuhvatala i Hrvate. Povezanost dveju konfesija u članstvu Zadruga sa muslimanskom nacionalnom oznakom bila je od značaja stoga što je Zadruga imala neograničeno jemstvo sa čvršćom međusobnom vezom i što je, mešovitim članstvom Muslimana i Hrvata, organizaciono bila uključena u Savez srpskih zemljoradničkih zadruga s o.j. u Sarajevu. Saglasnost zadrugara u zajedničkom radu izražavala se izborom potrebnog broja članova za njene organe upravljanja („SARAJEVSKI LIST” br. 43 od 25. februara 1911. godine).

Hrvati i Srbi iz nekoliko sela jednog privrednog područja imali su pod austrijskom upravom NARODNU SELJAČKU KASU ZA ZAJMOVE I ŠTEDNJU, z.s.n.j., u Ravnom (Hercegovina). Saradnja na zadružnoj osnovi ovde je ujedinila članove dve nacionalnosti bez unošenja u firmu srpske i hrvatske nacionalne oznake. Na području Bosne i Hercegovine ovo je bila prva zadruga pod austrijskom upravom koja je u svoju firmu unela naziv „narodna”. Organizaciono ujedinjenje sprovedeno je na bazi udela sa neograničenim jemstvom članova. Zajedničko učešće u članstvu izrazilo se, po određenom ključu, i u zadružnim organima upravljanja („SARAJEVSKI LIST” br. 188 od 2. septembra 1911. godine).

Iako se zadružni pokret pod austrijskom upravom razvijao — kako joj je to i odgovaralo — isključivo u okvirima pojedinih nacionalnosti, vidimo u izvesnom broju varoških, čak i nekih seoskih, zadruga već od 1906, 1907, 1908. i sledećih godina, da je bilo prevazilaženja konfesionalnih okvira. Istina, to se ne dešava pre konstituisanja zadruga — što je prvih godina strogo evidentirano — već do toga dolazi po formiranju zadruga na osnovu odluka zadružnih organa upravljanja. Do prevazilaženja konfesionalnosti ne dolazi zbog njenog dezavuisanja, napuštanja i sl., već iz težnje da se lakše ostvare privredni zadaci oko kojih se ujedinilo članstvo. Mestimična interkonfesionalna saradnja iz početka obuhvata štednju i kreditiranje, te i druge povremene delatnosti, ukoliko bi ih zadruga obavljala. Docije, kad je budnost u tom pravcu oslabila, u ovim i drugim zadrugama prevazilaženja konfesionalnih okvira ima u slučaju unošenja mleka radi prerade ili radi zajedničke prodaje potrošačima.

DELATNOST ZADRUGA ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA

Delatnost zadruga u Bosni i Hercegovini za vreme prvog svetskog rata bila je potpuno zakočena.¹⁶¹ Samo kreditne zadruga po varošima i neke po selima, zahvaljujući svom povoljnijem položaju, orijentisale su se na posredničku ulogu u nabavljanju životnih namirnica stanovništvu.

¹⁶¹ U Bosni i Hercegovini pred prvi svetski rat bilo je 225 zadruga, i to: u banjalučkom — 74, u tuzlanskom — 64, u mostarskom — 34, u sarajevskom — 21, u bihaćkom — 16 i travničkom okrugu — 16 zadruga.

Kotarske (sreske) poljoprivredne zadruge svoju aktivnost ograničile su na sprovođenje Vladinih privrednih mera, uključujući povremenu nabavku i prodaju semena (žita, deteline, povrća) stanovništvu, te brašna, voćaka i dr. Neke su se usluge seoskom stanovništvu (upotreba poljoprivrednih mašina, davanje stoke za priplod i sl.) iz ovih „zadruga“ nudile besplatno, samo da olakšaju i obezbede izvoz poljoprivrednih i drugih proizvoda za ratne potrebe.

Austrijska uprava ranije se nije mnogo interesovala za rad nacionalnih zadruga, dok je onima koje je sama organizovala poklanjala osobitu pažnju. Registrujući njihov zastoje i nerad u svom izveštaju o upravi Bosne i Hercegovine ističe da je do prestanka rada zadruga došlo zbog „nerazumevanja stanovništva, nemanja novčanih sredstava i iscepkanoosti zadruga na versko-nacionalnim osnovama”.¹⁶² Međutim prestanak rada najvećeg broja zadruga izazvala je mobilizacija, zatvaranje pojedina, preseljavanje srpskog stanovništva iz pograničnih rejona u unutrašnjost i odvođenje niza članova u koncentracione logore izvan Bosne i Hercegovine.

Iako su sve zadruge pred sobom imale zadatke isključivo privrednog karaktera, ipak u početku rata austrijska uprava zabranjuje rad svim srpskim zemljoradničkim zadrugama.¹⁶³ Njihovoj centrali — Savezu srpskih zemljoradničkih zadruga s o.j. u Sarajevu — odlukom Zemaljske vlade zabranjuje dalji rad s tim da likvidira.¹⁶⁴

Iako od početka neraspoložena prema zadrugama u Bosni i Hercegovini, spremna na preduzimanje mera odmazde prema srpskim zemljoradničkim zadrugama, austrijska uprava još u toku rata planira kakve će mere da preduzme u cilju ponovnog pokretanja aktivnosti zadruga. Međutim svu aktivnost zadruga ne namerava da usmeri pogrešnim (kako se dotad razvijao, prim. N. I.), već pravim kolosekom. Austrijska uprava nije dočekala da po svom receptu usmeri aktivnost zadruga u Bosni i Hercegovini.¹⁶⁵

¹⁶² Bericht über die Verwaltung von Bosnien und die Hercegovina 1914—1918. K. u. K. Gemeinsame Ministerium für Angelegenheiten BH; Wien, 1917; str. 64. („Diese Erscheinung ist auf das mangelnde Verständnis der Bevölkerung, sowie die schwache finanzielle Fundierung, zerplitterten und einer festgefühten Organization entbehrenden hierländischen Genossenschaftswesens zurückzuführen“.)

¹⁶³ U banjalučkom okrugu bilo je 46, u tuzlanskom — 53, u mostarskom — 18, u sarajevskom — 7, u travničkom — 2 i bihaćkom okrugu — 11 srpskih zemljoradničkih zadruga.

¹⁶⁴ Isto. („Anfangs 1915 wurde Verband der serbischen bäuerlichen Genossenschaften in Sarajevo aus öffentlichen Rücksichten (podvukao N. I.) durch die Regierung aufgelöst und dessen Liquidation eingeleitet“.)

¹⁶⁵ Isto. („Das Ende und der Ausgang dieser Krisis im hierländischen Genossenschaftswesen ist noch nicht abzusehen. Jedenfalls ist die Konsolidierung der diesbezüglichen Verhältnisse vor dem Kriegsschlusses unwahrscheinlich und wird es eines entsprechenden Einflusses der Landesverwaltung noch längere Zeit bedürfen, damit die teilweise in ganz falschen Bahnen sich bewegende Tätigkeit der Genossenschaft in die richtigen Wege geleitet werde“.)

**PREGLED VAROŠKIH I SEOSKIH ZADRUGA
U BOSNI I HERCEGOVINI OSNOVANIH 1900—1914. g.**

a) Po naseljima

Godina	Po varošima		Po selima		U k u p n o	
	s. n. j.	s o. j.	s. n. j.	s o.	s. n. j.	s o. j.
1900.	—	1	—	—	—	1
1905.	—	1	—	—	—	1
1906.	—	7	—	—	—	7
1907.	—	4	1	—	1	4
1908.	—	3	1	—	1	3
1909.	1	7	9	2	10	9
1910.	2	1	34	—	36	1
1911.	8	6	53	1	61	7
1912.	7	2	52	1	59	3
1913.	4	6	23	2	27	8
1914.	—	2	15	2	15	4
Ukupno	40*)	40 ¹	188	8	210	48

b) Po konfesijama

s r p s k i h		hrvatskih		muslimanskih		nemačkih		mešovitih	
s. n. j.	s o. j.	s. n. j.	s o. j.	s. n. j.	s o. j.	s. n. j.	s o. j.	s. n. j.	s o. j.
139	14	59	14	4	6	6	6	1	9
66%		28%		2,5%		3%		0,5%	

c) Po vrsti jemstva

s neograničenim jemstvom bilo je 83%,

s ograničenim jemstvom bilo je 17%.

U varošima bile su 62 zadruge.

U selima bilo je 196 zadruge.

*) Do izbijanja prvog svetskog rata varoške zadruge pretvorene su u akcionarska društva (u Sarajevu, Trebinju, 2; Tešnju, Gacku, Bosanskom Novom. Foči — po 2; Bosanskom Brodu — 2, Zenici — 2 itd.).

D R U G I P E R I O D

Posle sloma Austro-Ugarske Monarhije zadružni pokret u Bosni i Hercegovini dobija širu platformu od one koju je imao pod tudinskom upravom. Tome doprinose izmenjeni društveni i politički odnosi, koji, kao posledica rata, snažno utiču na tempo i smer razvitka zadrugarstva.

Prekid veza sa dotadašnjim industrijskim izvorima doveo je do smanjenja i onako oskudnih robnih fondova. U varošima je izazvan ne samo ozbiljan poremećaj u trgovini već i nestašica niza potrošnih artikala. Nedostatak sirovina i materijala znatno je suzio i skoro ukočio zanatsku radinost. Novac, iako sredstvo razmene, gubi vrednost i sve više ustupa funkciju neposrednoj robnoj razmeni između varoši i sela.

Poljoprivredna proizvodnja, ionako primitivna, za vreme rata, zbog nedostatka radne snage, bila je potpuno zapuštena. Usled niske proizvodnosti i pojačane tražnje, cene poljoprivrednim proizvodima naglo su rasle.

Ukidanje kmetstva, pored nerešenog beglučkog pitanja, dovelo je — posle toliko vekova, — do ekonomskog oslobođenja seljaka. Ta okolnost, uz porast cena poljoprivrednim proizvodima, bila je od presudnog uticaja da seljak, oslobođen od zemljovlasničke zavisnosti, pristupi racionalnijem obrađivanju zemlje. Iako nizak, dobijeni prinos ne deli sa zemljovlasnikom. Seljak ga zadržava za članove svoje porodice. Sticanjem tih uslova na selu nije bilo rešeno sve. Bila je velika nestašica sredstava potrebnih za obnovu porušenih zgrada. Industrijskih artikala, kako onih za potrošnju, tako i onih za ulaganja u poljoprivrednu proizvodnju, nije bilo.

Seljak je, dolazeći u razvijenije krajeve služenjem u vojsci, malo više upoznao savremenije metode rada u poljoprivredi, video bolju stoku i kvalitetnije seme. Video je modernije poljoprivredne alate i mašine. Najzad, saznao je i za dotad njemu nepoznate vrste poljoprivrednih organizacija.

Posrednička uloga švercera životnim namirnicama i drugim artiklima, usled zadržavanja nesrazmernog profita, potencijalno je doprinosila povećavanju cena.

U otežanim uslovima — u uslovima nestašice svega potrebnog za život — pojedinačne snage bile su nemoćne da se odupru nastalim teškoćama i savladaju prepreke. Individualno udruživanje u svima pravcima prosto se nametalo. Zajednički rad na zadružnoj osnovi, posebno u oblasti kreditiranja, još od ranije uhvatio je dubok koren u seoskom stanovništvu. Nastale potrebe međutim životno su zahtevale da se baza i smer udru-

živanja prošire i obuhvate sve radne slojeve u varošima i selima. Jer i iskustvo je pokazalo da se eliminisanjem posredničke zarade smanjuju troškovi i obezbeđuju jeftiniji proizvodi. Stoga se pojedinci i cele grupe, naročito u varošima, orijentišu da na zadružnoj osnovi organizuju snabdevanje životnim namirnicama i drugim potrošnim artiklima.

U nizu privrednih aktivnosti u proizvodnji i potrošnji, po Trgovačkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu, bilo je omogućeno organizovanje klasičnih zadružnih organizacija. Prepreke osnivanju nacionalnih zadruga, stavljane ranije pod tudinskom upravom iz političkih i ekonomskih motiva, iako ne formalno, praktično su otklonjene.

Po selima i varošima opšta težnja za obnovom vodi novom liberalnom metodu udruživanja radnih ljudi u zadružne organizacije.

Prvi koraci na zadružnom polju u nacionalno oslobođenoj Bosni i Hercegovini upravljani su ka oživljavanju ranije osnovanih zadruga.

Srpske zemljoradničke zadruge, koje zbog zabrane za vreme rata nisu delovale, prve najvećim delom obnavljaju svoj rad. Đoka Perin konstatuje¹⁶⁶ da je pregledom utvrđeno da je samo desetak zemljoradničkih zadruga u ratu propalo, a sve ostale da su posle oslobođenja oživele svoj rad. Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, kome je početkom 1915. godine zabranjen rad, i sam među prvima obnavlja prekinuti rad da u novim uslovima sa pojačanom aktivnošću pruža pomoć u obnovi ranije osnovanih i organizovanju novih zadruga. U ovom periodu njegova se pomoć proširuje na održavanje zadružnih skupština, na popunjavanje, odnosno izbor novih organa upravljanja u zadrugama. Novi članovi upravnih i nadzornih odbora pojačanim snagama i sa proširenim vidicima prilaze energično ostvarivanju novih i obimnijih zadataka.

Hrvatske seljačke zadruge u Bosni i Hercegovini bez organizacione povezanosti, mada izolovano i usporenije, nastavljaju rad, koji je za vreme rata, usled odlaska članova u vojsku, dobrim delom bio prekinut. Održane su neke zadruge u Hercegovini radeći isključivo na nabavci i prodaji životnih namirnica.

Uporedo sa radom na pokretanju srpskih i hrvatskih, preduzet je niz mera da se pokrene rad ranije osnovanih muslimanskih zadruga. Olakšano je aktiviranje onih zadruga muslimanskih seljaka koje su bile organizaciono uključene u Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu.

ORGANIZOVANJE SAVEZA HRVATSKIH SELJAČKIH ZADRUGA

19. novembra 1919. godine organizovan je u Sarajevu SAVEZ HRVATSKIH SELJAČKIH ZADRUGA ZA BOSNU I HERCEGOVINU. Savez je organizovan kao zadruga drugog stepena na bazi udela zadruga-osnivača¹⁶⁷ sa desetorostrukim jamstvom. Za područje delovanja, po

¹⁶⁶ Đoka Perin: O zemljoradničkom zadrugarstvu u Bosni i Hercegovini — „NOVA EVROPA“; Zagreb; knj. IX. br. 9 i 10 od 21. marta 1924. godine, strana 297.

¹⁶⁷ U osnivanju Saveza hrvatskih seljačkih zadruga za Bosnu i Hercegovinu učestvovalo je 28 seljačkih zadruga, blagajni i kasa (od kojih 6 seljačkih zadruga do osnivanja Saveza nije imalo svoj pravni status), i to: Hrvatska seljačka zadruga Blizanci-Čapljina; Hrvatska težačka zadruga Bugojno (njen

Pravilima, uzeta je cela Bosna i Hercegovina. Zadatak mu je združivanje zadruga, pregledanje poslovanja, kreditiranje i pružanje pomoći u njihovom radu. Savez je uveden u registar Okružnog suda Sarajevo 7. oktobra pod br. F: 65 (3-1920) 1920. godine („Narodno Jedinstvo” br. 89 od 5. novembra 1920. godine).

Odmah prilikom osnivanja on je preuzeo kreditne poslove od Hrvatske poljodjelske banke d.d. Zagreb, filijala Sarajevo, koja se poslovno, putem kreditiranja, vezivala sa zadrugama. Bančina filijala obrađivala je zadruge iz bankarskih aspekata. Bila je nezainteresovana za organizacionu problematiku vođenja poslova zadruga, za smer ulaganja sredstava odobravanih krajnjim korisnicima, još manje za stepen učvršćenosti odnosa članova sa zadrugom.

Novoosnovani Savez, pod uticajem katoličkog klera, heterogen u sastavu organa upravljanja, bez kontinuiteta u rukovođenju, dugo vremena izlagan je naporima da uspostavi takav kolosek saradnje koji, autoritetom združne organizacije višeg reda, obezbeđuje nešto više jednoobraznosti u radu područnih zadruga. Duža poslovna saradnja banaka i njihovih raznih rukovodilaca sa zadrugama raznih naziva, bez organizacione povezanosti i bez uputstava za rad, ostavila je traga u aktivnosti zadruga.

OSNIVANJE ZADRUŽNOG SAVEZA KOD MUSLIMANA

Združni pokret kod Muslimana, po nacionalnom oslobođenju Bosne i Hercegovine, počeo je življe da se razvija u varošima i selima. Stupci sarajevske „PRAVDE”, organ Jugoslovenske muslimanske organizacije, po ugledu na propagandu vođenu pod austrijskom upravom u „SRPSKOJ



predstavnik Stjepan Šubašić, trgovac iz Bugojna, biran je u Upravni odbor); Hrvatska gospodarska zadruga Busovača; Hrvatska seljačka zadruga Čerin (njen predstavnik fra Ilija Rozić, župnik, biran je u Upravni odbor); Hrvatska seljačka blagajna Čitluk (njen predstavnik Mato Zubac, posednik, biran je u Upravni odbor); Hrvatska seljačka zadruga Drežnica (neregistrovana); Hrvatska seljačka kasa Foča kod Dervente; Hrvatska gospodarska zadruga Fojnica kod Sarajeva; Hrvatska seljačka blagajna Gladnići Mostar; Hrvatska seljačka kasa Grebnica (njen predstavnik Mato Špignjak, težak, biran u Upravni odbor); Hrvatska seljačka zadruga Grude kod Ljubuškog (neregistrovana); Hrvatska seljačka zadruga Jajce; Hrvatska težačka blagajna Kotor-Varoš (njen predstavnik fra Jaroslav Jaranović, župnik, biran je u Upravni odbor); Hrvatska seljačka zadruga Komušine — Teslić; Hrvatska seljačka blagajna Kupres; Hrvatska seljačka zadruga Ljuti Dolac — Mostar; Hrvatska seljačka kasa Prozor; Hrvatska seljačka zadruga Posušje (neregistrovana); Hrvatska seljačka zadruga Radeč — Mostar (neregistrovana; njen predstavnik Vidak Babić, posednik, biran u Upravni odbor); Hrvatska seljačka kasa Stup; Hrvatska seljačka kasa Kr. Sutjeska; Hrvatska seljačka kasa Svilaj; Hrvatska seljačka kasa Studenci (njen predstavnik fra Vice Skoko biran u Upravni odbor); Hrvatska seljačka kasa Duvno (neregistrovana); Hrvatska seljačka kasa Vitina (njen predstavnik Vlado Herceg biran u Upravni odbor); Hrvatska seljačka kasa Vidovica — Brčko i Hrvatska seljačka kasa Bilo kod Travnika. U Upravni odbor Saveza, pored pomenutih, birani su dr Ivan Šarić, biskup; dr Stjepan Kukrić, liječnik; dr Luka Čabrajić, liječnik; dr Ignacije Petrinić, upravnik Hrvatske poljodjelske banke Zareb, podružnica Sarajevo; Stjepan Janković, profesor, i Mihajlo Rebba, posjednik iz Brčkog. Izvor: originalni zapisnik osnivačke skupštine Saveza hrvatskih seljačkih zadruga održane 19. 11. 1919. g., koji se nalazi kod Mate Lovrenovića, docnijeg upravnika ovoga Saveza.)

RIJEČI", poslužili su, pored ostalog, propagandi osnivanja zadruga. Uglavine se na Srbe i Hrvate, posle osnovanih 12 zadruga, uz pomoć Muslimanske centralne banke i Banke „Gajret“ iz Sarajeva, 20. novembra 1921. godine organizuje se SREDIŠNJI SAVEZ JUGOSLAVENSKIH SELJAČKIH ZADRUGA s o.j. u SARAJEVU. Po čl. 3. Pravila zadatak mu je bio „da na temelju uzajamnosti združi sve seljačke zadruge kao svoje članove u jedno kolo i da zastupa njihove interese“. Medusobno povezivanje zadruga izvršeno je udelima uz deseterostruko jemstvo. Već 4. marta 1922. godine uveden je u registar društvenih firmi Okružnog suda u Sarajevu („NARODNO JEDINSTVO“ br. 94 od 8. maja 1922. godine).¹⁶⁸

Kao i srpski i hrvatski, tako i novoosnovani Središnji savez po svom osnivanju funkcionalno podstiče osnivanje zadruga. To vrši među trgovcima i zanatlijama u varošima i među seljacima.

Zahvaljujući pruženoj pomoći svojih saveza zadružni pokret zatalasao je širi krug stanovništva u Bosni i Hercegovini nego što je to ranije bio slučaj pod tuđinskom upravom.

U varošima, pored zanatlija i trgovaca sviju konfesija, za zadružnu saradnju na zadružnoj osnovi zainteresovani su radnici, državni službenici, privatni nameštenici i druge slobodne profesije. U ovoj početnoj fazi ne zadržava se samo na organizovanju zadruga u oblasti kreditiranja. Skoro u svima varoškim slojevima javljaju se novi zadružni oblici sa ciljem da se u svakom od njih, uz primenu načela samopomoći, olakša dobijanje povoljnijeg kredita, jevtinije snabdevanje, prerada proizvoda itd.

U selima srpskim i hrvatskim seljacima u osnivanju zemljoradničkih kreditnih zadruga pomažu zadružni savezi. U cilju obnove i proširenja poljoprivredne proizvodnje proširuje se funkcija zadruge, koja, prema sredstvima i mogućnostima, povremeno preuzima na sebe niz drugih privrednih zadataka skupčanih sa kreditiranjem.

Iako je preko 100.000 domaćina¹⁶⁹ ukidanjem kmetskih odnosa postalo vlasnik zemlje koju je dotle obrađivalo, način obrade zaostale poljoprivrede ni izbliza nije pružao uslove za bolji i napredniji život. Za povećanje poljoprivredne proizvodnje i uopšte njeno unapređenje bila su neophodna ulaganja. Međutim za to nije bilo sredstava. Banke su izbegavale da kreditiraju seljake i njihove zadruge. Izuzetak od toga bila je Narodna banka, koja je davala kredite, ali u maloj meri.

Da bi seljak u novim uslovima mogao da odbrani i unapredi svoje privredne interese i obezbedi svoju zaradu i prihode, morao je za sve

¹⁶⁸ Na osnivačkoj skupštini Središnjeg saveza jugoslavenskih seljačkih zadruga, kao zadruge u Sarajevu s o. j. prvi članovi Upravnog odbora bili su Ademaga Mešić, veletržac iz Tešnja — predsednik; potpredsednik Ahmedaga Kovačević, težak i narodni poslanik iz Lukavca; Abas Ajanović, privatni činovnik iz Sarajeva; Salih ef. Mešić, direktor (zamjenik) Muslimanske centralne banke d. d. za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu; Ahmet ef. Sefić, direktor banke „Gajret“ d. d. iz Sarajeva; Bećir ef. Tatlić, učitelj iz Bosanske Otoke; Omer A. Balić, trgovac iz Mostara; Hafiz Šerzo Lejlić, težak iz Palanke (srez Brčko); Sulejman Suljić, težak iz Bosanske Otoke; Hajder ef. Čekro, inž. iz Sarajeva; Ajanović Hamzaliya, narodni poslanik iz Sarajeva i Tahir ef. Konjhodžić, učitelj iz Mokronoga; „NARODNO JEDINSTVO“ br. 94 od 8. maja 1922. godine.)

¹⁶⁹ Đoko Perin, Sarajevo: O zemljoradničkom zadrugarstvu u Bosni i Hercegovini; „NOVA EVROPA“; Zagreb; knj. IX, br. 9 i 10 od 21. marta 1924. godine; strana 297.

privredne aktivnosti u kojima se izlagao rizicima i gubicima da se uključe u zadruga. Pored dobre i čvrste organizovanosti, zadruga je, kao zaštitno sredstvo članova, taj zadatak mogla da obavlja ukoliko je raspolagala dovoljnim novčanim sredstvima. Zajednica, proširena, i sama u fazi organizovanja, u početku nije mogla, docnije nije bila ni voljna ni htela da pruži potrebnu pomoć. Kako se državna uprava nalazila u rukama predstavnika kapitalističkih ustanova, slobodne zadrugne organizacije državnu pomoć nisu mogle ni dobiti.

Po Avramovićevim preporukama, jedan od najprečih uslova za savladivanje prepreka jeste što bolje, što čvršće i što tešnje zadrugno organizovanje i, odmah zatim, stvaranje što snažnijih novčanih sredstava za zadrugni rad.¹⁷⁰

On otvoreno ukazuje da seljaci raspoloživa sredstva ne treba da ulažu u kapitalističke banke, već da ih poveravaju svojim zadrugama ili njihovim savezima.

Saradnja i primena međusobne pomoći i samopomoći postaju osnovna načela rada u obnovljenim i novim zadrugama.

ORGANIZACIJA SRPSKE ZADRUŽNE BANKE

U Sarajevu 1921. godine Savez srpskih zemljoradničkih zadruga organizovao je SRPSKU ZADRUŽNU BANKU d.d. u Sarajevu. Ova nije organizovana kao zadruga sa udelima, već sa deonicama kao akcionarsko društvo.

Zadrugna banka imala je obračunsku ulogu u finansijskim poslovima između Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i zemljoradničkih zadruga — njegovih članica. Po ugledu na slične organizacije u zadrugnom sektoru nemačkih zemljoradničkih zadruga i zadruga po varošima, s jedne, i njihovih saveza, s druge strane, zadatak Zadrugne banke bio je „potpomaganje postojećih zadruga i njihovih saveza davanjem kredita, vršenje isplata i svih naplata za njihov račun, posredovanje kod sklapanja raznih poslova za račun zadruga i u njihovo ime”.

Po nalogu Saveza, Banka je kreditirala zemljoradničke zadruga — članice Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu. Organizovanjem Srpske zadrugne banke kreditiranje zemljoradničkih zadruga izdvaja se iz Saveza. Time je olakšano članicama pribavljanje kredita pretežno iz jednog izvora i pod povoljnim uslovima od onih koje su imale u raznim bankama. Savezu kao višem organu, po osnivanju Banke, omogućeno je da zadrugama pruža više pomoći u njihovom organizovanju, u otklanjanju nedostataka, da utiče na racionalniju upotrebu raspoloživih sredstava itd.

Već od 1913. godine Savez srpskih zemljoradničkih zadruga likvidira dugove banaka na račun kreditiranih zemljoradničkih zadruga i Srpska centralna banka u Sarajevu postaje glavni kreditor zadrugnih organizacija. Otada je postignuto jednoobrazno poslovanje, utvrđeni su jedin-

¹⁷⁰ Mihailo Avramović, upravnik Glavnog zadrugnog saveza SHS, Beograd: Najpreči zadaci zadrugarstva; Zadrugarski kalendar za 1921. godinu; Zagreb, 1920. godine; strana 83.

stveniji uslovi za kreditiranje i, što je bitno, obezbeđeni pogodniji rokovi vraćanja iskorišćavanih sredstava. I zadrugama je olakšano da se navikavaju na finansijsku disciplinu, da racionalnije upotrebljavaju raspoloživa sredstva i brže izvršavaju naloge iz novčanog poslovanja.

Srpska zadružna banka je neposredni organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i, posle njenog organizovanja, upostavljen je neposredni kontakt u finansijskom poslovanju sa zemljoradničkim zadrugama.

Banka je obračunsko mesto i po nalogu Saveza, odnosno zadruga, vrši sve poslove u vezi sa kreditiranjem, primanjem otpлата, nabavkama poljoprivrednih sprava, stočne i ljudske hrane itd.

Poslovni odnosi sa zemljoradničkim i drugim zadrugama nečlanovima Saveza razvijali su se u neznatnim razmerama.

OLAKŠICE ZA RAD ZADRUGA

Posle nacionalnog oslobođenja, zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini razvija se u povoljnijim uslovima od onih pod austrijskom upravom. Pokret se ne ograničava samo na zanatlije, trgovce i zemljoradnike kao najbrojnije nosioce udruživanja već postupno obuhvata i druge ekonomski ugrožene društvene slojeve, zalazeći i u ona seoska naselja u kojima se ranije savremena zadruga nije dovoljno poznavala. Iako je većina seoskog stanovništva razrešena kmetskih odnosa i postala vlasnik obrađivanog zemljišta,¹⁷¹ ekonomsko iskorišćavanje slabijih i nezaštićenih nastavljeno je u novim oblicima i širim razmerama.

Dok je pod austrijskom upravom zadruga delovala kao sredstvo zaštite od ekonomskog iskorišćavanja i kao odbrana od planski sprovedenog nacionalnog potiskivanja, u novim uslovima težište njene aktivnosti koncentrisano je isključivo na ekonomsku zaštitu članova.

Da bi se olakšalo osnivanje novih i poboljšalo funkcionisanje zemljoradničkih zadruga, po izmeni odredaba Trgovačkog zakona za BH,

¹⁷¹ Todor Kruševac, Sarajevo: Bosanski agrar posle 1918. godine; „PRE-GLLED”, god. II, knj. II, br. 59 od 1928. g., strana 291. (...Pored kmetova u Bosni i Hercegovini bilo je i begluka koji su iz političkih razloga, pravdanih raznovrsnošću uslova u odnosima između bega, age i beglučara (prioraca, pridržnika, napoličara i sl.) zbog vlasnosti i obeštećenja ostali nezahvaćeni agrarnom reformom i 10 godina posle nacionalnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. I kad je skinuto s dnevnog reda, rešeno je na štetu seljaka koji su otkupom po znatno većim cenama postali vlasnici takozvanog beglučkog zemljišta.)

Hasan Brkić, Sarajevo: Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini; ALMANAH-KALENDAR za 1946. godinu Kulturnog društva Muslimana „PRE-POROD” u Sarajevu; Štamparija „Oslobođenje”, Sarajevo, 1946. godine, strana 45. (...Površina beglučkih imanja bila je nešto manja od površine kmetskih selišta. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini iz 1921. g. pod udar agrarne reforme stavljen je samo jedan, neznatan, deo ove zemlje za koji se država obavezala da plati novčanu naknadu kao i za kmetsku zemlju. Zakonom o beglučkim zemljama od 3. XII 1928. g. i njegovim dopunama od 14. IX 1929. g. beglučka zemlja predata je seljacima s tim što se država obavezala na isplatu naknade u iznosu od 500 miliona dinara. Jednim docnijim propisom (1933. g.) o beglučkim zemljama, bivšim feudalnim posednicima data je naknada u iznosu od 50 miliona dinara za šume, šikare i pašnjake iako su ova zemljišta u najvećoj meri bila sastavni deo kmetskih selišta i kao takva morala biti obuhvaćena rešenjem kmetskog pitanja.)

pružaju im se i druge, nove pogodnosti. Novim propisom (Rešenje Ministarstva finansija broj 43.322 od 25. decembra 1923. godine, objavljeno u „Službenim novinama” br. 300 od 31. decembra 1923. godine) zadruga se, nezavisno od osnova i njihove vrste, oslobađaju niza taksa, koje inače obavezno plaćaju nezadružne privredne organizacije.¹⁷²

Pored ovih sitnih, vlastodršci u interesu očuvanja svojih pozicija i obezbeđenja funkcionisanja centralističke administracije, donose nov propis po kome državnim službenicima pružaju sve uslove da se na zadružnoj osnovi sami međusobno pomognu. U tu svrhu stavljaju im se na raspolaganje potrebna obrtna sredstva, koja omogućuju da organizovano sami uzmu poslove u svoje ruke. Tom pogodnošću upućuju se pojedinci da se grupišu u manje opasne klasične zadruga i odvrate pažnju od drugih radikalnijih sredstava u zaštiti od izrabljivanja.

Dok je stvaranjem boljih uslova proces uključivanja u zadruga postupno zahvatio sve ili skoro sve službenike, seljaštvo na selu — organizovano u zadruga — uočavalo je njihovu nemoć da se njihov rad u proizvodnji zaštiti od izrabljivanja. Stoga, u novim uslovima, pribegavaju organizovanju težačkog pokreta s ciljem da se, pored permanentne uloge zadruga, liše velikih poreskih tereta, potpuno oslobode novog tutorstva i uopšte lakše zaštite od posredničkog izrabljivanja.

Napori bosanskih težaka da svoje ekonomsko ujedinjavanje prošire i na političko udruživanje izazvali su brzo reagovanje kapitalističkih upravljača. Oni odustaju od pripremljenog predloga o osnivanju Zadružne,

¹⁷² Ovo oslobođenje odnosilo se na sve prijave zadruga za uvođenje u zadružni registar, na overavanje potpisa članova upravnog odbora, za overavanje prepisa pravila, na objave o registraciji u službenim novinama, na uverenja od suda da su članovi upravnog odbora uvedeni u registar, na sve prijave promena u sastavu upravnog odbora, na uvođenje sudskih rešenja o poništavanju skupštinskih odluka u zadružni registar i objavu o tome, na prijave sudu i uvođenje u registar člana koji je istupio, umrlo ili isključen, na izjave članova sudu o istupanju i uvođenju toga u registar, na prenos uplate sa jednog na drugog zadrugara, na prijavu o tome sudu, na prijavu sudu o prestanku rada zadruga, na objavu prestanka u službenim novinama i pozivanje poverilaca, na izdavanje potraživanja neprijavljenog poverioca i predavanje toga potraživanja sudu za ostavu, na raspuštanje zadruga po rešenju suda o tome, na prijavu upravnog odbora radi otvaranja stečaja, prijavu likvidature sudu od strane nadzornog odbora i uvođenje toga u registar, na overavanje potpisa likvidatora, na predavanje knjiga sudu po svršenju likvidaciji, na overavanje potpisa na pismenima o pravu vršenja revizije, na prijave vlastima o izvršenju revizije zadruga i saveza, na izdavanje faktura državnim vlastima, priznanica, blagajničkih potvrda zadruga i saveza, na potvrđivanje obligacija zadrugara kad uzimaju novac od svojih zadruga, na podnošenje godišnjih bilansa i računa državnim vlastima, na otvaranje tekućih i drugih računa u državnoj banci u kojoj se drže novčana sredstva i vrši platni promet, na molbe državnim vlastima u vezi sa poslovima revizije, na molbe u vezi sa izdavanjem izvoda iz računskih i drugih knjiga, na priloge koji se državnim vlastima podnose: molbe i predstave, na objave o godišnjim računima i bilansima u zadružnim lokalima, na oglase u zadružnim novinama o sopstvenim poslovima, na potvrde o uplaćenim udelima zadrugara, na kamate na štedne uloge ukoliko ove ne premašuju kamatne stope u Narodnoj banci (6%) i kad se ove stope ne menjaju prema pokazanoj dobiti. U slučaju svakog od pomenutih poslova za koji važi oslobođenje, zadruga obavezno ističu u levom uglu akta rešenje na osnovu koga se zadruga ili savez oslobađa od plaćanja taksa („SRP-SKI ZADRUGAR”, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, god. II, br. 1 od 1. januara 1924, str. 11. 12. i 13).

odnosno Glavne kreditne zadruge, i na sasvim drugoj osnovi donose nov Zakon o poljoprivrednom kreditu. Praktično se, pored postojećeg, uspostavlja nov, za poljoprivrednike poseban zadružni kolosek, koji, obilatim kreditiranjem, ozbiljno usporava razvitak slobodnog zemljoradničkog zadrugarstva u celoj zemlji, pa i u Bosni i Hercegovini.

IZVORI I UPOTREBA SREDSTAVA U ZADRUGAMA

Program najvećeg broja seoskih zadruga — srpskih, hrvatskih i muslimanskih — kreditnog je karaktera. Glavna pokretačka snaga za njihov rad, pored svesti o potrebi solidarnosti, su novčana sredstva, i to sopstvena i tuda. Po direktivama saveza, organi upravljanja svu svoju aktivnost orijentišu na jačanje sopstvenih sredstava — udela i stalne štednje. Udeo se uplaćuje u određenoj visini, najčešće u ratama. U udaljenijim zadrugama udeli se uplaćuju i u poljoprivrednim proizvodima koji se procenjuju, a dobijena protuvrednost odobrava određenom zadrugaru. Stalna štednja članova predstavljala je najvažniji izvor sredstava. Uplaćivala se redovno u visini koju bi određivala skupština članova. Saradnja sa članovima zavisila je od urednog izvršavanja ovih obaveza, od priliva sredstava, a od toga dalji obim kreditiranja, broj kreditiranih itd. U sistemu Rajfajzenovih zadruga svugde, pa i kod nas u Bosni i Hercegovini, sredstva iz stalne štednje i udela upotrebljavana su permanentno sve dok traje članstvo. Ukoliko je priliv sredstava bio veći, utoliko su krediti bili obilatiji i povoljniji. Jer ukamaćivanje aktivnih i pasivnih sredstava određivali su članovi na svojim skupštinama.

Pored ovih redovnih, zadruge su pribegavale upotrebi slobodnih sredstava iz lokalnih izvora. To su, najčešće, ulozi na štednju. Usmena propaganda vodećih članova za ulaganje raspoloživih sredstava u zadrugu bila je trajna. Pisanom i živom reči savezi ukazuju na najveću korisnost i sigurnost poveravanja uloga zadruzi. Stalna i povremena sredstva upotrebljavana su za izdavanje pozajmica članovima na podlozi obveznica. Najrade su izdavani zajmovi članovima u proizvođačke svrhe, za kupovinu stoke, dokup obradive zemlje, nabavku poljoprivrednih sprava, alata, isplatu privatnih dugova itd. Kreditiranje se vrši u gotovom novcu, docnije u stočnoj i ljudskoj hrani, u građevinskom materijalu, u veštačkom dubrivu, priplodnoj stoci i dr. Potrošački kredit, u srpskim zadrugama, retko je odobran.

U nedostatku sopstvenih sredstava potrebnih za izvršavanje privrednih zadataka, zadruge su ispočetka same, docnije posredstvom saveza, pribegavale iskorišćavanju tuđih sredstava — zajmova. Neograničeno jemstvo i broj učlanjenih zadrugara bili su od uticaja na visinu kredita i uslove pod kojim su se zajmovi mogli dobiti. Ipak je kamatna stopa bila odlučujući faktor u opredeljivanju banke i kredita. Prihvatana sredstva iz udela, stalne štednje, uloga i zajmova nisu upotrebljavana po nekom određenom planu. Iako je najveći deo izdavan članovima u obliku pozajmica, zadruge su sredstva ulagale u nabavku nameštaja i pribora, za podmirivanje redovnih troškova, za honorar poslovođa i u investicionu izgradnju. Od pravilnog i razumnog raspoređivanja ovih sredstava, vo-

denja računa o izvršavanju sopstvenih obaveza, nastojanja da ih članovi izmiruju o roku itd. zavisio je ugled, materijalna snaga zadruge, obuhvatanje poslova i pribavljanje potrebnih kredita.

ZADRUGE PO VAROŠIMA

Posle nacionalnog oslobođenja razvitak zadruga po varošima Bosne i Hercegovine uzima široke razmere. Udruživanje nije ograničeno samo na sitne trgovce i zanatlije — koji su ranije sami ili zajednički saradivali na zadružnim osnovama — već se proširuje skoro u sve slojeve. Zanatlijama i trgovcima pridružuju se državni, samoupravni, opštinski, sudski, bankarski, privatni nameštenici, nameštenici osiguravajućih zavoda i drugi, trgovački pomoćnici, maloprodavci duvana, motornih vozila, invalidi, dobrovoljci, daci i dački roditelji, preduzimači, kafedžije, manji industrijalci, bivši zemljovlasnici i dr.

Zainteresovanost širih slojeva za zadružnu akciju doprinela je organizovanju novih vrsta zadruga — kreditnih, nabavno-prodajnih, potrošačkih, prerađivačkih, proizvođačkih itd. — kojih ranije u Bosni i Hercegovini nije bilo. Nove zadruge odlikuju se obimnošću i raznovrsnošću programa, od kojih neke, po širini obuhvaćenih delatnosti, prevazilaze zadruge po razvijenijim varošima Jugoslavije.

Posle izmene zakona po kome su se osnivale zadruge na području Bosne i Hercegovine, donose se novi propisi za zadruge državnih službenika i za poljoprivrednike. Novim propisima ne negiraju se načela samopomoći, ali im se u društvenim slojevima kojima su namenjeni ne pridaje onaj značaj koji je ranije pridavan.

Dok su se pod austrijskom upravom zadruge u varošima razvijale na širem poslovnom području, s manjim brojem članova i u početnim organizacionim formama, u novim uslovima zadruge sužavaju svoja područja (izuzetno je bilo onih koje su proširivale svoju delatnost na teritoriju cele Jugoslavije, prim. N. I.), proširuju članstvo, uvode savremenije metode rada i elastičnije su u poslovnim odnosima sa svojim članovima. Zahvaljujući tome, neke od njih izrastaju u velike privredne organizacije.

Uporedo sa proširivanjem zadružne akcije, uvode se i novi sistemi zadruga. Po varošima u manjim razmerama, Šulce-Deličevom sistemu pridružuje se Rajfajzenov sistem, protiv kojeg je tuđinska uprava bila za dugo vremena. Organizovanjem nabavno-prodajnih, konzumnih, potrošačkih i sličnih zadruga otvorene su mogućnosti poslovanja po načelima rođdelskih pionira.¹⁷³

U slučaju kreditnih zadruga svih vrsta zanatlija u početnoj fazi članstvo se organizuje pretežno na konfesionalnoj osnovi. Ta se osnova

¹⁷³ Po predlogu specijalnog odbora, Međunarodni zadružni kongres u Londonu u septembru 1934. godine prihvatio je opštepriznata sledeća načela radnika-tkača-rođdelskih pionira: 1) slobodno članstvo, 2) demokratsku upravu, 3) podelu preplaćenog dela (ristorno) na robu prema pazaru pojedinaca, 4) ograničenu kamatu na kapital, 5) političku i versku neutralnost, 6) plaćanje u gotovu, 7) pcnaganje zadružnog obrazovanja (dr Erwin Hasselmann, London: Načela rođdelskih zadružnih pionira; Beograd, ZADRUGARSTVO, organ Saveza nabavljačkih zadruga, državnih službenika, Beograd, god. VIII, br. 3. za mart 1936. godine, str. 113).

ne remeti ni u slučaju njihovog udruživanja sa trgovcima i seljacima. Proširivanjem poslovnog programa na nabavku, prodaju, prerađu i sl. prevazilazi se konfesionalnost i, skoro u svim strukama, zadruge izrastaju u veće organizacije, imaju brojnije članstvo i ostvaruju bolje uspehe. Princip učlanjivanja na konfesionalnoj osnovi u novim vrstama varoških zadruga postepeno se sužava, ali ne dominira.

U svim varoškim slojevima najpre se javljaju kreditne zadruge. Udruživanje se vrši na bazi samopomoći da bi se tim putem obezbedilo jevtinije sopstveno kreditiranje. U tom cilju varoški trgovci se koriste Rajfajzenovim kreditnim sistemom zadruga da bi bolje proširili materijalnu bazu za rad i pojačali privredne veze sa selom i seljacom.

Osnovna samopomoć metodski se proširuje. Uvode se novi oblici štednje radi veće koncentracije sredstava, proširenja saradnje i obilnijeg kreditiranja. U proširivanju i iskorišćavanju sredstava iz lokalnih izvora na bazi samopomoći ističu se Prosvjetina privredna zadruga s o.j. u Sarajevu, zadruga Srba privrednika itd.

Slobodna sredstva iz lokalnih izvora nisu i jedina. Po potrebi, pribegava se i kreditima. Pozajmice se pretežno izdaju samo članovima. Od mase raspoloživih sredstava, broja zahteva, vrste i sigurnosti pokrića zavisila je visina pozajmice koja se mogla izdati zadrugaru.

Kreditne zadruge iz početka ograničavaju svoju aktivnost na prikupljanje sredstava i izdavanje pozajmica članovima. Međutim to ih ne sprečava da s vremena na vreme zahvate drugi sporedan posao koji je u uskoj vezi sa osnovnom delatnošću. Kad je obuhvatanje počelo da dobija šire razmere, programski se prešlo na uopštavanje zadataka. Jednostavno su formulisani ovako: da će zadruga raditi na „unapređenju kredita, privrede i ekonomskog stanja svojih članova”. Time se ostavljaju određene ruke organima upravljanja da u svakom slučaju cene prioritet, korisnost i celishodnost privredne akcije i upotrebu sredstava.

Društveni i privredni razvitak imao je, više nego igde, odraza i na razvitak zadruga kreditnog karaktera. Njihovi se programi proširuju u različitim pravcima koji najviše odgovaraju potrebama članova. Evo nekoliko primera koji to najbolje ilustruju:

— pored štednje i kreditiranja zadruga „sakuplja od svojih članova obveznice za finansijsku likvidaciju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini”... (Agrarna i vjeresijska zadruga s o.j. u Bosanskom Šamcu, 1924. g.);

— „zapošljava svoje siromašne zadrugare da ih na taj način navikava na rad, pošteno življenje i štednju”... (Zadruga Sprskih sestara i Gajretova ženskog, pododbora, z. s o.j., u Sarajevu, 1927. g.);

— „eskontuje menice, tražbine, varante, izvučene državne obveznice, srećke, kupone, učešća u radu i poslovanju preduzeća, preuzima i vodi zastupstva, sklapa ugovore” itd. (Pomoćno i kreditno društvo, zadruga s o.j. u Sarajevu, 1927. g.);

— „za račun svojih zadrugara istupa kao garant i dobavljač pri nabavci odijela, obuće, ogreva” itd. (Kreditna zadruga gradskih službenika s o.j. u Sarajevu, 1927. g.);

— „sanira poduzeća svojih zadrugara”... (Narodna štedionica, zadruga s o.j., u Sarajevu, 1929. g.);

— „daje garancijske operacije i otvara žira” ... (Kreditna zadruga sanitetskih službenika s o.j. u Sarajevu, 1929. g.);

— „organizuje specijalne fondove iz kojih se izdržavaju i pomažu razne socijalne, humane i higijenske ustanove u korist svojih članova i djece”. Zatim „posreduje u svima poslovima osiguranja svojih članova i garantuje za sve obaveze ugovora preuzetih sa osiguranim članovima”... (Samopomoć, zadruga PTT — službenika za međusobno pomaganje i i štednju s o.j. u Sarajevu, 1933. g.);

— „omogućuje boravak u Rudarskom oporavilištu u Gracu radi oporavka, kreditira za nabavku ogreva, zimmnice, obuće i odjeće” (Rudarska kreditna zadruga s o.j. u Sarajevu, 1934. g.);

— „kreditira nabavku školskih knjiga, potrebnog đakčkog pribora” itd. (Gimnazium, školska kreditna zadruga s o.j. u Sarajevu, 1935. g.);

— „posreduje i kreditira nabavku monopolskih artikala i ostalih potrepština za svoje članove” itd. (Kreditna i privredna zadruga malo-prodavaca duvana s o.j. u Sarajevu, 1937. g.).

Među varoškim kreditnim zadrugama bilo je i takvih koje su iskorišćavane kao paravan za reakcionarno-šovinističke ciljeve. Jedna od takvih imala je zadatak „propagiranje i organizovanje racionalne štednje u proizvodnji, nabavi i potrošnji svih kulturnih (privrednih i prosvjetnih) potrebština na bazi samopomoći i uzajamnosti, poticanje na pristup u postojeće i na osnivanje novih gospodarskih netečevnih, prosvjetnih i općekulturnih ustanova za međusobnu pomoć, materijalno pomaganje, raspačavanje i izdavanje vrijednih književnih djela, časopisa, novina i drugih publikacija iz svih područja javnog života, podupiranje i osnivanje pripomoćnih, đakčkih, školskih i općih knjižara, knjižnica i čitaonica s besplatnom uporabom ili uz pogodovne cijene, priređivanje raznih obrazovnih tečajeva i poučnih izleta besplatno ili uz pogodovne cijene, priređivanje besplatnih poučnih predavanja iz svih područja javnog života, podupiranje i osnivanje pjevačkih i glazbenih zborova uz besplatnu ili pogodovnu pouku i nabavu glazbala i ostalog pribora, održavanje pojedinačnih i skupnih tečajeva za poučavanje nepismenih uz besplatnu ili pogodovnu nabavu potrebnih knjiga i pribora, materijalno podupiranje svojih zaslužnih zadružnih suradnika, besplatno pomaganje savjetom svojih zadrugara u svim životnim potrebama” („PREPOROD”, hrvatska muslimanska kulturno-pripomoćna zadruga s o.j. u Sarajevu, 1938. g. — na čijem su čelu bili: Ademaga Mešić; Mehmed Česović iz Visokog; Derviš Omerović; Alija Šuljak, profesor, Dubrovnik; Hakija Hadžić; „NARODNO JEDINSTVO” br. 9 od 29. januara 1938. godine).

Među prvim zadrugama Šulce-Deličevog sistema po varošima osnovana je SRPSKA ZADRUGA ZA ŠTEDNJU i UZAJAMNU POMOĆ U SARAJEVU s o.j. (osnovana 1921. g.). U svojoj aktivnosti ograničila se na prikupljanje sredstava za štednju u raznim vidovima i kreditiranje svojih članova. Sedište je imala u Novom Sarajevu. Na istoj osnovi, ali sa petorostrukim jemstvom članova, osnovana je u Tuzli SRPSKA PRIVREDNA ZADRUGA s o. j., koja se bavila štedno-kreditnim poslovanjem.

DOBOVOLJAČKA ZADRUGA s o.j. U SARAJEVU (osnovana 1922. godine) bila je organizovana na osnovi udela sa četvorostrukim jemstvom. Po svom programu, radila je na „unapređenju kredita, privrede i uopšte ekonomskog stanja svojih članova” s ciljem da „postepeno niveliše ra-

tom izazvane razlike", da „popravi i osigura socijalni položaj članova” itd., kao i da „širi među dobrovoljcima i ostalim članovima zadrugarsku kolektivnu svijest uzajamnosti i discipline”. U njenom Upravnom odboru bili su Vaso Ristić, dr Ž. Nježić, P. Gaković, D. Kovačević, D. Radenčić, J. Skočajić, N. Baroš, M. Šlezinger, Šć. Milićević, V. Džomba i Marko Marković („NARODNO JEDINSTVO” br. 20 i 21 od 31. 1. i 1. 2. 1923. g.). Sličan privredni zadatak imala je INVALIDSKA ZEMLJORADNIČKA PRODUKTIVNA I KREDITNA ZADRUGA s o.j. u BANJALUCI (osnovana 1928. g.).

Nekoliko trgovaca, trgovačkih pomoćnika raznih branši pod vodstvom Šefkije Gluhića, advokata, osnovalo je 1923. godine MUSLIMANSKU PRIVREDNU ZADRUGU s o.j. u TUZLI — na bazi udela članova sa petorostrukim jemstvom. Ona se bavila prikupljanjem štednih uloga i kreditiranjem svojih članova. HRVATSKA KATOLIČKA ŠTEDIONICA, ZADRUGA s o.j., U MOSTARU (osnovana 1924. g.) kreditirala je i nečlanove trgovce na svom poslovnom području.

AGRARNA I VJERESIJSKA ZADRUGA s o.j. u BOSANSKOM ŠAMCU (osnovana 1924. g.) imala je, pored ostalog, zadatak da „organizovanjem domaćeg kapitala i sakupljanjem obveznica za finansijsku likvidaciju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini omogućiti uzajamnu pomoć podjeljivanjem kredita svojim članovima” itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 136 od 16. 12. 1924. godine).

Proširivanje poslovnog programa zadruga najpre dolazi kod trgovaca. NARODNA ŠTEDIONICA, z. s o. j., U MOSTARU, (osnovana 10. 11. 1925. g.), i „NARODNA ŠTEDIONICA”, ZADRUGA s o. j., U SARAJEVU (osnovana 25. 9. 1929. g.), pored štednje i kreditiranja kao osnovne djelatnosti, programima predviđaju da „za svoj račun i za račun zadrugara rade i druge poslove koji su u skladu sa svrhom i karakterom zadruge”. Pod najvažnijim „drugim poslovima”, koji proizlaze iz zadataka zadruge, trgovci-članovi shvatali su da treba „da se vrši saniranje poduzeća svojih zadrugara” („NARODNO JEDINSTVO” br. 152 od 19. 12. 1929. godine).

OPŠTA PRIVREDNA ZADRUGA U BOSANSKOJ KRUPI s o. j. (osnovana 1926. g.) proširuje svoj program teritorijalno na celu Jugoslaviju, u kom cilju predviđa otvaranje svojih filijala „za sve grane”.

Pored primanja na čuvanje novčanih ušteda i davanja zajmova i kredita u novcu i u robi, JUGOSLOVENSKA PRIVREDNA ZADRUGA s o. j. U SARAJEVU (osnovana 1927. g.) svojim Pravilima predviđala je „suzbijanje skupoće i besposlice”, kao i „nabavljanje životnih namirnica i ostale robe”. Poslovala je isključivo sa svojim članovima. Ovi su se međusobno povezivali udelima — čija je visina bila 624 dinara — uz dvostruko jemstvo („NARODNO JEDINSTVO” br. 85 od 9. 8. 1927. god.).

POMOĆNO I KREDITNO DRUŠTVO, ZADRUGA s o. j. u SARAJEVU (osnovano 1927. g. na osnovi udela sa dvostrukim jemstvom), pored štednje, kreditiranja i rada sa vrednosnim papirima, primala je „na čuvanje razne pologe”, davala „na njihovoj podlozi kredite, učestvovalo i posredovalo u radu s preduzećima, među njima i za njih” itd. (NARODNO JEDINSTVO br. 85 od 9. 8. 1927. godine).

Udruženi privrednici Srbi, Hrvati i Muslimani u Visokom imali su 1930. godine OPŠTI KREDITNI ZAVOD, ZADRUGU s o. j. Njihov poslovni program bio je ograničen na to da se „međusobno potpomažu u

pogledu kredita, privrede i gazdinstva u zajedničkom radu" („NARODNO JEDINSTVO" br. 43 od 25. 5. 1932. godine).

KREDITNA I PRIVREDNA ZADRUGA MALOPRODAVACA DUVANA, z. s o. j., u SARAJEVU (osnovana 1936. godine), pored primanja uloga na štednju i kreditiranja članova na podlozi menice, zaloga i hipoteke, posredovala je u raznim vrstama osiguranja i sprovodila ih kod svojih zadrugara, naročito osiguranjem monopolskih proizvoda i ostale robe kod zadrugara — protiv požara („NARODNO JEDINSTVO" br. 54 od 7. 7. 1937. godine).

Ograničenim poslovima oko razvijanja štednje i podele zajmova bavio se KREDITNI ZAVOD ZA ŠTEDNJU I ZAJMOVE, z. s o. j., U SARAJEVU. (Osnovan 1937. g.). Udeo u zadruzi iznosio je 100 dinara, a članovi su jemčili dvostruko. ISLAMIJE TOVA ZADRUGA ZA ŠTEDNJU I ZAJMOVE U BRČKOM, u. s o. j. (osnovana 1938. godine), nije prelazila osnovni okvir poslovanja. Povezivanje članova bilo je na bazi udela po 100 dinara uz jednostruko jemstvo. Delovala je u saradnji s Islamijetom na prikupljanju štednih uloga i kreditiranju privrednika. „BUDUĆNOST", GOSPODARSKO-PRIPOMOĆNA ZADRUGA s o. j. U SARAJEVU (osnovana 1940. godine), ograničila se na iskorišćavanje slobodnih sredstava iz uloga i kreditiranja svojih članova.

ŠKOLSKA KREDITNA ZADRUGA „GIMNAZIUM" s o. j. U SARAJEVU (osnovana 1935. godine) po članovima i vrsti obuhvaćenih privrednih poslova bila je specifična kreditna zadruga. Sredstvima prikupljenim iz udela po 50 dinara, uz dvostruko jemstvo, kreditirala je svoje članove odnosno njihovu decu i štice nike da bi ovi nabavili školske knjige i potreban dački pribor. Pored ovog, članovima su pozajmljivane knjige, školske i druge, na poslug u toku školske godine itd. („NARODNO JEDINSTVO" br. 15 od 23. 2. 1935. godine).

Sem trgovaca, zanatlija i drugih, bankarski, opštinski, poštanski, sudski i drugi službenici po varošima osnivali su specijalne kreditne zadruge na bazi samopomoći.

Udruženi opštinski činovnici i nameštenici u Tuzli prvi su iz redova službenika koji su, na bazi udela s ograničenim jemstvom, osnovali PRIVREDNU ZADRUGU OPŠTINSKIH ČINOVNKA I NAMJEŠTENIKA s o. j. (osnovana 1924. godine). Razvijala je među članovima jedinu delatnost: štednju i kreditiranje.

Službenici grada Sarajeva 1927. godine osnovali su KREDITNU ZADRUGU GRADSKIH SLUŽBENIKA s o. j. Na čelu joj je bio Simo Umičević. Članski udeli i štednja bili su glavni izvor sredstava za međusobno kreditiranje. Od Zadruga član je mogao dobiti zajam pod veoma povoljnim uslovima. Za račun članova, kao garant ili dobavljač, Zadruga je posredovala prilikom nabavke odela, obuće, ogreva i dr. („NARODNO JEDINSTVO" br. 85 od 9. 8. 1927. godine).

28. 11. 1928. godine udruženi službenici po bolnicama osnovali su u Sarajevu, na bazi udela po 100 dinara i jednostrukog jemstva, KREDITNU ZADRUGU SANITETSKIH SLUŽBENIKA s o. j. Zadatak joj je bio primanje štednih uloga, obavljanje garancijskih operacija, otvaranje žiroa i izdavanje pozajmica članovima na podlozi menica.

Znatno širi program imala je GAJRETOVA KREDITNA I PRIVREDNA ZADRUGA s o. j. U SARAJEVU (osnovana 4. 2. 1933. godine). Njen prvi Upravni odbor (dr Avdo Hasanbegović, predsednik; dr Mah-

mud Mehmedbašić; Asimbeg Dugalić; Mujaga Hardaga; Hamdija Nikšić; Hasan Ljubinić; Salih ef, Muftić; Hafiz Muhamed ef. Pandžo; Salihaga Srdarević; dr Behaudin Salihagić i Mustafa Spaho) postavio je zadatak da „članove zagrije za ideju zadrugarstva i da što višu pažnju posvete propagandi i organizaciji svih vrsta štednje među svim slojevima našega naroda, osobito među školskom omladinom i šegrtima”. Aktivnost u ovom pravcu imala je da se razvija: „davanjem zajmova članovima pod što povoljnijim uslovima, osnivanjem raznih ustanova za potpomaganje svojih članova i podizanje narodnog gospodarstva, pribavljanjem životnih i gospodarskih potrebitina uz što povoljnije uslove svojim članovima, sprovođenjem životnog osiguranja svojih članova po raznim vrstama osiguranja, zatim osiguranje stipendija i miraza, sprovođenje osiguranja imovine svojih članova protiv elementarnih nezgoda itd.” („NARODNO JEDINSTVO” br. 14 od 18. 2. 1933. godine).

Udruženi poštanski službenici 31. 5. 1933. godine osnovali su na osnovi udela s ograničenim jemstvom „SAMOPOMOĆ”, ZADRUGU PTT-SLUŽBENIKA ZA MEĐUSOBNO POMAGANJE I ŠTEDNJU U SARAJEVU. Ona se nije ograničila samo na primanje uloga na štednju i davanje pozajmica članovima već je preuzela i da vrši naplate i isplate za svoje članove, da posreduje u svima poslovima osiguranja svojih članova, za njih organizuje sve vrste osiguranja itd. Svojim programom predviđala je da „organizuje specijalne fondove iz kojih je imala da izdržava i pomaže razne socijalne humane i higijenske ustanove u korist svojih članova i njihove djece” („NARODNO JEDINSTVO” br. 63 od 9. 8. 1933. godine).

U redovima učitelja 9. 1. 1933. godine došlo je do osnivanja UČITELJSKE KREDITNE ZADRUGE s o. j. U SARAJEVU, sa zadatkom da „budi i širi svest o štednji, prima uloge na štednju i da svojim zadrugarima koji zaslužuju kredit nabavlja i izdaje pozajmice za njihove potrebe”. Dalje je predviđala da „za svoje članove organizuje fond za samopomoć, da osniva i druge ustanove koje će koristiti zadrugarima i njihovim porodicama, kao i da potpomaže svaki zadrugni i prosvjetni rad”. Članski udeo iznosio je 200 dinara, jemstvo za obaveze desetorostruko („NARODNO JEDINSTVO” br. 11 od 8. 2. 1933. godine).

Bankarski i drugi službenici osnovali su u Sarajevu 24. 1. 1935, godine PROSVJETINU PRIVREDNU ZADRUGU s o. j. Odnosi među članovima uspostavljeni su na osnovi udela po 100 dinara sa trostrukom odgovornošću. Udeo se uplaćivao odmah ili u mesečnim ratama. Ekonomske teškoće podstakle su organizatore da putem štednje obezbede sopstveni izvor sredstava za međusobno kreditiranje. Pored slobodne, uvedena je i obavezna štednja članova i nečlanova. Po njoj se ulagač pismeno obavezivao da će mesečno, ili nedeljno, ulagati određeni iznos na ulog koji neće podizati pre ugovorenog roka. Najmanji nedeljni bio je 10, dok je najmanji mesečni ulog bio 20 dinara. Obavezno ulaganje trajalo je 5 godina od dana prve uplate. Nedeljni i mesečni iznos mogao se povišiti u toku ulaganja, dok je sniženje moglo da usledi po odobrenju Upravnog odbora Zadruga. Na uplaćene iznose obračunavala se kamata. Ulagaju koji je prestao da štedi u toku prve godine vraćao se uplaćeni iznos tek po isteku ugovorenog roka bez kamata. Prestanak ulaganja u sledećim godinama obezbeđivao je, po isteku roka, uloženi

iznos i kamatu koja mu odgovara. U izuzetnim slučajevima — smrt ulagača, ženidbe ili udaje ulagača, njegovog sina, kćeri itd. — isplaćivao bi se osnovni ulog i kamata koja mu pripada.

Po čl. 29. Pravila, Zadruga se bavila „primanjem novca od članova i nečlanova na štednju u raznim oblicima, davanjem zajmova samo članovima, eskontovanjem i reeskontovanjem menica i uzimanjem zajmova, osiguranjem članova i nečlanova za sve potrebe i sve slučajeve, raznim posredovanjem za račun svojih članova uz uobičajenu proviziju, stvaranjem mogućnosti svojim zadrugarima i štedišama da otpočnu i razvijaju svoje poslove”.

Po broju uključenih članova i znatnim sredstvima prikupljenim uvođenjem specijalnog sistema štednje, Zadruga je za kratko vreme izrasla u solidno postavljenu i dobro vođenu zadružnu organizaciju. Iako je pokretačka akcija za njeno privredno delovanje pod okriljem Društva „PROSVJETE”, svojom aktivnošću, metodom rada itd. uspjela je da zainteresuje širok krug članova i izvan svoga sedišta.

Administrativni službenici sudova osnovali su 13. 10. 1937. godine KREDITNU ZADRUGU SUDSKIH SLUŽBENIKA „SAMOPOMOĆ” s o. j. U SARAJEVU, u cilju razvijanja štednje i međusobnog kreditiranja.

Prosvetni radnici osnovali su 20. 6. 1936. godine UČITELJSKU KREDITNU ZADRUGU U TREBINJU s o. j. na bazi udela po 100 dinara sa deseterostrukim jemstvom članova. Program poslovanja bio je isti kao i program Učiteljske kreditne zadruge u Sarajevu.

Sudski činovnici i službenici 1938. godine osnovali su u Sarajevu „SAMOPOMOĆ”, ZADRUGU SUDSKO-ADMINISTRATIVNIH ČINOVNIKA I SLUŽBENIKA s o. j. ZA MEĐUSOBNO POMAGANJE I ŠTEDNJU. Članski udeli i uvedena stalna štednja služili su za sopstveno kreditiranje.

Sudije sarajevskih sudova osnovali su 20. 10. 1939. godine u Sarajevu SUDIJSKU KREDITNU ZADRUGU s o. j. na bazi udela i uvedene stalne štednje u cilju povoljnijeg kreditiranja.

Profesionalni novinari osnovali su 5. 3. 1940. godine u Sarajevu KREDITNU POTPORNU ZADRUGU PROFESIONALNIH NOVINARA s o. j. Zadatak joj je bio „davanje pomoći u slučaju nezaposlenosti, bolesti ili drugoj nevolji zadrugarima ili njihovim udovicama i siročadi”. U slučaju nedostajanja sopstvenih sredstava pribavljala je zajmove i pod povoljnim uslovima davala ih zadrugarima. Iz kredita izdavala je zadrugarima „hipotekarne zajmove potrebne za izgradnju stambenih zgrada”. Programom je predviđano organizovanje „drugih privrednih ustanova u cilju ekonomskog podizanja svojih članova” („NARODNO JEDINSTVO” br. 20 od 9. 3. 1940. godine).

Bilo je još kreditnih zadruga koje su organizovali privatni nameštenici po varošicama u unutrašnjosti, ali one nisu uspele da obezbede svoj pravni status.

KREDITNE ZADRUGE ZANATLIJA

Nedostatak novčanih sredstava i sirovina za rad kod zanatlija izazvao je potrebu organizovanja prvenstveno kreditnih zadruga i zadruga mešovitog karaktera. Proces organizovanja zadruga među zanatlijama po varošima zahvatio je sve konfesije.

ZANATLIJSKE KREDITNE ZADRUGE KOD SRBA

1919. godine Srbi zanatlije, zajedno sa malim trgovcima i seljacima, pristupaju organizovanju posebnih kreditnih zadruga po varošima. Medusobno se povezuju udelima sa trostrukim jemstvom. Zajedničkim radom cilj je medusobno pomaganje kako sredstvima iz štednih uloga i kredita, tako i iznalaženjem brže prodaje sopstvenih izrađevina.

Prva zadruga u redovima srpskih zanatlija osnovana je 1920. godine u Mostaru pod firmom SRPSKA TRGOVAČKO-ZANATLIJSKA KREDITNA ZADRUGA s o. j. Po svom programu, ona je imala prištednjom svojih članova i ostalim sredstvima da potpomaže kreditom i uopšte da unapređuje interese zanatlija. Pomoć Zadruga ispoljavala se u posredovanju u raznim poslovima za račun njenih članova. Njen prvi predsjednik bio je Ljubomir Krulj, njegov zamenik Savo Škipina („NARODNO JEDINSTVO” od 29. oktobra 1920. godine).

U Sarajevu Srbi zanatlije zajedno sa trgovcima, sa istim programom, osnovali su (1920. godine) SRPSKU TRGOVAČKO-ZANATLIJSKU KREDITNU ZADRUGU s o. j. Oni su prihvatili petorostruko jemstvo članova za obaveze Zadruga. Broj članova je veći i mogućnosti za prikupljanje sredstava, naročito uloga, znatno povoljnije.

Dok je program srpskih zanatlijskih zadruga u Mostaru i Sarajevu bio pretežno, ako ne i isključivo, kreditnog karaktera, udružene zanatlije i seljaci u Bijeljini osnovali su 1921. godine ZANATSKU ZEMLJORADNIČKU NABAVLJAČKO-PRODAJNU I KREDITNU ZADRUGU, U. S. O. J. Ova je bila kreditnog i nabavno-prodajnog smjera. Za svoje zadruge imala je da nabavlja sve vrste sirovina i sredstava za proizvodnju i potrošnju. Pored toga nabavljala je za svoje zadruge sve potrebne sprave i alat bilo za njihovu pojedinačnu, bilo za zajedničku upotrebu. Od značaja je da ova Zadruga među prvima sve izrađene predmete prodaje za zajednički račun („NARODNO JEDINSTVO” od 11. juna 1921. godine).

Prva Srpska čebedžijska zadruga u Visokom, osnovana pod austrijskom upravom, brisanjem iz svoje firme reči „za Bosnu i Hercegovinu” sužava svoje poslovno područje, ali znatno proširuje svoj privredni program. U novim uslovima ona predviđa da u većoj količini nabavlja vunu, alat i drugo što je potrebno za čebedžijski zanat. Sve to ustupa svojim članovima bilo direktno, u proizvodima, ili, ako nalaze da je to korisnije, u formi kredita, kako bi mogli sami izvršiti nabavke u potrebnim količinama. Početne forme saradnje u ovoj Zadruzi prevaziđene su. Ona već preduzima zajedničku proizvodnju čebadi i drugih proizvoda uz ulaganje napora da se podigne zajednička radionica i stovarište. Od članova se preuzimaju izrađena čebad i druge vrste izrađevina, u Zadruzi se grupišu po vrstama i kakvoći kako bi se postigle povoljnije cene u prodaji.

Za osnovane zadruga Srba zanatlija vidi Tabelu br. 9).

ZANATLIJSKE KREDITNE ZADRUGE KOD MUSLIMANA

Mali trgovci sa zanatlijama u varošima među prvima pristupili su osnivanju zadruga sličnih zadrugama kod Srba. I njihove prve zadruga su pretežno kreditnog karaktera. Organizaciono, članovi se povezuju ude-

lima sa relativno manjim jemstvom. Među prvima mostarske muslimanske zanatlije osnovale su 1921. godine zadrugu pod firmom MALOOBRTNIČKA ZADRUGA s o. j. u MOSTARU. Njen je zadatak bio da svoje članove upućuje na „solidan i uredan život, da ih navikava na štednju i da ih pomaže u njihovim privrednim potrebama”. Prvi predsjednik joj je bio Omer Baljić („NARODNO JEDINSTVO” od 21. oktobra 1921. godine).

Na istoj osnovi i sa nešto užim programom poslovanja — osnovana je u Banjaluci 1922. godine zanatlijska štedionica, isključivo od zanatlija, pod firmom MUSLIMANSKA ZANATSKA ŠTEDIONICA, z. s o. j., u kojoj je članstvo međusobno povezivano s udelima uz petorostruko jemstvo. Predsednik je bio Atif Kadinić.

Muslimanske zanatlije u Visokom pod rukovodstvom Muhameda Latifića osnovale su specijalnu zadrugu pod firmom MUSLIMANSKA TABAČKO-KOŽARSKA ZADRUGA s o. j. Ujedinjeni su oko poslovnog programa, kome je bio cilj da „razvijaju i unapređuju što bolje preradevine svih vrsta koža” („NARODNO JEDINSTVO” od 12. aprila 1922. godine).

U Sarajevu pod rukovodstvom Osmana Sokolovića osnovana je 1922. godine zadruga zanatlija pod firmom MUSLIMANSKA ZANATSKA ŠTEDIONICA, z. s o. j., sa izrazito kreditnim karakterom.

Među Muslimanima zanatlijama svih vrsta u ovom periodu, iako usporenije, dolazi do osnivanja kreditnih zadruga u Banjaluci (1923. godine), u Gornjem Vakufu (1928. godine) i u Tuzli (1929. godine).

Pored pomenutih, među muslimanskim zanatlijama dolazi do osnivanja prve specijalizovane zadruge (1923. godine) pod firmom KOŽARSKO-PRERAĐIVAČKA ZADRUGA s o. j. u PRNJAVORU. Članovi se međusobno povezuju udelima sa jednostrukim jemstvom. U svome poslovnom programu ograničavaju se na to da „zajednički unapređuju ovu radinost” („NARODNO JEDINSTVO” br. 177 od 29. avgusta 1923. godine).

Jednu drugu specijalizovanu zadrugu osnovale su muslimanske zanatlije 1924. godine u Varcar-Vakufu kod Bugojna pod firmom MUTABDŽIJSKA ZADRUGA U VARCAR-VAKUFU s o. j. Temelj zajedničkoj saradnji bila je solidarnost u pogledu udela sa jednostrukim jemstvom članova. Cilj joj je bio da „međusobnim podupiranjem pomaže svoje zadrugare” i da oni što bolje „usavrše mutabdžijski obrt” („NARODNO JEDINSTVO” br. 69 od 24. juna 1924. godine).

U Gornjem Vakufu 1930. godine bila je osnovana MUSLIMANSKA ZANATLIJSKA ZADRUGA, koja docnije menja svoj naziv u „MLINARSKO-MUTABDŽIJSKA ZADRUGA U GORNJEM VAKUFU u. s o. j.”. Njeni članovi su specijalizovani majstori za izradu raznih vrsta kavenih mlinova i drugih predmeta. Zadatak joj je bio da „nabavlja sav potreban materijal za rad udruženih zanatlija i da sve izradevine prodaje. U tu svrhu članovima su se davale akontacije u sirovinama, materijalu i robi pod određenim uslovima. Radi većeg učinka zadruga je za svoje članove nabavljala potrebne zanatske sprave i životne namirnice” („NARODNO JEDINSTVO” br. 27 od 1. aprila 1931. godine).

(O osnovanim zadrugama Muslimana zanatlija između dva rata vidi u Tabeli br. 10.)

ZANATLIJSKE KREDITNE ZADRUGE KOD HRVATA

Zadružna akcija zahvatila je i hrvatske zanatlije. I kod njih se udruženim snagama, putem pribavljanja potrebnih kredita, nastoji da se održi i unapredi zanatlijska radinost. Uobičajene termine „zanat” i „zanatlija” hrvatske zanatlije, pod uticajem iz Hrvatske, zamenjuju terminima „obrt” i „obrtnik”.

Kao kod Srba i Muslimana, tako i kod Hrvata princip zanatlijskih zadruga je Šulce-Deličev sa relativno većim udelima i manjim jemstvom članova.

Prvu zadrugu hrvatske zanatlije u Bosni i Hercegovini osnovala su u Sarajevu 1920. godine pod firmom HRVATSKA OBRTNIČKA ZADRUGA s o. j. u SARAJEVU. Njen osnovni zadatak nije ograničen samo na štednju i primanje uloga već se proširuje i na međusobno podupiranje i pomaganje u privrednim potrebama. Zadruga je, pored ovog, posredovala u nabavci poslova pojedinim članovima, nabavljala za svoje članove obrtne artikle i svojim delovanjem sprečavala lihvarstvo itd. („NARODNO JEDINSTVO” od 2. marta 1921. godine).

U Varešu kod Visokog 1921. godine organizovana je nova specijalizovana KOVAČKA ZADRUGA s. n. j. Svojim programom predviđala je ne samo da širi štedljivost među svojim članovima i nabavlja za njih potrebne sirovine i alat već i da na zajednički račun vrši prodaju i uopšte unapređuje kovačku radinost („NARODNO JEDINSTVO” od 21. marta 1921. godine). Za razliku od ostalih zadruga ove vrste kod hrvatskih zanatlija, kod kovača u Varešu je princip povezivanja na bazi neograničene odgovornosti članova.

Zadružni pokret među hrvatskim zanatlijama prodire u varošice Bosne i Hercegovine i zahvata Travnik, Banjaluku, Livno, Tuzlu, Brčko i Derventu (1921. godine), Varcar-Vakuf, Mostar (1922. godine), Doboju, Gornji Vakuf (1928. godine), Čapljinu, Prnjavor (1929. godine), Sarajevo, Vrance kod Kreševa (1929. godine).

U zadruge se pretežno uključuju zanatlije jedne i više vrsta. U Zadrugi u Sarajevu pretežno su organizovani cipelari. U dobojskoj i prnjavorskoj zadrugi, pored zanatlija, ima članova uključenih sa sela, koji nastoje da se usavrše u određenim zanatlijskim poslovima.

Sve ove zadruge rade samostalno, bez uputstava i bez kontaktiranja sa drugim zadružnim organizacijama slične vrste.

Posle osnovanih nekoliko zanatlijskih zadruga među Hrvatima u varošima Bosne i Hercegovine, pretežno kreditnog karaktera, na inicijativu HRVATSKE NARODNE ZAJEDNICE pristupljeno je organizovanju posebnog saveza koji je imao da objedini i koordinira rad sa zadrugama hrvatskih zanatlija u Bosni i Hercegovini. Kako Savez nije bio u mogućnosti da obezbedi svoj pravni status, ubrzo je, posle svog organizovanja, prestao da deluje.

Među hrvatskim zanatlijama, posle nacionalnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, osnovano je 18 zanatlijskih zadruga. (Vidi Tabelu br. 11.)

TRGOVAČKE KREDITNE ZADRUGE PO VAROŠIMA

Pored zanatlija, sitni trgovci raznih branši po varošima, bez dovoljno sredstava i robnih fondova, nastoje udruženim snagama da, na bazi samopomoći, ožive svoje trgovačke poslove proširujući ih u prvom redu na selo i seljake. Zadruge trgovaca svih konfesija, po formi, sadržini i usvojenom sistemu, u svemu odgovaraju zadrugama po selima.

SRPSKE ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE TRGOVACA

Srpski trgovci, zanatlije i sitni sopstvenici u varošima organizuju nove zadruge kreditnog karaktera. Još pod austrijskom upravom iskustvo im je pokazalo da je, usled pretvaranja ranijih varoških zadruga s ograničenim jemstvom u akcionarska društva, manje-više došlo do slabljenja privrednih veza sa seljacima. Da bi se te veze koliko-toliko pojačale, pribeglo se, iz opravdanih razloga, organizovanju zadruga na principu neograničene odgovornosti. Iako su novim zadrugama sedišta u varošima, svaka od njih, kao u selima, obeležena je srpskom nacionalnom oznakom i klasifikuje se kao „zemljoradnička” mada one nemaju uopšte ili imaju vrlo malo članova sa sela.

Akcija varošana u organizovanju zadruga, istovetnih s onima u selima, imala je dvojak cilj. S jedne strane, neograničenom odgovornošću stvaralo se veće poverenje, jačala i znatno proširivala baza za privlačenje sredstava, pre svega u formi štednih uloga i sl. iz lokalnih izvora. U nedostatku ovih, uvedenim neograničenim jemstvom članova lakše se obezbeđivao kredit koji je bio neophodan trgovcima. S druge strane, povezivanjem sa seljacima poboljšavale su se mogućnosti povoljnijeg snabdevanja poljoprivrednim proizvodima i, što je bitno, putem članstva obezbeđivao se bolji i brži plasman zanatskih izradevina i potrošačkih artikala industrijskog porekla.

Prva zadruga kod varoških trgovaca Srba na ovom principu osnovana je u Bosanskoj Gradiški 1920. godine pod firmom SRPSKA ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA, U. S. N. J. Pod istim ovakvim firmama dalje njihovo organizovanje usledilo je u Bileći 1920, zatim u Sanskom Mostu — 1922. godine, Čapljini, Maglaju i Žepču — 1923. godine, Varešu — 1928, u Konjicu — 1931. godine itd. (Vidi Tabelu br. 12).

HRVATSKE SELJAČKE ZADRUGE TRGOVACA

Uporedo sa Srbima, i Hrvati — sitni sopstvenici, mali trgovci i zanatlije po varošima — organizuju zadruge isključivo kreditnog karaktera. I njihovim privrednim interesima nametala se potreba čvršćeg povezivanja sa seoskim stanovništvom. U firme novih zadruga ove vrste po varošima oni stavljaju svoje nacionalne oznake i, kao i Srbi, hrvatski trgovci ih obeležavaju kao „seljačke”, iako mahom bez članova seljaka.

Prva zadruga sa neograničenom odgovornošću ove vrste među trgovcima Hrvatima u varošima Bosne i Hercegovine osnovana je pod firmom HRVATSKA SELJAČKA ZADRUGA s. n. j. u Čapljini 1921. godine. Osnovni joj je bio zadatak prikupljanje sredstava u različitim

formama štednje da bi šire moglo da se vrši sopstveno kreditiranje.

Zadruga hrvatskih trgovaca, izuzev mostarsku, osnivaju se na bazi neograničene odgovornosti svojih članova. Sve imaju istovetan program poslovanja.

Posle čapljinske seljačke Zadruga, osnovana je 1921. godine takva Zadruga u Bosanskoj Gradiški, zatim u Žepču i Kotor-Varošu — 1925. godine, u Mostaru — 1926. godine, u Banjaluci — 1927. godine, u Bosanskom Šamcu — 1931. godine, Stocu — 1933. godine itd. (Vidi Tabelu broj 13).

MUSLIMANSKE ZADRUGE TRGOVACA

Po ugledu na Srbe i Hrvate, udruženi muslimanski trgovci, sitni sopstvenici i zanatlije u varošima pribegavaju takođe organizovanju zemljoradničkih zadruga. I ove su, po svojim programima, kreditnog karaktera, sa članovima iz varošica i sela. Povezivanje među članovima je na bazi neograničene odgovornosti. Kao i u slučaju seoskih zadruga, varoški trgovci u firme unose jugoslovenske, muslimanske, nacionalne oznake obeležavajući ih „težačkim”, „seljačkim” i „zemljoradničkim”, a neke su bez ikakvih nacionalnih oznaka.

Prva zadruga sa neograničenom odgovornošću kod varoških Muslimana osnovana je pod firmom PRVA ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA, u. s. n. j., u Ljubuškom 1921. godine. Pravila su uzeta od Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga. U firmi nema nacionalne oznake. Pored trgovaca i zanatlija, u članstvu je bilo i seljaka. Predsednik je bio Mehmed Krehić, poslovođa — Hilmića Sadiković.

Posle ove, varoški Muslimani osnovali su drugu istu ovakvu zadrugu u Jablanici 1921. godine pod firmom ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA U JABLANICI NA NERETVI, z. s. n. j., bez nacionalne oznake, zatim u Bosanskoj Krupi — 1921. godine, pod firmom JUGOSLAVENSKA ZADRUGA ZA ZAJMOVE I ŠTEDNJU s. n. j.

Na istom principu pokret udruživanja varoških trgovaca Muslimana u malim vremenskim razmacima počeo je da se širi po drugim mestima Bosne i Hercegovine, najpre u Bijeljini, Jajcu i Bihaću — 1922. godine, u Varcar-Vakufu — 1923, u Gornjoj Tuzli i Nevesinju — 1924. godine, u Rogatici — 1925. godine itd.

Nije ostalo poznato u koliko su meri, u srpskim, muslimanskim i hrvatskim zadrugama ove vrste po varošima, bili zastupljeni seljaci u odnosu prema članovima trgovcima, zanatlijama i drugima. Ipak neograničeno jemstvo, pored privrednih motiva, iskorišćivano je kao pogodan most saradnje između varoškog i seoskog stanovništva Bosne i Hercegovine (Vidi Tabelu br. 14).

NABAVNO-PRODAJNE ZADRUGE TRGOVACA

Uporedo sa zadrugama po selima, među trgovcima u varošima otpočelo je osnivanje nabavljачkih i prodavačkih zadruga različitih naziva. Njihov poslovni princip unekoliko je odstupao od onog koji se u praksi zastupao u seoskim zadrugama. Mada se nabavka organizuje na zajed-

ničkoj osnovi, i najčešće od industrije ili od trgovaca na veliko (grosista), prodaja se obavlja ne samo članovima već i drugim potrošačima. Iz viška prihoda minimalno se unosi u rezervni fond, a u fond za podjelu ne izdvaja se ništa, i iz tog osnova članovima, na kraju poslovne godine, ne vraća se nikakva razlika. Sredstva iz udela iskorišćavaju se u obrtne svrhe. Prilikom njihovog ukamaćivanja nema uobičajenog ograničenja — do visine eskontne stope Narodne banke — kao što je to slučaj u seoskim nabavno-prodajnim zadrugama.

Prva nabavno-prodajna zadruga u varoši Bosne i Hercegovine osnovana je u Bijeljini pod firmom ZANATSKA ZEMLJORADNIČKA NABAVLJAČKO-PRODAJNA I KREDITNA ZADRUGA s o. j. (osnovana 11. 6. 1921. g.). Zadatak joj je bio da „nabavlja za svoje zadrugare sve vrste sirovina i sredstava za proizvodnju i potrošnju“, zatim „sprave radi pojedinačne ili zajedničke prerade ili upotrebe i da sve izrađene predmete zajednički prodaje“ („NARODNO JEDINSTVO“ od 11. 6. 1921. godine).

Druga zadruga nabavno-prodajnog karaktera iz reda varoških trgovaca osnovana je pod firmom OKRUŽNI POTROŠAČKI SAVEZ ZA HERCEGOVINU, z. s o. j., u Mostaru 1921. godine. Organizovanje su izvršili mostarski trgovci, uz pomoć vlasti, 25. septembra 1920. godine, na bazi članskih udela po 100 kruna uz dvostruko jemstvo. Iako je firmu unet naziv „savez“, u članstvo su stupali isključivo individualni članovi (bilo je uključeno 3.649 članova iz nekoliko ranijih srezova mostarskog okruga). Ostavljena je mogućnost da se i postojeće zadruge uključuju, ali je došlo do otpora, naročito srpskih zemljoradničkih zadruga, stoga što nisu smatrale opravdanim da trgovci — posrednici vrše snabdevanje kad to mogu i one same pod istim uslovima. Privredni zadatak „Saveza“, odnosno Zadruga, bio je „nabavljanje za svoje članove životnih namirnica i ostalih potreba dobre kakvoće uz što povoljniju cijenu“ („NARODNO JEDINSTVO“ br. 24 od 24. 12. 1921. godine). S obzirom na individualni sastav članstva, na određene odnose međusobnog povezivanja i zahvaćeno poslovno područje, „Savez“ je imao attribute nabavno-prodajne zadruge prvog stepena. Usled razbijenosti članova na širem području, nedovoljne opremljenosti, slabe snabdevenosti itd. nije dugo poslovao.

U Kotor-Varošu 1922. godine osnovana je pod firmom ZEMLJORADNIČKA POTROŠAČKA I NABAVLJAČKA ZADRUGA s o. j. druga varoška zadruga nabavno-prodajnog karaktera. Članovi su se međusobno povezivali udelima, dok je odgovornost za obaveze Zadruga bila dvadesetostruka („NARODNO JEDINSTVO“ br. 24 i 25 od 6. i 7. 2. 1923. godine). Predmet poslovanja kao i obrazac Pravila, istovetan je s Pravilima Nabavno-prodajne zadruge iz Bijeljine.

Na razvitak nabavno-prodajnih zadruga po varošima Bosne i Hercegovine uticalo je i Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo iz Zagreba.¹⁷⁴ Najpre je osnovano u Banjaluci — u Gornjem Šeheru 11. 5. 1923.

¹⁷⁴ Gospodarska društva sa svima atributima opštih zadruga poseban su pravac zadružnog pokreta u Bosni i Hercegovini. Potiču iz Hrvatske, od najstarijeg udruženja, koje je pokrenuto 1841. godine. Za razliku od seljačkih zadruga, čiji su članovi isključivo Hrvati, upravni organi društava u zadruge ove vrste uključuju i Srbe (zbog prilika u Hrvatskoj, prim. N. I.) s težnjom da se radom čvršće povezuju. U Hrvatskoj gospodarska društva kao zadruge razvijala su se slobodno, bez naslanjanja na vlast. Takvim metodom delo-

godine pod firmom GOSPODARSKO DRUŠTVO KAO ZADRUGA SA NASTANJENJEM u Banjaluci, a docnije, 30. 3. 1927. godine, u MOSTARU pod firmom GOSPODARSKO DRUŠTVO KAO ZADRUGA s o. j.

U oblasti nabavke i prodaje zadruga ove vrste imale su širok poslovni program. Za svoje članove „nabavljale su na veliko i prodavale na malo: brašno, žito i druge prehrambene proizvode, zatim odeću, obuću, sve potrebe za poljoprivrednu proizvodnju, poljoprivredne mašine, alat, vino i druga žestoka pića i uopšte sve proizvode iz zemljoradnje, industrije i obrta. U svojim skladištima držale su tehnički nameštaj potreban članovima 'za opravke, za preradu, za izradu raznih predmeta i t. sl.' („NARODNO JEDINSTVO” br. 76 od 16. 7. 1927. god.). U težnji da se proširi poslovanje mostarsko Gospodarsko društvo 24. 3. 1934. godine reorganizovalo se i nastavilo svoj rad pod firmom SREDIŠNJA GOSPODARSKA ZADRUGA s o. j. u Mostaru („NARODNO JEDINSTVO” br. 28 od 7. 4. 1934. g).

Kod zadruga ovoga pravca, ova posluje jednako kao i ostale zadruga po varošima. Nabavka je zajednička, prodaja se vrši i nečlanovima, a iz ostvarenog viška prihoda nad rashodima ne izdvaja se ništa u fond za podelu pa članovi nisu stimulisani delom ristorna.

Znatno uži program imale su nabavljačko-potrošačke zadruga „Napredak” — u Travniku, Sarajevu i dr. Pravilima su predviđale „nabavku, preradu i proizvodnju životnih namirnica i svih predmeta za domaćinstva članova učlanjenih u zadružne saveze” („NARODNO JEDINSTVO” br. 78 od 29. septembra 1934. godine). Pored zajedničke nabavke i prerade životnih namirnica, vršenih iz slobodnih izvora, prodaja je praktično proširena na sve potrošače, čime je, uz nepriznavanje ristorna, odstupano od osnovnih rodždeljski principa u poslovanju.

Udruživanje trgovaca nije se ograničavalo na zajedničku nabavku industrijskih artikala od grosista. Bilo ih je koji su na zadružnoj osnovi saradivali neposredno s poljoprivrednim proizvođačima. SRESKA NABAVLJAČKA ZEMLJORADNIČKA PROIZVOĐAČKA ZADRUGA s o. j. u Sarajevu, osnovana 1934. godine na bazi udela od 120 dinara i dvostrukog jemstva, otkupljivala je od svojih zadrugara zemljoradničke proizvode i preradevine. Vršila je prodaju preuzetih proizvoda za račun članova-proizvođača, učestvovala i posredovala u kupovini, prodaji i preprodaji svih proizvoda. Uvozila je razne proizvode za potrebe svojih članova i izvozila proizvode koje su prodavali zadrugari. U cilju učvršćenja odnosa sa članovima-poljoprivrednim proizvođačima na podlozi robe izdavan im je zajam (lombardni), a u proizvodima potrebnim članovima izdavani su robni zajmovi na revers, menicu uz garanciju i sl. koju bi primio Upravni odbor Zadruga itd. Pored ovih poslova, Zadruga je, po svom programu, predviđala unapređivanje zanatstva i kućne industrije, primanje uloga na štednju od zadrugara i nezadrugara itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 80 od 6. 10. 1934. godine).

Uži program od ovoga imali su trgovci udruženi 1935. godine u ZEMLJORADNIČKU PROIZVOĐAČKU ZADRUGU s o. j. u TUZLI. Pri-

vanja prodrli su i u Bosnu i Hercegovinu. (M. Vukmir: Zadružni pokret u Hrvatskoj i Slavoniji; Zagreb; „NOVA EVROPA” knj. IX, br. 9 i 10 od 21. marta 1924. godine; strana 286. i 287).

vredni im je bio cilj da na „temelju uzajamnosti unapređuju gospodarenje, vjeresiju i privredu svojih članova”. Sem ovog, Zadruga za svoje članove „nabavljala je sve gospodarske i kućne potrebe” i nastojala da „unovčuje njihove proizvode” („NARODNO JEDINSTVO” br. 74 od 12. 9. 1936. god.).

Vlasnici motornih vozila, putem svoje NABAVLJAČKE ZADRUGE VLASNIKA MOTORNIH VOZILA s o. j. u SARAJEVU (osnovale 1936. godine), za svoje članove nabavljali su neposredno od producenata i uvoznika na veliko benzin, ulje, gume, sprave, sastavne delove automobila i dr. Otvarali su svoje prodavnice, podizali garaže i podizali pumpe za prodaju benzina i ostale robe svojim članovima po povoljnijim cenama („NARODNO JEDINSTVO” br. 90 od 7. 11. 1936. god.).

Sarajevski trgovci 1929. godine imali su posebnu ZADRUGU ZA FINANSIRANJE POTROŠNJE s o. j. u SARAJEVU. Njeni članovi su bili klasirani u dve vrste: članove-trgovce i članove-potrošače. Za članove-trgovce udeo je iznosio 1.000 dinara. Polovina se uplaćivala odmah prilikom upisa. Za članove-potrošače udeo je iznosio 500 dinara; uplaćivao se sukcesivno u 50 nedeljnih rata. Udruženi trgovci, po programu, imali su za cilj da „doprinesu olakšanju potrošnje robe i snabdevanju članova životnim potrebštinama” („NARODNO JEDINSTVO” br. 61 od 21. 5. 1929. godine).

Članovima-trgovcima posredstvom Zadruga bilo je omogućeno da, uz jemstvo Zadruga, plasiraju svoju robu članovima-potrošačima. S druge strane, članovima-potrošačima bilo je omogućeno da se putem Zadruga kod članova-trgovaca jevtinije snabdevaju potrebnom robom u okviru odobrenog im kredita. U cilju preuzimanja robe članovi su dobijali „doznake” u određenom iznosu koji glasi na članove-trgovce. Ovi bi naplaćivali protuvrednost izdate robe prezentovanjem „doznaka” primljenih od potrošača. Pored ovih poslova, Zadruga je primala uloge na štednju, eskontovala menice kojima su pokriveni krediti članovima-potrošačima, pribavljala zajmove u cilju isplate robe trgovcima i t. sl.

Na jednostavnijoj osnovi udruženi trgovci, na bazi udela po 500 dinara i trostrukog jemstva članova, osnovali su PROIZVOĐAČKU I NABAVLJAČKU ZADRUGU TRGOVACA DETALJISTA ŠPECERAJSKO-BAKALSKE STRUKE s o. j. u SARAJEVU (osnovana 1940. g.). Zadrugom formom koriste se da bi putem zajedničkih nabavki obezbedili lakše i jevtinije snabdevanje svim artiklima i, organizaciono povezani, ostvarivali veći promet i bolju zaradu („NARODNO JEDINSTVO” br. 96 od 30. 11. 1940.).

Sarajevski apotekari 1934. godine osnovali su u Sarajevu APOTEKARSKU NABAVLJAČKU ZADRUGU s o. j. na bazi udela sa petostrukim jemstvom. U članstvu su bili samo magistri farmacije. Zadatak joj je bio „nabavljanje apotekarske i sanitetske robe na veliko za svoje članove” („NARODNO JEDINSTVO” br. 65 od 15. 8. 1934. godine).

Nabavka i prodaja na zadrugnoj osnovi našla je primenu i u prosvetnoj delatnosti. U Sarajevu je 1935. godine iz redova državnih i drugih službenika osnovana ZADRUŽNA KNJIŽARA „POGLED” s o. j. na bazi udela članova po 100 dinara uz trostruko jemstvo. Zadatak ove posebne Zadruga bio je da „zadrugare i članove učlanjenih udruženja snabdeva predmetima knjižarskog posla, da otvara zadrugne čitaonice, da upućuje

dake i dačke roditelje u izboru i nabavci knjiga i stara se o podizanju kulturnog nivoa službenika i članova njihovih porodica. U istom pravcu radila je i sa nečlanovima. Sem ovoga ustupala je robu zadrugarima za gotovo i na poček uz pismenu ličnu obavezu člana i pismenog jemstva dvojice zadrugara ili na osnovu dobrovoljno stavljene zabrane na svoje prinadležnosti" („NARODNO JEDINSTVO" br. 16 od 27. 2. 1935. godine).

Sličan zadatak, u drugom pravcu, imala je PROSVJETNO-ŠKOLSKA ZADRUGA ĐAČKIH RODITELJA I ĐAKA „ZAJEDNICA", u. s. o. j., u SARAJEVU (osnovana 21. 9. 1935). Od svojih zadrugara, u smislu Pravila, primala je uloge na štednju i izdavala pozajmice u prosvetno-školske svrhe. Za potrebe svojih članova, njihove dece ili štićenika predviđala je otvaranje biblioteke u cilju pozajmljivanja knjiga na čitanje. Nabavljala je članovima ili im pozajmljivala školske knjige, pribor i ostale dačke potrebe za školu. Za potrebe svojih članova otvarala je srednjoškolske korepetitorije, poluinternate i internate koje su vodili kvalifikovani nastavnici; otvarala privremene ili stalne naučne tečajeve, dnevne ili večernje; svojim članovima pružala mogućnost obrazovanja putem dopisnih tečajeva, popularnih predavanja, s mogućnošću otvaranja filijala narodnog univerziteta u većim varošima („NARODNO JEDINSTVO" br. 28 od 4. 4. 1936. godine).

Zadružna akcija sitnih i srednjih trgovaca u oblasti nabavke i prodaje razvijala se na različitim osnovama po varošima Bosne i Hercegovine. Posle Bijeljine 1922. i Banjaluke 1923. godine nastavljeno je osnivanje: u Foči — 1932. godine, u Kotor-Varošu — 1922, u Sarajevu — 1935. godine, u Tuzli — 1935, u Livnu — 1934. godine, u Zavidoviću — 1931. godine, u Mostaru — 1928. godine, u Sarajevu — 1934, zatim 1940. i 1941. godine, u Jajcu — 1937. godine, u Glamoču — 1937. godine itd. U organizovanju zadruga nije bilo ograničavanja samo na članove iz reda trgovaca jedne, već je uzimano u obzir više branši. Po prirodi poslova, organizaciono povezivanje vršeno je mestimično sa zanatlijama, poljoprivrednim proizvođačima, trgovcima iz jednog i više mesta itd.

Pored trgovaca i zanatlija u varošima, nabavno-prodajne zadruge organizuju kafedžije, apotekari, poslastičari, proizvođači soda-vode i predaivači šećera, krojači i krojačice ženskog rublja, odela itd.

Najveći broj nabavno-prodajnih zadruga trgovaca po varošima koristi se zadružnom formom iz fiskalnih razloga, nezavisno od klasičnih principa po kojima se deluje po selima. Neke od njih organizaciono se uključuju u Zadružnu svezu u Zagrebu, u Zvezu gospodarskih zadruga u Ljubljani, u Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika u Beogradu itd., dok se većina njih ne uključuje ni u jedan zadružni savez, već deluje samostalno: (Vidi i Tabelu br. 15).

NABAVNO-PRODAJNE ZADRUGE ZANATLIJA

Kao i među trgovcima, razvojni proces udruživanja raznovrstan je i među zanatlijama. Kreditna zadruka, prihvaćena ranije kao jedina forma da se zanat održi i zanatlija zaštiti od konkurencije industrijskih proizvoda, proširuje se prilivom novih članova i predmetom poslovanja.

Pored ranijih, u novim uslovima po varošima organizuju se zanatlijske kreditne zadruge sa raznovrsnijim programima rada.

U ovom periodu najpre je osnovana 1925. godine OPĆA ZANATLIJSKA KREDITNA ZADRUGA s o. j. u Sarajevu, koja za svoje poslovno područje uzima celu Bosnu i Hercegovinu. Članski udeli podeljeni su na redna kola i za člana iz prvog kola jedan udeo iznosi 500 dinara, dok iz drugog, dopunskog — 180 dinara. Pored sredstava iz štednih uloga, udeli se upotrebljavaju za početna obrtna sredstva.

U ZANATSKOJ ZADRUZI s o. j. u Banjaluci (osnovanoj 1925. g.), pored udela koji je iznosio 100 dinara, svaki član nedeljno uplaćivao je po 5 dinara u korist svog poslovnog udela, tako da je jednostruko jemstvo za obaveze Zadruga povećavano do visine uplaćenog udela.

Organizaciono povezivanje udruženih zanatlija u ZANATLIJSKOJ ZADRUZI U SREBRENICI (osnovanoj 1927. godine) bilo je na bazi neograničene odgovornosti. Rad je bio ograničen na kreditiranje članova za nabavku sirovina i materijala potrebnog u sopstvenim radionicama.

Udruživanje zanatlija u kreditne zadruge nastavljeno je osnivanjem ZANATLIJSKE ZADRUGE s o. j. u Derventi (osnovane 1928. g.) u čijem je članstvu, pored Muslimana, bilo i Srba zanatlija. I jedni i drugi, mada u uskim okvirima rada, ravnopravno su bili zastupljeni u organima upravljanja.

Posle ovih, osniva se ZANATSKA KREDITNA ZADRUGA s o. j. u Tuzli (osnovana 1930. g.), zatim ZANATSKA KREDITNA ZADRUGA ZA ŠTEDNJU I ZAJMOVE s o. j. u Bijeljini (osnovana 1930. g.) itd.

Dobijeni zajmovi najčešće se upotrebljavaju za navaku sirovina i materijala potrebnog za individualne zanatlijske radionice. Međutim i u redovima zanatlija postupno je veća zainteresovanost za proširivanje Zadruga. Umesto pojedinačnog snabdevanja, Zadruga služi za zadovoljavanje potreba svih članova, najpre u jednoj a zatim i u više vrsta sirovina i materijala. Ostvarivanje povoljnijih cena sirovinama i materijalu orijentiše zanatlije na organizovanje posebnih zadruga sa zadatkom zajedničkog snabdevanja i zajedničke prodaje zanatskih izrađevina.

Prva zadruga ove vrste među zanatlijama osnovana je 1923. godine u Sarajevu pod firmom PROIZVOĐAČKA ZADRUGA KOVINARA ZA BOSNU I HERCEGOVINU s o. j. Cilj joj je bio „da u svoje ime i na svoj račun, kao i na račun pojedinih članova prima sve poslove koji spadaju u kovinsku struku”. U tu svrhu pribavlja sav potreban materijal za izvršavanje primljenih porudžbina za svoj račun i za račun svojih članova. Pored spomenutog, „nabavljala je nove i popravljala stare strojeve potrebne zadrugi i svojim članovima” i za vlastiti račun „vršila je prodaju svojih preradevina”. Po potrebi vršila je posredovanje u prodaji preradevina svojih članova itd. Novčane uštede na ulog primala je od članova i nečlanova, ali je preduzimanjem ovih i ostalih poslova radila „na unapređenju interesa svojih članova”.

Sarajevski stolari osnovali su 1924. godine prvu zadrugu ove vrste pod firmom „LIGNUM”, drvarska industrija, zadruga s o. j., u Sarajevu. Po programu kupovano je na zajednički račun drvo i, po porudžbinama, vršena njegova prerada u predmete potrebne za poljsku privredu (košnice za pčelarnike i dr.). Organizovani stolari posredstvom Zadruga nastojali su da izrađevinama ovih i drugih vrsta suzbiju izvoz neprerađenog drveta

kao sirovine i na taj način doprinesu većoj angažovanosti domaćih fabrika i radionica za preradu raspoloživog drveta („NARODNO JEDINSTVO” br. 48 od 1. 5. 1924. godine).

Banjalučki stolari udruženi u STOLARSKOJ ZANATSKOJ ZADRUGU „SLOGA” s o. j. (osnovanoj 1930. g.) zajednički nabavljaju alat, pribor, mašine, materijal i sirovine potrebne za izvođenje raznih stolarskih poslova. Preuzete poslove Zadruga je raspoređivala članovima majstorima za samostalnu izradu za račun Zadruga kao celine („NARODNO JEDINSTVO” br. 38 od 7. 5. 1932. godine).

Specijalne stolarske zanatlije osnovale su u Konjici „NERETVU”, PRODUKTIVNU ZADRUGU s o. j. (1934. godine), sa zadatkom da za Zadrugu i njene članove nabavlja alat, pribor, mašine, materijal i sve vrste sirovina potrebnih za izvođenje poslova drvorezbarsko-stolarskog zanata. Od članova preuzimala je i sama izrađivala sve drvorezbarsko-stolarske predmete i po porudžbinama isporučivala kupcima („NARODNO JEDINSTVO” br. 18 od 6. 10. 1934. g.).

Soboslikari i ličioci udruženim snagama i sredstvima 1924. godine osnovali su SOBOSLIKARSKO-LIČILARSKU ZADRUGU s o. j. u SARAJEVU. Ovi specijalni majstori posredstvom Zadruga nastoje da „skupnim poslovanjem unaprede gospodarsko stanje svojih članova”. Taj zadatak imali su da ostvaruju „zajedničkim nabavkama potrebnog alata i materijala uz što povoljniju cenu” i da „zajednički prodaju svoje proizvode”. Od ostalih poslova, radili su na primanju uloga na štednju i na stručnom osposobljavanju soboslikarskog podmlatka („NARODNO JEDINSTVO” br. 121 od 6. 11. 1924. godine).

U redovima krojača takođe je bilo udruživanja njihovih stručnih snaga i sredstava na zadrugnoj osnovi. Prvu zadrugu osnovali su u Sarajevu pod firmom BOSANSKO-HERCEGOVAČKA ZADRUGA s o. j. (osnovana 1927. godine). Udruženi, imali su na zajedničkoj osnovi da kupuju sirovine, vrše izradu po porudžbinama, organizuju zajedničku prodaju muškog, ženskog i dečjeg rublja i konfekcije. Svojom akcijom nastojali su da „spriječe dovoz strane robe i uposle što više domaće radne snage” („NARODNO JEDINSTVO” br. 4 od 12. 1. 1928. godine).

Sličan zadatak imali su krojači u posebno organizovanoj KROJAČKOJ ZADRUZI „MODNI FAZON” s o. j. u Sarajevu (osnovanoj 1930. godine). Pored zajedničke nabavke štofova i drugih sirovina i materijala, udruženi krojači-majstori zajednički izrađuju mušku, žensku i dečju konfekciju, vojnička odela, odela po meri, muško, žensko i dečje rublje i dr. („NARODNO JEDINSTVO” br. 76 od 13. 8. 1930. godine).

Specijalne zanatlije udružene u „JUGOZEFIR”, ZADRUGU s o. j. U SARAJEVU (osnovanu 1933. godine), imali su organizovanu ne samo zajedničku nabavku sirovina i materijala već i izradu raznovrsne trikotaže, kapa i konfekcije. Prodaja izrađenih gotovih proizvoda vršena je takođe za zajednički račun („NARODNO JEDINSTVO” br. 52 od 1. 7. 1933. godine).

U „ZVIJEZDI”, INDUSTRIJI GALANTERIJSKIH I TEHNIČKIH PROIZVODA, ZADRUZI s o. j. u SARAJEVU (osnovanoj 1933. g.), zanatski majstori organizovali su nabavku, proizvodnju i prodaju svakovrsne galanterijske i tehničke robe. Za razliku od drugih zadruga, u ovoj su se

članovi međusobno povezivali na bazi udela po 1.000 dinara uz ograničeno jemstvo. Za rad su nabavljali sve vrste tehničkih potreba u sirovom i, delimično, u prerađenom stanju.

Pekari, prvi u Banjaluci, organizovali su zadrugu pod firmom ZADRUGA PEKARSKIH OBRTNIKA „NAPREDAK” s o. j. u Banjaluci (osnovana 1932. g.). Sem nabavke alata, pribora, mašina, materijala i sirovina potrebnih za preradu brašna, vršili su preradu i prodaju mlečnih i poslastičarskih proizvoda i drugih životnih namirnica („NARODNO JEDINSTVO” br. 81 od 5. 10. 1932. godine).

Sličan privredni program imala je PEKARSKA NABAVLJAČKA ZADRUGA s o. j. u Sarajevu (osnovana 1933. godine).

Od svih zanatlija u ovom periodu obučarski majstori bili su relativno najzainteresovaniji za rad na zadružnoj osnovi. U PRVOJ OBUČARSKOJ PRODUKTIVNOJ ZADRUZI s o. j. u Banjaluci (osnovanoj 1932. godine) članovi se ne ograničavaju na to da zajednički nabavljaju sirovine i materijal potreban obučarskoj struci, već teže da izrađuju razne vrste muških i ženskih cipela. Posle preuzimanja proizvoda iz radionica vršena je zajednička prodaja kupcima. Za svaki proizvod označavan je majstor koji je izradio obuću, pa se tim putem stimulatивно uticalo na kvalitet proizvoda i cenu za majstorov uloženi trud.

I fočanski obučari, udruženi u OBUČARSKU NABAVLJAČKU ZADRUGU s o. j. (osnovanu 1933. god.), imali su organizovanu ne samo nabavku sredstava potrebnih za obučarsku proizvodnju već su od članova preuzimali proizvode koje su sami majstori sa pomoćnicima obrađivali, grupisali ih po vrstama i kvalitetu i starali se o njihovoj prodaji („NARODNO JEDINSTVO” br. 79 od 4. 10. 1933. god.).

Cipelarski majstori, udruženi u CIPELARSKU ZADRUGU s o. j. u Sarajevu (osnovanu 1933. g.), imali su širi program poslovanja. Sem zajedničkih nabavki sirovina i materijala uz povoljniju cenu, izrade solidnih jevtinih cipela i drugih vrsta izradevina itd., svojim članovima oni su pomagali u otvaranju zadružnih radnji i na taj način postepeno zapošljavali svoje članove osiguravajući im primerne zarade i stalnu egzistenciju. Saradnjom na zadružnoj osnovi, programom se predviđalo zbrinjavanje članova u starosti, nemoći i, u slučaju smrti člana Zadruge, zbrinjavanje njegove porodice („NARODNO JEDINSTVO” br. 100 od 16. 12. 1933. godine).

Uži poslovni program bio je kod obučarskih majstora udruženih u LIVANJSKU CIPELARSKU NABAVLJAČKU I PRODAJNU ZADRUGU s o. j. u Livnu (osnovanu 1934. g.). Zajednički rad, na bazi udela od 200 dinara i ograničenog jemstva, bio je ograničen na „uzajamno unapređenje vjeresije, nabavku potrebnih sirovina, alata i sl. za obavljanje zanata za gotovo, na kredit i buđenje svijesti za štednju” („NARODNO JEDINSTVO” br. 33 od 25. 4. 1934. godine).

U SARAJEVSKOJ RADIONICI PAPIRNATIH VREĆICA Abdurahman Mešić, ZADRUGA s o. j., višena je „izrada i prodaja papirnatih vrećica i ostalih srodnih artikala”. Pod ovom firmom članovi su se povezivali udelima po 100 dinara uz jednostruko jemstvo („NARODNO JEDINSTVO” br. 62 od 4. 8. 1937. godine).

(Vidi Tabelu br. 16).

„NAPRETKOVE” ZADRUGE

1923. godine na inicijativu Kulturnog društva „NAPREDAK”, pristupljeno je osnivanju „Napretkovih” zadruga, u koje se, sem zanatlija, uključuju i drugi društveni slojevi. Njihov privredni program široko je postavljen. Pored prikupljanja novčanih sredstava na stalnu štednju i u drugim vidovima, životno i elementarno osiguranje postaje osnovni kolosek njihove privredne aktivnosti. Akciju uključivanja članova i prikupljanja sredstava vode posebno organizovana povereništva. Stoga članstvo prevazilazi uobičajeno područje mesne organizacije.

Prva zadruga ovoga pravca osnovana je 1923. godine pod firmom NAPRETKOVA ZADRUGA ZA OSIGURANJE, ŠTEDNJU I PRIVREDU s o. j. u Sarajevu. (U njenom Upravnom odboru bio je Musliman prof. Hakija Hadžić, prim. N. I.). Zadatak Zadruga bio je da „zadugarima i zadružnim pripadnicima osigura potrebna materijalna sredstva za sve životne i finansijske neprilike koje člana mogu da snađu i da unaprijedi njihovo gospodarstvo”. Program je imao da se ostvaruje: „1) osiguranjem — za slučaj nesposobnosti za rad, za odgoj neopskrbijene siročadi, usavršavanjem naobrazbe, specijalizovanjem u obrtima (stipendija) od početnog poslovanja pa dalje u svim zvanjima (kapital), za slučaj nabavke miraza, za slučaj smrti i sl. 2) pružanjem mogućnosti svojim zadrugarima i zadrugarskim pripadnicima što unosnijeg ulaganja njihovih prištednji u zadružnu štedionicu i 3) pribavljanjem životnih potreba uz što povoljniju cijenu” („NARODNO JEDINSTVO” br. 234 od 20. novembra 1923. godine).

Bilo je zadruga i sa drukčijim programom poslovanja. Potrošačka zadruga „NAPREDAK” u Sarajevu (1934. godine) orijentisana je na „zajedničke nabavke životnih namirnica, na preradu i proizvodnju životnih namirnica, određenih predmeta i svih potrepština za kućanstvo svojih članova” („NARODNO JEDINSTVO” br. 18 od 3. marta 1934. godine).

Ranija povereništva, putem kojih je vršen upis članova za bilo koji od predviđenih poslova, docnije su pretvorena u samostalne zadruga mešovitog karaktera, od kojih neke ne regulišu svoj pravni status.

Savez Napretkovih zadruga za osiguranje, štednju i privredu iz Zagreba 1938. godine preneo je svoje poslovno sedište u Sarajevo. Prelaskom u Sarajevo preuzima poslovanje ranije osnovane sarajevske Napretkove zadruga istog programa, proširujući dalje svoju aktivnost na celu Jugoslaviju.

Malobrojne zadruga ovoga pravca (vidi Tabelu br. 17), po izmeni zakonskih propisa 1937. godine, sa članicama Saveza hrvatskih privrednih zadruga iz Zagreba, ulažu napore da, koristeći se poreskim olakšicama, zadrže status revizijske ustanove, uključujući ih u svoje članstvo. Međutim uključene zadruga izvan područja BiH sa radom ostalih zadruga ove vrste, sem učlanjivanja po nuždi, nisu imale nikakve veze.

ZADRUGE SRBA PRIVREDNIKA

Na inicijativu Društva „PRIVREDNIK” iz Beograda,¹⁷⁵ a uz pomoć njegovih starijih pitomaca u varošima Bosne i Hercegovine, među „PRI-

¹⁷⁵ Društvo „PRIVREDNIK” osnovano je 23. septembra 1897. godine u Zagrebu s ciljem „da sprema i osposobljava vredne mlade ljude za rad, da im

VREDNIKOVOM" i ostalom privrednom omladinom došlo je do osnivanja posebnih zadruga poznatih pod imenom ZADRUGE SRBA PRIVREDNIKA.

Predmet poslovanja ovih zadruga bio je pretežno, ako ne i isključivo, kreditnog karaktera. Članovi su bili zaposlena omladina iz raznih trgovinskih industrijskih i zanatlijskih radnji. Povezivali su se na bazi članskih udela i stalne štednje, koja se raspoređivala u petogodišnja kola. Ulaganjem mesečnih iznosa, čiju je visinu nosilac štednje slobodno određivao, pribavljana su novčana sredstva koja su upotrebljavana za sopstveno kreditiranje članova. Dok je štednja uključenih članova bila permanentna, pored slabijih, kreditirani su naročito oni članovi koji su, po strukovnom osposobljavanju, putem kredita pribavljali početni kapital da bi mogli da vode samostalno poslovanje u zanatu, trgovini i proizvodnji.

Medusobni odnos članova zadruga ovoga pravca zasnivan je na malim udelima s ograničenim jemstvom (Šulce-Deličev sistem varoških zadruga.) Međutim, pored udela, svake godine uvodilo se posebno kolo štednje tako da je ulaganje teklo srazmerno materijalnim mogućnostima svakog člana.

Prva zadruga ovoga pravca na području Bosne i Hercegovine osnovana je 1930. godine u Sarajevu uz neposrednu pomoć i saradnju Marka Markovića. Pored štednje i kreditiranja, zadatak joj je bio „da zadružnim putem nabavlja sirovine svojim zadrugarima, vrši za račun zadrugara nabavku robe da zajednički prerađuje sirovine i prodaje izradevine kao i da vrši sve one privredne poslove kojima se bave njeni zadrugari a za njihov račun" („NARODNO JEDINSTVO" br. 99 od 29. oktobra 1930. godine).

Sa istim programom docnije osnovane su zadruge Srba privrednika u Mostaru (patron je bio Čedo Milić), u Doboju (Stevo Mitrović), u Zvorniku (Nikola Popović), u Prijedoru (Dušan Kovačević) itd. (vidi Tabelu br. 18).

ZADRUGE JEVREJA

I kod Jevreja, privredno najaktivnijih, bilo je organizovanih zadruga. Mada su programski polazile od štednje i kreditiranja, njihovo poslovanje bilo je sve raznovrsnije i, ne napuštajući osnovnu, zahvatalo je niz drugih važnih delatnosti.

Povezivanje članova vršeno je uz pomoć udela s ograničenim jemstvom. U svakoj godini vršeno je uključivanje članova otvaranjem novog kola udela jednakih po visini, pravima i dužnostima.

Prva zadruga kod Jevreja koji su delovali u Bosni i Hercegovini osnovana je 1924. godine pod firmom KREDITNA ZADRUGA „MELAHA", u. s o. j., u Sarajevu. Njen je zadatak bio da „unapređuje privredno i ekonomsko stanje svojih članova". To je uglavnom imala da postizava podsticanjem na štednju i davanjem zajmova članovima. Međutim, u nedostat-

daje, nalazi i zbrinjava pošten rad i zaradu i zaštićuje njihove interese" (Spomenica o dvadesetpetogodišnjici „PRIVREDNIKA" od 1897. do 1923. godine; Štamparija „ZAŠTITA"; Beograd, 1923. godine; strana 18 („PRIVREDNIK" je 1922. godine preseljen iz Zagreba u Beograd, odakle je proširio zadatak na razvijanje zadrugarstva po varošima po Šulce-Deličevom sistemu.)

ku sredstava, zadruga je „za svoje članove preuzimala jemstvo”, vršila za njih sve isplate nezavisno od vrste poslova. Preduzimala je i druge aktivnosti kojima je olakšavano sticanje kredita, unapređivala se privreda i kojima je ona uopšte, bila od koristi uključenim članovima („NARODNO JEDINSTVO” br. 27 od 12. marta 1925. godine).

1926. godine u Sarajevu organizovana je posebna zadruga, isključivo od članova Jevreja, pod firmom „JEVREJSKI DOM”, ZADRUGA S OGRANIČENIM JAMSTVOM, u SARAJEVU. Članstvo je povezivano udelima sa jednostrukim jemstvom za obaveze Zadruga Osnovni joj je zadatak bio „podizanje gradnja putem ovlašćenih poduzetnika i izdržavanje tih gradnji”, u koje su se imale da smeštaju jevrejske kulturno-prosvetne institucije. Po § 2. društvenih Pravila, Zadruga je mogla da obavlja sve poslove koji su u vezi s osnovnom delatnošću („NARODNO JEDINSTVO” br. 56 od 22. maja 1926. godine).

„GEULA”, ZADRUGA ZA ŠTEDNJU I VERESIJU s o. j. u Sarajevu, u koju su bili učlanjeni samo Jevreji, osnovana je 1930. godine. I ona je bila organizovana na osnovi udela (udeo je iznosio 520 dinara) uz jednostruko jemstvo za obaveze Zadruga.

Po članu 8. svojih Pravila, ona je imala da „na principima zadrugar-ske uzajamnosti radi na podupiranju i privrednom podizanju zadrugara”. Taj svoj zadatak imala je da ostvaruje, pored ostalog, i reeskontom menica, uzimanjem zajmova, posredovanjem u privrednim preduzećima, podupiranjem kulturnih institucija za koje su zainteresovani zadrugari itd. Mogla je da „obavlja sve trgovačke poslove koji su u interesu zadruga i to bi bilo za račun zadruga bilo po nalogu i za račun zadrugara” („NARODNO JEDINSTVO” br. 75 od 9. avgusta 1930. godine).

Delovale su samostalno, organizaciono nisu bile povezivane ni uz koji zadrugni savez.

(O zadrugama Jevreja u Bosni i Hercegovini vidi Tabelu br. 19).

RADNIČKE KONZUMNE I PROIZVOĐAČKE ZADRUGE

I u novim uslovima radnici se organizuju u zadruga. Prema mestu, broju i uslovima udružuju se sami ili u zajednici sa zanatlijama, seljacima i dr. Zadrugnoj formi pribegavaju da bi, u ovom periodu i docnije, ujedinenim naporima mogli povoljnije da se snabdevaju životnim namirnicama i, putem samopomoći, lakše dolazili do novčanih sredstava kojima bi, nezavisno od ma čijeg uticaja, obezbedili jevtinije sopstveno kreditiranje.

Neposredno po nacionalnom oslobođenju Bosne i Hercegovine, radnici su osnovali nekoliko kreditnih, nabavno-prodajnih i konzumno-proizvođačkih zadruga. Iako su zadrugu firmom okarakterisali kao da je isključivo konzumnog karatera, organizovani radnici praktično vrše i druge privredne delatnosti, prvenstveno u vezi sa kreditiranjem. Svaka od osnovanih zadruga predviđala je „da se zadrugari međusobno podupiru” i da ih „zadruga pomaže kreditiranjem u njihovim privrednim potrebama” itd. U ovom periodu njihove potrebe su takve i tolike da se projektovano kreditiranje na bazi samopomoći nužno prevazilazi obuhvatanjem nabavno-prodajne i drugih delatnosti.

U zadruge se uključuju u prvom redu radnici angažovani u jednoj ili više proizvodnji. Ukoliko je u preduzeću nedovoljan broj zainteresovanih za zadružnu akciju, vrši se udruživanje sa radnicima drugih privrednih organizacija iste ili druge struke.

Pobude svih njih za udruživanje bile su iste. Ono što pojedinačno nisu mogli ili nisu bili u stanju da postignu, uspevali su udruživanjem snaga na zadružnim osnovama.

Opšti uslovi organizovanja i principi za konstituisanje zadruga važili su jednako za njih kao i za zanatlije, zemljoradnike i dr. Povezivanje radnika u zadruge vršeno je na osnovi udela s ograničenom odgovornošću.

Prva radnička zadruga po nacionalnom oslobođenju Bosne i Hercegovine osnovana je 1920. godine pod firmom RADNIČKA KONZUMNA I PRODUKTIVNA ZADRUGA s o. j. U BANJALUCI. Pored štednje i kreditiranja, za članove je „nabavljala životne namirnice”. U svom delokrugu predviđala je „preradu izvesnih artikala i prerađene stavljala na raspolaganje svojim članovima” („NARODNO JEDINSTVO” od 12. januara 1921. godine).

Po vrsti i predmetu poslovanja slične zadruge radnika bile su osnovane 1920. godine u Budžaku kod Banjaluke, Sarajevu i Varešu — 1921. godine, Tuzli — 1936. godine itd.

Nešto širi program imala je posebno organizovana RADNIČKO-KONZUMNA PROIZVOĐAČKA I POTROŠAČKA ZADRUGA (J. S. D. S.) „ZVONO”, s o. j., U SARAJEVU (1921). Sem kupovanja i prodaje svakovrsne robe, predviđala je „kupovanje sirovina i njihovo preradivanje”. Sve privredne akcije predviđene Pravilima imala je da obavlja „sa drugim zadružnim organizacijama kojima je svrha gospodarsko jačanje radnog naroda” („NARODNO JEDINSTVO” od 17. septembra 1921. g.). Predsednik joj je bio Risto Đukanović.

Na bazi samopomoći za „prikupljanje novčanih sredstava na štednju u cilju davanja zajmova svojim članovima” bila je organizovana GRAFIČKA ŠTEDOVNA ZADRUGA s o. j. U SARAJEVU (osnovana 1924. godine). Zbog nedostatka sopstvenih sredstava proširuje svoju aktivnost na vršenje raznih uslužnih poslova iz kreditne oblasti. Pored ovih, vršila je i „nabavke životnih namirnica za svoje članove, otvarala u tu svrhu prodavnice, skladišta, posredovala i neposredno učestvovala u kupovini, prodaji i preduzimanju poslova kod raznih privrednih društava, posredovala u davanju obaveštenja, nakladnim poslovima” itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 79 od 18. jula 1925. godine).

Udruženi radnici pod vodstvom Jove Šmitrana 1923. godine osnovali su specijalizovanu ŠTAMPARSKO-IZDAVAČKU ZADRUGU „R A D” s o. j. U SARAJEVU. Po svom programu bavila se „izdavanjem dnevnih i periodičnih listova, knjiga, brošura te osnivanjem vlastite štamparije za taj cilj” („NARODNO JEDINSTVO” br. 75 od 9. avgusta 1930. godine).

Zadruga radnika angažovanih u opštini grada Sarajeva (osnovana 1930. godine) ograničila se isključivo na štedno-kreditno poslovanje.

Radnici specijalizovani u knjigovezačkoj struci osnovali su u Sarajevu 1932. godine posebnu zadrugu pod firmom „ZADRUŽNA KNJIGOVEZNICA” KNJIGOVEZAČKIH RADNIKA s o. j. na osnovi udela s ograničenim jemstvom. Ona je „obavljala sve poslove i radnje koje

spadaju u knjigovezački posao". Opšti joj je bio cilj „da unapređuje ne samo ekonomske interese već praktičnim radom i stručnu spremu svojih članova knjigovezačke i kartonažne struke" („NARODNO JEDINSTVO" br. 28 od 2. aprila 1932. godine).

Pekarski radnici u Banjaluci i Sarajevu 1932. godine, po istom obrascu, osnovali su specijalizovane pekarske zadruge na osnovi udela s ograničenim jemstvom. Zajednički rad zasnovan je na međusobnoj odgovornosti. Njihovi programi predviđali su „unapređenje privrede, otvaranje i vođenje u vlastitoj režiji svih poslova koji spadaju u pekarsku i slastičarsku struku". Pored proizvodnje i prodaje životnih namirnica, predviđalo se „sudjelovanje u moralnom i materijalnom pogledu na združnoj osnovi u drugim preduzećima kojima je zadatak jačanje radnog naroda" („NARODNO JEDINSTVO" br. 18 od 2. marta 1932. godine).

Radnici angažovani po ložionicama, radionicama i drugim železničkim objektima pribegli su 1932. godine u Sarajevu organizovanju specijalnog „ŽELJEZNIČKOG OPORAVILIŠTA" na združnoj osnovi. Ovoj združnoj humanitarnoj ustanovi bio je cilj da „podiže i uzdržava oporavišne domove, u kojima će „svojim članovima pružati prilike da se oporave" („NARODNO JEDINSTVO" br. 43 od 25. maja 1932. godine).

Krojački radnici u Banjaluci 1932. godine, na bazi udela po 250 dinara i jednostrukog jemstva članova, organizovali su PRVU RADNIČKU KROJAČKU PRODUKTIVNU ZADRUGU s o. j. u BANJALUCI. Njen cilj je bio nabavljanje sirovina potrebnih za rad u krojačkom zanatu. Po svom formiranju, organizaciono se uključuje u članstvo Saveza gospodarskih zadruga u Ljubljani.

Pored pekara i krojača, bravarsko-mehaničarski radnici u Banjaluci 1932. godine, na istim osnovama, organizovali su PRVU RADNIČKU BRAVARSKO-MEHANIČARSKU ZADRUGU s o. j. u BANJALUCI. Po Pravilima Zadruga je trebalo „da vodi sve poslove bravarsko-mehaničarske struke i da kupuje i prodaje sve predmete koji spadaju u ovu struku" („NARODNO JEDINSTVO" br. 4 od 14. januara 1933. g.).

Radnici u zajednici sa bliskim saradnicima 1933. godine osnovali su u Sarajevu KREDITNU ZADRUGU „BOTIČ" na bazi udela po 100 dinara uz dvostruko jemstvo. Zadatak joj je bio „da na temelju uzajamnosti prikuplja sredstva radi ekonomskog i socijalnog podizanja svojih članova, da razvija duh za štednju, daje kredite zadrugarima pod povoljnim uslovima, posreduje kod nabavke dobara radi postizanja povoljnijih cijena i uslova plaćanja" („NARODNO JEDINSTVO" br. 99 od 13. decembra 1933. godine).

Sarajevski štampari zajedno sa radnicima osnovali su 1934. godine posebnu ŠTAMPARSKU NABAVLJAČKU I PROMETNU ZADRUGU s o. j. s ciljem da „poradi na privrednom jačanju svojih zadrugara, za njih nabavlja potrebne sirovine". Na združnoj bazi imala je „da organizuje i pomogne svoje zadrugare u izdavačkom poslu, na principu izrade združnih izdanja isključivo kod zadrugara". Od svojih zadrugara „prima štamparske i druge proizvode za unovčenje na njihov račun". Imala je „da među zadrugarima uspostavlja i gaji duh zadrugarstva i solidarnosti, da deluje i posluje po svima pitanjima koja su od koristi za usavršavanje štamparske radinosti u interesu svojih zadrugara" („NARODNO JEDINSTVO" br. 42 od 26. maja 1934. godine).

1934. godine u Sarajevu bila je osnovana specijalna RADNIČKA POTROŠAČKA ZADRUGA s o. j., čije je poslovno područje obuhvatalo bivšu Drinsku banovinu. Svoj glavni zadatak, nabavku robe, imala je da vrši putem seljačkih proizvođačkih zadruga. Karakteristično je u ovoj Zadrugi isticanje jednog od rodždelskih principa po kome se postignuti višak — po odbitku doprinosa fondovima — IMAO VRATITI ZADRUGA-RIMA srazmerno ukupnoj vrednosti robe kupljene od Zadruge u toku poslovne godine itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 98 od 8. decembra 1934. godine).

Kreditna zadruga za štednju i zajmove „MAŠINOVOĐA” osnovana je 1936. godine od članova radnika jedne struke. Poslovnim programom bila je ograničena na „prikupljanje sredstava” u cilju „ekonomskog i socijalnog podizanja svojih članova uz razvijanje štednje i davanje kredita zadrugarima sa nabavkom dobara radi postizanja povoljnijih cijena i uslova plaćanja”.

„ZADRUŽNI DOM” GRAFIČKIH RADNIKA, zadruga s o. j. u Sarajevu (osnovana 1938. godine), bio je specijalna zadruga na osnovi udela po 100 dinara s ograničenim jemstvom. Organizovali su je grafički radnici. Njen zadatak bio je da „gradi zadružne domove, oporavilišta i slične socijalno-humane ustanove”. Programom je predviđala davanje pomoći zadrugarima, njihovim udovicama i siročadi, obavezivala se da će podupirati prosvetne ustanove koje rade na dobro zadrugara, uspostavljati i voditi razna grafička preduzeća, preuzimati njihova zastupstva u cilju ekonomskog podizanja svojih članova („NARODNO JEDINSTVO” br. 81 od 8. oktobra 1938. godine).

(Zadruge radnika osnovane u Bosni i Hercegovini između dva rata vidi u Tabeli br. 20.)

Na inicijativu Radničke komore iz Beograda počelo je kampanjsko organizovanje posebnih zadruga među radnicima na području Bosne i Hercegovine. Na akciju organizatora ne utiču ranije osnovane zadruge ni uključenost pojedinih radnika u zadruge s istim ili sličnim privrednim zadacima. Organizator je Savez kreditno-štednih, nabavlačko-potrošačkih i proizvođačkih radničko-namešteničkih zadruga s o. j. u Beogradu.

Zadruge ovoga pravca obuhvataju pretežno kreditnu i nabavno-prodajnu delatnost. One konkurišu postojećim zadrugama u nastojanju da jevtinijim kreditiranjem i povoljnijim snabdevanjem privuku radnike u svoje kolo. Članovi su radnici i privatni nameštenici.

Da bi se olakšalo organizovanje zadruga, organizator je stavljao na raspoloženje radnicima besplatan osnivački materijal, prepuštajući im da sami određuju visinu članskih udela, odgovornost za obaveze zadruge itd. Za razliku od dotadašnjih slobodnih, u projektovane nove zadruge omogućeno je da se učlane radnici svih kategorija i branši, kao i pravna lica (državne i samoupravne ustanove).

Organizovane su bile zadruge u sledećim mestima: Prva radnička zadruga za štednju i kredit s o. j. Banjaluka; Radnička kreditno-štedna zadruga s o. j. Mostar; Radnička kreditno-štedna zadruga s o. j. Kozarac; Nabavlačko-potrošačka zadruga rudarskih radnika s o. j. Živinice; Radnička nabavno-prodajna zadruga Kozarac; Kreditno-štedna zadruga rudarskih radnika s o. j. Živinice; Radnička nabavno-potrošačka zadruga

s o. j. Bosanski Novi; Radnička potrošačka i nabavljачka zadruga s o. j. Čelinac; Kreditno-štedna zadruga monopolskih radnika s o. j. Banjaluka; Kreditno-štedna zadruga ortopedskih radnika i namještenika s o. j. Banjaluka; Nabavljачko-potrošačka zadruga rudarskih radnika s o. j. Kreka; Kreditno-štedna zadruga rudarskih radnika s o. j. Kreka; Prva radnička konzumna i nabavljачka zadruga s o. j. Banjaluka; Kreditno-štedna radnička zadruga s o. j., Tuzla; Nabavljачko-potrošačka radnička zadruga s o. j. Tuzla; Nabavljачko-potrošačka zadruga radnika fabrike duvana s o. j. Sarajevo; Potrošačko-nabavljачka zadruga privatnih namještenika „JUGORASA”, s o. j. Sarajevo; Prva radnička zadruga za štednju i kredit s o. j. Vareš-Majdan; Kreditno-štedna zadruga „STRUJA”, s o. j. Sarajevo; Štedno-kreditna zadruga rudarskih radnika s o. j. Breza; Nabavljачko-potrošačka zadruga radnika gradske elektrane s o. j. Sarajevo.

Po poslovnoj liniji ove zadruge organizovane na području Bosne i Hercegovine imale su, posle registrovanja, da se uključe u pomenuti poslovni Savez, a ovaj, sa svima zadrugarima, u revizijski Savez privrednih zadruga u Beogradu.

Međutim nijedna od ovih kampanjski organizovanih zadruga nije uspjela da obezbedi svoj pravni status pa su ostale neregistrovane u nadležnim okružnim sudovima.

RAZNE VAROŠKE ZADRUGE

Kreditnim i nabavno-prodajnim zadrugama po varošima pridružile su se razne zadruge koje su, po sastavu članstva i predmetu poslovanja, bile mešovitog karaktera. Neke od njih, širinom obuhvaćenih delatnosti, prelaze granice isključivo kreditnih, druge nabavljачkih, odnosno prodajnih zadruga i u svojoj raznovrsnosti nosioci su svih ili skoro svih poslova. Bilo je u Bosni i Hercegovini i takvih zadruga koje su programski obuhvatale i one aktivnosti kojima, u našim uslovima, udružene individualne snage po stepenu razvijenosti nisu bile dorasle, da ih uspešno vode ni u najvećim varošima Evrope.

Evo nekoliko karakterističnih:

Ceo jedan društveni sloj iz redova bivših feudalaca koji je, do nacionalnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, bio materijalno obezbeđen i nezainteresovan uopšte za zadružnu akciju pribegao je, u cilju zaštite sad već „ugroženih” privrednih interesa, organizovanju specijalne ZADRUGE „SPAS” s o. j. u Sarajevu (osnovana 12. 5. 1923. godine). Članovi sa područja nekoliko srezova Bosne i Hercegovine udružili su se na bazi udela sa jednostrukim jemstvom za obaveze Zadruga. Njihovim zajedničkim naporima bio je cilj da se posredstvom Zadruga kao bivši zemljovlasnici zaštite od šteta koje bi mogli da imaju od pada vrednosti „Obveznica za finansijsko likvidiranje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini”. U tu svrhu Zadruga je na svom području imala „da skuplja što veći broj obveznica za likvidiranje agrarnih odnosa u BH izdatih od države i radi na tome da se visina obveznica održi i poveća”, kao i da „bdiye nad tim da ne bi pala vrijednost pomenutih obveznica i, prema svojim sredstvima, kupuje ih”. Po Pravilima, Zadruga „nije mogla da uloži u kupovinu obveznica više od 10% od celokupne imovine”. Kupljene

obveznice međutim bila je dužna da lombarduje u Narodnoj banci i raspoloživim sredstvima „kreditira svoje zadrugare u gospodarske i trgovačke svrhe”. Nastojala je da primanjem uloga na štednju i sredstvima iz kredita, uz svoje učešće i pomoć, obezbedi potreban kapital kojim bi povećala glavnicu Muslimanske kreditne banke d. d. u Sarajevu, od koje bi zadrugari s vremenom mesto „obveznica dobili dionice spomenute banke” („NARODNO JEDINSTVO” br. 127 i 128 od 22. i 23. 6. 1923. godine).

Zadruga je bila osnovana na određeno vreme, tj. na 50 godina, za koje su vreme trebalo da se amortizuju sve obveznice dobijene za obeštećenje izgubljenih feudalnih prava. Prvi Upravni odbor sačinjavali su: Rifatbeg Sulejmanbašić iz Bugojna, dr Sulejmanbeg Hafizadić iz Travnika, Hamidbeg Džinić iz Banjaluke, Fahribeg Teskeredžić iz Travnika, Hakija Bešlagić iz Banjaluke, Zijabeg Donlagić iz Tešnja, Adembeg Kapetanović iz Dervente, Hasanbeg Pašić iz Bijeljine, Hivzibeg Đumišić iz Bijeljine, Mustajbeg Uzeirbegović iz Maglaja, Bećirbeg Gradašćević iz Gradačca, Sulejmanbeg Sulejmanpašić iz Sarajeva, Ramzibeg Begović iz Dervente, Izetbeg Jahić iz Gradačca, Hamzaga Husedinović iz Banjaluke, Mehmedbeg Bušatlija iz Vitine i Pašaga Kulenović iz Kulen-Vakufa.

„KOMERCIMUM”, TRGOVAČKA I KREDITNA ZADRUGA s o. j. u Sarajevu (osnovana 1924. godine), bio je organizovan sa malim brojem članova. Zadatak mu je bio da „zajednički nabavlja i prodaje svakovrsnu robu”. S tim u vezi Zadruga se bavila „i drugim trgovačkim poslovima koji su sa gore navedenim u ma kakvoj vezi — bilo za svoj bilo za račun zadrugara i trećih osoba” („NARODNO JEDINSTVO” br. 77 od 17. 7. 1924. godine). Aktivnost usmerena u svima pravcima trgovanja očevidno je, po sadržini, udaljena od težnje „jevtinije nabavke, povoljnijeg snabdevanja” i t. sl. Poslovanju na ovoj osnovi cilj je, u stvari, zarada koja, po pravilu, nije i ne bi trebalo da bude svojstvena klasičnoj zadruzi. Nepovezanoj sa zadružnim savezom, ostavljenoj kao „divljoj” u samostalnom radu, zadružna forma bila joj je paravan za sticanje profita.

Ratni invalidi imali su, na osnovi udela sa petorostrukim jemstvom, POTROŠAČKU, PROIZVOĐAČKU, NABAVLJAČKU I KREDITNU ZADRUGU RATNIH INVALIDA s o. j. u Mostaru (osnovanu 1926. godine) sa zadatkom da se udruženim snagama, na bazi samopomoći, međusobno — gospodarski slabi — pomognu putem jevtinog i pristupačnog kreditiranja.

„Pomaganje siromašnih zadrugara da se zaposle da ih na taj način privikava na rad, pošteno življenje ili štednju” bilo je osnovni zadatak ZADRUGE SRPSKIH SESTARA I GAJRETOVOG ŽENSKOG PODODBORA, z. s o. j., u Sarajevu (osnovana 1926. godine). Članovi (Srbi i Muslimani, prim. N. I.) su organizovali „izradu raznih ručnih radova i domaćih proizvoda, veziva, tkanja i šivanja rublja, muške i ženske konfekcije i svih ručnih radova za koje se vidi da su koristonosni i da što više sirotinje može da uposli”. Cilj ovom radu bio je i u tom „da se suzbije uvoz strane robe i što više troše domaći proizvodi” („NARODNO JEDINSTVO” br. 12 od 3. 2. 1927. godine).

Sem primanja na čuvanje novčanih ušteda, davanja zajmova isključivo svojim zadrugarima i nabavljanja životnih namirnica, ostale robe i sl., JUGOSLAVENSKA PRIVREDNA ZADRUGA s o. j. u Sarajevu

(osnovana 1927. godine) sopstvenim i kreditnim sredstvima, po svom programu, imala je da „suzbija skupoću i besposlicu” izveštavajući svoje zadrugare o kretanju najvažnijih privrednih poslova („NARODNO JEDINSTVO” br. 85 od 9. 8. 1927. godine).

Članovi preduzimači, trgovci i drugi, bliski po vrsti svojih poslova, posredstvom „IRISA”, ZADRUGE s o. j. ZA INDUSTRIJU BOJA U SARAJEVU (osnovane 1928. godine), udruženim snagama imali su za cilj da unaprede poslove svojih inokosnih radnji. U tu svrhu od Zadruga, kojom rukovode stručnjaci, u svako doba dobijaju savete, po potrebi i kreditna sredstva, kako bi pojedinačno vođene poslove uspešno okončavali. Trgovina Zadruga, kao i članova, povezana je s industrijom koja proizvodi sirovine potrebne za proizvodnju boja. Udruženim snagama, načelima uzajamne pomoći koriste se u cilju stvaranja većeg profita.

INVALIDSKA ZEMLJORADNIČKA PRODUKTIVNA KREDITNA ZADRUGA s o. j. u Banjaluci (osnovana 1929. godine) ograničila se na razvijanje štednje i kreditiranja. Obraćala se pažnja na to da se povoljnim kreditima omogućući ručni i drugi rad članovima i pruže uslovi za samostalno vođenje radnji.

Raznovrstan poslovni program imala je „MUAVENET” — ZADRUGA, ZA ŠTEDNJU, VERESIJU I OSIGURANJE, s o. j. u Sarajevu (osnovana 1933. godine). Osnovana je bila na osnovi udela po 100 dinara sa jednostrukim jemstvom članova. Pored štednje među omladinom i šegrtima i kreditiranja članova pod povoljnijim uslovima, sprovodila je životno osiguranje svojih članova po raznim vrstama i elementarna osiguranja.

Udruženi rudarski radnici s administrativnim službenicima Direkcije imali su RUDARSKU KREDITNU ZADRUGU u SARAJEVU s o. j. (1933. godine). Osnova zajedničkom radu bila je štednja članova i, na bazi samopomoći, kreditiranje za nabavku zimnice, ogreva, obuće i odeće, kao i u slučajevima smrti, bolesti u porodici i sl. Povoljnim kreditom omogućavan je članovima boravak u Rudarskom oporavilištu u Gracu radi oporavka. Zadrugari su kreditirani i za kupovinu zemljišta, za izgradnju stana i drugih objekata za sopstvenu upotrebu („NARODNO JEDINSTVO” br. 24 od 24. 3. 1934. godine).

Na bazi udela po 500 dinara, uz jednostruko jemstvo, nekoliko sarajevskih privrednika osnovalo je 1935. godine PRIVREDNU ZADRUGU „MISIR”, s o. j., u Sarajevu. Njen program obuhvatao je: uvoz, izvoz, smeštaj putnika, prikupljanje informacija, posredovanje, transport, finansiranje trgovačkih poslova, uređivanje i izdržavanje domova za turiste, držanje magacina za lagerovanje robe itd. Inostrana tržišta imala je da snabdeva proizvodima iz naše i drugih zemalja, dok je za domaću potrošnju uvozila sve potrebne artikle. Uz ove poslove, vršila je promet putnika (turista), njihov prevoz obavljala svojim prevoznim sredstvima i smeštala ih u posebno uređene svoje ustanove. Praćenjem prometa, proizvodnje i tržišta zainteresovanih zemalja, Zadruga je prikupljala informacije i obaveštavala zainteresovane ličnosti i ustanove o izgledima poslova koji bi se mogli obavljati s određenim zemljama bilo posredstvom Zadruga ili za račun zainteresovanih. Putem uzoraka upoznivala je inostranstvo sa domaćim proizvodima, mogućnostima i uslovima pod kojim bi se mogli izvesti. Primljeni uzorci iz stranih zemalja iskorišćavaju

se radi nabavki za domaća tržišta. Pored spomenutog, Zadruga je posredovala u sklapanju trgovačkih poslova, bavila se svim trgovačkim izvoznim i uvoznim poslovima između naše zemlje i drugih zemalja, obavljala kupovinu i prodaju proizvoda u svim zakonom dozvoljenim formama i obavljala sve transakcije u vezi sa preuzimanjem zastupstva, izvoznih, odnosno uvoznih poslova, snabdevanjem robom svojih članova i sl. U uređenim domovima za strane turiste starala se da im priredi solidne priredbe za razonodu. Preduzimala je potrebne mere da se angažuje proizvodnja za artikle namenjene izvozu na strana tržišta, a u slučaju slabog izvoza organizuje, putem svoje mreže, prodaju radi potrošnje u našoj zemlji. Poslovi uvoza i izvoza diktovali su da se vodi evidencija o raspoloživim skladištima u mestu i primorskim lukama u koje je mogla da se smešta roba iz uvoza itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 15 od 23. 2. 1935. godine).

Obiman poslovni program imala je OPĆA PRIVREDNA ZADRUGA s o. j. u Doboju (osnovana 1937. godine). Ovde su se mesni trgovci i privrednici bili udružili na bazi udela po 120 dinara sa dvostrukim jemstvom. Privredni zadatak Zadruga bilo je snabdevanje zadrugara jevtinim kreditima i drugim potrebama iz svakidašnjeg života. Da bi to ostvarila, bavila se svakovrsnim poslovima trgovačko-finansijske prirode, u prvom redu izvozom poljoprivrednih i običnih proizvoda: stoke, stočarskih proizvoda, živine i jaja, šumskih proizvoda, bilja, biljnih proizvoda, divljači, ribe, rakova, puževa, rastinja i svih artikala domaće i industrijske proizvodnje. Preuzimala je zastupstva domaćih i stranih preduzeća, primala robu u komisijama, osnivala i učestvovala u vođenju industrijskih, transportnih, saobraćajnih, građevinsko-preduzimačkih preduzeća i dr. Sem ovog, Zadruga „vrši rudarska istraživanja i eksploatacija za svoj ili za račun svojih zadrugara i putem predavanja ili izdavanja zadružnog glasnika širila nauku nacionalne ekonomije” itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 75 od 18. 7. 1937. godine).

Sličan program ovome imala je TRGOVINSKA PROMETNA ZADRUGA s o. j. u Sarajevu (osnovana 1937. godine). Udruživanje njenih članova vršeno je na bazi udela po 100 dinara sa trostrukim jemstvom. Zadruga je izvozila poljoprivredne i slične proizvode, minerale, stoku u živom i zaklanom stanju, živinu, jaja, sirovu i suhu kožu od stoke i zverki, drvenu građu i građevinski materijal. Uvozila je iz inostranstva sve industrijske i trgovačke artikle, naročito one predmete koji su potrebni za uspešan razvoj poljoprivrede, rudarstva i zanatstva. Primala je domaća i inostrana zastupstva i robu u komisijama, kupovala kod nas i prodavala svakovrsnu robu za svoj i tuđ račun, učestvovala u državnim, samoupravnim i vojnim licitacijama, otvarala trgovačka skladišta, radila na unapređenju zanatstva i kućne industrije i njihove artikle prodavala na domaćim i stranim tržištima („NARODNO JEDINSTVO” br. 94 od 24. 11. 1937. godine).

Interesantan i za akciju na zadružnoj osnovi veoma zamašan bio je poslovni program „MINERALNE” ZADRUGE s o. j. u Sarajevu, osnovane 1937. godine na osnovi udela s ograničenom odgovornošću. Na obuhvaćenom području Jugoslavije imala je da pronalazi, ispituje i nabavlja mineralna ležišta bilo putem kupovine ili zakupa te, u okviru postojećih zakonskih propisa, da iskorišćava rudna ili mineralna ležišta

itd. Za njih je kupovala i postavljala postrojenja potrebna za iskorišćavanje ili za preradu materijala, ili za potrebe Zadruga. Ukoliko za ove svrhe materijal nije iskorišćavan, izlagala ga je prodaji („NARODNO JEDINSTVO” br. 51 od 26. 6. 1937. godine).

SRPSKA PRIVREDNA ZADRUGA s o. j. u Boljaniću kod Doboja (osnovana 1938. godine) snabdevala je svim potrebama svakodnevnog života članove i njihova domaćinstva. U tu svrhu obavljala je za svoj račun i za račun zadrugara sve vrste trgovačkih poslova, vršila istraživanja raznih ruda i poslove otvaranja rudokopa, podizala zadružne mlinove, ciglane, radionice, zadružne prodavnice itd. na području cele Jugoslavije („NARODNO JEDINSTVO” br. 65 od 13. 8. 1938. godine).

U Visokom bio je 1938. godine organizovan „BANJER”, INDUSTRIJSKA ZADRUGA s o. j., na osnovi udela članova po 1.000 dinara uz jednostruko jemstvo. Članovi su trgovci, preduzimači i mali industrijalci. Osnovni zadatak joj je bio: iznalaženje, nabavka, prerada i prodaja industrijski upotrebljivog kamena, zemlje i prirodnih boja — ruda i kopova — stare troske, rudarskih i topioničkih ostataka, mineralnih voda i izvora gasova — drveta, biljki, rastinja i drugih prirodnih proizvoda u prerađenom i neprerađenom stanju — proizvodnja boja, veštačkog đubriva, građevnog materijala i podizanje radionica, nabavka strojeva, alata i drugih predmeta potrebnih za iskorišćavanje već navedenih sirovina u trgovinske produkte („NARODNO JEDINSTVO” br. 55 od 9. 7. 1938. godine).

(Vidi Tabelu br. 21).

ZADRUGE DRŽAVNIH SLUŽBENIKA

Posleratne teškoće izazvale su potrebu da se među državnim i samoupravnim službenicima organizuju zadruga s ciljem da im se olakša pribavljanje sredstava, u prvom redu životnih namirnica i ostalih predmeta za potrošnju u njihovim domaćinstvima. Pojedinačni naponi u ovom pravcu olakšani su stavom države, koja, u novim uslovima, preduzima zaštitne mere za sve službenike. To je podstaklo državne službenike da se, udruženi, koriste državnom pomoći i obezbede povoljnije snabdevanje. Jer sredstva udruženih članova nisu bila dovoljna za izvođenje toga hitnog i značajnog privrednog zadatka. Država, i sama u fazi organizovanja, nije mogla povećanjem plata da obezbedi normalan opstanak zaposlenom službeničkom osoblju.

U razvitku individualnog udruživanja kod nas, prvi put istupa država u naročitoj ulozi, da zapovednim autoritetom prisili kolektivno jedan deo građana — u ovom slučaju državne službenike — da se u okviru naročitih organizacija uzajamno pomognu. Stavljanje obrtnih sredstava na raspoloženje udruženim grupama, organizovanim u specijalne zadruga, koje obrazuju aktivni i penzionisani državni i samoupravni službenici u cilju sopstvenog snabdevanja, prvi su koraci društvene pomoći pružene s ciljem da se među njima oživotvori načelo samopomoći.

Posebnom Uredbom o nabavljačkim zadrugama državnih službenika (SLUŽBENE NOVINE br. 292 od 30. decembra 1920. godine) ozakonjuje se državna pomoć. Njome država ispoljava predusretljivost prema

novi zadruga mogli su biti „državni službenici i sve osoblje koje služi ili radi u državnim nadležstvima ili preduzećima ili koje prima pomoć ili penziju u državnoj kasi, udovice i deca bez obzira da li od države primaju penziju, pomoć, invalidu ili ne“.)

Široka akcija individualnog udruživanja na zadružnoj osnovi, posredstvom Saveza, pomognuta je sredstvima države.¹⁷⁰

Konstituisanje zadruga vršeno je na osnivačkoj skupštini, kojom prilikom su prihvatana pravila potpisivanjem učesnika. Osnivač je prilikom potpisivanja označavao i broj udela koje upisuje. Osnivački materijal zadruga (primerak overenog zapisnika, potpisanih pravila i dr.) dostavljan je nadležnom okružnom sudu, koji je, posle pregleda materijala, unosio bitne elemente u registar društvenih firmi. Po uvođenju u registar, objavljivan je oglas u službenim novinama, otkad je zadruga praktično mogla da otpočne poslovanje.

Zadruga državnih službenika, po pravilima, imala je svoje, od skupštine birane, organe upravljanja, upravni i nadzorni odbor i skupštinu članova. Skupština članova smatrana je najvišim organom zadruga, pred kojim su ostali njeni organi obavezno polagali račun o poslovnoj aktivnosti koju su preduzimali od dana izbora.

Odnosi među članovima uspostavljeni su na osnovi udela s ograničenim jemstvom. Od visine jednog udela zavisilo je jemstvo. Na skupštini je određivano i jedno i drugo, pri čemu su članovi vodili računa o broju koji se uključuje, mestu, mogućnostima, kao i predmetu poslovanja. Najmanji udeo po članu bio je 100 dinara sa petorostrukim jemstvom, dok se u nekim zadrugama visina udela pela na 200 dinara. Član je mogao da upiše i uplati više od jednog udela u zadrugu. To međutim nije uticalo na prava koja su članovi imali u zadrugi. Upisom službenika ostali njegovi članovi porodice koristili su se svim pravima u zadrugi.

Poslovno područje utvrđivano je pravilima. Njegova veličina zavisila je od niza činilaca koji su se imali u vidu prilikom osnivanja. Po pravilu, obuhvatano je mesto u kome je zadruga imala svoje sedište. Ukoliko su se u zadružno područje uključivala dva ili više mesta, morala su se u pravilima taksativno naznačiti.

Državni službenici i ostalo osoblje zaposleno u državnim nadležstvima i ustanovama, po čl. 1. Uredbe, obavezno su uključivani u nabavilačku zadrugu državnih službenika.

Organizovanje zadruga preduzimano je u većim i manjim varošicama, u starim i novim rudarskim naseljima, industrijskim centrima, pilanama i drugim naseljima. Po broju članova, visini prometa i ostvarivanoj

¹⁷⁰ Člancem 70. Uredbe o nabavilačkim zadrugama državnih službenika i savezu nabavilačkih zadruga državnih službenika, Beograd, 1926, kapital saveza formirao se: iz udela koje upišu i uplate zadruga; iz kapitala koji će se obrazovati zadržavanjem od svih državnih službenika, u toku od pet godina, godišnje po jedne desetine jednogmesečnog dodatka na skupoću; iz kapitala koji će se obrazovati naplaćivanjem u toku od pet godina jednog od sto svih isplata iz državne kase na izvršene isporuke (nabavke) državi. Državna kasa dužna je na kraju svakog meseca predati blagajni saveza naplaćena sredstva koja naplatom prelaze konačno u svojinu saveza.

celom društvenom redu službenika svih vrsta. (Po članu 1. Uredbe člajakumulaciji, zadruga u industrijskim centrima i rudarskim naseljima prevazilazile su zadruga u sreskim mestima.

Osnovni zadatak zadruga državnih službenika u ovoj fazi osnivanja bio je „snabdevanje zadrugara životnim namirnicama i ostalim predmetima potrebnim za potrošnju u domaćinstvu”.

Po svom organizovanju i upisu u registar okružnog suda, zadruga državnih službenika obavezno se uključivala u Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika. Time nije gubila svoju samostalnost, ali je za to dobila viši organ, čija je uputstva obavezno primenjivala. Prilikom stupanja u članstvo, obavezno je, po čl. 58. Pravila, upisivala (i uplaćivala) na svakih 100 zadrugara u svom članstvu po 1 udeo, koji je iznosio 500 dinara. Savez je objedinjavao organizovane zadruga, pregledom utvrđivao način njihovog poslovanja, otklanjao nedostatke u radu i kreditirao ih. Savez se, pored ostalog, starao i za organizovanje novih zadruga, primao od njih novčana sredstva na štednju — kao i od individualnih članova i nečlanova — i organizovao životno i drugo osiguranje zadrugara učlanjenih u zadruga.

U cilju obezbeđenja jevtinijeg snabdevanja krajnjih korisnika, Savez je, po svojim Pravilima, mogao da organizuje proizvodnju u sopstvenoj režiji, da otvara razne vrste uslužnih radionica, da podiže fabrike i preuzima druge privredne akcije koje su mogle doprinositi smanjenju rashoda organizovanim članovima.

Nezavisno od broja članova u zadruzi, od visine upisanih udela u Savezu itd., zadruga su bile jednakopravne. Njihov viši organ, Savez, imao je sedište u Beogradu.

Zadruga službenika osnovane pre donošenja Uredbe morale su svoja pravila da saobraze sa načelima o organizaciji i funkcionisanju Saveza nabavljačkih zadruga državnih službenika.

Zahvaljujući obilnim kreditnim sredstvima i aktivnosti brojno zainteresovanih članova, nabavljačke zadruga državnih službenika postupno izrastaju u velike privredne organizacije. Na porast članstva i prometa uticao je dobar asortiman robe i niz pogodnosti pruženih članovima jevtinijim snabdevanjem. Centralistički organizovano snabdevanje i volumen prodaje obezbeđivali su članovima uplatu udela iz ristorna. Otvaranjem više prodavnica na poslovnom području zadruga se približavala članovima, obezbeđivala brže ustupanje robe članovima, povoljnije ih snabdevala i, što je bitno, učvršćivala odnos sa potrošačima.

U redovima državnih službenika prva zadruga na području Bosne i Hercegovine osnovana je u Sarajevu 1921. godine pod firmom POTROŠAČKA ZADRUGA SAVEZA AKTIVNIH I UMIROVLJENIH DRŽAVNIH NIMJEŠTENIKA BOSNE I HERCEGOVINE, z. s o. j. Ubrzo po njenom organizovanju, na vanrednoj skupštini ona vrši izmenu firme u novu: NABAVLJAČKA ZADRUGA DRŽAVNIH NAMJEŠTENIKA I UMIROVLJENIKA U SARAJEVU s o. j. Članski udeo iznosio je 600 kruna, a jemstvo za obaveze Zadruga bilo je u visini upisanih udela. Njen je zadatak bio „da nabavlja raznu robu na veliko uz jevtiniju cijenu i ustupa je članovima pod povoljnijim uslovima” („NARODNO JEDINSTVO” od 3. maja 1921. godine).

NOVE VRSTE ZADRUGA DRŽAVNIH SLUŽBENIKA

Donošenjem Zakona o zadrugama državnih službenika („SLUŽBENE NOVINE” br. 27 od 5. februara 1932. godine) među članovima iskrsla je potreba organizovanja drugih, na zadružnoj osnovi još neobuhvaćenih privrednih delatnosti, od kojih svaka u izvesnoj meri doprinosi snižavanju troškova, a time i poboljšavanju životnog standarda.

Zakon je ranije predviđao samo jednu vrstu — nabavljачke zadruge. Druge se nisu izričito predviđale. To neobuhvaćanje donekle je bilo kočnica udruživanju službenika usled čega državna pomoć nije mogla biti potpuna. Kreditna sredstva, koja je država posredstvom Saveza, pružala zadrugama državnih službenika, iskorišćavana su samo za najvažniju — nabavljачku delatnost. U posleratnim uslovima međutim službenici su oskudevali u stanovima i nalazili se u teškoćama zbog nemogućnosti da pribavljaju kredit. Novim Zakonom dopunjuje se raniji propis stavljanjem sredstava na raspolaganje onim službenicima koji su zainteresovani za udruživanje u stambene, kreditne i proizvođačke zadruge.

Novim vrstama službeničkih zadruga stavljen je zadatak: a) STAMBENIM — „da snabdevaju svoje zadrugare zdravim i higijenskim stanovima”; b) KREDITNIM — „da snabdevaju svoje zadrugare jeftinim kreditom”, i c) PROIZVOĐAČKIM (pčelarskim, živinarskim i dr.) — da „unapređuju proizvodnju svojih članova” (član 2. Zakona o zadrugama državnih službenika).

Državnim službenicima koji bi organizovali zadrugu sa bilo kojim od zadataka predviđenih zakonom država je, putem Saveza nabavljачkih zadruga državnih službenika, izdvajala sredstva odobravanjem zajma. Međutim upotreba sredstava iz odobrenog zajma bila je moguća po formiranju zadruge, njenom registrovanju u nadležnom sudu i organizacionom uključenju u članstvo Saveza.

Svaka vrsta zadruge predviđena zakonom imala je jednoobrazna pravila. Odnosi članova sa zadrugama — sviju vrsta — zasnivani su na udelima s ograničenim jemstvom. Upis je vršen potpisom originalnih pravila (osnivači) ili naknadnim podnošenjem upravnog odboru izjave o pristupanju u članstvo (naknadno upisani članovi). Član je naznačavao i broj udela koji upisuje u zadrugu.

KREDITNE ZADRUGE DRŽAVNIH SLUŽBENIKA

Potrebe za kreditiranjem podstakle su državne i samoupravne službenike da, pre donošenja propisa, pristupe organizovanju posebnih kreditnih zadruga.

Novim propisom Tipska pravila za kreditne zadruge predviđala su zadatak: „da među članovima propagiraju i šire smisao za štednju, da primaju uloge na štednju — od članova i nečlanova —, da daju pozajmice svojim članovima uz najpovoljnije uslove, da organizuju specijalne fondove iz kojih će bilo same bilo u saradnji sa Savezom osnivati, izdržavati i pomagati razne socijalne, humane i higijenske ustanove u korist svojih članova i njihove dece, da za svoje svrhe zaključuju povoljne zajmove ukoliko im nedostaju sopstvena sredstva, da vrše naplate i isplate

za svoje članove i da posreduje u svim poslovima osiguranja svojih članova" (član 3. Pravila zadruga državnih službenika za nabavku kredita).

Organizovanje članova vrši se na osnovi udela po 100 dinara sa deseterostrukom odgovornošću. Izuzetak su bile zadruge u Banjaluci i Mostaru sa petorostrukom i dve u Sarajevu sa trostrukom odgovornošću članova za obaveze zadruga. Udeo člana u Kreditnoj zadruzi u Mostaru iznosio je 300 dinara, u Tuzli — 250, dok je u Sarajevu bio 150 dinara.

Poslovno područje obuhvatalo je, po pravilu, mesto gde je bilo i sedište zadruge. Međutim neke su predviđale i šire područje. Tako, na primer, Zadruga državnih službenika za nabavku kredita u Bihaću obuhvatala je Bihać, Bosansku Krupu i Cazin; Zadruga u Bosanskom Petrovcu obuhvatala je Bosanski Petrovac, Ključ i Grahovo; zadruga u Jajcu — mesta Jajce, Mrkonjić-grad i Glamoč; Zadruga u Derventi mesta: Derventu i Prnjavor; Zadruga u Čapljini mesta: Čaplinu, Ljubinje, Stolac i Metković; Zadruga u Travniku mesta: Travnik, Žepče, Zenicu i Busovaču; Zadruga u Višegradu mesta: Višegrad, Rogaticu i Priboj; Zadruga u Foči mesta: Foču i Čajniče; Zadruga u Trebinju mesta: Trebinje i Bileća itd. Zadruga u Sarajevu imala je područje bivše Drinske, Zetske, Primorske i Vrbaske banovine, izuzev poslovnih područja koja su obuhvatale osnovane tamošnje zadruge.

Prva zadruga ove vrste među državnim službenicima osnovana je 26. marta 1924. godine u Sarajevu pod firmom ŽELJEZNIČARSKA ZADRUGA ZA ZAJAM I ŠTEDNJU, z. s o. j. Redosled daljeg osnivanja zadruga za nabavku kredita vidi u Tabeli br. 22).

PROIZVOĐAČKE ZADRUGE DRŽAVNIH SLUŽBENIKA

Državni i samoupravni službenici koji su bili zainteresovani da u svom području razvijaju pčelarstvo, živinarstvo i druge proizvodne delatnosti mogli su, na osnovu Zakona o zadrugama državnih službenika, da organizuju specijalizovane zadruge. I u njihovim Tipskim pravilima određivani su odnosi među članovima, organi upravljanja, visina udela, obim jemstva, prava i dužnosti, kao i upotreba raspoloživih sredstava.

Po svom organizovanju, registrovanju u nadležnom okružnom sudu i uključenju u članstvo Saveza nabavljачkih zadruga državnih službenika, proizvođačka zadruga sticala je pravo da traži i koristi se kreditom potrebnim za ostvarivanje postavljenih zadataka.

Zahvaljujući novom propisu u Sarajevu je 29. marta 1931. godine organizovana među službenicima ŽELJEZNIČARSKA PČELARSKA ZADRUGA s o. j. u Sarajevu. Članski udeo iznosio je 100 dinara, dok je jemstvo za obaveze Zadruga bilo petorostruko.

Osnivanjem proizvođačkih zadruga među državnim službenicima i drugim mestima između dva rata nije predužimano.

STAMBENE ZADRUGE DRŽAVNIH SLUŽBENIKA

Pored nabavno-prodajnih, kreditnih i proizvođačkih, državni i samoupravni službenici mogli su da organizuju i stambene zadruge. Posle organizovanja, registrovanja i uključivanja u Savez nabavljачkih za-

druga državnih službenika, novoosnovana stambena zadruga, srazmerno broju zainteresovanih, obezbeđenju prostora za izgradnju i sl., mogla je da traži i upotrebljava kreditna sredstva od Saveza.

Visina članskog udela zavisila je od broja udruženih, njihovih materijalnih mogućnosti i sedišta izabranog za gradnju stanova.

Prva službenička zadruga ove vrste osnovana je u Sarajevu 1926. godine pod firmom ŽELJEZNIČKA GRAĐEVINSKA ZADRUGA U SARAJEVU (z. s o. j.).

Posle ove, organizovane su stambene zadruge u Mostaru, Banjaluci i Tuzli 1929. godine, u Sarajevu — 1930. godine.¹⁷⁷

Kreditne, nabavno-prodajne, proizvođačke i stambene zadruge državnih službenika imale su attribute klasičnih zadružnih organizacija. U svakoj od njih zadržan je princip samoupravljanja i samoodgovornosti.

Zadruge su svojim pravilima predviđale način formiranja i upotrebu sredstava fondova iz ostvarene akumulacije (rezervni fond, penzioni fond, fond za opšte kulturno-humane ciljeve, specijalne fondove za članske ciljeve i sl.). Čist višak raspoređivao se: u rezervni fond, najmanje 30%; u penzioni fond, najmanje 1%; za nagrade članovima upravnog i nadzornog odbora, najviše do 5%; za nagradu službenicima zadruge, najviše do 5%; u fond za dubiozna potraživanja, najmanje 10%; u fond za opšte kulturno-humane ciljeve bar 1%; u fond za članske ciljeve, bar 2%; za interes na udele u visini eskontne stope Narodne banke — no najviše 5% po udelu i samo na udele uplaćene početkom poslovne godine (član 61. Pravila).

U nabavljачkim zadrugama državnih službenika članovi upravnog i nadzornog odbora, u smislu § 61. Pravila, nisu imali pravo na nagradu iz ostvarenog čistog viška prihoda.

Po likvidaciji, preostala sredstva zadruge obavezno su se predavala Savezu nabavljачkih zadruga državnih službenika, koji bi ih, po zakonu, čuvao sve dok se na tom mestu ne bi organizovala druga zadruga s istim programom poslovanja.

Na području Bosne i Hercegovine zadruge državnih službenika nisu imale svoju centralnu ustanovu. Stoga je svaka zadruga, nezavisno od vrste i obima poslovanja, delovala samostalno u okviru posebnog zakona, svojih pravila i konkretno dobijenih uputstava od Saveza nabavljачkih zadruga državnih službenika, koji se nalazio u Beogradu. Za osnovane zadruge državnih službenika na području Bosne i Hercegovine vidi Tabelu br. 22.

POJAVA NOVIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA

Nove vrste zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini javljaju se relativno dockan. Za to je postojalo više uzroka. Najpre, kreditne zadruge — srpske, hrvatske i muslimanske — razvijaju uzgred, pored kreditnih, i druge privredne delatnosti, od kojih neke sezonski, neredovno i najčešće u manjim razmerama. Njihovi su članovi u neobuhvaćenim poslovima praktično izloženi posredničkom izrabljivanju. Njihova privredna

¹⁷⁷ „ZADRUGARSTVO”; Beograd; Glasnik Saveza nabavljачkih zadruga državnih službenika; god. VIII, br. 9, sveska za septembar 1936. godine.

aktivnost proširuje se najviše stoga što nema dovoljno pismenih ljudi na selu koji bi uspešno mogli obavljati, pored osnovnih, i druge zadružne poslove. Međutim to je u neskladu sa nastalim potrebama jer je sve izrazitije ispoljavana težnja seoskog stanovništva da se putem zadruga ekonomska zaštita proširi na druge, isto tako važne, još neobuhvaćene privredne delatnosti.

U novim uslovima i seljacima su već, više nego ranije, bili dostupni izvori o tome da u drugim našim pokrajinama, gde je rad na zadružnoj osnovi dostigao viši stupanj razvitka, postoji niz novih specijalizovanih vrsta zadruga — mlekarskih, stočarskih, vinogradarskih, voćarskih, žitarskih i dr. — od kojih svaka, prema privrednoj strukturi područja, organizovanim članovima obezbeđuje bolju naknadu za uloženi trud u poljoprivrednoj proizvodnji nego što je to u slučaju neorganizovanih članova. Stoga je objektivna potreba za zaštitom od posredničkog izrabljivanja više nego ma čija propaganda nagnala poljoprivredne proizvođače po selima Bosne i Hercegovine da sami u svoj sredini pristupe organizovanju posebnih zemljoradničkih zadruga. Oni odmah pokušavaju da za udruživanje u nekim važnijim privrednim delatnostima dobiju pravila od zadružnih saveza kako bi na zajedničkoj osnovi bolje mogli da obezbeđuju cene svojim proizvodima.

Dok je zadružni savez bio inicijator, organizator, predstavnik i jedini viši instrukcioni organ rada kreditnih zadruga, u zahtevima poljoprivrednih proizvođača za organizovanje novih, posebnih vrsta zadruga to nije bio slučaj. Usled dominantnog konzervativizma, učaurenosti u postojeći osnovni oblik, neodlučnosti za šire i smelije zahvate u preuzimanju neobuhvaćenih delatnosti — pored nedostatka stručnog kadra i novčanih sredstava — domaći zadružni savezi — srpski i hrvatski — pasivni su prema samoinicijativnim zahtevima poljoprivrednih proizvođača. Savezi ne pokazuju dovoljno gipkosti prema novim vrstama zadruga, obrazlažući to nedovoljnom pismenošću seljaka, organizacionom nesposobnošću i bojazni od šteta i uopšte neuspeha u zadružnom radu na selu. Ne poričući potrebu udruživanja snaga u ostalim privrednim granama, savezi smatraju da sve privredne akcije na selu mogu da vrše postojeće kreditne zadruge. Ove međutim niti su bile organizaciono osposobljene ni finansijski jake, ni dovoljno opremljene da, srazmerno nastalim potrebama, pruže pomoć zainteresovanim seljacima da organizuju zajednički rad u oblasti proizvodnje, prometa i potrošnje.

U slučaju pojave posebnih (specijalizovanih) zemljoradničkih zadruga prvi put u razvitku zadrugarstva u Bosni i Hercegovini domaći zadružni savezi — u metodu rada, u primeni udruživanja seljaka u nove forme zajedničkog rada itd. — prevazideni su neposrednim zahtevima poljoprivrednih proizvođača, koji nastoje udruženim naporima da se, sem kreditne, i u drugim privrednim delatnostima zaštite od preteranog posredničkog izrabljivanja. Stepem prevazidenosti ogleda se najbolje u tome što domaći zadružni savezi (Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu imao je izrađena Pravila za mlekarske zadruge, prim. N. I.) nisu imali izrađena tipska pravila za organizovanje posebnih zemljoradničkih zadruga. Zahvaljujući njihovoj pasivnosti i nezainteresovanosti u tom pravcu, za udruživanje u okviru pojedinih privrednih delatnosti poljoprivredni proizvođači orijentišu se na traženje pomoći od zadružnih sa-

veza izvan Bosne i Hercegovine, koriste se njihovim tipskim pravilima i, obezbeđujući na taj način dalju pomoć u radu, s njima se organizaciono i povezuju. Za sve vrste posebnih zemljoradničkih zadruga u Bosni i Hercegovini pravila su uzimana od Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga iz Beograda.

ZADRUGE PO SELIMA

a) Kreditne zadruge

Pored obnove ranijih, po selima skoro svih srezova Bosne i Hercegovine osnivaju se srpske, hrvatske i muslimanske zemljoradničke zadruge.

Do kraja 1921. godine postupak oko organizovanja i osnivanja zadruga razlikuje se od ranijeg utoliko što prethodnu dozvolu osnivači ne traže od organa austrijske uprave, već od Pokrajinske uprave u Sarajevu. Posle otklonjenih zakonskih prepreka, ukidanja obaveznog pribavljanja dozvola za konstituisanje i pružanja izvesnih olakšica za rad, osnivanje novih kreditnih zadruga u selima Bosne i Hercegovine razvija se bržim tempom.

Zemljoradničke zadruge i kod Srba i kod Hrvata, i kod Muslimana po selima razvijaju se na istim principima kao i pod austrijskom upravom: po Rajfajzenovom sistemu sa neograničenim jemstvom, pretežno sa nacionalnim obeležjem, a u izvesnom broju zadruga — obuhvatajući dve ili tri nacionalnosti.

U prvom periodu preovlađuju kreditne zadruge. Srpske zemljoradničke zadruge u Hercegovini, koje po pravilu, imaju veća poslovna područja i brojnije članstvo, evoluiraju u kreditiranju. Umesto dotadašnjeg izdavanja zajmova u gotovom novcu, pod pritiskom potreba, sve se češće članovi kreditiraju u ljudskoj i stočnoj hrani, semenu, izvesnim poljoprivrednim spravama i dr. Sušne i nerodne godine upućuju mnoge zadruge da se, pored mobilisanih sopstvenih sredstava, koriste u većoj meri i tuđim sredstvima (kreditima) da bi svoje članove na vreme snabdeli prehrambenim proizvodima (žitom, krompirom i dr.) Zadruge u severnim krajevima Bosne, iako izrazito kreditne, nabavljaju poljoprivredne sprave, alate, izvesne artikle za potrošnju i poljoprivrednu proizvodnju da bi ta sredstva u obliku kredita odobravale svojim članovima. Nabavljene poljoprivredne mašine veće vrednosti zadruge izdaju članovima na upotrebu uz izvesno obeštećenje pod najpovoljnijim uslovima. Neke od njih preuzimaju mleko od članova i neprerađeno isporučuju potrošačima, uzimaju u zakup zemlju aga i angažuju jedan deo svojih zadrugara — koji su bez zemlje — da je u okviru ugovorenih uslova obrađuju itd., itd.

Zemljoradnička zadruga, u kojoj je programski predviđeno štedno-kreditno poslovanje kao osnovna delatnost, s obzirom na nastale potrebe članova, na privrednu strukturu područja, na udaljenost od saobraćajnih centara itd., nužno prevazilazi svoju osnovnu aktivnost s vremena na vreme preuzima i druge poslove vezane s osnovnom delatnošću — ali je ne napušta niti menja svoja pravila.

I pomoć zadružnih saveza, ukoliko se pruža prilikom osnivanja zadruge, davanjem tipskih pravila osnivačima, orijentiše pravac zadružnog rada na osnovni kreditni oblik.

Iako je nova zemljoradnička zadruga — srpska, muslimanska i hrvatska — po svome programu imala isključivo kreditni karakter, sa malim izuzecima, u svom embrionu, imala je obeležje zadruge opšteg tipa — kakvu je u Nemačkoj transirao njen osnivač Fridrih Rajfajzen.

U periodu osnivanja novih zadruga, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu pomaže i aktivno učestvuje u osnivanju prvih mlekarskih zadruga u okolini Sarajeva podstičući na taj način da se organizuju i u drugim stočarskim reonima.

Obrasci pravila za zadruge u Bosni i Hercegovini — najpre Srba, zatim Hrvata i, najposle, Muslimana — pod austrijskom upravom uzimani su od Srpskog i Hrvatskog zadružnog saveza iz Zagreba. Po nacionalnom oslobođenju, obrasci pravila — kreditnih, nabavno-prodajnih, konzumnih, preradivačkih, zanatlijskih i drugih — uzimaju se od najrazvijenijeg, Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga iz Beograda (Njegov upravnik Mihailo Avramović je bio upravnik i Glavnog zadružnog saveza SHS u Beogradu i on s ovog položaja utiče na sve zadružne saveze, pa i na one u Bosni i Hercegovini, prim. N. I.).

U periodu između dva rata zemljoradničke zadruge po selima Bosne i Hercegovine u svoje firme unose nacionalna — srpska, hrvatska i muslimanska, mestimice jugoslavenska — obeležja, delom stoga što su raniji propisi na snazi, delom i stoga što domaći savezi izdaju ranija tipska pravila, proširujući kreditni karakter zadruga. U naseljima gde preovlađuje živalj jedne nacionalnosti izražavano je to u nazivu ranije i nove zadruge. U nizu primera u novoosnovane zadruge — u čiju je firmu po većinskom sistemu stavljena srpska hrvatska ili muslimanska nacionalnost — bilo je uključivanja članova drugih nacionalnosti. Tako, na primer, u Srpskoj zemljoradničkoj zadruzi Ostrožac, srez Konjic (1922. g.), Srpskoj zemljoradničkoj zadruzi Hodbina, srez Mostar (1923. g.), Srpskoj zemljoradničkoj zadruzi Ledići, srez Sarajevo, itd., iako su u firmama bili istaknuti srpskih nazivi, među članovima Srbima bilo je dosta i Muslimana. U Narodnoj seljačkoj zadruzi Turski Dubovik kod Bihaća (1923. g.) i Zemljoradničkoj zadruzi u Rečicama (1927. g.) članova je bilo Muslimana i Hrvata. Jugoslovenska seljačka zadruga za zajmove i štednju u Miljenu kod Čajniča (1924) imala je među članstvom, pored Muslimana, i Srba, Jugoslovenska zemljoradnička zadruga za eksploataciju građevinskog materijala na Ilidži kod Sarajeva u svom sastavu imala je i Srba i Muslimana, i Hrvata, itd.

Kriterij za stupanje u članstvo, pored zadružnog neograničenog jemstva, s obzirom na raniju strogost u srpskim zadrugama, bio je nešto liberalniji. U hrvatskim, kao i u muslimanskim, bio je uglavnom veoma blag.

U organe upravljanja birani su, po pravilu, pismeniji, umešniji i snalažljiviji članovi. Nepismenost je bila prepreka izboru u upravni, odnosno u nadzorni odbor zadruge.

Do kraja 1922. godine u selima Bosne i Hercegovine bile su osnovane nove 153 zemljoradničke zadruge, od kojih 121 srpska, 19 muslimanskih

i 13 hrvatskih (srpskih u banjalučkom okrugu — 32, sarajevskom — 14, mostarskom — 32, tuzlanskom — 27, bihaćkom — 11 i travničkom — 5 zadruga; muslimanskih u mostarskom — 6, tuzlanskom — 4, travničkom — 2, bihaćkom — 3 i u banjalučkom — 4 zadruga; hrvatskih u banjalučkom — 7, bihaćkom — 2, sarajevskom — 1, mostarskom — 2 i tuzlanskom — 1 zadruga).

(Vidi Tabelu br. 23).

b) Nabavno-prodajne zadruge

Pored kreditnih, u selima javljaju se zemljoradničke nabavno-prodajne zadruge. Prva ove vrste u selu Bosne i Hercegovine osnovana je 16. novembra 1921. godine u Gornjem Brocu kod Bijeljine. Članovi, isključivo zemljoradnici, predviđali su da im Zadruga „nabavlja u većoj količini životne namirnice i da ih ustupa svojim zadrugarima uz povoljnije uslove“ („NARODNO JEDINSTVO“ br. od 16. decembra 1921. godine). Povezivanje članova ostvareno je udelima sa deseterostrukim jemstvom. Poslovno područje je selo Gornji Brodac. Cilj im je bio da „eliminišu posrednika“ u ovoj važnoj privrednoj delatnosti. U pogledu prijema u članstvo ispoljena je manja strogost nego u slučaju kreditne zadruge. Po uzoru na srbijanske zemljoradničke nabavno-prodajne zadruge — odakle je i prenet obrazac — umesto „prodaje“, Pravilima se predviđa „ustupanje“ robe članovima, da bi se istakla razlika između ovog i prodaje koju je dotle vršio seoski trgovac. Ustupanje robe bilo je ograničeno „samo na članove“ i „samo za gotov novac“. Pored rezervnog i socijalnog fonda, koji su se formirali izdvajanjem iz viška prihoda, uveden je, po rodždeljskom principu, fond za podelu (takozvani ristorno, prim. N. I.). Učešće u njegovoj deobi zavisilo je od vernosti u kupovinama izvršavanim u toku poslovne godine. Prvi predsednik ove prve seoske Nabavno-prodajne zadruge bio je Milan Perić, poslovođa Stanko Krstić.

S istim principima osnovane su 1921. godine zemljoradničke nabavno-prodajne zadruge u Dvorovima i Svinjarevu kod Bijeljine.

Pokret udruživanja seljaka u nabavno-prodajne zadruge iz Semberije prenosi se samoinicijativno i bez pomoći zadružnih saveza u centralne, zapadne i istočne srezove Bosne, da bi se postupno spuštao u južnu Hercegovinu. Karakteristično je da su neke od prvih zadruga ove vrste (u selu Međašima i Lukovici) bile prihvatile neograničeno jemstvo članova, dok to u ostalima nije bio slučaj.

Sredstva članskih udela uzimaju se kao obrtna sredstva. Članovima se ograničava kamata na udele do visine eskontne stope Narodne banke. U osnovi u ovim vrstama zadruga uvodi se rodždeljski princip poslovanja, po kome se članovima ustupa roba za gotovo po pijaćnim cenama s tim da im se na kraju godine, po odbitku upravnih troškova, vraća deo viška iz fonda za podelu srazmerno njihovim kupovinama.

Nabavno-prodajne zadruge, po pravilu, imaju jednu prodavnicu u iznajmljenim prostorijama i sa minimalnim osnovnim sredstvima.

Do pojave nabavno-prodajne zadruge seljaci se snabdevaju industrijском robom od seoskog trgovca, kome kreditna zadruga olakšava kapi-

talisanje na račun članova. Međutim formiranjem nabavno-prodajne zadruge odnosi se remete, dolazi do sudara i otvorene borbe između udruženih seljaka i trgovaca. Pojavom ove zadruge funkcionalno se proširuje zaštita seljaka od posrednika u oblasti prometa. Ukoliko je zadruga udaljenija od saobraćajnih i privrednih centara, zaštita je znatno veća i efikasnija.

Pokret nabavno-prodajnih zadruga po selima Bosne i Hercegovine, sproveden samoinicijativno s težnjom za povoljnijim snabdevanjem, prvi prevazilazi konfesionalne okvire udruživanja. On nailazi, relativno brzo, na razumevanje kako kod srpskih i muslimanskih, tako i od hrvatskih seljaka. U firmama skoro svih zadruga ove vrste, zahvaljujući obrascima pravila iz Srbije, ne ističe se nacionalnost. Kod srpskih seljaka firma nabavno-prodajne zadruge povezana je sa mestom njenog sedišta (u Tumarima — Tumarska zemljoradnička zadruga, u Međašima — Međaška nabavljачka i prodavačka zadruga, u Dobrljinu — Dobrljinska zemljoradnička nabavljачka i prodavačka zadruga, u Dobrinu — Dobrunska zemljoradnička nabavljачka i prodajna zadruga itd.). U muslimanskim i izvesnom broju hrvatskih zadruga, pored navedenog, firme se obeležavaju izrazima „seljačka“, „nabavljачka“ (u Kuliješu kod Sarajeva, u Gojevićima kod Fojnice, u Rami kod Travnika, u Strupu kod Sarajeva, u Orahovom Dolu kod Ravnog itd.).

Snabdevanje zadruge vrše bez posredovanja zadružnih saveza, direktno od varoških trgovaca i, rede, grosista.

U ovoj fazi, kao ni docnije, u snabdevačkoj aktivnosti zadruge ne stupaju u poslovne odnose sa varoškim nabavno-prodajnim zadrugama. Ograničavaju se na mimoilaženje krajnjeg korisnika, seoskog trgovčica; one samostalno pronalaze najpovoljnije izvore snabdevanja i koriste se njima.

Organizaciono se povezuju sa Glavnim savezom srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, po čijim se pravilima najviše i osnivaju po selima Bosne i Hercegovine (prve zadruge u Gornjem Brocu, Dvorovima. Svinjarëvu, Lukavcu, Međašima, Tumarima, Branjevu, Bratuncu, Mekoju Grudi itd.). Neke od njih u početku povezuju se sa Zadružnom savezom u Zagrebu (zadruge u Gojevićima, Rami kod Travnika, Klobuku kod Ljubuškog i dr.). Najmanji broj nabavno-prodajnih zadruga uključen je bio u zadružne saveze u Sarajevu.

U Bosni i Hercegovini između dva rata ukupno je bilo osnovanih 35 zemljoradničkih nabavno-prodajnih zadruga, od kojih u okrugu sarajevskom — 12, u tuzlanskom — 9, u mostarskom — 6, u travničkom — 4, u banjalučkom — 4. (vidi Tabelu br 24.)

c) Razne zadruge

(Talijana, Nemaca, Ukrajnaca, Rusa i dr.)

Pod austrijskom upravom nemački kolonisti imali su osnovanih nekoliko zadruga i poseban savez, koji ih je poslovno objedinjavao. Posle sloma Austro-Ugarske Monarhije, u Bosni i Hercegovini osnivaju zadruge ne samo nemački već i kolonisti drugih nacionalnosti, kao Talijani, Ukrajinci, Rusi (emigranti) itd. Pored ovih, službenici Slovenci imali su os-

novane dve zadružne organizacije, od kojih je jedna bila u Banjaluci (osnovana 1927. godine) i druga u Sarajevu (osnovana 1933. godine).

Zadruga talijanskih kolonista u Mahovljanima, na čija je Pravila još u prvoj polovini 1918. godine dao poslednju saglasnost nadležni organ pod austrijskom upravom, bila je isključivo kreditnog karaktera i Rafajzenovog sistema. Njen prvi predsednik bio je Emilio Basetti.

Sasvim druge vrste bila je RUSKA KREDITNA ZADRUGA s o. j., koja je osnovana 1923. godine u Sarajevu. Njen je zadatak bio da svojim članovima — ruskim emigrantima — „daje zajmove na temelju zaloga dragog kamenja, zlata i srebra”. U obzir je dolazilo i davanje zajmova „na temelju zaloga robe i predmeta domaćeg gospodarstva”. Zajmovi članovima davani su „u trgovačke, zanatlijske i obrtne svrhe”. Međutim Zadruga je davala garancije članovima po ugovorima za nabavke i postavke, eskontovala menice članovima sa dva i više potpisa itd. Sem ovih, zadruga je organizovala posebnu komisionu radnju, u kojoj je, za račun članova i drugih lica, vršena prodaja raznih dragocenosti, vrednosnih papira itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 175 od 25. avgusta 1923. godine).

Druga kreditna zadruga ruske kolonije u Sarajevu (osnovana 1933. godine), imala je uži program poslovanja. Sastojao se u „davanju zajmova, eskontovanju menica, primanju štednih uloga, davanju garancija članovima, otvaranju žiro-računa” i sl. („NARODNO JEDINSTVO” br. 30 od 15. aprila 1933. godine).

Slovenska seljačka zadruga sa sedištem u Banjaluci (osnovana 1927. god.) bila je organizovana na bazi udela s ograničenim jemstvom. Njeno poslovno područje bila je cela vrbaska oblast.

Zadruga koloniziranih Nemaca u Petrovom Polju (osnovana 1930. godine) imala je proizvođački karakter. Zadatak joj je bio da „podiže gospodarsko stanje svojih članova”. U tom cilju držala je i točila svinje, nabavljala rasplodna grla, zajednički, a i kod članova, izdržavala neraste (i za svakog vodila matične knjige), vršila nabavke hrane, sredstava za lečenje, zajednički prodavala priplodna i tovljena grla — zadružna i svojih članova. („NARODNO JEDINSTVO” br. 45 od 3. juna 1931. godine).

(Vidi Tabelu br. 25).

ZEMLJORADNIČKE PROIZVOĐAČKE ZADRUGE

a) Mlekarske zadruge

Proces udruživanja na zadružnoj osnovi postupno prodire u oblast poljoprivredne proizvodnje, prvenstveno stočarstva. Od stočarskih proizvoda najviše se mleko, sir, maslo i dr. iznosilo pojedinačno na tržište. Individualno se pojavljujući na tržištu proizvođač nije mogao dovoljno da zaštiti svoje privredne interese. Niske prodajne cene nisu bile adekvatne uloženom trudu proizvođača. Primeri udruživanja proizvođača mleka u specijalnim mlekarskim zadrugama — koje s uspehom posluju u Srbiji i Vojvodini — nailaze na razumevanje. Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu ukazuje seljacima-stočarima ne samo na korisnost udruživanja već i na mogućnost organizovanja posebnih mlekarskih zadruga putem kojih se može uspešnije da vrši prodaja mleka

i mlečnih proizvoda. Takvim udruženjima, pored povoljnije prodaje mleka, omogućuje se uzgoj rasnih grla stoke, a to proizvođača usmerava ka intenzivnijem razvijanju stočarstva.

Posle nacionalnog oslobođenja, prva mlekarska zadruga u Bosni i Hercegovini osnovana je 1921. godine u varošici Rogatici. Članovi trgovci i proizvođači predviđaju da „putem nabavke bolje vrste goveda i ovaca aktivno porade na podizanju zaostalog stočarstva.” Posle utvrđenog plana o količini mleka koje će se svakodnevno preuzimati, prišlo se organizovanju njegove prodaje za zajednički račun. Tek docnije, kad se omoguće novčana sredstva, predviđano je da se pristupi preradi mleka, gajenju pašnjaka i sl. Mali broj članova, međusobno povezanih članskim udelima, ograničio se samo na preuzimanje i prodaju mleka određenom krugu potrošača u varošici. („NARODNO JEDINSTVO” br. 20 od 20. decembra 1922. godine).

Zahvaljujući aktivnoj pomoći Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, poljoprivredni proizvođači organizovali su samostalne mlekarske zadruge u Koševu, Semizovcu i Ilidži 1923. godine. Mlekarska zadruga na Ilidži, organizovana isključivo od proizvođača, prihvata neograničeno jemstvo članova stičući time uslove da obezbedi obimnija kreditna sredstva i mogućnosti nabavke neophodne opreme za preradu mleka.

Prve mlekarske zadruge, zahvaljujući blizini potrošačkih centara i organizovanoj prodaji, ispoljavaju znatnu prednost nad individualnim radom u ovoj značajnoj delatnosti.

Udruženi trgovci i proizvođači osnovali su u Visokom 1923. godine posebnu mlekarsku zadrugu na osnovi udela s ograničenim jemstvom. Docnije, 1927. godine, u Gornjoj Tuzli s istim zadatkom osnovana je takva zadruga ograničena isključivo na preuzimanje i prodaju mleka proizvedenog od članova.

„SAMOPOMOĆ”, mlekarska zadruga u Lukavcu kod Tuzle, osnovana 1928. g. isključivo od proizvođača, prva je koja preuzeto mleko od proizvođača neprerađeno isporučuje radnicima. Na bazi udela s ograničenim jemstvom 1929. godine osnovana je zadruga ove vrste u Rajlovcu, koja isporučuje sve sabrane količine mleka Sarajevu.

Sa nešto proširenim poslovnim programom udruženi trgovci i proizvođači osnovali su u Žepču 1930. godine mlekarsku zadrugu na osnovi udela članova. Organizatori se nisu ograničili samo na preuzimanje određene količine mleka i njegovu prodaju — čime su putem povoljnijih cena proizvođačima želeli da obezbede što veći prihod — već se orijentišu na to da za krave svojih članova obezbede krmivo i kvalitetnije semenje, zatim priplodnu stoku i, uslovima koji im se pružaju, uopšte porade na unapređivanju stočarstva. Jedan od puteva u ovom pravcu, po postavljenom programu, bilo je osnivanje selekcijskih zadruga („NARODNO JEDINSTVO” br. 77 od 16. avgusta 1930. godine).

Na bazi uzajamne solidarnosti udruženi proizvođači u Maglajanima 1930. godine osnovali su u ovom području prvu specijalnu mlekarsku zadrugu s ograničenim jemstvom članova. Zadatak joj je bio „poboljšanje gospodarskog stanja svojih članova. Organizatori su smatrali da će tako postavljeni cilj najbolje postići zajedničkim unovčavanjem mleka i mlečnih proizvoda. Uopšte „za unapređenje te privredne grane u okviru po-

stavljenog programa bili su odlučni da upotrebe sva dozvoljena i moguća sredstva" („NARODNO JEDINSTVO" br. 88 od 24. septembra 1930. godine).

Udruživanje proizvođača u mlekarske zadruge, pored varošica Maglaja, Travnika, Glamoča i Livna, zahvata okolna sela Sarajeva, najpre Stup, zatim Zagoru i dr. (1931. g.). Pošlo se korak dalje u programima ove vrste zadruga. Proizvođači-stočari, pored preuzimanja mleka od članova i zajedničke prodaje, preduzimaju mere da sagrade pogodne prostorije i snabdeju se potrebnim strojevima za preradu mleka i izradu mlečnih proizvoda. Pored zajedničke prodaje mleka, sad se, takode na zajednički račun, vrši prodaja dobijenih mlečnih proizvoda, preradom obezbeđuje veća akumulacija sredstava. Da bi se obezbedila veća proizvodnja mleka, zadrugarima se, na račun unetih količina mleka, daju zajmovi da bi dobijenim sredstvima mogli da nabavljaju bolje krave muzare, za njih bolju ishranu itd.

U Travniku je 1931. godine osnovana OVČARSKO-SIRARSKA ZADRUGA drugoga smera. Zahvaljujući pogodnim uslovima za razvoj sitne stoke, u prvom redu ovčarstva, udruženi proizvođači postavljaju širok program rada na zadružnoj osnovi. Planskim uzgojem i oplemenjivanjem ovaca i druge sitne stoke u Zadruzi se organizuje ne samo proizvodnja već i prodaja zadružnih proizvoda poznatog „vlašičkog sira" — neposredno potrošačima. Dobijene proizvode svojih članova, posle pregleda, signira zadružnim zaštitnim znakom utičući na taj način da na tržište izlazi kvalitetan proizvod i da se suzbije individualna proizvodnja i prodaja loših proizvoda. Uključivanjem šireg kruga proizvođača-stočara, Zadruga ih planski raspoređuje na ispašama koncentrišući stoku članova u određenim predelima. Ovde Zadruga prvi put osigurava stoku na zadružnoj osnovi.

Organizaciono povezivanje članova izvršeno je polaganjem upisnine, što je za člana koji je imao do 100 ovaca iznosilo 50 dinara, od 10 do 200 ovaca — 100 dinara, više od 200 ovaca — 300 dinara. Pored ovog, svaki član je morao imati 1 udeo — ako je imao 100 ovaca na muži — dok je za svakih daljih 50 ovaca morao da ima po 1 udeo više. Udeo je iznosio 5 dinara mesečno. Plaćao se dok traje članstvo. Jemstvo je bilo dvostruko, prema iznosu upisanih udela.

Sličan privredni program imala je Sirarsko-mlekarska zadruga u Glamoču (osnovana 1934. godine). Njeni članovi povezivali su se sa Zadrugom na bazi udela po 100 dinara uz deseterostruko jemstvo. Jedina je od proizvođačkih zadruga ove vrste koja se organizaciono bila povezala sa Mesnom zadrugom za poljoprivredni kredit u Glamoču („NARODNO JEDINSTVO" br. 38 od 15. maja 1935. godine).

Udruženi proizvođači sa trgovcima 1935. godine osnovali su MLEKARSKO-SIRARSKU ZADRUGU u Livnu. Ona se bila ograničila na to da „sakuplja mlijeko od zadrugara radi iskorišćavanja i prerade u mliječne proizvode ili prodaje" („NARODNO JEDINSTVO" br. 32 od 24. aprila 1935. godine).

U Sarajevu JUGOSLAVENSKA MLJEKARSKO-STOČARSKA ZADRUGA (osnovana 1930. godine) dopunjuje 1934. godine svoj široko postavljani program rada i svoju raniju mlekarsko-stočarsku firmu zamenjuje novom, sa naglašenim MJEKARSKO-NABAVLJAČKIM karakte-

rom. Reorganizovanoj Zadruzi, s udruženim trgovcima i poljoprivrednim proizvođačima, bio je cilj da „zadrugarima nabavlja krave muzare i rasplodne bikove boljih pasmina”. Time je isticala težnju za poboljšavanjem domaćih pasmina goveda. Program proširuje ne samo nabavkom semena za stočnu piću već i staranjem da na što većem prostoru podiže veštačke livade i detelišta, uvođenjem sejanja stočne repe itd.

Radi učvršćenja odnosa sa članovima-proizvođačima, zadruga je izdavala izvesne proizvode, mlekarske sprave, pribor, kao i gotov novac u formi zajma ili kao akontaciju za proširenje njihove proizvodnje. Prijavljenim domaćim i nabavljenim kravama posredstvom veterinara obezbeđivala je lečenje. Od članova preuzimala je sve vrste poljoprivrednih proizvoda i izradevina koje su zadrugari sami sa svojom čeljadi i radnicima proizveli. Sve ove proizvode grupisala bi i starala se da ih proda za zajednički račun („NARODNO JEDINSTVO” br. 33 od 25. aprila 1934. godine).

Pored povoljnih uslova u Hercegovini, udruživanje proizvođača-stočara u mlekarske zadruge bilo je minimalno. Prva i, ove vrste, jedina zadruga bila je u Avtovcu kod Gacka (osnovana 1935. godine).

Udruživanje u mlekarske zadruge vršeno je na bazi udela različite visine, s ograničenim jemstvom. Članovi su ovu osnovnu obavezu izmirivali, po pravilima, uplatama u gotovom novcu ili unošenjem određene količine mleka ili mlečnih proizvoda. Nezavisno od broja i visine udela, prava članova u zadruzi bila su jednaka.

Uneto mleko plaćalo se donosiocima po ceni koju je, u okvirima tržišne cene, određivao upravni odbor zadruge. Prerada mleka vršena je za račun zadruge i njen finansijski rezultat nije deljen među članovima. Po pokriću troškova, kamata na udele i podmirenju obaveza prema donosiocima za uneto mleko na bazi otkupnih cena, ostvarena akumulacija raspoređivala se u fondove zadruge.

Merenje masnoće mleka, izuzev jedno vreme u Zadruzi Ilidža, nije vršeno. Taj bitni element u većini mlekarskih zadruga u Bosni i Hercegovini nije iskorišćavan za stimulisanje donosilaca mleka.

Od mlekarskih zadruga koje su delovale u Bosni i Hercegovini u zadrugne saveze u Sarajevu bile su učlanjene 4 zadruge. Ostale su delovale samostalno ili su se uključivale u Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga Beograd i Zadrugnu maticu u Splitu.

(Vidi Tabelu br. 26.)

b) Vinogradarske zadruge

Posle stočara, proces udruživanja proširuje se na vinogradare, koji se organizuju u specijalne vinogradarske zadruge. Gajenje vinove loze i prerada grožđa vršeni su primitivno. U obrađivanju vinograda proizvođači su se koristili nasleđenim iskustvima teško prihvatajući novine. U individualnom obrađivanju vinograda ni zaštitna sredstva nisu se kako treba ni dovoljno iskorišćavala. Prerada je vršena jednostavno i bez upotrebe savremene opreme, različito, i dobijeni proizvodi slabog kvaliteta i niskih cena najviše su bili namenjeni sopstvenoj potrošnji.

Udruživanje proizvođača-vinogradara u ovom pravcu praktično je postojalo samo u Srbiji i, na nešto izmenjenim osnovama, u Dalmaciji.

Tamo su pojedinci, uključujući se u vinogradarske zadruge, u izvesnoj meri uspevali da poboljšavanjem obradivanja vinograda pojačaju proizvodnju i zajedničkom prodajom postignu povoljnije cene dobijenim proizvodima.

U nekim reonima Hercegovine klimatski i drugi uslovi bili su povoljni za razvitak vinogradarstva. U Čitluku kod Mostara 1924. godine proizvođači su organizovali savremenu vinogradarsku zadrugu. Članovi su se povezivali udelima sa dvadesetorostrukim jemstvom za obaveze Zadruga. Uplaćivani su u gotovom novcu i unetim proizvodima. Privredni program koji su udružene snage imale da sprovedu bio je obiman. Dotadašnji primitivni način obradivanja morao je da ustupi mesto novom, u praksi oprobanom savremenijem i korisnijem metodu. Podizanje novih vinograda moglo se vršiti na podlozi američanske loze. Samo na toj osnovi obezbeđivala se saradnja i pomoć Zadruga. Od nje su se dobijala uputstva o tome kad se i kako vrše pojedini vinogradarski i podrumarski radovi. Po programu, Zadruga je na sebe preuzela brigu za suzbijanje bolesti vinove loze i za mere koje u pojedinim slučajevima treba preduzeti.

Članovi su u Zadrugu unosili grožđe iz svojih vinograda s tim da se zajednički prodaje ili preraduje. Prodaja na zajedničkoj osnovi obezbeđivala je povoljniju cenu. Posle prerade, Zadruga se starala o nezi proizvedenih vina i čuvanju dobijenih proizvoda. Tipizirana vina obezbeđivala su bržu prodaju i znatno veću cenu.

Sa sličnim programom trgovci i proizvođači osnovali su 1930. godine u Konjicu posebnu vinogradarsku zadrugu. Pored grožđa, ona je predviđala da preuzima i voće od zadrugara. Grožđe i voće moglo se prodavati u sirovom stanju ili se preradivati u sopstvenoj režiji. Zajednička prerada međutim pretpostavljala je prethodnu izgradnju odgovarajućeg podruma i ostalih prostorija potrebnih za smeštaj kljuke. Saradnja sa proizvođačima učvršćivana je izdavanjem akontacija na grožđe i voće. Pored toga, Zadruga je nabavljala članovima vinogradarske sprave, sav alat potreban za rad oko vinograda, njegovog obradivanja, negovanja kao i za berbu. Pojedine zadružne sprave i alat davani su pojedincima na poslugu, a mogli su se od Zadruga kupovati za gotovo ili na otplatu („NARODNO JEDINSTVO” br. 116 od 20. decembra 1930. god.).

Udruženi trgovci i proizvođači u Mostaru 1933. godine osnovali su vinogradarsku zadrugu. Njeno poslovno područje bio je ceo mostarski srez. U prihvaćenom programu, pored zadataka koje su predviđale zadruge u Čitluku i Konjicu, uneta je mogućnost prerade svih otpadaka grožđa i vina, izrade bezalkoholnih pića itd. („NARODNO JEDINSTVO” br. 25 od 29. marta 1933. godine).

Specijalizovana Vinogradarska zadruga u Lastvi kod Trebinja (osnovana 1934. godine) po organizaciji i programu bila je istovetna sa mostarskom. Pravila su bila po koncepciji vinogradarskih zadruga iz Srbije.

U Mostaru je 1937. godine bila organizovana posebna vinogradarska zadruga čije je područje obuhvatalo bivše srezove Mostar, Ljubuški i Stolac. Njena poslovna aktivnost bila je usmerena na podupiranje racionalne kulture vinove loze s ciljem da se „poveća proizvodnja i dobiju plemenite vrste grožđa”. Tipska vina i druge preradevine iz zadružnog

podruma prodavane su ne samo u unutrašnjost već i u inostranstvo. U tu svrhu Zadruga je otvarala svoje filijale i točionice. Za preradu grožđa koristila se podrumom mostarske Povrćarsko-voćarske zadruge, koja se poslovno vezivala za Zadružni savez u Splitu.

Za područje Dživar kod Trebinja organizovana je 1938. godine posebna vinogradarska zadruga na osnovi udela članova s ograničenim jemstvom. Program joj je bio jednak programu lastvanske i mostarske vinogradarske zadruge. Organizaciono je bila vezana za Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu.

Organi upravljanja određivali su cene grožđu svih vrsta prilikom unošenja u Zadrugu. Ukoliko je donosilac, umesto čvrste cene grožđu, očekivao okončanje prodaje vina i drugih preradevina, ostvarenu prodajnu vrednost, po odbitku troškova, Zadruga je delila donosiocima srazmerno unetim količinama grožđa uz minimalno izdvajanje sredstava za rezervni fond i druge fondove. Članskim udelima priznavala se kamata do visine eskontne stope Narodne banke.

(Vidi Tabelu br. 27.)

c) Stočarske zadruge

Stočarstvo se razvijalo na individualnoj osnovi te stoga sporo i često nedovoljno ekonomično. I u ovoj važnoj privrednoj grani, mada relativno kasno, pribegavalo se udruživanju seoskih domaćinstava da zajedničkim snagama unaprede svoju stočarsku proizvodnju i obezbede bolju cenu stoci i stočarskim proizvodima.

U Bosni i Hercegovini preovlađivale su domaće rase krupne i sitne stoke. U cilju postizanja boljih pasmina stoke, koristeći se uzorima iz Srbije i Hrvatske, poljoprivrednici se udružuju u posebne stočarske zadruge na bazi udela s ograničenim jemstvom.

Prva savremena stočarska zadruga u Bosni i Hercegovini osnovana je 1929. godine u Bosanskoj Gradiški. Proizvođače je okupila težnja za oplemenjivanjem zadružne stoke i živine. Da bi se postigla što bolja pasmina, predviđalo se ne samo nabavljanje već i držanje rasplodnih grla stoke i plemenite živine potrebne za ukrštanje i selekciju. Plemenita pasmina stoke i živine ustupala se udruženim članovima da bi postupno potisli domaće vrste. Za njih je Zadruga vršila nabavku semena, stočne hrane, lekova i sve drugo što je potrebno za napredno stočarstvo i živinarstvo. U tu svrhu predviđala se izgradnja zadružnih štala, uglednog živinarnika i drugih prostorija u kojima bi se zadrugari obučavali u racionalnom stočarstvu i živinarstvu.

Odavde se udruživanje stočara proširuje na druga područja Bosne i Hercegovine. Različitost uslova i orijentisanost poljoprivrednika na uzgoj pojedinih vrsta krupne i sitne stoke, živine itd, uticale su na osnivanje stočarskih zadruga raznog smera.

Najpre u Bijeljini 1930. godine, zatim u Medašima, Janji i Kozluku 1931, u Bosanskom Novom 1932. godine i Han-Pijesku 1933. godine seljaci su organizovali zadruge pretežno živinarsko-seleksijskog smera. S izvesnim razlikama, njihovim programima predviđao se na zajedničkoj osnovi „uzgoj i oplemenjivanje čistokrvne stoke, živine i kunića svih vrsta, zatim prodaja jaja i živine za rasplod od domaćih i stranih pasmina,

prodaja čistokrvne domaće i oplemenjene stoke (meleza)" itd. Zadruga su, po pravilima, preuzimale obavezu da za članove nabavljaju hranu propisanu za živinu, strojeve za veštačko leženje i druge predmete potrebne za racionalan rad i uzgoj živine i kunića („NARODNO JEDINSTVO" br. 53 od 1. jula 1931. godine).

Rukovodeni rentabilnošću ove privredne grane, udruženi trgovci i proizvođači u Bosanskom Novom 1932. godine osnovali su specijalizovanu zadrugu sa zadatkom da od članova i nečlanova kupuje i neposredno izvozi jaja i živinu na spoljna tržišta.

Stočarsko-seleksijska zadruga u Kozluku kod Zvornika proširila je svoj zadatak na kvalifikovanje svih grla plemenitim pasminama, na ukrštanje zadrugne stoke sa plemenitim pasminama, na vođenje matičnih knjiga za beleženje porekla sve zadrugne stoke, redovno pelcovanje protiv bolesti, zadrugno lečenje, obezbeđenje bikarnika i drugih odgovarajućih prostorija („NARODNO JEDINSTVO" br. 48 od 11. juna 1932. godine).

1930. godine kolonisti su u Petrovom Polju kod Travnika organizovali posebnu zadrugu za gajenje i iskorišćavanje svinja. Predviđali su podizanje ekonomskog stanja članova putem gajenja, držanja i krmljenja svinja. U tu svrhu imali su da nabavljaju selekcijom označena rasplodna grla, neraste itd., da vode za njih matične knjige, vrše redovne preglede, nabavljaju hranu, sredstva za lečenje, kao i da vrše zajedničku prodaju svinja — namenjenih klanju — proizvedenih u gazdinstvima članova („NARODNO JEDINSTVO" br. 45 od 3. juna 1931. godine).

Udruženi trgovci i proizvođači u Doboju 1931. godine proširuju osnovanoj živinarskoj Zadruzi zadatak na „oplemenjivanje domaće i uzgoj čistokrvne živine, prodaju jaja i živine za rasplod od čistokrvnih domaćih i stranih pasmina. Svojim zadrugarima imali su da podižu higijenske živinarnike na dugoročnu otplatu, da za njihovu živinu nabavljaju hranu, da ih snabdevaju strojevima za veštačko leženje, da obavljaju kapunjanje petlova radi tovljenja, da vrše otkup, prodaju i izvoz jaja i zaklane živine za svoj i za račun zadrugara" itd. („NARODNO JEDINSTVO" br. 53 od 1. jula 1931. godine).

U selu Tišini kod Bosanskog Šamca 1932. godine stočari su se orijentisali na uzgoj i selekciju krupne stoke. Njihov cilj je bio da putem oplemenjivanja goveda zadrugara postiču bolje pasmine. U tu svrhu programski su predviđali da osnuju „pašnjak koji će služiti kao ispaša stoci svih uključenih zadrugara" („NARODNO JEDINSTVO" br. 54 od 2. jula 1932. godine).

U okolini Zvornika 1937. godine proizvođači, udruženi u specijalizovane stočarske zadruga, ograničavaju se da na savremenim osnovama uzgajaju ne samo konje i goveda već i svinje i ovce („NARODNO JEDINSTVO" br. 74 od 15. septembra 1937. godine). U Vukoviji kod Tuzle — 1939. a u Krivojevićima kod Sarajeva, u Arnautovićima kod Goražde i Prodolima kod Rogatice — 1941. godine na inicijativu Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga iz Beograda organizovane su stočarske zadruga kojima je bio cilj „odgoj i selekcija krupne stoke".

Zahvaljujući inicijativi zadrugnih saveza iz Splita i Zagreba organizuju se posebne stočarske zadruga u Gornjem Vakufu, Kupresu i Tomi-

slavgradu 1937. godine i Livnu 1939. godine sa proširenijim programom poslovanja. Da bi proširile otkup, ove Zadruge se orijentišu na uzgoj goveda, ovaca, koza, konja i svinja („NARODNO JEDINSTVO” br. 96 od 1. decembra 1937. godine). Poslovanje se u većini zadruga ograničavalo samo na članove; međutim u slučaju otkupa krupne i sitne stoke zadruge su poslovale i sa nečlanovima.

Organizovanje zadruga ove vrste obuhvatalo je i Hercegovinu. U stočarskim predelima, gde je stočarstvo glavna ili pretežna delatnost, prve stočarske zadruge osnovane su u Fatnici kod Bileća 1934. i Grabu kod Trebinja 1935. godine. Zainteresovanost proizvođača orijentisana je na sitnu stoku, koju, posredstvom zadruga, oni nastoje da oplemene ovacima dobre rase, koje daju „kvalitetnu vunu, dobro meso i mlijeko”. U tu svrhu predviđano je da se vrši odbir ovnova i ovaca za priplod, vođenje matičnih knjiga zadružnih ovaca, koje su se morale redovno da pelcuju protiv zaraznih bolesti itd. Programi zadruga predviđali su da se za drugare posreduje u nabavci plemenitih pasmina ovaca, u nabavci hrane za zadružne ovce, u kupovanju i držanju zadružnih ovnova, da se posreduje u prodaji ovaca, vune i drugih stočarskih proizvoda („NARODNO JEDINSTVO” br. 38 od 12. maja 1934. godine).

Udruženi stočari u Kuli Fazlagića kod Gacka 1935. godine predviđali su „unapređenje gospodarstva članova u stočarskom pravcu” — posebno gajenje krupne stoke. Pri tom se nisu ograničavali samo na podizanje stočarstva domaćih već i uvoznih pasmina svih vrsta, na prodaju stoke i stočarskih proizvoda („NARODNO JEDINSTVO” br. 31 od 20. aprila 1935. godine).

Pored ovih, u nekim reonima Bosne organi Ministarstva poljoprivrede imali su „organizovanih” 38 stočarskih zadruga, od kojih nijedna — nasuprot slobodno organizovanim stočarskim zadrugama — nije imala zakonom predviđeni pravni status, niti su bile uključene u koji od zadružnih saveza. To su bile organizacije u sledećim mestima: Stočarska zadruga Sokolac, Rogatica (1921. g.); Stočarska zadruga Štrpci, Višegrad (1922. g.); Stočarska zadruga Osijek, Sarajevo (1925. g.); Stočarska zadruga Mokro kod Sarajeva (1925. g.); Stočarska zadruga Trnovo kod Sarajeva (1925. g.); Stočarska zadruga Žabari, Brčko (1930. g.); Stočarska zadruga Kozluk, Zvornik (1930. g.); Stočarska zadruga Ilidža, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Koševo, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Vrelo Bosne, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Semizovac, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Hrasnica, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Požrastovi, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Rajlovac, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Rakovica, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Drozgometva, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Hadžići, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Butmir, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Crlotina, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Reljevo, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Kaljina, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Rakova, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Nišić, Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Briješće, Sarajevo (1930. g.); Stočarsko-mljekarska zadruga Sarajevo (1930. g.); Stočarska zadruga Brodac, Bijeljina (1931. g.); Stočarska zadruga Batkovići, Bijeljina (1931. g.); Stočarsko-živinarska zadruga Ruhotina, Bijeljina (1931. g.); Stočarska peradarska zadruga Janja, Bijeljina (1931. g.); Stočarska

zadruga Glogovac, Bijeljina (1931. g.); Stočarska zadruga Vlasenica (1931. g.); Stočarska zadruga Novi Šeher, Žepče (1931. g.); Stočarska zadruga Žepče (1931. g.); Konjogojska zadruga Rogatica (1931. g.); Željezničarska peradarska zadruga Sarajevo (1931. g.). „Zadruge” su, verovatno, bile korisnici izvesnih grla stoke koja je podeljena proizvođačima, ali pravno ni na kojoj osnovi nisu bile organizovane („NARODNO JEDINSTVO” br. 11 od 6. februara 1932. godine).

Najveći broj stočarskih zadruga na području Bosne i Hercegovine bio je u članstvu Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu i Glavnom Savezu zemljoradničkih proizvođačkih zadruga u Beogradu; manji broj bio je povezan sa savezima u Splitu i Zagrebu. odnosno Savezom stočarskih selekcijskih zadruga u Skoplju. Ukupno je bilo 25 stočarskih zadruga raznih smerova. (Vidi Tabelu br. 28.)

d) Žitarske zadruge

U toku privredne krize 1929. godine niske cene žitaricama izazvale su poljoprivredne proizvođače u žitorodnim područjima, uključujući i severnu Bosnu, da udruženim naporima zajedničkom prodajom, putem specijalnih žitarskih zadruga, zaštite svoje proizvođačke interese.

Prva žitarska zadruga na osnovi udela s ograničenim jemstvom u Bosni i Hercegovini osnovana je u Bosanskoj Gradiški 1929. godine. Posle ove, po istoj koncepciji i, skoro, sa jednakim programom poslovanja, usledilo je organizovanje žitarskih zadruga u Bijeljini 1930, u Bosanskom Šamcu — 1931, u Derventi i Kozluku — 1932, u Brčkom — 1933, u Bijeljini za područje celog sreza — 1936. godine i u Brčkom za nekoliko srezova — 1937. godine.

Njihov osnovni zadatak bilo je prihvatanje žitarica od članova poljoprivrednih proizvođača u cilju zajedničke prodaje. Neke od njih nabavljale su za svoje članove kvalitetno seme, veštačko đubrivo, ratarsko oruđe potrebno za racionalnu kulturu žitarica. Po svojim programima, bile su zainteresovane da upućuju svoje zadrugare kako će poboljšati kvalitet svojih žitarica, kako će ih očuvati od korova, raznih štetočina, i uopšte — kako podići proizvodnju žitarica na stupanj savremene racionalne proizvodnje („NARODNO JEDINSTVO” br. 3 od 3. decembra 1932. godine).

Brčanska žitarska zadruga, koja je imala područje sreza, svoj zadatak proširila je na preuzimanje sena i drugih useva s ciljem da i za te proizvode, posle smeštaja u zajedničke magazine, prodajom postigne povoljnije cene. Čestim kontaktiranjima sa članovima ona se koristi da ih obaveštava o raznim zemljoradničkim pitanjima i u njihovo ime koordinira rad s organima vlasti. Praćenjem cena proizvodima pronalazi najpovoljnije kupce, organizujući isporuke pojedinim domaćim i stranim firmama („NARODNO JEDINSTVO” br. 25 od 29. marta 1933. godine).

Šire zadatke imala je ŽITARSKA ZADRUGA u Bijeljini, čijim je programom predviđano podizanje koševa, magazina, elevatora i drugih smestišta pogodnih za prikupljanje proizvoda od članova. U smestištima proizvodi su se prečišćavali, sortirali, ujednačavali i određene količine spremale za tržište ili za preradu. U slučaju nerodice, grada i drugih

elementarnih nepogoda Zadruga je nabavljala svojim članovima prehrambene proizvode po najpovoljnijim cenama („NARODNO JEDINSTVO” br. 86 od 24. oktobra 1936. godine).

Poslovanje sa članovima vršeno je na osnovi dobrovoljnog otkupljivanja proizvoda, po pravilu, na čvrst račun i po cenama koje bi određivao Upravni odbor zadruga. Ukoliko bi donosilac proizvoda na bazi utvrđene cene, na osnovu odluke Upravnog odbora, primao samo akontaciju u iznosu 50—70% vrednosti unetih proizvoda, po izvršenoj prodaji i odbitku materijalnih troškova, vršen je obračun u okviru ugovorenih uslova, deobom ostvarene prodajne vrednosti srazmerno unetim količinama.

Žitarske zadruga organizaciono su se povezivale sa Glavnim savezom srpskih zemljoradničkih zadruga i poslovnom centralom — Glavnom zemljoradničkom proizvođačkom zadrugom u Beogradu.

Na području Bosne i Hercegovine bilo je organizovanih 8 žitarskih zadruga. Nijedna od njih nije se povezivala sa zadružnim savezima u Sarajevu. (Vidi Tabelu br. 29.)

e) Voćarske zadruga

U voćarskim područjima poljoprivredni proizvođači udruživali su se u specijalne voćarske zadruga na osnovi udela s ograničenim jemstvom. Cilj im je bio da od članova preuzimaju voće — šljive, jabuke, kruške, jagode i dr. — i putem zajedničke prodaje postignu povoljnije cene od onih koje bi mogli da ostvaruju pojedinačno.

Prvu zadrugu ove vrste kod nas organizovali su udruženi trgovci sa seljacima u Foči 1931. godine. Težila je „unapređenju voćarstva na temelju uzajamnosti i međusobne odgovornosti članova” („NARODNO JEDINSTVO” br. 62 od 1. avgusta 1931. godine).

Nešto širi program imala je Zadruga udruženih voćara u Drinjači kod Zvornika. Sopstvenici su obavezno unosili proizvode u zajednički magazin iz svojih voćnjaka s tim da ih Zadruga prodaje za zajednički račun. U cilju čvršćeg povezivanja proizvođačima su izdavane akontacije u novcu, nabavljane razne voćarske sprave i alat, bilo da se njima služe uz određenu odštetu, bilo da im se daju na prodaju za gotovo ili na otplatu („NARODNO JEDINSTVO” br. 64 od 6. avgusta 1932. godine).

Pokret voćara za organizovanje ovih specijalizovanih zadruga zahvatio je mnoge srezove u Bosni i Hercegovini. Njihovim posredstvom, proizvođači su, u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje, mogli u izvesnoj meri da zaštite svoje proizvođačke interese. Paralelno sa povećavanjem broja zadruga proširivao se i njihov program delovanja. Voćarska zadruga u Modriču, pored spomenutog, radi na podizanju voćnjaka, daje konkretna uputstva da se kod uključenih zadrugara svi radovi oko podizanja i gajenja voćaka pravilno i na vreme izvršavaju. Preuzela je na sebe i brigu za suzbijanje štetočina i bolesti voćaka i voća, zadrugare snabdeva savremenim voćarskim spravama i drugim materijalom potrebnim za gajenje voćnjaka, voćaka i berbu, zajednički podiže i uzima pod kiriju potrebne prostorije za dozrevanje i čuvanje svežeg voća i za preradu itd.

Posle ovih, osnovane su zadruge voćarskog smera u Kozluku, Novoj Kasabi kod Vlasenice i Branjevu kod Zvornika 1932. godine, u Bratuncu — 1933. godine, u Brčkom, Gradačcu, Bosanskom Šamcu, Velikom Čajnu kod Visokog — 1936. godine, u Tuzli — 1937. godine, Gornjem Boderištu i Gračanici za područje sreza — 1938. godine.

CENTRALNA VOĆARSKA ZADRUGA u Brčkom, pored ostalog, predviđala je „podizanje potrebnih zgrada za dozrevanje i čuvanje svežeg voća i za preradu, zatim sušnica, kazanica, pekmezara itd. Zadrugarima se daju uputstva o podizanju proizvodnje na što viši stepen, kako bi kvalitet proizvoda prilagodila zahtevima domaćih i stranih tržišta” („NARODNO JEDINSTVO” br. 40 od 16. maja 1936. godine).

Unošenje voća u zadruge vršeno je po čvrstim cenama određivanim od strane upravnih odbora. U slučaju predaje voća na otvoren račun donosiocima bi se isplaćivalo do 70% unete vrednosti, a razlika — po ostvarenoj prodaji, odnosno preradi proizvoda („NARODNO JEDINSTVO” br. 100 od 10. decembra 1932. godine).

Većina voćarskih zadruga na području Bosne i Hercegovine između dva rata organizaciono je povezivana sa Glavnim savezom srpskih zemljoradničkih zadruga, a po poslovnoj liniji — sa Glavnom zemljoradničkom proizvođačkom zadrugom u Beogradu, dok su 4 zadruge ove vrste bile u članstvu Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu.

Voćarskih zadruga u Bosni i Hercegovini bilo je 14. (Vidi Tabelu broj 30.)

f) Povrčarsko-voćarske zadruge

Sem izrazito voćarskih, u Bosni i Hercegovini razvijala se, na istim osnovama, posebna vrsta povrčarsko-voćarskih zadruga. Cilj im je bio zaštita proizvođačkih interesa posredstvom zajedničke prodaje povrčarskih proizvoda. Razvoj povrčarstva kao specijalne poljoprivredne grane omogućen je u reonima sa pogodnim klimatskim uslovima uz upotrebu sistema navodnjavanja.

Prvu voćarsko-povrčarsku zadrugu osnovali su 1932. godine udruženi trgovci voćem i povrćem u Sarajevu. Osnivači su se ograničili na to da im Zadruga preuzima voće i povrće, kao i da ih, po potrebi, kreditira u tu svrhu. Cilj joj je bio da se zajedničkom nabavkom snabdevaju voćarskim i povrčarskim proizvodima pod povoljnijim uslovima („NARODNO JEDINSTVO” br. 65 od 10. avgusta 1932. godine).

Bolju zaštitu proizvođačkih interesa pružala je POVRČARSKO-VOĆARSKA ZADRUGA U ČAPLJINI (osnovana 1933. godine), koja je u svoje poslovno područje uključila bivše srezove Stolac, Ljubuški, Metković i Mostar. Svojim programom je predviđala da „pomaže i podiže povrčarsku i voćarsku privredu kod svojih članova, da ih upućuje i širi potrebna znanja kako bi povrčarsko-voćarski radovi članovima davali što veću korist”. Zadruga je imala da se stara „o suzbijanju biljnih i životinjskih štetočina na povrću i voću”. Za svoje članove nabavljala je alat i mašine, upućivala ih u izboru semena, rasada, sadnica, zatim u berbi, načinu pakovanja, preradi i čuvanju povrčarsko-voćarskih proizvoda. Rukovodeći organi iznalazili su pijace za bolju prodaju, prikupljali, organizovali zajedničku prodaju i vršili isporuke proizvoda. Sopstveni ili za-

kupljeni magazini iskorišćavani su za smeštaj, čuvanje, konzerviranje voća i povrća, prerađu itd. Pored ovog, Zadruga je preuzimala grožđe od svojih članova i prerađivala u vino i proizvodila bezalkoholna pića. Pribavljala je kredite od banke i davala akontacije članovima na podlozi unetih proizvoda. U ovu svrhu nabavljala je ambalažu za pakovanje i transport voća i povrća za unutrašnja i spoljna tržišta.

Za unapređenje ove privredne grane Zadruga je imala zadatak da podiže uzorne zadružne voćnjake, vrtove, rasadnike i klijališta, koja će služiti kao uzor članovima i za oplemenjivanje njihovog voća i povrća („NARODNO JEDINSTVO” br. 73 od 13. septembra 1933. godine).

Jednak program imala je Zadruga iste vrste u Doboju (1933. g.), s tom razlikom što je preovladavalo poslovanje voćem, a tek u drugom redu povrćarstvo.

Svojom aktivnošću na polju unapređenja povrćarske proizvodnje i borbi za dobar kvalitet proizvoda isticala se POVRČARSKO-VOĆARSKA ZADRUGA u Trebinju. Zahvaljujući povoljnim klimatskim uslovima, sprovedenom sistemu navodnjavanja i savremenim metodama obrade zemljišnih površina, znatan broj proizvođača orijentisao se na intenzivniju proizvodnju specijalnih povrćarskih proizvoda (arpadžika, patlidžana, paprike, krompira, kupusa i dr.) unoseći ih u zadrugu radi zajedničke prodaje.

Ne ograničavajući se samo na voće i povrće, ZEMLJORADNIČKA PROIZVOĐAČKA ZADRUGA U TUZLI (osnovana 1935. godine) svojim programom predviđala je unapređenje „celokupnog gospodarstva svojih članova, posebno njihove poljoprivrede”. Na bazi uzajamnosti sprovodila je kreditiranje članova snabdevajući ih potrebnim sredstvima za proizvodnju uz unovčavanje njihovih proizvoda („NARODNO JEDINSTVO” br. 74 od 12. septembra 1936. godine).

Kao i voće, tako i povrće, proizvođači unose u Zadrugu dvojako: po utvrđenim cenama na čvrst račun i na otvoren račun. Cenu određuje Upravni odbor u okviru tržišnih cena. U slučaju predaje proizvoda na čvrst račun donosilac se izmiruje vrednošću unetih količina na bazi određene cene. Ukoliko se, po sporazumu, očekuje izvršenje zajedničke prodaje ili prerađe, donosilac dobija akontaciju u visini 70⁰/₀ vrednosti unetih proizvoda. Tek po izvršenoj prodaji i prethodnom odbitku troškova, vrši se između Zadruga i donosioca obračun. Neke od ovih zadruga izvozile su svoje proizvode (standardne) u inostranstvo obezbeđujući poljoprivrednim proizvođačima povoljnije cene.

Površarsko-voćarska zadruga u Trebinju bila je u članstvu Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, dok je zadruga u Čapljini bila u Zadružnoj matici Split. Ostale zadruga ove vrste nisu se uključivale u zadružne saveze. (Vidi Tabelu br. 31.)

g) Pčelarske zadruga

Ni pod turskom ni, docnije, pod austrijskom upravom, sem poljoprivrednih društava, u Bosni i Hercegovini nije bilo pčelarskih zadruga. Prva akcija pčelarenja na zadružnoj osnovi („BOSANSKO-HERCEGOVAČKI TEŽAK”, Sarajevo, br. 8 od 1. avgusta 1910. godine) počela je u Srpskoj zemljoradničkoj zadruzi, u. s. n. j.; u Gnionici kod Odžaka.

U njoj je na inicijativu Jovana Danilovića, zadrugara i delovode, bio podignut prvi zadružni pčelinjak. Po savremenosti i načinu organizovanja pčelinjak je imao primerom da ukazuje na značaj privredne grane, na dobar izvor prihoda i propagandno da utiče na razvitak pčelarstva.

1929. godine, na inicijativu Jove Prokopića bila je organizovana Pčelarska zadruga s o. j. u Banjaluci od članova dotadašnjeg Poljoprivrednog društva. Akcija pretvaranja sličnih društava Bosanske krajine u pčelarske zadruge uzela je bila šire razmere. Posle banjalučke, organizovane su pčelarske zadruge u Krnjeuši (Bosanski Petrovac), u Prijedoru, Ključu, Skipovcu (Gračanici), Jajcu, Čelincu, Bihaću, Bosanskom Novom, Vučjaku (Prnjavor), Doboju, u Gradačcu, u Derventi, u Sanskom Mostu, Mrkonjić-Gradu, u Dobrljinu, u Kotor-Varošu, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradiški i Klačnicama (Banjaluka). Predstavnici ovih tek organizovanih zadruga na osnivačkoj skupštini 3. decembra 1931. godine osnovali su Središnju pčelarsku zadrugu za vrbasku oblast sa sedištem u Banjaluci. Reorganizovanje društava u pčelarske zadruge olakšano je novčanom pomoći bivše Banske uprave u iznosu od 50.000 dinara. Iz ovih sredstava imale su da se nabave uzorne košnice, pčelarske sprave, pribor, knjige i dr. Zadruga u Banjaluci imala je svoj uzorni pčelinjak, savremene prodavnice meda, voska i raznih pčelarskih potreba. Posle primljene materijalne pomoći pčelarske zadruge nastavljaju rad kao ranija društva, ne registruju se u nadležnim okružnim sudovima i ostaju bez obezbeđenog pravnog statusa.

Prva savremena pčelarska zadruga s ograničenim jemstvom osnovana je 1931. godine u MOSTARU. Njeno poslovno područje je bilo bivši mostarski srez. Zadatak joj je bio „unapređenje nacionalnog pčelarstva i poboljšanje ekonomskog i gospodarskog stanja svojih članova” („NARODNO JEDINSTVO” br. 18 od 2. marta 1932. godine).

U okviru propagandne akcije među državnim službenicima za osnivanje proizvođačkih zadruga, železničari u Sarajevu 1931. godine osnovali su specijalnu Pčelarsku zadrugu na bazi udela s ograničenom odgovornošću. Do njenog osnivanja došlo je na inicijativu članova Kreditne i potporne zadruge u Sarajevu, od koje dobija i kredit od 50.000 dinara, poslovne prostorije i, kontaktiranjem sa njenim članovima oko naplate udela i potraživanja, široku mogućnost da u svoje članstvo uključi zainteresovane pčelare iz železničarskih redova. Zadruga se docnije uključuje u Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika („NARODNO JEDINSTVO” br. 61 od 29. jula 1931. godine).

Proces udruživanja pčelara u specijalne pčelarske zadruge nastavljen je. Organizuje se najpre pčelarska zadruga u Foči 1931. godine, zatim u selu Koritima kod Bileće — 1934. godine, u Tramošnici kod Gradačca — 1935. godine, u Trebinju — 1936. godine i u selu Lastvi kod Trebinja — 1939. godine. Obrazac pravila za sve ove zadruge, sem fočanskih, uzet je od Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga iz Beograda, u čije se članstvo, po uvođenju u registar nadležnog okružnog suda, uključuju.

U svim programima pčelari su predviđali da im zadruga vrši najveći deo poslova u vezi sa pčelarenjem. To je, pored ostalih, bio razlog njihovom sporom razvitku. Međutim uključeni članovi u prvoj fazi dobijaju od zadruge uputstva o gajenju pčela, o primeni naprednih metoda

i korisnim novim pronalascima za razvoj pčelarenja. Na članove se, sa više sistema, prenose praktična i već oprobana iskustva posredstvom stručnih knjiga, listova, javnih predavanja i očiglednom poukom na uzornom zadružnom pčelinjaku i pčelinjacima svojih članova. Za članove zadruga nabavlja potrebna sredstva i predmete za pčelarenje, naročito košnice, alatke, vosak, veštačko saće, sudove za med, seme i sadnice medonosnog bilja i drveća. U slučaju potrebe za prehranjivanje pčela obavljaju se pčelarima med, šećer i drugi predmeti potrebni za lečenje pčelinjih bolesti itd.

Razvijenije pčelarske zadruge starale su se za suzbijanje štetočina, bolesti pčela i za obezbeđenje prijavljenih pčela svojih članova od pomora. Dobijeni vosak i med članovi su unosili u zadrugu u cilju zajedničke prodaje ili prerade.

Akumulirana sredstva iskorišćavana su za izgradnju zadružnih pčelinjaka i drugih prostoriya potrebnih za savremeno pčelarenje i preradu pčelinjih proizvoda. Poslovanje sa pčelarima obavljano je pretežno na čvrst račun, dok su članovi svoje nabavke vršili isključivo putem svoje pčelarske zadruge.

Na području Bosne i Hercegovine bilo je, između dva rata, osnovanih 7 pčelarskih zadruga, dok je broj organizovanih, neregistrovanih, bio veći. (Vidi Tabelu br. 32.)

h) Ribarske zadruge

Individualno rečno ribarstvo nije bilo zanemareno u Bosni i Hercegovini. Značaj ove privredne grane podstakao je inicijativu mnogih pojedinaca da, umesto pojedinačnim, udruženim snagama organizuju ribarenje na zadružnoj osnovi. Na toj osnovi ribarenje je pružalo članovima izvesne prednosti (oslobođenje od poreza i sl.), kojih su kao neorganizovani ribari, inače, bili lišeni.

Prva savremena ribarska zadruga u Bosni i Hercegovini osnovana je 19. juna 1929. godine — u Bosanskom Šamcu. (Osnivači su: V. Spremo, Št. Riterman, N. Stanić, B. Riterman i dr.). Njeno poslovno područje zahvatalo je: sve reke, stara rečna korita i bare na teritoriji gradačačkog sreza tuzlanske oblasti, ispostavu Odžak derventskog sreza vrbaske oblasti, gde postoje uslovi za racionalno ribarenje. Zadatak joj je bio „da unapredi ekonomsko, socijalno i kulturno stanje svojih članova”. To je imala da postiže: 1) podsticanjem svojih zadrugara na istrajan rad u vođenju ribarenja u cilju racionalnog iskorišćavanja prirodnih dobara, voda poslovnog područja. U tu svrhu ona daje zadrugarima potrebna sredstva da podignu i razvijaju svoju privredu i ostvare ekonomski napredak; 2) sudelovanjem u socijalnim ustanovama, u prvom redu onim koje obezbeđuju zadrugare ribare u slučajevima nezgode, nemoći i bolesti, kao i onim koje im pružaju pomoć u starosti; 3) nastojanjem da svoje zadrugare obrazuje i praktično ih uputi u ribarskoj struci i u svemu onom što bi im moglo koristiti u njihovom stručnom i kulturnom razvitku.

U cilju razvijanja i usavršavanja svih grana ribarstva i ribogojstva Zadruga je u svim barama i rečnim koritima na svom poslovnom području imala da osnuje sopstvene ribnjake, u kojima bi izvodila veštačko gajenje

riba. Za sopstvene potrebe i potrebe svojih članova nabavljala je ribarski alat i drugi materijal, organizovala i obavljala zajedničko ribarenje u svim njegovim granama, priređivala zadružni ribolov i vršila rasprodaju ulova. Uvodila je savršenije sprave i alate ribarima za uspješnije ribarenje, pribavljala potreban kredit za izgradnju radionica u kojima su se vršile opravke, izrađivali potrebni alati i ostali ribarski pribor („NARODNO JEDINSTVO” b. 93 od 3. avgusta 1929. godine).

1933. godine u Sarajevu je bila osnovana DRINSKA RIBARSKA ZADRUGA na istom principu i sa znatno širim poslovnim programom od Zadruga u Bosanskom Šamcu. Pored obavljanja, pomaganja, razvijanja i usavršavanja svih grana ribolova i ribogojstva, sarajevska Zadruga predviđala je „otvaranje svakovrsne industrije ribljih proizvoda služeći se pritom u prvom redu radnom snagom svojih zadrugara za sve poslove zadruga dajući im mogućnost da zarade putem ribolova i zaposlenjem kod svih radova zadruga”.

Sav ulov ribara, kao i ulov koji se dobijao povremeno organizovanim ribarenjem u ribolovnim vodama, rasprodavan je zajedno sa ribljim proizvodima. Za prodaju ribe i ribljih proizvoda Zadruga je imala moderno uređene i higijenske prodavnice. Programski je predviđala vođenje propagande za veću potrošnju ribe kao zdrave hrane i u tu svrhu imala otvoren ribarski bife, restoran i odgovarajuće druge ustanove. Uz industrijska preduzeća za svakovrsno konzervisanje ribe i ribljih proizvoda, instalirala je ledare i hladionike sa prevoznim sredstvima za brzu dopremu i otpremu lovine. Zadrugarima koji su se nalazili u grupama na radu u ribolovu na udaljenijim terenima dobavljala je najnužnije životne namirnice. Za sopstvenu potrošnju zadrugarima ustupala je ribu i riblje proizvode po povoljnijim cenama („NARODNO JEDINSTVO” br. 47 od 14. juna 1933. godine).

U varošicama Livnu i Rogatici 1934. godine bile su na istim osnovama organizovane ribarske zadruga manjeg kapaciteta. Međutim, nijedna od njih nije bila registrovana u nadležnom okružnom sudu i stoga kao privredne organizacije nisu ni funkcionisale.

Ribarska zadruga u Sarajevu delovala je samostalno, ne uključujući se u koji od postojećih zadružnih saveza, dok je zadruga u Bosanskom Šamcu bila u članstvu Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu po čijem je Obrascu pravila bila i organizovana.

Na području Bosne i Hercegovine bile su svega 2 savremene ribarske zadruga. (Vidi Tabelu br. 33.)

i) Razne proizvođačke zadruga

Između dva svetska rata u Bosni i Hercegovini bilo je i drugih vrsta zemljoradničkih proizvođačkih zadruga. Po svojoj aktivnosti, one obuhvataju izvesne dopunske i povremene delatnosti poljoprivrednika: seču drveta u šumi, izradu građevinskog materijala, prikupljanje lekovitog i industrijskog bilja i t. sl. Po prirodi rada, njihov zadatak bio je posebne vrste.

Pretežno su specijalni preduzimači i trgovci bili organizatori ovih zadruga, u koje su, usvajajući zadružne principe poslovanja, uključivali po nuždi i poljoprivredne proizvođače na bazi jednakih prava i dužnosti.

Prvu zemljoradničku proizvođačku zadrugu namenjenu eksploataciji građevinskog materijala osnovali su udruženi preduzimači trgovci i poljoprivredni radnici 1932. godine na Ilidži kod Sarajeva. Među osnivačima bilo je Srba, Muslimana i Hrvata. Organizaciono povezivanje među njima vršeno je na osnovi udela s ograničenim jemstvom. Privredna akcija zasnivana je na temeljima uzajamnosti s ciljem da se unapredi rad na eksploataciji prirodnog građevnog materijala i, što je bitno, „tako zaposle težaci zadrugari i osigura što bolja prodaja tog materijala” („NARODNO JEDINSTVO” br. 14 od 18. februara 1933. godine).

Nešto širi poslovni program imala je ZEMLJORADNIČKA ŠUMARSKO-PROIZVOĐAČKA ZADRUGA U ČEVLJANOVIĆU, osnovana 1934. godine. Njeno organizovanje izvršeno je na osnovi udela po 300 dinara uz deseterostruko jemstvo. U članstvo je okupila znatan broj zemljoradnika iz okoline koji su se bavili sečom šume za gorivo i građevni materijal. Cilj joj je bio „da zaposli svoje zadrugare i poveća im zaradu, da im za izvršavanje preduzetih radova obezbeđuje novčana sredstva, nabavlja potreban alat i tegleću stoku za vuču i prevoz, ishranjuje angažovanu radnu snagu, radnu stoku itd. Kao organizovan radni kolektiv, Zadruga je direktno učestvovala u državnoj i privatnoj licitaciji i u tom cilju uzimala pod zakup određena šumska područja radi eksploatacije drveta, bavila se svim poslovima koji spadaju u pomenutu i njoj srodnu struku pomažući zadrugare u svakom drugom pogledu” („NARODNO JEDINSTVO” br. 55 od 11. jula 1934. godine).

Podsticaj za organizovanje posebnih privrednih aktivnosti više je dolazio od Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu nego na inicijativu poljoprivrednih proizvođača. Zadrugnim organizacijama u krajevima gde raste lekovito bilje ukazuje se¹⁷⁸ na potrebu organizovanja članova u skupljanju bilja, organizovanju njegovog sušenja i prodaje putem zadruge. Zainteresovane zadruge Savez je povezivao sa domaćim i stranim interesentima. Sve akcije u ovom pravcu vršile su povremeno zemljoradničke kreditne zadruge sa manje ili više uspeha.

U Foči 1933. godine organizovana je prva specijalizovana Zadruga za KUPOVINU I PRERADU LEKOVITOG I INDUSTRIJSKOG BILJA na osnovi udela s ograničenim jemstvom. Po uputstvima iz Zadruge priženi su sa proizvođačima iz okolnih sela. Po uputstvima iz Zadruge prikupljalo se lekovito i industrijsko bilje, dopremalo u zadrugno stovarište, tu se čuvalo, sortiralo, prerađivalo i upakovano isporučivalo domaćim i stranim kupcima. Otklanjajući nedostatke, Zadruga je upućivala svoje članove na racionalnije sakupljanje lekovitog i industrijskog bilja ističući kad se i kako koje bere i donosi u sabiralište. Članovima koji su pokazivali veštinu u prikupljanju raznog bilja davane su akontacije, a sem toga su oni bivali angažovani na vreme za pojedine akcije i izvan područja sela („NARODNO JEDINSTVO” br. 99 od 12. decembra 1934. godine).

Na istoj osnovi organizovana je u Mostaru 1935. godine „HERCEGOVKA”, ZADRUGA ZA SABIRANJE, PRERADU I PRODAJU LEKOVITOG BILJA. Njeno poslovno područje obuhvatalo je bivšu Primorsku

¹⁷⁸ „SRPSKI ZADRUGAR”, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu br. 6 od 1. juna 1924. godine.

i Zetsku banovinu. Trgovci specijalizovani u ovoj struci organizovali su, putem posebno angažovanih skupljača u reonima, otkup lekovitog bilja, Pre preuzimanja vršena je stručna kontrola i tek onda isporuka prihvatitima. Rukovodeći organi Zadruga brinuli su se za iznalaženje najpovoljnijih domaćih i stranih tržišta. U tu svrhu vršena je u centralnom skladištu prerada lekovitog bilja, posle čega se ono prodavalo kao polufabrikat ili kao gotovi lekovi. („NARODNO JEDINSTVO” br. 32 od 24. aprila 1935. godine).

Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu preporučivao je zemljoradničkim zadrugama — svojim članicama — da njihovi članovi sabiru kvalitetnije voćno seme, koštice od tikava i dr. Davana su uputstva članovima zadruga za pravilno dubrenje, uredno održavanje sopstvenih livada i ukazivano na potrebu da se pridržavaju praktičnih saveta o načinu košenja sena. Nekoliko kreditnih zadruga postupalo je po savetima Saveza. Međutim u granicama tih aktivnosti nije bilo udruživanja u posebnim vrstama zadruga u Bosni i Hercegovini.

1930. godine poljoprivredni proizvođači na sopstvenu inicijativu osnovali su specijalnu VODNU ZADRUGU U RAŠTANIMA kod Mostara. Organizovana je na osnovi udela s ograničenim jemstvom članova. Zadatak joj je bio „nabavka instalacija dvaju motornih pumpi sa električnim pogonom na Neretvi i svih drugih potrebnih radnji za navodnjavanje zemljišta u Raštanima” („NARODNO JEDINSTVO” br. 32 od 18. marta 1930. godine).

Vodne zadruge, po pravilu, nisu se organizovale na inicijativu proizvođača — iako su isključivo služile njihovim interesima — već na inicijativu opštine ili sreza. Za njihove objekte bili su potrebni bolja organizacija i veća finansijska sredstva. I njihova poslovna područja prevazilazila su područja malih zadruga zahvaljujući više opština. Iako seljaci ne učestvuju kao osnivači u ovakim privrednim aktivnostima, Savez srpskih zemljoradničkih zadruga preporučivao je zadrugama na područjima koja su podložna rečnim poplavama¹⁷⁹ da se njihovi zadrugari uključuju u vodne zadruge. Potreba za vodnim zadrugama postajala je naročito u severnim područjima Bosne.

Vodne zadruge nisu imale atribute klasičnih privrednih zadruga niti su stupale u članstvo zadrughih saveza.

Posebna VODNA ZADRUGA „BUNTIĆ” ZA MELIORACIJU ČITLUČKOG POLJA u mostarskom srezu organizovana je 1922. godine po odobrenju Generalne inspekcije voda za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu K IV, br. 4.156/22. Zadatak joj je bio „da pomoću dolinske pregrade zaustavi zimsku mutnu vodu „LUKOČ” i hranljivost zemljišta poveća naplavom (kulmacijom) na taj način, što se mulj koji dolazi s vodom, sedimentira, te djelovao kao umjetno gnojivo i znatno poboljšao plodnost zemljišta” („NARODNO JEDINSTVO” br. 34 od 20. februara 1923. godine).

Proizvođačke zadruge zbog mešovitog članstva i posebnih privrednih zadataka poslovale su samostalno, ne povezujući se organizaciono sa zadrughim savezima na području Bosne i Hercegovine.

(Vidi Tabelu br. 34.)

¹⁷⁹ „Srpski zadrugar”, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, Sarajevo, god. II, br. 6. od 1. juna 1924. godine.

ZDRAVSTVENE ZADRUGE

Između prvog i drugog svetskog rata na području Bosne i Hercegovine bilo je i zdravstvenih zadruga. To je bio originalni jugoslovenski tip zadruge¹⁸⁰ koji je, u uslovima preterane eksploatacije bolesna čoveka, za osnovni zadatak poslovanja uzeo na sebe ne samo lečenje već i zaštitu zdravlja čovekova.

Ova vrsta zadruga organizovala se u selima. Bilo je, međutim, i takvih koje su imale sedište u varoši, a usluživale su po programu učlanjenom zemljoradničko stanovništvu.

Obrazac pravila uzet je od Saveza zdravstvenih zadruga u Beogradu.

U okviru organizovanja zadruga ove vrste u bosanskim selima ambulanta je instalirana u selu, a lekar koji njome rukovodi približio se seljaku. U uslovima ranije kapitalističke proizvodnje, zdravstvena zadruga pokazala se na selu kao pogodno sredstvo zaštite širokih narodnih slojeva od materijalnog iskorišćavanja.

Njen osnovni zadatak bio je: da omogući jevtino i stručno lečenje i negu bolesnika, da sprovodi stručne mere u cilju zaštite zdravlja svojih članova i njihovih porodica, da se stara da okolina u kojoj živi zadrugar odgovara propisima nauke o zdravlju, da širi smisao za zdrav život i napredak u kućama zadrugara, da organizuje savremenu veterinarsku službu, da saraduje u izvođenju i drugih opštih zdravstvenih, privrednih, prosvetnih i veterinarskih akcija i zdravstvene službe i da ih sama izvodi, da radi na ekonomskom i socijalnom obezbeđenju svojih članova i njihovih porodica, da u cilju pribavljanja potrebnih novčanih sredstava za svoje poslovanje prima na čuvanje, uz ukamaćivanje, novčane uštede od svojih članova i od ostalih ulagača i da daje zadrugarima pozajmice za lečenje i unapređivanje zdravlja, života, da se stara za prosvetno unapređivanje svojih članova i da izvodi i druge zadatke predviđene zakonom. Zadruga je pod povoljnim uslovima nabavljala lekove, obezbeđivala jevtinije lečenje i zaštitu zdravlja svojih članova, suzbijala zarazne i druge bolesti, širila shvatanja iz oblasti higijene među članovima i uopšte suzbijala zaostalost na selu.

Članovi su se međusobno povezivali udelima s ograničenom odgovornošću. Visina udela zavisila je od veličine područja, broja zainteresovanog stanovništva na selu i udaljenosti od varoši. Sredstva iz udela i uloga iskorišćavana su za nabavljanje lekova i neophodnih medicinskih instrumenata. U nedostatku sopstvenih, zadrugni savez je kreditima olakšavao snabdevanje zadruga da bi mogla na vreme da izvršava postavljene zadatke. Savez zdravstvenih zadruga angažovao bi lekara koji je, uz organe upravljanja, praktično rukovodio zdravstvenom službom zadruga.

Prva zdravstvena zadruga u Bosni i Hercegovini organizovana je u Bosanskom Svinjaru pod firmom I SRESKA ZDRAVSTVENA ZADRUGA

¹⁸⁰ Prva zdravstvena zadruga kod nas (i u svetu, prim. N. I.) osnovana je u Uzičkoj Požegi (SR Srbija) 1922. godine zaslugom dra Gavрила Kojića, lekara. Posle nekoliko osnovanih zadruga ove vrste u Srbiji, organizovan je poseban Savez zdravstvenih zadruga sa sedištem u Beogradu, koji se nalazio u članstvu Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu. Krajem 1940. godine bile su ukupno 144 zdravstvene zadruge u Jugoslaviji (99% u Srbiji).

s o. j. (Bosanski Svinjar je u srezu prnjavorskom). Njeno poslovno područje obuhvatalo je svinjarsku, lepeničku i nožičku opštinu. Registrovanje je izvršeno u Okružnom sudu u Banjaluci 27. januara 1930. godine („NARODNO JEDINSTVO” br. 65 od 5. 7. 1930. g.).

Pokret osnivanja zdravstvenih zadruga nastavljen je u drugim područjima Bosne i Hercegovine, ali usporenije.

7. 6. 1935. godine osnovana je na Palama kod Sarajeva zadruga pod firmom SOKOLSKA ZDRAVSTVENA ZADRUGA s o. j. u Palama, Sarajevo; godinu dana docnije osnovana je u Sarajevu ZDRAVSTVENA ZADRUGA DRŽAVNIH SLUŽBENIKA s o. j. Prva je u svoje članstvo uključivala seosko stanovništvo sa celog područja, dok je druga delovala na istoj osnovi za službenike i ostalo osoblje uključeno u zadruge državnih službenika u Sarajevu.

Na Ilidži kod Sarajeva za opštine Ilidža i Alipašin Most osnovana je 1937. godine zadruga pod firmom OPŠTINSKA ZDRAVSTVENA ZADRUGA s o. j. u Ilidži.

OZRENSKA ZDRAVSTVENA ZADRUGA s o. j. u Srednjem kod Sarajeva osnovana je 1937. godine. Obuhvatala je sela: Ljubinu, Čemerno, Visovicu, Kalauzoviće, Vrutke, Rokovu Nogu, Crnu Reku, Korita, Duboki Potok, Čevljanoviće, Ivančiče, Stanarine, Lađeviče, Vidatinu, Veliku Njivu, Sirotine i Lađeviče.

Prva zadruga ove vrste u Hercegovini organizovana je u Lastvi kod Trebinja pod firmom KORJENIČKA ZDRAVSTVENA ZADRUGA s o. j. LASTVA, TREBINJE.

Programi zdravstvenih zadruga bili su jednaki. Ove na području Bosne i Hercegovine uspešno su delovale. Sve su organizaciono bile uključene u Savez zdravstvenih zadruga, koji je imao sedište u Beogradu. (Vidi Tabelu br. 35.)

ZADRUGE ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT

Zadruge po varošima i selima osnivane su po Trgovačkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu. Službeničke po varošima posle nacionalnog oslobođenja osnivaju se po posebnom propisu koji važi isključivo za državne i samoupravne službenike. Organizovanje i jednih i drugih vršeno je na dobrovoljnoj osnovi njihovih članova.

Uspeh slobodnih zadruga u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje zavisio je od umešnosti u radu članova, njihovih organa upravljanja i, iznad svega, finansijske snage kojom su raspolagale. Zaštićujući privredne interese svojih članova, zemljoradničke zadruge ispoljavaju opozicioni stav prema vladajućim režimima. Do takvog stava dolazi ne samo zbog suprostavljanja eksploataciji na svima područjima već i zbog nedovoljnog kreditiranja zadruga i njihovih članova uz favorizovanje svih oblika privatnih samostalnih radnji i organizacija. Ukoliko su slobodne zemljoradničke zadruge bile brojnije i u svoje redove uključivale veći broj članova, utoliko je u očima vlastodržaca zaštita i odbrana najosnovnijih privrednih interesa izgledala opasnija po „ugrožene” eksploatatorske interese.

Uskraćivanje kredita slobodnim zadrugama, a time i članovima, predstavljalo je prvi simptom uvlačenja političkih ciljeva u zadrugarstvo i nagoveštaj otvorene borbe režima protiv uticaja slobodnih zadruga na seosko stanovništvo.

12. juna 1925. godine režim donosi poseban Zakon o poljoprivrednom kreditu (objavljen u Službenim novinama br. 133-XXVII, od 17. juna 1925. godine). Njime se za celu državu uvodi posebna organizacija „zadruga“ za poljoprivredni kredit. To je bio nov korak države kojim se najbrojnijem, poljoprivrednom delu stanovništva nameće udruživanje na „zadružnoj osnovi“. Režimskoj akciji cilj je da tim putem „reši pitanje kreditiranja poljoprivrednika“. Mimoilaženje postojećih zadruga u izvršavanju toga zadatka jasno je ispoljavalo težnju za tutorstvom posredstvom novih organizacija kojima režim nastoji da potčini seljaka.

Za taj cilj stavljena su sredstva¹⁸¹ na raspolaganje jednoj potpuno novoj organizaciji.

„Zadrugu“ za poljoprivredni kredit, predviđenu ovim zakonom, mogli su da osnuju poljoprivrednici¹⁸² koji punovažno raspolazu svojom imovinom. Sem poljoprivrednika, u njeno članstvo mogla su da stupe i ona lica koja žive na selu a ne bave se poljoprivredom kao glavnim zanimanjem. Svojestvo poljoprivrednika, u najširem smislu reči, bilo je uslov za sticanje članstva i kredita. Sva važnija svojstva, predviđana Rajfajzenovim sistemom zadruga, potpuno su ignorisana. Udruživanje se vrši isklju-

¹⁸¹ Direkciji za poljoprivredni kredit, po čl. 29. Zakona, stavljena su bila sredstva za rad iz ovih izvora:

— 500 miliona dinara koji će se predviđati budžetima Ministarstva poljoprivrede i voda i izdavati u ratama svake godine; za prve dve godine unosi se po 50 miliona, a narednih godina po 100 miliona, do uplate predviđenog iznosa;

— 50% čistog godišnjeg prihoda Državne klasne lutrije, počevši od 1927. godine;

— gotovina dobijena likvidacijom predašnje Ziratne banke u Skoplju i svi prihodi njeni;

— sume koje bi se dodelile Direkciji docnijim zakonodovnim rešenjima;

— novac od privatnih lica primljen na štednju;

— narodni privredni fondovi već deponovani kod Državne hipotekarne banke kao fond za nabavku semena, veterinarske zaklade, za unapređenje ribolova, trijerskih stanica, za uređenje reka i potoka i isušenje močvara u Hrvatskoj i Slavoniji, fond voda, grada, stoke, koševske hrane, seoskih opština, kao i nepotrošive glavnice imovnih opština i fondova zemljišnih zajednica, koji bi se predavali Državnoj hipotekarnoj banci. Sredstva ovih fondova u roku od 5 godina imala su se predati Direkciji (iz Zakona o poljoprivrednom kreditu — Zbirka zakona; sveska br. 4; Beograd, 1926. godine).

¹⁸² Po čl. 3. Pravilnika za izvršenje Zakona o poljoprivrednom kreditu (obnarodovanog u br. 298 — LXXVI „Službenih novina“ od 23. decembra 1925. godine), poljoprivrednicima su se smatrala sva ona lica koja žive na selu; koja sama ili sa svojom porodicom obrađuju zemlju; koja su se kao starešine porodične zadruge ili njihovi članovi odali drugim sporednim i privremenim poslovima, kao preprodaji, izvozu, kućnoj industriji, sušenju šljiva, kuvanju pekmeza, pečenju cigle, kirijanju itd. da bi pribavili više zarade; zatim lica koja stalno žive na selu, kao zanatlije, terzije, abadžije, kovači, bojadžije, kolari, stolari, zidari, ribari itd., a imaju svoje zemlje i žive uglavnom od nje pa se pored obrađivanja zemlje bave i zanatlijskim poslovima, kao i lica koja stalno žive u varoši pa sama sa svojom porodicom obrađuju zemlju i od toga izdržavaju sebe i svoju porodicu (Pravilnik o izvršenju Zakona o poljoprivrednom kreditu; Beograd, 1926. godine).

čivo na bazi „zajedničke potrebe za novcem.“ Računanjem na potrebe ove vrste gušeno je načelo dobrovoljnosti stupanja u članstvo zadruga.

Zadatak joj je bio: davanje pozajmica članovima iz budžetskih sredstava dobijenih u formi kredita. Pozajmice, po čl. 2. Pravila, davane su s ciljem da se kod članova „razvija i poboljša poljoprivredna proizvodnja“. Poljoprivredna proizvodnja, po ovom Zakonu, smatrana je kao ona proizvodnja koja proističe iz zemljoradnje, stočarstva, voćarstva, maslinarstva, vinogradarstva, pčelarstva, živinarstva, svilarstva, ribarstva i drugih aktivnosti koje su se razvijale u sopstvenoj poljoprivrednoj proizvodnji.

Ovom surogatu zadruga, po čl. 60, bilo je zabranjeno da kupuje i prodaje zemlju, oruda i sredstva za proizvodnju, namirnice i razne životne potrebe. Sem ovog, zadruga nisu smele da organizuju ni da obavljaju proizvodnju, da čuvaju, preraduju, kao ni da vrše preradu i prodaju poljoprivrednih proizvoda. Poslove ove vrste ostavljali su seoskim posrednicima, o čijim su interesima ipak vodili računa.

Da se ne bi povredili „sloboda u izboru osnovice“ članovi su se mogli organizovati na bazi ograničenog ili neograničenog jemstva za obaveze zadruga. Visina ograničene odgovornosti međutim nije zavisila od volje članova, već od propisa kojima je kao najmanja predviđana deseterostruka. Sloboda u tom pravcu tipskim pravilima potpuno je eliminisana naturenom neograničenom odgovornošću članova.

Udeo nije mogao biti manji od 100 dinara. Svakom članu ostvarljana je mogućnost da upiše i uplati veći broj udela. Po toj osnovi članovi nisu sticali neka veća prava.

Prilikom isplate odobrene pozajmice članu su obustavljani upisani udeil i upisnina. Dobijeni krediti (čija se visina tražila jednostavnim trebovanjem od višeg organa sa naznačenjem imena i visine tražene pozajmice, prim. N. I.) bili su glavni obrtni kapital, iz koga su se članovima izdavali kratkoročni krediti (kojima je bio najduži rok od 1 godine), srednjoročni (sa najdužim rokom od 3 godine) i dugoročni zajam (kome je najduži rok mogao biti 25 godina).

Imale su formalno i organe upravljanja: upravni, nadzorni odbor i skupštinu članova. Upravni i nadzorni odbor sastajali bi se samo prilikom izrade trebovanja kredita koji se raspoređivao članovima. Odbori su birani na skupštini, koja je predstavljala „najviši“ organ zadruga.

Pravila su bila jednoobrazna za celu državu. Najmanje 20 poljoprivrednika, po čl. 9, Zakona, moglo je da organizuje „zadrugu“. Neograničeno jemstvo nije uzimano radi predviđene sigurnosti kredita, već isključivo za razbijanje slobodnih zemljoradničkih zadruga, od kojih je, primamljivim pozajmicama, trebalo odvajati što više članova. Upravo zbog neograničenog jemstva i nemogućnosti postojanja dvočlanstva između slobodnih zemljoradničkih i od režima naturanih „zadruga“ rasplamsala se i dugo vodila borba (na čijem se čelu nalazio Vojislav V. Đorđević, upravnik Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu, prim. N. I.). Na jednoj strani — zadruga koje se razvijaju slobodno, po klasičnim načelima i bez pomoći od države, čak i kredita, a na drugoj — povlašćene i privilegovane „zadruga koje su okupljale dotad nezainteresovane seljake za zemljoradničku zadrugu“.

Da bi režim ubrzao rastrojavanje slobodnih zadruga i obezbedio uspešno delovanje svojih „zadruga“ za poljoprivredni kredit, onemogućen je slobodnim zemljoradničkim zadrugama, seoskim blagajnama, seljačkim kasama, vjeresijskim udrugama, seljačkim kreditnim kooperativnim organizacijama osnovanim na osnovi članskih udela — kao i kotarskim (sreskim) pripomoćnim zakladama — pristup u članstvo mesnih zadruga za poljoprivredni kredit pre nego što bi, po odlukama svojih skupština, izvršile izmenu svojih zadružnih pravila i „prilagodile ih novim pravilima naturenih „zadruga“ za poljoprivredni kredit. Tek po napuštanju pravila koja su dotad važila i u njima priznatih zadružnih načela (za koja se pod tudinskom upravom vodila duga i uporna borba, prim. N. I.), po kojima je bio organizovan zajednički rad — sticana je mogućnost „uključivanja“ u novu zadrugu i dobijanja kredita.

Organizaciona struktura režimskih organizacija, gledanih po stepenima sastojala se od : 1) mesne zadrug, kao jedinice prvog stepena; 2) oblasne zadrug za poljoprivredni kredit, kao jedinice drugog stepena, i 3) Direkcije za poljoprivredni kredit, kao najvišeg organa organizacije.

OBLASNA ZADRUGA ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT

Da bi se osnovna organizacija mogla da konstituiše i osnuje, po čl. 2. Zakona, prethodno je morala da dobije odobrenje od oblasne zadrug, odnosno od Direkcije za poljoprivredni kredit, a ne od nadležnog organa vlasti. Pravni status, po čl. 6. Zakona o poljoprivrednom kreditu, stican je uvođenjem u registar nadležnog okružnog suda.

Iako je po Zakonu o poljoprivrednom kreditu oblast fungirala kao osnivač i organizator oblasne zadrug za poljoprivredni kredit, ipak je „u ime demokratičnosti“ osnivačka uloga formalno prenošena na najmanje 20 zadruga (mesnih). Ove su se tom prilikom obavezivale na upis i uplatu određenog broja udela svom višem organu. Da bi se savezi zemljoradničkih zadruga podredili uticaju novoosnovanih zadružnih organizacija, poljoprivredna društva i druge poljoprivredne organizacije mogli su stupiti u članstvo oblasne zadrug za poljoprivredni kredit ukoliko su po svojim programima imali za cilj zajedničku nabavku sredstava i oruđa za poljoprivrednu proizvodnju, te čuvanje i prodaju poljoprivrednih proizvoda. Međutim do učlanjivanja slobodnih zadružnih organizacija prvog i drugog stepena u Oblasnu zadrugu za poljoprivredni kredit nije uopšte dolazilo. (Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu stupio je u članstvo Oblasne zadrug za poljoprivredni kredit u cilju obezbeđivanja kredita za sanaciju — ali kredit nije dobio; i Sirarsko-mlekarska zadruga u Glamoču bila je član tamošnje mesne zadrug, prim. N. I.)

Oblasna zadruga za poljoprivredni kredit programski je davala kratkoročne i srednjoročne kredite mesnim zadrugama — namenjene individualnim članovima. Pored ovih, po predlogu mesnih zadruga, davani su i dugoročni krediti za njihove članove — na podlozi hipoteke zainteresovanih članova (po čl. 20. i čl. 21. Pravilnika), što znači da siromašan seljak i pored učlanjenja, nije mogao dobiti ovu vrstu kredita. Mesne zadrug na području oblasne zadrug obavezno su se uključivale u njeno članstvo.

Oblasna zadruga imala je sedište u Sarajevu. Osnovana je 29. oktobra 1928. godine. Njeno poslovno područje obuhvatalo je „užičku, sarajevsku, tuzlansku, travničku, vrbarsku i bihaćku oblast” („NARODNO JEDINSTVO” br. 145 od 27. decembra 1928. g.). Prema podacima Okružnog suda u Sarajevu, 31. maja 1933. g. izmenom ove uvedena je nova firma Zadruga, koja je glasila: BANOVINSKA ZADRUGA ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT U SARAJEVU s o. j. Pored ovog, zamenila je i svoje područje, koje je obuhvatalo Drinsku i Primorsku banovinu („NARODNO JEDINSTVO” br. 65 od 16. avgusta 1933. g.). Ovom izmenom znatan broj organizacija ove vrste izvan Bosne i Hercegovine uključuje se u nadležnost Zadruga u Sarajevu, dok se druge mesne zadruga za poljoprivredni kredit sa područja Bosne i Hercegovine, usled podele teritorija na banovine, isključuju i pripadaju susednim banovinskim zadrugama. Po donošenju Zakona o privrednim zadrugama, 27. septembra 1937. godine, Zadruga menja ponovo svoju firmu u SAVEZ POLJOPRIVREDNIH ZADRUGA u Sarajevu zadržavši isto poslovno područje. Godine 1941. Savez, sa smanjenim brojem zadruga, prenosi sedište u Beograd, gde dobija novu firmu: SAVEZ POLJOPRIVREDNIH ZADRUGA SARAJEVO, POSLOVNICA BEOGRAD.

DIREKCIJA ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT

Za mesne zadruga za poljoprivredni kredit najviši organ bila je Direkcija za poljoprivredni kredit u Beogradu. Po Zakonu o poljoprivrednom kreditu, to je bio samostalni finansijski organ, koji nije funkcionisao kao „zadruga” trećeg stepena.

Njen je zadatak bio da 1) upravlja sredstvima koja su se dodeljivala po Zakonu o poljoprivrednom kreditu; 2) prima uloge na štednju od oblasnih zadruga i drugih lica; 3) propagira i podstiče osnivanje mesnih i oblasnih zadruga u celoj zemlji koordinira i olakšava njihov rad; 4) vrši podelu kredita oblasnim zadrugama, centralnim poljoprivrednim ustanovama i sličnim poljoprivrednim udruženjima i 5) vrši kontrolu nad svim ustanovama koje dobijaju kredit po ovom posebnom Zakonu.

Ovim organizacijama sa zvučnim združnim nazivom režim je isticao cilj „da se zemljoradniku poboljšaju uslovi za rad, pruži se pristupačan i jeftin kredit kako bi poboljšao poljoprivrednu proizvodnju i došao do većeg prinosa”. Deklarativni opšti cilj organizacija u celoj zemlji važio je i za zadruga u Bosni i Hercegovini. Primarniji od ovoga bio im je politički uticaj na seljaka, njegovo vezivanje za režim, uz istovremeno slabljenje uticaja slobodnih združnih organizacija. Jer za kreditiranje poljoprivrednika režim se ne koristi postojećim zemljoradničkim zadrugama — ni srpskim ni muslimanskim ni hrvatskim — kao ni njihovim raspoloživim administrativnim aparatom. Drugim kanalima uskraćuje im kredit ili im ga svodi na najmanju meru, ograničavajući ih u radu na kreditiranje iz sopstvenih sredstava. Članovima zemljoradničkih zadruga, u većini, pripisuje se opozicioni stav prema vladajućim režimima. Politički pokret Saveza zemljoradnika, po gledištu režima, oslanja se u svojoj borbi na združne organizacije. Stoga slobodne zemljoradničke zadruga, bez štete po režim, ne bi mogle biti sprovednici kreditiranja poljoprivrednika.

Pribegavajući punom favorizovanju „zadruga“ za poljoprivredni kredit država na vidan način menja svoj dotadašnji stav prema zemljoradničkom zadrugarstvu uopšte, pa i zadrugarstvu u Bosni i Hercegovini. Suzbijanjem da zadruge posluju sopstvenim sredstvima ne samo da je bio usporen priliv novih članova već se, zahvaljujući obilatim kreditnim sredstvima, neki članovi uključuju u nove povlašćene „zadruge“. Stvaranjem neravnopravnih odnosa između slobodnih i privilegovanih „zadruga“ praktično prve moraju lokalizovati poslovnu aktivnost, a članstvo im se prelijeva; kao posledica toga — povlače se članski udeli i sredstva ulagana u toku niza godina u obliku stalne štednje itd. Učlanjeni u zadruge za poljoprivredni kredit, seljaci se postupno dovode u zavisan položaj prema režimu i njegovim organizacijama. Favorizovan, dojučerašnji u zadruge neuključeni poljoprivrednik obilnim pozajmicama počinje, uz visoku kamatu, da kreditira seljake oskudne novčanim sredstvima. Zahvaljujući novom izvoru sredstava posrednici i razni kreditori seljaka putem nove zadruge dolaze u mogućnost da naplate njihova, inače umrtvljena, potraživanja od seljaka, prenosom na zadrugu.

Usled niskih cena poljoprivrednim proizvodima položaj seljaka bio je sve teži. Nestašica novčanih sredstava onemogućila je plaćanje, a time uslovlila i povećanje seljakovih obaveza sve otežanije poslovanje zemljoradničkih zadruga. Novih kredita nije bilo, a i ranije dobijeni teško su se regulisali. Usled toga 1932. godine proglašen je moratorij zemljoradničkih dugova. Posle dužeg zastoja 1936. godine stupio je na snagu propis o likvidaciji zemljoradničkih dugova, po kome režim smišljeno kreditne zadruge na selu izjednačuje sa varoškim kapitalističkim bankama. Otpisom zemljoradničkih dugova, uključujući i dužnike zemljoradničkih zadruga, potpuno se iscrpljuju sredstva fondova akumulirana nizom godina — iako su ova u slobodnim zemljoradničkim zadrugama zbog nedeljivosti važila kao socijalizirana sredstva (režimske mesne „zadruge“ imale su neznatna sredstva u fondovima, prim. N. I.). Decenijama uspostavljana veza između zemljoradničkih kreditnih zadruga i njihovih članova, zbog tretmana njihovih odnosa, dovedena je do prekida. Zadrugom kreditnom obliku na selu zadat je smrtni udarac; nerado se kreditira seljak, kao i zemljoradnička zadruga u kojoj je bio organizovan.

Iako je propis o zadrugama za poljoprivredni kredit bio donet 12. juna 1925. godine, do njihovog formiranja čekalo se, na akciju odozgo, tri godine. Tek kad su počela da pristižu izdvojena sredstva iz državnog budžeta, dobijene pozajmice omogućile su, tek 1928. godine, formiranje ovih „zadruga“ po celoj zemlji, pa i u Bosni i Hercegovini.

Organizovanje mesnih zadruga u Bosni i Hercegovini vrši se planski, pretežno u sedištim srpskih, hrvatskih i muslimanskih zadruga (u Gračanicima, Potocima kod Mostara, u Staparima kod Bosanske Gradiške, u Donjem Hrasnu kod Stoca, u Dobromanima kod Trebinja, u Gornjem Brocu kod Bijeljine, u Dobrljinu, u Štrpcima kod Višegrada, u Gacku, u Mostaru, u Nevesinju, u Kalinoviku itd.). I ukoliko se menja sedište, nova „zadruga“ zahvata područja postojećih zadruga, dok naselja koja nisu ranije bila obuhvaćena ostaju i dalje neorganizovana.

Prvu mesnu zadrugu za poljoprivredni kredit režim je naturio seljacima iz sela Jane kod Brčkog — 12. februara 1927. godine. Tom prilikom osnivačima je raspodeljen kredit, a pravni status obezbeđen tek 11. aprila

1928. godine („NARODNO JEDINSTVO” br. 52 od 10. maja 1928. godine). Osnivanje zadruga ove vrste po srezovima Bosne i Hercegovine, uz raspodelu kredita osnivačima, vrši se kampanjski tako da je za dva meseca u 1928. godini u Bosni i Hercegovini osnovano 56 mesnih zadruga, u 1929. godini ukupno 94, u 1930. godini 36, u 1931. svega 4 i 1932. godini 5 zadruga te, konačno, u 1933. godini 3 mesne zadruge. Za isto vreme bilo je u Bosni i Hercegovini osnovano slobodnih zemljoradničkih — srpskih, hrvatskih i muslimanskih zadruga — svega pet.

(Vidi Tabelu br. 36.)

ULOGA ZADRUŽNIH SAVEZA

Na području Bosne i Hercegovine postojalo je nekoliko zadružnih saveza osnovanih kao zadruge s ograničenim jemstvom.

Trgovački zakon, koji je važio samo za Bosnu i Hercegovinu, nijednom svojom odredbom nije predviđao instituciju zadružnog saveza kao jedinicu višega reda. Pa ipak pod austrijskom upravom bila su osnovana dva saveza, i to: Savez srpskih zemljoradničkih zadruga i Savez nemačkih privrednih zadruga.

1) SAVEZ SRPSKIH ZEMLJORADNIČKIH ZADRUGA

Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, organizovan 1911. godine, imao je sedište u Sarajevu. Kulturno društvo „PROSVJETA” pokretač je i, do osnivanja Saveza, aktivni nosilac zadružne akcije među Srbima u Bosni i Hercegovini. Odmah po osnivanju, Savez je od „PROSVJETE” preuzeo rukovođenje akcijom na zadružnom polju ne napuštajući kontakt sa brojnim „PROSVJETINIM” poverenicima u unutrašnjosti. Program srpskog zadružnog Saveza bio je istovetan sa programima zemljoradničkih zadruga. On je na osnovu uzajamnosti, tj. međusobne odgovornosti, imao da „unapređuje kredit, privredu i gazdinstvo svojih članova” („SARAJEVSKI LIST” br. 16 od 10. januara 1912. godine). U uslovima pod tuđinskom upravom, Savez kao predvodnik zadruga radi ne samo na proširenju broja zadruga i povećanju njihovih članova već i na učvršćivanju poslovnih odnosa sa zadrugama, disciplinovanosti u redovima zadrugara i organa upravljanja. Iako ne učestvuje u osnivanju prvih muslimanskih zadruga, Savez ih prima u svoje članstvo, daje im uputstva, kontroliše im rad i njihovi predstavnici učestvuju u Upravnom odboru Saveza.

Pod tuđinskom upravom aktivnost Saveza ograničena je isključivo na Rajfajzenov sistem zadruga. Po nacionalnom oslobođenju on proširuje svoj rad ne samo na obnovu porušenih i osnivanje novih kreditnih zadruga već pomaže i direktno učestvuje u organizovanju proizvođača u mlekerske zadruge. Da bi u zadrugama poboljšao svoju instruktivnu službu, prenosi kreditno i finansijsko poslovanje na Zadružnu banku, koja, po uzoru na Rajfajzenove organizacije u Nemačkoj, u okviru odluka Saveza koncentriše novčano poslovanje zadruga, navikava ih na finansijsku disciplinu olakšavajući im da vraćaju kredite u rokovima koji najviše odgovaraju privrednoj strukturi područja i mogućnostima članova.

Putem tečajeva radi na osposobljavanju kadrova, posebno zadružnih sekretara i knjigovoda.

Posredstvom revizione službe davao je uputstva organima upravljanja i rigorozno otklanjao uočene nedostatke u učlanjenim zadrugama. Zbog neurednosti u odgovaranju obavezama, nedisciplinovanosti i sl. pribegavao je isključivanju zadruga iz članstva, na taj način je izolovao, lišavao saradnje i uputstava i ukoliko ne bi otklonila nedostatke, neizbežno izazivao likvidaciju zadruga. Jedno vreme Savez decentralizuje revizionu službu otvarajući u većim varošima svoja povereništva, putem kojih su se njegovi stručni organi približavali zadrugama, pozitivno uticali na njihov rad i proširivanje poslovnih odnosa u više pravaca.

Savez je, po donetom zaključku, 1920. godine imao da se spoji sa Glavnim savezom srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu. Usled bojazni da bi spajanjem došlo do slabljenja samostalnosti u radu, zaključak se nije realizovao.

1922. godine Savez proširuje delokrug rada na celu zemlju, da bi uskoro u Podgorici (Titogradu) za Crnu Goru osnovao poseban Savez, koji nije mogao uspešno da posluje.

Usled finansijskih teškoća 1937. godine dolazi do sporazuma o ponovnom spajanju sa Glavnim savezom srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu. Dobijenim beskamatnim zajmom od države otklanjaju se nastale teškoće; stoga i ovom prilikom ne dolazi do efektivnog spajanja.

Pored mnogostrane aktivnosti i značajne pomoći pružane zemljoradničkim zadrugama, Savez je pretežno orijentisan na organizovanje kreditnih zadruga Rajfajzenovog sistema, na proširivanje njihovog rada na sve delatnosti vezane za njihovu osnovnu. Za druge vrste zadruga — izuzev za mlekarske i voćarske — pored povoljnih uslova, nije bilo dovoljno sklonosti. Odsustvo pomoći Saveza seljacima u ovom pravcu, uz slabu inicijativu proizvođača u periodu između dva rata, izazvalo je pojačanu aktivnost zadružnih saveza iz Beograda, Splita, Zagreba i Skoplja, posebno u oblasti razvijanja zemljoradničkih proizvođačkih i drugih vrsta specijalizovanih zadruga.

Na čelu Saveza od osnivanja (1911. godine) do izbijanja drugog svet-skog rata (1941. godine) nalazio se Đoka Perin. Taj kontinuitet u rukovođenju pozitivno je uticao na razvitak srpskih zemljoradničkih zadruga.

Krajem 1940. godine u članstvu Saveza bilo je 127 kreditnih, 4 voćarske, 3 nabavno-prodajne, 2 radničke i zanatske, 1 mlekarska i 1 žitar-ska zadruga.

Zemljoradničke zadruge članice Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu, krajem 1939. godine, imale su 12,004.620 dinara sopstvenih sredstava (rezervnih fondova, članskih udela i uloga stalne štednje). Njihova ukupna aktiva iznosila je 24,980.571 dinara. U Kopaonici kod Brčkog Savez je od Državne hipotekarne banke kupio 2.200 dunuma zemlje i dao je okolnim zemljoradničkim zadrugama na obrađivanje. Aktiva Saveza iznosila je 19,163.000 dinara.

2) SAVEZ NEMAČKIH PRIVREDNIH ZADRUGA

Pod austrijskom upravom, pored srpskog, funkcionisao je i Savez nemačkih privrednih zadruga (osnovan 1913. godine) u Bosni sa sedištem u Banjaluci. Zemljoradničke kreditne zadruge — čiji su članovi bili is-

ključivo nemački doseljenici — iz banjalučkog okruga sa 1 mlekarskom zadrugom iz Čelinca kod Banjaluke organizovale su Savez, koji je u Okružnom sudu u Banjaluci registrovan na nemačkom jeziku pod firmom VERBAND DEUTSCHER BÄUURLICHER KREDIT-UND WIRTSCHAFTSGENOSSENSCHAFTEN IN BOSNIEN G. m. b. H. IN BANJA LUKA.

Savez nije bio revizijski. Njegov program sastojao se u poslovnom povezivanju uključenih zadruga nemačkih kolonista, međusobnoj saradnji, podržavanju solidarnosti među članovima, zaštiti privrednih interesa i t. sl.

Organizaciono se ne povezuje sa savezima izvan Bosne i Hercegovine. Poslovno ne saraduje sa Savezom srpskih zemljoradničkih zadruga, a ni sa zemljoradničkim zadrugama srpskim i hrvatskim.

Posle sloma Austro-Ugarske, Savez menja prvobitni tekst svoje firme, izbacuje reč „deutscher“, i tu promenu uvodi u registar Okružnog suda u Banjaluci. I dalje na istoj osnovi koordinira rad s učlanjenim zadrugama nemačkih kolonista. Međutim 1927. godine Savez likvidira, ali zadruge kolonista nastavile su rad uključujući se u članstvo Zemljoradničke centralne kreditne zadruge s o. j. u Novom Sadu.

3) SAVEZ HRVATSKIH SELJAČKIH ZADRUGA

Pod austrijskom upravom hrvatske seljačke zadruge su bez zadržanog saveza; pod tutorstvom su banaka i katoličkog klera. Deluju pod neposrednim okriljem Hrvatske poljodjelske banke iz Zagreba i njenog organa Središnje sveze hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu. Nastojanja „HRVATSKE NARODNE ZAJEDNICE“ u Sarajevu da Zadržna sveza u Ljubljani organizuje poseban podsavez koji bi objedinio hrvatske seljačke zadruge u Bosni i Hercegovini u jedno kolo onemogućena su odbijanjem Zajedničkog ministarstva finansija u Beču.

Samostalan Savez hrvatskih seljačkih zadruga osnovan je 1919. godine — sa sedištem u Sarajevu.¹⁸³

Pod odredbama Trgovačkog zakona za BH, Savez je bio organizovan kao zadruga drugog stepena. Njegov program je istovetan sa programima seljačkih zadruga koje su se, po intencijama banaka, ograničavale na unapređivanje privrede uključenih članova putem kreditiranja. Međutim Savez proširuje svoju delatnost na reviziju zadruga da bi, pored kreditiranja, postepeno posredovanjem postao robna centrala zadruga.

Savez dugo vremena ulaže napore da finansijski ojača. U tom pravcu na skupštini 1923. godine donosi odluku kojom obavezuje „sva privatna lica na upis najmanje jednog poslovnog udela po 25 dinara, a zadruge na

¹⁸³ Pre osnivanja Saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu, Mihajlo Rebba, trgovac iz Orašja kod Brčkog, bio je član Ravnateljstva Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu — iako Seljačka zadruga u Orašju — koju je imao da predstavlja — nije bila član pomenutog Saveza.

I posle osnivanja Saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu, Mihajlo Rebba je i dalje član Ravnateljstva Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu i u isto vreme, kao ličnost, biran je u Upravni odbor novoosnovanog Saveza u Sarajevu, dok Zadruga u Orašju ne učestvuje kao osnivač (ZADRUGARSKI KALENDAR Glavnog zadržnog saveza kraljevine SHS za 1921. godinu; Zagreb, 1920. godine; strana 110. i strana 118).

upis onoliko udjela po 25 dinara koliko imaju svojih članova" („NARODNO JEDINSTVO" br. 52 od 10. maja 1928. godine).

Slično akciji srpskog zadružnog Saveza, 1924. godine otvara Savez svoja povereništva u Banjaluci, Bosanskom Šamcu i Čapljini s ciljem da revizionu službu decentralizuje i posredstvom svojih predstavnika približi se zadrugama.

Nedovoljno učvršćena povezanost sa zadrugama, nedostatak sredstava i, dugo vremena, odsustvo kontinuiteta u rukovođenju sputavali su mnoge akcije pružanja pomoći razvitku zadruga.

Da bi olakšao saradnju sa zadrugama, sanirao sopstveno finansijsko stanje, Savez se uključuje u članstvo Oblasne, docnije Banovinske, zadruge za poljoprivredni kredit u Sarajevu s ciljem da izdejstvuje zajam. Slične napore ulaže 1932. godine posredstvom Napretkove zadruge u Sarajevu, ali u oba slučaja ne uspeva. Nedostatak sredstava znatno sužava njegov ionako uzan kolosek saradnje sa seljačkim zadrugama. Otpis seljačkih dugova u kreditiranim zadrugama i, više od toga, pretrpljene štete zbog nenamenski angažovanih sredstava u Hrvatskoj poljodjelskoj banci u Zagrebu i zadrugi „PROVIDNOST" doveli su Savez u još teži položaj. Pretrpljeni gubici i nastale štete podmiruju se državnom subvencijom od 3 miliona dinara.

U akcijama na zadružnom polju Savez je sputavan ne samo nedostatkom sredstava već i uskošću programa, koji bi više odgovarao potrebama članova. Usljed nedovoljno ulaganih napora za stvaranje sopstvenih sredstava i kreditiranje na bazi samopomoći, zadruge razvijane dugo pod okriljem banaka nužno su se za podmirenje kreditnih potreba članova orijentisale na tuđa sredstva. U takvim uslovima za dugo vremena Savez ne ukazuje zadrugarima, a iz reda zadrugara nema inicijative, da, sem kreditiranja, uzmu u svoje ruke poslove nabavke, prodaje i proizvodnje.

Pokret nabavno-prodajnih zadruga, koji zahvata i hrvatske seljake, razvija se podsticajem zadružnih saveza iz Beograda, Splita i Zagreba. To je slučaj i u drugim vrstama zadruga.

Upravni odbor Saveza je pod tutorstvom katoličkog klera. S vremenom saradnja se proširuje uključivanjem u Upravni odbor i Muslimana (Omer Đurić, posjednik iz Ljubinja, 1923. godine; Omer Krečinić-Miočić iz Jablanice; Mujo Hasić iz Rečice 1924. godine itd.).

Krajem 1940. godine u Savezu hrvatskih seljačkih zadruga bilo je 60 kreditnih, 7 nabavno-prodajnih, 3 mlekarske i 1 proizvođačko-prerađivačka zadruga.

Rezervni i ostali fondovi Saveza iznosili su 3,600.000 dinara, udeli i ulozu 1,803.000 dinara. Ukupna aktiva Saveza iznosila je 8,016.000 dinara.

4) SREDIŠNJI SAVEZ JUGOSLAVENSKIH SELJAČKIH ZADRUGA

Malobrojne zadruge Muslimana pod austrijskom upravom nisu imale svoju posebnu zadružnu centralu. Neke ranije osnovane uključuju se u članstvo Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga i u njegovom Upravnom odboru imaju svoje predstavnike (Sulejman Kruško, težak iz Šija 1923—1929. godine; dr Mahmud Mehmedbašić, tajnik Poljoprivrednog odeljenja Pokrajinske uprave u Sarajevu, 1923. godine itd.).

Po nacionalnom oslobođenju Bosne i Hercegovine, osnovan je u Sarajevu (osnovan 20. novembra 1921. godine) Središnji savez jugoslovenskih seljačkih zadruga — kao zadruga drugog stepena. Pored udruživanja zadruga u jedno kolo, Savez docnije proširuje svoj program „na unapređenje zadruga, na poboljšanje materijalnih i moralnih interesa njihovih zadrugara” itd. S obzirom na situaciju širokih slojeva Muslimana, Savez je svojim programom predviđao da suzbija nepismenost članova, da širi zadružnu misao i uopšte daje pravi smer zadrugarskom radu i delovanju („NARODNO JEDINSTVO” br. 120 od 28. oktobra 1926. godine). Deluje pod okriljem Muslimanske centralne i „Gajret” — banke iz Sarajeva. Za vreme osnivanja Saveza bilo je ukupno 12 muslimanskih zadruga.

Heterogeno i relativno zaostalo rukovodstvo Saveza nije moglo da usmeri zahteve seljaka i pruži pomoć u organizovanju zadruga u mestima gde je bilo i uslova i potrebe za njih. Zbog konzervativnog shvatanja, nedovoljne aktivnosti, oskudice stručnog kadra i bez podrške mladih snaga, Savez nije uspeo da sve zadruge poveže u jedno kolo (bilo ih svega 45), a ni s uključenim da uspostavi odgovarajući metod saradnje.

Zbog nemogućnosti da uspešno deluje na skupštini, 1927. godine doneta je odluka da izvrši likvidaciju. Posle toga mali broj zadruga uključuje se u postojeće zadružne saveze, dok većina njih, bez podrške višeg organa i slabog vođenja poslova, prestaje da radi.

5) SAVEZ POLJOPRIVREDNIH ZADRUGA

Pre organizovanja „zadruga” za poljoprivredni kredit, u Sarajevu je za ovaj posebni kolosek režimskih organizacija osnovana 1928. godine OBLASNA ZADRUGA ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT s o. j. Kao područje imala je užičku, sarajevsku, tuzlansku, travničku, vrbasku i bihaćku oblast. Docnije, po obrazovanju banovina, menja dotadašnju i dobija novu firmu: BANOVINSKA ZADRUGA ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT. Zadržava u celini svoj prvobitni program. Međutim jedan deo zadruga na području Bosne i Hercegovine prepušta banovinskim zadrugama u Zagrebu, Čupriji i Skoplju, a u svom delokrugu zadržava organizacije u Bosni i Hercegovini sa područja Drinske i Primorske banovine.

Do izmene programa ne dolazi ni 1939. godine, kada, usled donošenja novog zakona, Zadruga ponovo menja staru i dobija novu firmu: SAVEZ POLJOPRIVREDNIH ZADRUGA — zadržavajući svoje sedište u Sarajevu.

U posebno ustrojenom organizacionom aparatu Oblasna, Banovinska zadruga, zatim Savez obični su sprovednici prenošenja sredstava iz budžeta, u formi kredita, na osnovne organizacije bez tendencije proširivanja i razvijanja drugih oblika sem onog koji je bio zakonom propisan. Pored obilatosti sredstava ne uspevaju da utiču na izmenu programa u ostalim savezima koji deluju na području Bosne i Hercegovine.

U članstvo ovoga Saveza, na području Bosne i Hercegovine, bilo je 198 zadruga.

¹⁸⁴ Iz izveštaja o poslovanju Glavnog zadružnog saveza Jugoslavije; Beograd, 1940. godine; tabela II i III.

Ukupna aktiva Saveza 1939. godine iznosila je 10,972.000 dinara. Štedni ulozi, rezervni i drugi fondovi iznosili su 1,567.000 dinara.¹⁸⁴

6) OKRUŽNI POTROŠAČKI SAVEZ ZA HERCEGOVINU

1921. godine osnovan je Okružni potrošački savez za Hercegovinu sa sedištem u Mostaru. Do njegovog osnivanja došlo je udruživanjem mostarskih trgovaca, kojima je dalo inicijativu Okružno načelstvo u Mostaru. Mada je prihvatilo zadružnu formu, na osnovi udela od 100 dinara uz dvostruko jemstvo, sredstva obezbeđuje politička vlast. U pojedinim mestima i srezovima organizovane skupštine bile su oslonci novog „saveza”. Organi upravljanja su iz Mostara. Članstvo je iz redova individualnih lica, ali su se po poslovnoj liniji mogle da učlanjuju i zadruga, banke itd. Poslovno povezivanje sa zadrugama i bankama Savezu nije davalo pravo mešanja u unutrašnju organizaciju.

Udruživanje trgovaca u Savez radi posredničke uloge u snabdevanju izazvalo je u svoje vreme oštro reagovanje predstavnika srpskih zemljoradničkih zadruga.

Predsednik saveza bio je fra Dominik Mandić. Bez podrške zadruga i rasparčanog članstva Savez nije mogao uspešno da posluje, pa je ubrzo likvidirao.

7) SAVEZ OBRTNIČKIH ZADRUGA

Inicijativom „HRVATSKE NARODNE ZAJEDNICE” 1921. godine organizovan je Savez hrvatskih obrtničkih zadruga za Bosnu i Hercegovinu sa sedištem u Sarajevu. Imao je zadatak da organizaciono objedini zanatlijske zadruga Hrvata osnovane po varošicama Bosne i Hercegovine. Organizaciono se, međutim nije uspeo da poveže sa zadrugama istoga smera i ubrzo, posle svog organizovanja — ne obezbedivši svoj pravni status, prestao je da posluje pod firmom Saveza.

8) SAVEZ „NAPRETKOVIH ZADRUGA”

1935. godine organizovao se u Zagrebu Savez Napretkovih zadruga s o.j. Ovaj 1938. godine prenosi svoje sedište u Sarajevo na taj način da Napretkova zadruga za osiguranje, štednju i privredu s o. j. u Sarajevu preuzme njegovu funkciju. Inicijativu za prenos i uopšte sprovođenje zadružne akcije u ovom pravcu dao je Hrvatski kulturni klub „NAPREDAK” u Sarajevu. Uporedo sa klupskom akcijom na kulturno-prosvetnom polju Napretkova zadruga, odnosno naimenovani Savez, trebalo je prikupljanjem novčanih sredstava iz osnova osiguranja, štednje itd. da deluje na privrednom području.

Zadruga ovoga pravca imaju članove iz svih društvenih slojeva, deluju izolovano i ne kontaktiraju sa zadrugama drugih saveza.

Savez Napretkovih zadruga bio je poslovnog karaktera; kao takav nalazio se u članstvu Glavnog saveza hrvatskih privrednih zadruga u Zagrebu.

POVEZIVANJE ZADRUGA SA SAVEZIMA IZVAN BOSNE I HERCEGOVINE

Zadružni savezi u svom delokrugu, iskorišćavanjem stručnih kadrova i svojih sredstava, putem kraćih kurseva i direktnim kontaktima, rade na osposobljavanju pismenijih seljaka za vođenje zadružnih poslova. Akcija osposobljavanja kadrova pod austrijskom upravom ograničena je na Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu. Docnije se akcija u ovom pravcu proširuje u manjem obimu na druge saveze revizijskog i poslovnog karaktera čija su sedišta izvan Bosne i Hercegovine.

Kao zadružni poslovni centri, savezi pružaju pomoć zadrugama u nabavljanju ljudske i stočne hrane, koju njihove zadruge ustupaju zadrugarima. U žitorodnim rejonima pronalazili su se najpovoljniji izvori za snabdevanje zadruga prehrambenim artiklima. U okviru limita savezi sklapaju pogodbe i zadrugama obezbeđuju jeftinije cene.

Savez srpskih zemljoradničkih zadruga za svoje članice zastupnik je stranih i domaćih fabrika koje proizvode poljoprivredne mašine. Njegovim posredstvom u selo se uvode savremene alatke i mašine, kojima se zadruge koriste u svojoj režiji i, uz određene uslove, uslužuju zadrugare. Poljoprivredne sprave i alati izdaju se zadrugama na kredit da bi ih same, uz obezbeđenje urednog plaćanja, izdavale na kredit svojim članovima. Na sličan način zadruge se snabdevaju boljim vrstama voćaka, semenom i priplodnom stokom. Linija saradnje proširuje odnose sa zadrugama u svima pravcima.

Najvažniji zadatak Saveza bila je revizija uključenih zadruga. Podvrgavanje autonomnom i stručnom organu Saveza u povremenom vršenju pregleda bila je kolektivna obaveza organa upravljanja zadruga. Zahvaljujući uvidu u dokumentaciju i izvršavanju zadataka postavljenih na skupštinama zadrugara revizijom su se otkrivali nedostaci u radu i otvoreno iznosili pred organe upravljanja. Ovi su dobijeni nalaz od stručnog organa Saveza obavezno podnosili skupštini zadrugara. Organi upravljanja obavezno su postupali po savetima organa Saveza.

Tipska pravila zadruga sadržavala su odredbu o povezivanju u članstvo sa Savezom. Pravilima je predviđana obaveza zadruga da legitimnom predstavniku Saveza — sa kojim su se organizaciono povezivale — u svako doba pruže mogućnost slobodnog uvida u knjige, novčane dokumente i odluke organa upravljanja, kao i da od njih, u vezi sa dokumentacijom, zatraže potrebna obaveštenja o svim poslovima.

Zemljoradničke zadruge u selima Bosne i Hercegovine uključivale su se u saveze pretežno na osnovi konfesionalne, odnosno nacionalne pripadnosti. Izuzetno, neke muslimanske zadruge uključivale su se u zadružne saveze u Sarajevu i Beogradu. Neke hrvatske zadruge kreditnog karaktera, dok su bile pod okriljem banaka, organizaciono su se uključivale u Zadružni savez u Zagrebu, dok su docnije neke stočarske, proizvođačke i druge vrste zadruga poslovno i organizaciono povezivane sa savezima u Splitu. Ceo niz nabavno-prodajnih, voćarskih, stočarskih, proizvođačkih, vinogradarskih i drugih zadruga između dva rata uključuje se u članstvo zadružnih saveza u Beogradu, Zagrebu, Splitu i Skop-

lju. Zadrudni savezi u Sarajevu mimoilaze se zbog njihove dezintereso-
vanosti za nove vrste zadruga i nemanja stručnog kadra potrebnog za
kontrolisanje njihovog rada. Tipska pravila za stočarske, voćarske, pro-
izvođačke i druge vrste zadruga izdaju razvijeniji savezi u koje se osno-
vane zadruge i uključuju.

Službeničke nabavno-prodajne, kreditne, stambene, proizvođačke
i druge zadruge osnovane na području Bosne i Hercegovine nisu imale
u Sarajevu svoju centralu. Sve su se prilikom osnivanja direktno pove-
zivale sa Savezom nabavljačkih zadruga državnih službenika u Beogradu.

Zadruga Srba privrednika, osnivanje na inicijativu istoimenog Sa-
veza u Beogradu, nemaju svoje centrale na području Bosne i Hercego-
vine. I one se posle osnivanja vezuju sa Savezom Srba privrednika u
Zemunu, odnosno Beogradu.

Zadruge za poljoprivredni kredit u svom koloseku bile su pove-
zane sa Savezom zadruga za poljoprivredni kredit, koji je, pod raznim
nazivima, imao sedište u Sarajevu.

Neke radničke i zanatlijske zadruge u Bosni i Hercegovini pove-
zivale su se sa zadrudnim savezima u Ljubljani i Zagrebu. Bilo ih je
i nepovezivanih. Znatno broj varoških zadruga — trgovaca, zanatlija i
privatnih lica — delovao je samostalno ne uključujući se ni u jedan od
postojećih zadrudnih saveza.

Između dva rata zadruga se slobodno mogla da uključi u jedan od
zadrudnih saveza u Bosni i Hercegovini i izvan nje. Zavisilo je od inici-
jative, stavljenog materijala na raspoloženje, plasiranja proizvoda, snab-
devanja, i stručne pomoći koja se mogla očekivati. Zadrudni savez slo-
bodno je odlučivao, po podnetom zahtevu, o uključenju zadruge u svoje
kolo. Protiv neprijema u članstvo odbijena zadruga mogla se žaliti naj-
višem organu — skupštini odgovarajućeg saveza.

Organi saveza i zadruga polagali su račun skupštini svojih članova.
To su vršili organi upravljanja podnošenjem izveštaja o svom radu. Na
skupštini zadruge učestvovali su uključeni zadrugari, na skupštini Saveza
— delegirani predstavnici (sa punomoćjem) uključene zadruge. Izbor
članova upravnog i nadzornog odbora zadruge, odnosno saveza, vršio se
na skupštini. Izborom je prenošena obaveza izvršavanja donetih odluka.
Po razmatranju računa, podnetog izveštaja itd. skupština je odlučivala
o odbijanju ili davanju razrešnice za rad u protekloj godini. Donete od-
luke na skupštini obavezivale su sve uključene članove, u savezu —
zadruzi.

POVEZIVANJE SAVEZA SA VIŠIM ZADRUDNIM ORGANIZACIJAMA

Prvo povezivanje zadrudnih saveza Bosne i Hercegovine u viši or-
gan, u zadrudnu organizaciju trećeg stepena, izvršio je Savez srpskih
zemljoradničkih zadruga u Sarajevu. On 14. juna 1919. godine učestvuje
kao osnivač Glavnog zadrudnog saveza Srba, Hrvata i Slovenaca sa se-

dištem u Beogradu. Putem ovog Saveza srpske zemljoradničke zadruge u Bosni i Hercegovini povezuju se sa Međunarodnim zadružnim savezom u Londonu.

Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu 22. marta 1920. godine stupio je u članstvo Glavnog zadružnog saveza Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu.

Središnji savez jugoslavenskih seljačkih zadruga u Sarajevu za vreme svoga funkcionisanja nije bio uključen u Glavni zadružni savez Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu.

Centrala zadruga za poljoprivredni kredit, docnije Savez, bila je povezana samo sa svojom Direkcijom u Beogradu. Posle ukidanja Direkcije, ostaje nepovezana sa svojim organizacijama i lokalizovana. Međutim po donošenju Zakona o privrednim zadrugama, Savez zadruga za poljoprivredni kredit uključuje se u Glavni zadružni savez Jugoslavije (1938. godine).

Savez nemačkih privrednih zadruga u Banjaluci za vreme svoga funkcionisanja nije se povezivao nigde sa višim zadružnim organom.

Okružni potrošački savez za Hercegovinu u Mostaru ni brojno ni organizaciono nije imao uslova za stupanje u članstvo nekog od zadružnih saveza u Sarajevu.

Savez obrtničkih zadruga u Sarajevu nije, po propisima na snazi, imao pravni status. Stoga, dok je funkcionisao, nije imao uslova za povezivanje sa drugim višim zadružnim organom.

Savez „Napretkovih zadruga” organizaciono je bio povezan direktno sa Glavnim savezom hrvatskih privrednih zadruga u Zagrebu. Putem ovog Saveza organizacije Napretkovih zadruga bile su uključene u Glavni zadružni savez Jugoslavije.

Međutim bilo je zadruga u Bosni i Hercegovini koje su neposredno povezivane u zadružne saveze izvan Bosne i Hercegovine. Sem nabavljачkih zadruga državnih službenika, zadruga Srba privrednika, nekih Napretkovih zadruga, nabavno-prodajnih, stočarskih, voćarskih, žitarskih i drugih vrsta zadruga koje su se povezivale sa razvijenijim zadružnim savezima u Beogradu i Zagrebu, Proizvođačka i nabavljачka zadruga trgovaca detaljista špecerajske bakalske struke u Sarajevu bila je u članstvu Zveze gospodarskih zadruga u Ljubljani, Zadruga grafičkih radnika u Sarajevu bila je u članstvu Zveze gospodarskih zadruga u Ljubljani, Prva radnička zadruga (krojačka) u Banjaluci u članstvu Saveza gospodarskih zadruga u Ljubljani, Povrćarsko-voćarska zadruga u Mostaru u članstvu Zadružne matice u Splitu, mostarska Vinogradarska i livanjska Mljekarska zadruga i nekoliko stočarskih zadruga iz zapadne Bosne bile su organizaciono povezane sa Zadružnom maticom u Splitu.

Najnovije radničke nabavno-prodajne i kreditne zadruge (osnivane kampanjski pa nisu stigle ni da se registruju u nadležnim okružnim sudovima u Bosni i Hercegovini) imale su da se povezuju sa Glavnim savezom privrednih zadruga u Beogradu.

REKAPITULACIJA REGISTROVANIH:
a) KREDITNIH ZADRUGA OD 1919. DO 1941. GODINE

(po godinama, po članstvu, po vrstama, po jemstvu)

Godina	Zemljoradničke zadruge po selima			Ukupno	Mesne zadruge za poljoprivredni kredit	Razne seoske zadruge	Kreditne zadruge po varošima				Državnih službenika	Razne varoške	Svega
	Srba	Hrvata	Muslimana				trgovaca	zanatlija	Ječreja	Radnika			
1919.	1	2	—	3	—	1	—	—	—	—	—	—	4
1920.	53	2	—	55	—	—	4	5	—	—	—	—	64
1921.	34	3	4	41	—	—	3	8	—	—	—	1	53
1922.	38	6	8	52	—	1	4	4	—	—	—	3	64
1923.	28	8	11	47	—	1	4	2	—	1	—	5	60
1924.	9	2	4	15	—	—	7	2	1	1	2	3	31
1925.	3	1	—	4	—	—	7	—	—	—	—	3	14
1926.	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	—	3	6
1927.	—	4	1	5	—	1	1	—	—	—	—	3	10
1928.	4	5	—	9	62	—	1	3	—	—	1	2	78
1929.	2	2	1	5	84	2	—	3	—	—	1	3	98
1930.	6	1	—	7	36	1	1	1	1	1	1	4	53
1931.	4	2	—	6	3	—	3	—	—	—	—	—	12
1932.	3	1	1	5	5	—	3	—	—	—	1	—	14
1933.	—	—	—	—	3	2	1	—	—	1	2	5	14
1934.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
1935.	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	4	3	8
1936.	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	3	5
1937.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	6
1938.	—	1	—	1	—	—	—	1	—	—	1	3	6
1939.	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	2
1940.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3
1941.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	186	41	30	257	193	9	40	30	3	6	16	52	606

Kreditne zadruge na selu brojnije su znatno od zadruga u varošima. Odnos je 75% : 25%. Od zadruga ove vrste na selu preovlađuju slobodne zemljoradničke (srpske, hrvatske i muslimanske), tj. 257, ili 41,98% ukupnog broja kreditnih zadruga, dok su 193, odnosno 31,8%, mesne zadruge za poljoprivredni kredit.

Kreditnih zadruga kod trgovaca bilo je 6,59%, zanatskih 4,93%, dok je radničkih bilo svega 1% ukupnog broja kreditnih zadruga.

Najveći broj slobodnih zemljoradničkih zadruga osnovan je 1920. do 1925. godine. Sve zadruge za poljoprivredni kredit osnovane su za 3 godine.

Sve zadruge ove vrste na selu bile su sa neograničenim jemstvom. Od varoških samo kod trgovaca sa neograničenim, dok su ostale bile s ograničenim jemstvom.

b) NABAVNO-PRODAJNIH ZADRUGA OD 1919. DO 1941. GODINE

(po godinama, po članstvu, po vrstama, po jemstvu)

Godina	Nabavno - prodajne zadruge po varošima i selima						Ukupno
	Trgovaca	Radnika	Zanatlija	Zemljoradnika	Državnih službenika	Raznih	
1919.	—	—	—	—	—	—	—
1920.	—	2	—	—	—	—	2
1921.	2	2	1	3	9	1	18
1922.	1	—	—	2	3	1	7
1923.	1	2	1	—	9	2	15
1924.	—	—	3	—	1	1	5
1925.	—	—	3	—	1	1	5
1926.	—	—	1	1	—	1	3
1927.	1	—	2	—	—	—	3
1928.	1	—	1	1	—	—	3
1929.	—	—	2	1	1	2	6
1930.	—	—	3	—	1	—	4
1931.	1	—	1	1	—	—	3
1932.	1	6	3	5	1	—	16
1933.	2	—	6	2	5	—	15
1934.	4	2	3	2	—	2	13
1935.	3	—	—	3	—	1	7
1936.	1	2	—	—	2	—	5
1937.	3	—	1	3	1	1	9
1938.	—	1	—	2	—	—	3
1939.	—	—	—	3	1	—	4
1940.	3	—	1	4	1	—	9
1941.	3	—	—	2	—	—	5
Svega	27	17	32	35	36	13	160

Po varošima su najbrojnije službeničke, 25,5% ukupnog broja nabavno-prodajnih, konzumnih, odnosno potrošačkih zadruga.

Na drugo mesto dolaze seoske, skoro 22%, na treće nabavno-prodajne kod zanatlija, 20%, zatim zadruge trgovaca — 16,8% — i radnika — 10,6% ukupnog broja nabavno-prodajnih zadruga.

Zadruge državnih službenika javljaju se odmah posle nacionalnog oslobođenja: u selima posle 1925. godine; radničke — većinom posle 1930. godine.

c) ZEMLJORADNIČKIH PROIZVOĐAČKIH ZADRUGA OD 1919. DO 1941.
GODINE

(po godinama, po članstvu, po vrstama, po jemstvu)

Godina	Zemljoradničke proizvođačke zadruge										Ukupno
	Mlekar-ke	Vino-gradar-ske	Stočar-ske	Žitarske	Voćar-ske	Povr-larsko-voćar-ske	Pće-larske	Ribar-ske	Zdrav-stvene	Razne	
1919.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1920.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1921.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1922.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1923.	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
1924.	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1925.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1926.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1927.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1928.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
1929.	1	—	1	1	—	—	—	1	—	—	4
1930.	2	1	2	1	—	—	—	—	1	—	7
1931.	5	—	4	1	1	—	1	—	—	—	12
1932.	—	—	2	2	6	1	1	—	—	2	14
1933.	—	1	1	1	—	2	—	1	—	1	7
1934.	1	1	1	—	—	1	1	—	—	1	6
1935.	1	—	3	—	—	—	1	—	1	1	7
1936.	—	—	—	1	4	—	1	—	1	—	7
1937.	1	1	6	1	1	—	—	—	2	—	12
1938.	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
1939.	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2
1940.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
1941.	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	4
Svega	18	5	25	8	14	4	6	2	6	5	93

18,36%, 5,39%, 26,86%, 8,6%, 15,05%, 4,31%, 6,45%, 2,15%, 6,45%, 5,38%, 100%

Proizvođačke zadruge na selu, sem mlekarskih, koje se javljaju najranije, osnivaju se tek 1929. godine.

Najbrojnije su stočarske, kojih je bilo 26,8% ukupnog broja proizvođačkih zadruga, zatim mlekarske, 18,3%, voćarske, 15,05% itd., dok je najmanje bilo ribarskih zadruga, 2,15% ukupnog broja proizvođačkih zadruga.

Z A K L J U Č A K

Zadružne organizacije Bosne i Hercegovine u prvom i drugom periodu svoga razvitka imale su ove karakteristike:

1) Zadruge po varošima su Šulce-Deličevog sistema sa relativno visokim članskim udelima i ograničenom odgovornošću. Razvijaju se među sitnim trgovcima i zanatlijama svih vrsta, pretežno na konfesionalnim osnovama. U neke se uključuju članovi sa cele teritorije Bosne i Hercegovine, čak i van nje. Poslovna aktivnost lokalizovana je na uzaniji krug članova koji žive i rade u mestu. Članovi iz udaljenijih mesta više su učesnici u koncentraciji zadružnih sredstava nego što se njima, u formi kredita, mogu da koriste.

Brojni odnos članova između jedne i druge vrste sitnih trgovaca i zanatlija — različit je. Taj odnos, više nego drugi momenti, odlučuje u njihovom diferenciranju. I jedni i drugi, docnije, separišu se, neguju u svom krugu princip solidarnosti, ali ga za dugo vremena zadržavaju u prvobitnoj formi. Uloga kapitala još uvek podređuje ličnost i zahvaljujući borbi za uticaj između tih dvaju faktora dolazi mahom do napuštanja rada na zadružnoj osnovici. Trgovci prvi usmeravaju svoju aktivnost u pravcu sopstvenog kapitalisanja, posluju sa nečlanovima i postupno pretvaraju se u akcionarska društva.

Principi organizacije, način poslovanja i metodi uspostavljenih odnosa među članovima jednaki su u srpskim, hrvatskim i muslimanskim zadrugama. Zadruge trgovaca i zanatlija, bez obzira na različitost odnosa i njihove nazive, do preorijentacije imaju atribute varoških klasičnih zadruga.

Savezi, opterećeni izvesnom konzervativnošću, ne ulažu napore i, sem nekih izuzetaka, ne preduzimaju mere da podstiču ili bar kanališu inicijativu poljoprivrednih proizvođača u formiranju drugih, sem kreditnih, vrsta zadruga kako bi zaštita interesa bila proširena na ostale značajne privredne delatnosti. Prema zadrugama u varošima pasivni su; izuzetno neke od njih prihvataju u članstvo, dok gro zadruga ostaje s njima nepovezan.

U savezima delom zbog konzervativnosti u shvatanju uloge zadruga, delom i zbog oskudice novčanih sredstava, preovlađuje indiferentnost prema osposobljavanju kadrova, posebno za nove zadružne oblike. Pasivnost domaćih saveza u tom pravcu doprinela je da se zadružni savezi izvan Bosne i Hercegovine više zainteresuju za razvitak novih vrsta, prvenstveno zemljoradničkih proizvođačkih zadruga, da se spuste direktno do proizvođača, pruže pomoć u organizovanju — dajući im osnivački materijal i pravila zadruga po njihovim koncepcijama — i tako organizovane nove zadruge uključe u svoje članstvo.

Zadružni savezi, iako nosioci klasičnih zadružnih organizacija, ne odlikuju se u doslednoj primeni klasičnih načela. Posebnost uslova pod tuđinskim režimom nametala je udruživanje na konfesionalnim osnovama. Ako nije kočena, interkonfesionalnost u članstvu zadruga nije, izuzev u slučaju Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, ni propagirana. U borbi s austrijskom upravom da se dozvoli osnivanje zemljoradničkih zadruga po jednom praktičnom sistemu, predvodnici srpskog zadrugarstva energično i s otvorenošću pozivaju na ujedinjavanje srpskih i muslimanskih

seljaka u zadruge. Kad se to odbija, onda se posebno organizovane muslimanske zadruge uključuju u Savez srpskih zemljoradničkih zadruga i njihovi predstavnici su u Upravi Saveza itd.

U procesu kapitalističkog razvitka, posle ovih u varošima, osnivaju zadruge drugi društveni slojevi. I oni se organizaciono povezuju na istim osnovama. Uz pomoć države najpre to čine državni i samoupravni službenici, zatim — bez pomoći države — radnici i, najzad, sve vrste privatnih nameštenika. Proces udruživanja orijentisan je pretežno na grupe pojedinih društvenih slojeva tako da se svaka od grupa pridržava zadružnih načela u poslovanju. Put udruživanja na širim osnovama nije ograničen samo na kredit, štednju i sl. On obuhvata, podstaknut životnim potrebama naročito posle rata, zajedničku nabavku i potrošnju industrijskih artikala, sirovina i prodaju zajedničkih izradevina. U svom razvitku, u svakom od ovih oblika, organizovane snage oslanjaju se na sopstvena sredstva ne zapostavljajući pri tom docnije upotrebu tuđih sredstava.

Zadruge službenika u varošima u početku obuhvataju samo jednu, ključnu, delatnost. Docnije se orijentišu na razvijanje lokalne prerade i na proizvodnju. Osnovna pobuda udruživanju nije samo težnja za pribavljanjem jeftinijeg kredita već i povoljnija nabavka životnih namirnica, sirovina, materijala itd. Uopšte, cilj udruživanju je zaštita od kapitalističkog izrabljivanja.

2) Na selu razvija se zadruga Rajfajzenovog sistema isključivo na bazi neograničene odgovornosti. Članski udeo je manji, simboličan, da bi omogućio učešće malom poljoprivrednom proizvođaču, kmetu i bezemljašu. Neograničeno jemstvo nužno je pratilo odбир članova u zadrugu. Ono prevladuje u momentu njenog osnivanja i, docnije, u toku njenog razvitka. Svom širinom ono daje pravo i dužnost svakom zadrugaru da prati čitav život i napredovanje svoga druga sa kojim vezuje svoj interes. Zadruzi se otvaraju vrata da se celim svojim mehanizmom uvuče u čitav život i rad zadrugara, da ih ispituje i odstranjuje sve što ne valja, presađuje sve što je savremenije, osposobljavajući ih da se održe i vode borbu za bolji i lakši život.

Pod tudinskom upravom zadruga na selu ne osniva se samo da obavi jedan ekonomski posao već da obnovi čitavo selo, da među uključenim zadrugarima postepeno suzbija zaostalost, ukorenjenu sebičnost i što je moguće više razvije svest o potrebi društvene solidarnosti. Ne samo uspostavljenim odnosima već i metodom rada zadruga ukazuje na ugroženu nacionalnost i budi svest o zajedničkom interesu. Ubeđuje da je ekonomsko slabljenje jednog člana u isto vreme slabljenje udruženih snaga i u interesu toga principa upućuje na obavezno međusobno čuvanje.

Zadruga je vaspitač svojih članova u duhu progresa. Držeći se rigorozno programa, ona ne pušta članove da rade i žive starim životom, punim predrasuda i loših navika. Svima sredstvima, putem saradnje, deluje da članovi prekinu sa primitivnošću i materijalno ojačaju. Da bi uticaj zadruge bio jači, poslovno joj je područje ograničeno na selo. Izuzetno, na udaljenije od privrednih centara, saobraćajnih veza itd. i na više sela. U radu se polazi od načela samopomoći uz prihvatanje državne pomoći.

Politička obespravljenost, potčinjenost, ekonomska zavisnost i kmet-ski odnosi bitno utiču na sastav članstva. Kmetovima priključuju se slobodni seljaci, čije imovno stanje neograničenoj odgovornosti zadruga daje realniju garanciju za iskorišćavanje zajmova.

Upornom borbom srpskih seljaka otklanjaju se političke prepreke osnivanju zemljoradničkih zadruga Rajfajzenova sistema, koji, u uslovima društvenog razvoja, najbolje odgovara potrebama seljaka u Bosni i Hercegovini. Nasuprot privrednoj i opštoj politici Austro-Ugarske, sistem solidarne i neograničene odgovornosti članova bezrezervno prihvataju hrvatski i muslimanski seljaci, i na toj osnovi, uporedo sa srpskim seljacima, pristupaju osnivanju zemljoradničkih zadruga.

Zadruga na selu — Srba, Hrvata i Muslimana — po svojim programima pretežno su kreditnog karaktera. U svom razvojnem procesu kreditiranje postepeno uzima šire razmere, počev od povremenog sezonskog do redovnog snabdevanja članova i stoke prehrambenim artiklima, neophodnim sredstvima za potrošnju i poljoprivrednu proizvodnju. Sva ta osciliranja, posle stečenih iskustava, ne izazivaju potrebu za izmenom jednom već prihvaćenih pravila, koja, menjanjem načina rada, u osnovi zadržavaju kreditni karakter.

Za dugo vremena nema inicijative kod članova zadruga da, sem kreditiranja, udruženim naporima ulaze u nabavne, prodajne, preradi-vačke, proizvodne i druge delatnosti kako bi i te poslove iz sektora poljoprivrede uzeli u svoje ruke. Stoga su seljaci svih nacionalnosti u tim nezahvaćenim privrednim aktivnostima dugo izloženi posredničkom izrabljivanju.

Zadruga na selu finansijski je slaba. Glavni izvor su sopstvena, a manje — tuđa sredstva. Ograničenost novčanih sredstava manje doprinosi ekonomskom jačanju članova i, pogotovu, sopstvenoj akumulaciji.

Klasična zadruga na selu ne obuhvata sva seoska domaćinstva. Po usvojenim principima, neka od njih nemaju ni uslova za to, a bilo je i nezainteresovanih. Zadruga zaštita ograničena je ne samo na relativno mali broj članova već i na, pretežno kreditni, kolosek privređivanja. Stoga je u ovoj fazi razvitka manje uspešna.

Uskost i sporost zaštite putem zadruga podsticala je mnoge na preduzimanje radikalnijih mera. Pod Kočićevim idejnim vodstvom proširuju se sredstva zaštite organizovanjem kmetova, koji zahtevaju da se uskrati davanje trećine zemljovlasnicima;¹⁸⁵ seljaci masovno učestvuju u nizu radničkih štrajkova¹⁸⁶ tražeći da se reše neka goruća pitanja, da se pruži pomoć u hrani radnicima štrajkačima kod Banjaluke,¹⁸⁷ u radničkim

¹⁸⁵ „Početkom avgusta 1910. godine, uskoro posle podnošenja vladina predloga Saboru, došlo je do kolektivne seljačke pobune protiv davanja trećine, koja se javila u Bosanskoj krajini, najpre u selu Grbavcima srez Bosanska Gradiška i ubrzo proširila na sve krajeve” (Todor Kruševac, Sarajevo: Petar Kočić; „PROSVJETA”; Beograd; 1951. godine, strana 358).

¹⁸⁶ „U južnoj Hercegovini. Ljubuški je bilo žarište štrajkova. Radnicima se pridružuju okolni seljaci. Zajednički zahtevaju da se reše važni problemi koji su se odnosili na seljake” (N. Šarac: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine „NARODNA PROSVJETA”; Sarajevo, 1955. god., str. 69).

¹⁸⁷ Isto, str. 70.

demonstracijama 1906. godine u Sarajevu gine, pored radnika Marka Šlijepčevića, Hrvata, i Radovan Kostić, Srbin, činovnik Srpske štedionice s o. j. u Sarajevu, a teško bi ranjen student Dakić¹⁸⁸ itd.

U borbi za zaštitu ekonomski slabijih slojeva stanovništva u Bosni i Hercegovini upotrebljavana su i druga sredstva. Jedan deo hrvatskih seljaka reagovao je na svoj način protiv uticaja svemoćnog katoličkog klera pod austrijskom upravom. Pod uticajem „Hrvatske narodne zajednice” — koja je posle aneksije nastojala da tešnje sarađuje sa seljačkim zadrugama — kandiduje se za bosansko-hercegovački Sabor Mihailo Rebba, trgovac iz Orašja i predsednik Hrvatske seljačke zadruge, nasuprot kandidaciji sarajevskog biskupa predstavnika „Hrvatske katoličke udruge”. Međutim Rebba je ostao u manjini.

U cilju zaštite bosansko-hercegovačkog težaka, 1919. godine Đoko Perin, upravnik Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, kao poslanik Saveza zemljoradnika u Ustavotvornoj skupštini aktivno učestvuje u borbi protiv domaćih spahija itd. Međutim, u uslovima kapitalističke vladavine, nijedna od ovih i drugih preduzetih mera nisu mogle dovoljno da zaštite ekonomski slabije seljake od izrabljivanja.

3) Pod austrijskom upravom zemljoradničke zadruge deluju odvojeno. Nezavisno od stepena ekonomske efikasnosti one su služile kao zaštitni bedem ugrožene nacionalnosti. Pored njihovog podvojenog delovanja, opšta solidarnost, sa svima posledicama svesno prihvatane neograničene odgovornosti, prodire svom silinom u široke narodne slojeve i jedinstvenim zadružnim programom vidno se ispoljava težnja ka bratstvu i jedinstvu naroda u Bosni i Hercegovini.

U privrednom razvitku pod tudinskom upravom zadružni program, više od svih ostalih, uspeva da sitni radni ljudi svih nacionalnosti u samostalnim zemljoradničkim zadrugama, postave zajedničku saradnju, da putem tih seoskih snaga — pored nacionalne podeljenosti — bude svest o sve većoj ugroženosti zajedničkih privrednih interesa i o potrebi zajedničke zaštite od kapitalističkog izrabljivanja.

4) U periodu između dva rata na zadrugarstvo uopšte, pa i na zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini, režimi gledaju drugim okom. Do konsolidovanja kapitalističkih pozicija propagira se zadrugarstvo i ukazuje na samopomoć kao najpogodnije sredstvo koje ima da ublaži opštu posleratnu nestašicu dobara. Zemljoradničkim zadrugama daju se olakšice kako bi lakše obavljale svoje privredne zadatke. Službeničkim zadrugama pružaju se obrtna sredstva u formi kredita da organizovano vrše snabdevanje potrošnim artiklima.

Da bi se suzbio i lokalizovao politički pokret Saveza zemljoradnika i, naročito, onemogućio njegov oslonac na zemljoradničko zadrugarstvo, vlastodršci, nasuprot postojećem, koji oponira režimima, organizuju poseban kanal za kreditiranje poljoprivrednika. Po svojoj koncepciji, nametnutim organizacijama oni ubrizgavaju atribut zadruga, zabranjuju im bavljenje svima drugim, izuzev kreditnim poslovima, sužavajući poljoprivrednicima koloseke zaštite privrednih interesa od posredničkog

¹⁸⁸ Srda Dokić: Razvoj društvenog života — Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje; Sarajevo, 1929. godine; str. 359.

izrabljivanja. Ograničenjima ove vrste utrt je put prodiranju kapitala u sve grane poljoprivredne proizvodnje. Slobodna zemljoradnička zadruha — srpska, hrvatska i muslimanska — bez kredita, sputana je i, sem uloge kapitalističkog priveska, nemoćna da zaštiti ugrožene interese svojih članova.

5) Kreditna zadruha ne ostaje jedini zadružni oblik na selu. S jedne, natureni sistem režimskih zadruga za poljoprivredni kredit, uz ograničenja na kreditno poslovanje, i, s druge strane, uskraćivanje kredita slobodnim srpskim, hrvatskim i muslimanskim zadrugama otvorili su, iako usporeno, ali sigurno, put širem organizovanju specijalizovanih zemljoradničkih proizvođačkih zadruga. Radni seljaci podsticani od razvijenijih zadružnih saveza iz Beograda, Splita, Zagreba i dr., već prema privrednoj strukturi svojih područja, ubrzanije osnivaju nabavno-prodajne, voćarske, mlekerske, vinogradarske, stočarske, žitarske, ribarske, pčelarske i druge vrste zadruga, da bi u novim uslovima organizovanje mogli da se odupru i zaštite od posredničkog izrabljivanja.

Proces udruživanja u specijalizovane zadruge u svima srezovima i — skoro u svima privrednim delatnostima — obeležava napuštanje "konfesionalnog, odnosno nacionalnog organizovanja seljaka u zadruge, u kojima se sve jasnije sagledaju potrebe o zaštiti zajedničkih interesa u svima granama privređivanja. Platforma saradnje putem specijalizovanih zadruga, naročito u Bosni i Hercegovini, dobija šire razmere. Zadruha u svom razvitku, u slučaju odsustva domaćih saveza, dobija moćnu potporu od razvijenijih saveza iz Srbije i Hrvatske; mimoilaze se dotadašnji uski okviri saradnje i nove vrste zadruga povezuju se, isključivo radi pomoći i saradnje, sa savezima izvan Bosne i Hercegovine.

6) Klasična zadruha u Bosni i Hercegovini, po načinu organizovanja i broju uključenih članova, kvalitetu upravljanja i obuhvatanju poslova, akumulaciji sredstava i njihovoj upotrebi itd. nije zaostajala za prosečnim zadrugama u drugim našim pokrajinama. Mali je broj oni h koje su na bazi dobrovoljnosti i delimičnim ulaganjem sredstava sagradili dom, magazin i druge prostorije potrebne za rad.

Sredstva rezervnih fondova zadruha stvarana su iz viška prihoda. Ona su, po pravilu, bila nedeljiva i, u osnovi, prva socijalizirana sredstva koja su za sve vreme trajanja zadruge uzimana u obrtne svrhe. Po prestanku rada, preostatak sredstava predavao se savezu koji bi ih obavezno čuvao do organizovanja takve nove zadruge u istom mestu. U slučaju likvidacije zadruha, iz ma kojih uzroka, nikada nije došlo do realizacije neograničene odgovornosti članova.

Sekretar (knjigovoda, poslovođa) stalan je službenik zadruge, honorisan, najčešće zapisničar na skupštini i na zasedanjima zadružnih organa upravljanja. Predsednik upravnog odbora je i predsednik zadruge, rukovodilac sve aktivnosti, najčešće zastupnik zadruge na sudu i van njega.

Izuzev neke varoške zadruge, kojima je pravilima bio ograničen vek trajanja, zadruge u Bosni i Hercegovini pretežno su osnivane na neodređeno vreme. Mnoge od njih posle organizovanja iz formalnih i drugih razloga, predviđenih zakonom, ne uspevaju da steknu pravni status i usled toga nisu otpočinjale rad.

Zadruge u Bosni i Hercegovini delovale su po odredbama Trgovačkog zakona, koji je, posle izvesnih izmena u 1921. godini, važio samo za to područje sve do donošenja novog zakona o privrednim zadrugama 1937. godine. Mnoge od njih, ukoliko se nisu prilagodile novom zakonu, prekinule su rad kao zadruge.

7) Ranija klasična zadruga imala je izvesnih slabosti, koje su otežavale uspješni privredni rad u selu. Povezivanje članstva uz zadrugu vrši nosilac porodice, koji punovažno raspolaže svojom imovinom. Taj princip u primeni je u zadrugama svih konfesija na selu sa neograničenim jemstvom. On je odraz društvenih odnosa u kapitalističkom načinu proizvodnje. Upisom nosioca domaćinstva u zadrugu automatski su i njegovi članovi porodice sticali pravo na upotrebu usluga nadležne zadruge. To je slučaj u zadrugama oba sistema.

Predmet poslovanja ograničen je, po pravilu, na jednu osnovnu delatnost. Za neobuhvaćene delatnosti zadruga prepušta članove njihovoj snalažljivosti i izrabljivanju od strane eksploatatora. Iako od svih članova ima obezbeđeno neograničeno jemstvo za svoje obaveze, zadruga ne kompezuje to nikakvom zaštitom članova u neobuhvaćenim delatnostima. I specijalizovana zadruga povezuje članove, angažujući aparat za programom predviđenu poslovnu delatnost, dok je za privređivanje članova u drugim delatnostima pasivna, prepuštajući ih direktnom kontaktu sa posrednicima.

Medutim, imala je i svoje dobre strane. Za seljaka u Bosni i Hercegovini zemljoradnička zadruga bila je dobra škola. Zadruga solidarnost je postupno suzbijala vekovnu usamljenost i ekonomsku izolovanost, uvodeći zadrugara u društvo u kome se navikava na zajednički rad na pojedinim kolosecima poslovanja. Koristeći se članskim pravima zadrugar je naučio kako se osniva ekonomska organizacija, kako se učestvuje u njoj i kako se ona vodi, kako se saziva njena skupština, kako se vodi i kako se u njoj raspravlja. Ako je u ulozi predstavnika učestvovao na skupštini i kongresu zadrugnog saveza, bio na izložbi, ekskurziji i sl., on je proširio svoje vidike i sa više disciplinovanosti i kritičizma prilazio rešavanju svojih i zajedničkih problema. Tek kad se zadruga pomoću svoga stručnog predstavnika pojavila na tržištu sa sortiranim proizvodima, uvideo je seljak u kolikoj je meri kao neorganizovan čovek — pojedinac bio izlagan materijalnim štetama. Prošlo je dugo vremena dok je, saradujući pod raznim uslovima, zadrugar jednu po jednu od svojih aktivnosti počeo da prenosi na zadrugu, kojoj poverava prodaju svojih proizvoda ostavljajući joj određene ruke da ih proda onda kada je najzgodnije i pod uslovima koji joj se učine najpovoljniji. Tu, u svom selu, on od zadruge traži kredit da dobijenim sredstvima poboljša i usavrši poljoprivrednu proizvodnju, da dobije priplodnu stoku itd. Pribegava osiguranju useva, stoke, žetve. Zainteresovan je da u zadrugi ima veterinara. Zadruga mu je omogućila da se koristi poljoprivrednom mašinom, da se radi povećanja prinosa orijentiše na intenziviranje poljoprivredne proizvodnje itd. Zadrugar je uočio da je u saradnji sa zadrugom sav rad u poljoprivrednoj proizvodnji znatno olakšan i da, zahvaljujući savremenijoj obradi, uz jednako uloženi trud ostvaruje veći prihod.

FREGLED
ZADRUŽNIH ORGANIZACIJA REGISTROVANIH POD AUSTRIJSKOM
UPRAVOM U OKRUŽNIM SUDOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU
OD 1900. DO 1914. GODINE



TABELA BR. 1

ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE PO VAROŠIMA

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Srpska zemljoradnička zadruha u Capljini, kotar Stolac (u. s. n. j.)	Capljina	br. 12.517 od 28. 9. 1910. g.	Mostar 2. 4. 1910. g.	br. 118 od 19. 5. 1910. g.
Hrvatska težačka zadruha u Bugojnu s. n. j.	Bugojno	br. 6.324 od 29. 1. 1911. g.	Travnik 4. 3. 1911. g.	br. 63 od 31. 3. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Vardištu, u. s. n. j.	Vardište	br. 11.851 od 12. 8. 1910. g.	Sarajevo 1. 6. 1911. g.	br. 192 od 7. 9. 1911. g.
Hrvatska štedna i vjeresijska zadruha u Derventi, u. s. n. j.	Derventa	br. 2.468/IV 15. 4. 1911. g.	Banjaluka 15. 9. 1911. g.	br. 207 od 26. 9. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Skender-Vakufu, u. s. n. j.	Skender-Vakuf	br. 78.333 od 13. 4. 1911. g.	Banjaluka 3. 11. 1911. g.	br. 253 od 23. 11. 1911. g.
Hrvatska težačka blagajna za zajmove i štednju u Kotor-Varošu, u. s. n. j.	Kotor-Varoš	br. 107.297 od 11. 5. 1911. g.	Banjaluka 6. 10. 1911. g.	br. 242 od 7. 11. 1911. g.
Hrvatska seljačka zadruha u Ključu, u. s. n. j.	Ključ	br. 904 od 22. 7. 1911. g.	Bihać 26. 12. 1911. g.	br. 43 od 11. 2. 1912. g.
I hrvatska štedna i vjeresijska zadruha u Bihaću, u. s. o. j.	Bihać	br. 20.239 od 4. 1. 1912. g.	Bihać 10. 2. 1912. g.	br. 72 od 30. 3. 1912. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju u Prozoru, u. s. n. j.	Prozor	br. 19.559 od 21. 12. 1911. g.	Travnik 24. 2. 1912. g.	br. 59 od 1. 3. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruha za zajmove i štednju u Bosanskoj Dubici, u. s. n. j.	Bosanska Dubica	br. 125.316 od 5. 7. 1911. g.	Banjaluka 1. 3. 1912. g.	br. 63 od 6. 3. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruha za zajmove i štednju u Mostaru, u. s. n. j.	Mostar	br. 16.733 od 4. 11. 1911. g.	Mostar 27. 1. 1912. g.	br. 40 od 8. 2. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruha u Zenici, s. n. j.	Zenica	br. 12.656 od 16. 8. 1911. g.	Travnik 4. 5. 1912. g.	br. 119 od 2. 7. 1911. g.
Hrvatska gospodarstvena zadruha u Fojnici, s. n. j.	Fojnica	br. 435.678 od 6. 7. 1911. g.	Sarajevo 29. 11. 1912. g.	br. 283 od 11. 12. 1912. g.
Islamska kreditna zadruha za obrt, trgovinu i privredu (s. o. j.)	Cajniče	br. 199.254 od 17. 8. 1912. g.	Sarajevo 28. 9. 1912. g.	br. 232 od 21. 10. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruha u Jajcu, u. s. n. j.	Jajce	br. 18.196 od 5. 7. 1912. g.	Travnik 17. 7. 1912. g.	br. 189 od 17. 8. 1912. g.
Hrvatska težačka zadruha u Gornjem Vakufu, s. n. j.	Gornji Vakuf	br. 9.207 od 29. 10. 1912. g.	Travnik 1. 3. 1913. g.	br. 66 od 16. 3. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Bosanskom Novom, u. s. n. j.	Bosanski Novi	br. 164.307 od 28. 7. 1913. g.	Banjaluka 5. 9. 1913. g.	br. 217 od 28. 9. 1913. g.
Muslimanska zemljoradnička zadruha u Gacku, s. n. j.	Gacko	br. 152.405 od 5. 8. 1912. g.	Mostar 2. 10. 1913. g.	br. 200 od 20. 9. 1913. g.
Hrvatska seljačka blagajna za štednju i zajmove u Konjicu, s. n. j.	Konjic	br. 252.817 od 17. 1. 1913. g.	Mostar 7. 6. 1913. g.	br. 135 od 15. 6. 1913. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u "Sarajevskom listu"
Hrvatska seljačka zadruga za štednju i zajmove s. n. j. u Ne- vesinju	Nevesinje	br. 6.673 od 15. 2. 1912. g.	Mostar 5. 10. 1912. g.	br. 5 od 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ključu u. s. n. j.	Ključ	br. 22.390 od 15. 9. 1912. g.	Bihać 2. 11. 1912. g.	br. 19 od 29. 1. 1913. g.

TABELA BR. 2
ZANATLIJSKE ZADRUGE

Prva srpska čebedžijska zadruga za Bosnu i Hercegovinu (z. s. n. j.)	Visoko	br. 8.797 od 3. 7. 1908. g.	Sarajevo 19. 4. 1909. g.	br. 72 od 16. 6. 1909. g.
Srpska zanatska štedionica u Pri- jedoru, z. s. o. j.	Prijedor	br. 65.901 od 6. 3. 1912. g.	Banjaluka 7. 2. 1913. g.	br. 62 od 1913. g.
Srpska pekarska zadruga u Bije- ljini, z. s. o. j.	Bijeljina	br. 3.218 od 4. 3. 1911. g.	Tuzla 12. 8. 1911. g.	br. 255 od 23. 11. 1911. g.
Kovačka zadruga u Kreševu, z. s. o. j.	Kreševo Sarajevo	br. 3.478 od 11. 8. 1910. g.	Sarajevo 27. 1. 1912. g.	br. 55 od 25. 2. 1912. g.
Tiskara i nakladna zadruga „Na- pred” u Sarajevu, z. s. o. j.	Sarajevo	br. 12.304 od 22. 8. 1911. g.	Sarajevo 3. 2. 1913. g.	br. 28 od 26. 1. 1913. g.

TABELA BR. 3
ZEMLJORADNIČKE PROIZVOĐAČKE ZADRUGE

Prva hercegovačka vinarska za- druga u Mostaru s. o. j.	Mostar	br. 16.005 od 19. 5. 1909. g.	Mostar 11. 11. 1911. g.	br. 272 od 1. 12. 1911. g.
Prva mljekarska zadruga u Vi- sokom, u. s. o. j.	Visoko	br. 38.287 od 12. 2. 1914. g.	Sarajevo 5. 6. 1914. g.	br. 135 od 1914. god.

TABELA BR. 4
ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE

Srpska zemljoradnička zadruga, z. s. n. j. u Štrpciima	Štrpci Višegrad	br. 11.895 4. X 1907. g.	Sarajevo 31. 12. 1907. g.	br. 4 od 10. 1. 1908. g.
Hrvatska seljačka blagajna za štednju i zajmove, z. s. n. j.	Kupres	br. 3.932/BH 15. IV 1908. g.	Travnik 8. 9. 1908. g.	br. 113 od 20. IX 1908. g.
Prva srpska seljačka zadruga za zajmove i štednju sa nastanom u Dvorovima, u. s. n. j.	Dvorovi- Bijeljina	br. 60.492/I 25. V 1908. g.	Tuzla 10. 3. 1909. g.	br. 30 od 10. 3. 1909. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajam i štednju, z. s. n. j.	Zeravac Derventa	br. 542/BH 16. I 1909. g.	Banjaluka 9. 4. 1909. g.	br. 57 od 12. V 1909. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Medašima, z. s. n. j.	Medaši Bijeljina	br. 81575/I 30. IV 1909. g.	Tuzla 10. 7. 1909. g.	br. 91 od 30. 7. 1909. g.
Prva seljačka kasa za zajmove i štednju u Hašanima, z. s. o. j.	Hašani Bosanska Krupa	br. 467 15. I 1909. g.	Bihać 17. 4. 1909. g.	br. 81 od 7. 7. 1909. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Plehan Derventa	br. 224.150 10. I 1909. g.	Banjaluka 16. 7. 1909. g.	br. 101 od 22. 8. 1909. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Gornja Dubica Derventa	br. 2.495 3. X 1908. g.	Banjaluka 16. 7. 1909. g.	br. 101 od 22. 8. 1909. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju u Stupu, z. s. n. j.	Stup Sarajevo	br. 36.782 5. IV 1909. g.	Sarajevo 30. 9. 1909. g.	br. 142 od 25. 11. 1909. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Klobuk Ljubuški	br. 219.462/I 7. I 1909. g.	Mostar 9. 10. 1909. g.	br. 128 od 24. 10. 1909. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bijelom Polju, z. s. n. j.	Potoci Mostar	br. 11.001 24. VIII 1909. g.	Mostar 20. 11. 1909. g.	br. 156 od 29. 12. 1909. g.
Hrvatska gospodarska zadruga u Busovači, z. s. o. j.	Busovača Sarajevo	br. 3.578 25. V 1908. g.	Sarajevo 15. 11. 1909. g.	br. 175 od 30. 12. 1909. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Sokolcu, z. s. n. j.	Sokolac Rogatica	br. 164.570/1 26. X 1908. g.	Sarajevo 6. 12. 1909. g.	br. 25 od 29. 1. 1910. g.
Prva srpska zemljoradnička zadruga „Posavina“, u. s. n. j.	Donja Dubica Derventa	br. 3.268 12. VII 1909. g.	Banjaluka 21. 10. 1910. g.	br. 52 od 1. 3. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gnionici, u. s. n. j.	Gnionica Derventa	br. 107.086/I 25. VI 1909. g.	Banjaluka 21. 1. 1910. g.	br. 54 od 3. 3. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tabak-Ilovoj, u. s. n. j.	Tabak-Ilova Prnjavor	br. 184.869 21. X 1909. g.	Banjaluka 21. 1. 1910. g.	br. 54 od 3. 3. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dazdarevu, u. s. n. j.	Dazdarevo Bijeljina	br. 5.649 od 29. IV 1909. g.	Tuzla 19. 2. 1910. g.	br. 101 od 26. 4. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Balatunu, u. s. n. j.	Balatun Bijeljina	br. 5648 od 29. IV 1909. g.	Tuzla 19. 2. 1910. g.	br. 99 od 26. 4. 1910. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Široki Brijeg Mostar	br. 14.558 17. XI 1909. g.	Mostar 19. 2. 1910. g.	br. 66 od 17. 3. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Jelovcu, u. s. n. j.	Donji Jelovac Bosanska Dubica	br. 13.577/I 8. VIII 1909. g.	Banjaluka 25. 2. 1910. g.	br. 66 od 17. 3. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Pučlima, u. s. n. j.	Pučila Bijeljina	br. 16.182 4. 12. 1909. g.	Tuzla 26. 2. 1910. g.	br. 72 od 24. 3. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Batkoviću, kotar bijeljina (u. s. n. j.)	Batković Bijeljina	br. 8.211 od 28. VI 1909. g.	Tuzla 26. 2. 1910. g.	br. 93 od 19. 4. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Popovima, u. s. n. j.	Popovi Bijeljina	br. 9.434 od 21. VII. 1909. g.	Tuzla 26. 2. 1910. g.	br. 74 od 26. 3. 1910. g.
II srpska zemljoradnička zadruga u Dvorovima, u. s. n. j.	Dvorovi Bijeljina	br. 14.438 od 17. XI 1909. g.	Tuzla 26. 2. 1910. g.	br. 81 od 5. 4. 1910. g.
II srpska zemljoradnička zadruga u Balatunu, u. s. n. j.	Balatun Bijeljina	br. 17.004 od 4. I 1910. g.	Tuzla 26. 2. 1910. g.	br. 74 od 26. 3. 1910. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu”
Srpska zemljoradnička zadruga u Majevcu, u. s. n. j.	Majevac Derventa	br. 118.354 od 10. VII 1909. g.	Banjaluka 4. 3. 1909. g.	br. 68 od 19. 3. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjem Brocu, u. s. n. j.	Gor. Brodac Bijeljina	br. 8.734 od 16. VII 1909. g.	Tuzla 9. 3. 1910. g.	br. 181 od 5. 4. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Požarnici (u. s. n. j.)	Požarnica Tuzla	br. 14.156 od 5. 11. 1909. g.	Tuzla 9. 3. 1910. g.	br. 85 od 9. 4. 1910. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmo- ve i štednju (u. s. n. j.)	Vitina Ljubuški	br. 12.393 od 28. IX 1909. g.	Mostar 12. 3. 1910. g.	br. 81 od 5. 4. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Brocu (u. s. n. j.)	Donj. Brodac Bijeljina	br. 5.560 od 12. V 1909. g.	Tuzla 20. 3. 1910. g.	br. 95 od 21. 4. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Boljaniću (u. s. n. j.)	Boljanić Gračanica	br. 15.694 od 10. XII 1909. g.	Tuzla 2. 4. 1910. g.	br. 104 od 3. 5. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tamni (Zvornik), u. s. n. j.	Tamna Zvornik	br. 15.573 od 10. XII 1909. g.	Tuzla 2. 4. 1910. g.	br. 106 od 5. 5. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Knežini (u. s. n. j.)	Knežina Vlasenica	br. 6.750 od 3. VI 1910. g.	Tuzla 9. 4. 1910. g.	br. 143 od 14. 6. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tobut (u. s. n. j.)	Tobut Zvornik	br. 1.890. g. 15. II 1909. g.	Tuzla 23. 4. 1910. g.	br. 124 od 26. 5. 1910. g.
III srpska zemljoradnička zadru- ga u Gornjem Brocu (u. s. n. j.)	Gor. Brodac Bijeljina	br. 16.383 od 23. XII 1909. g.	Tuzla 23. 4. 1910. g.	br. 126 od 28. 5. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kožuhamama (u. s. n. j.)	Kožuhe Gračanica	br. 993 od 28. II 1910. g.	Tuzla 14. 5. 1910. g.	br. 145 od 16. 6. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjim Smrtićima, u. s. n. j.	Gornji Smrtići Prnjavor	br. 21.180/I od 26. I 1910. g.	Banjaluka 27. 5. 1910. g.	br. 162. od 7. 7. 1910. g.
Hrvatska seljačka blagajna za zaj- move i štednju, z. s. n. j.	Studenci Ljubuški	br. 991/BH od 28. I 1910. g.	Mostar 30. 5. 1910. g.	br. 160 od 5. 7. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Jošavci (u. s. n. j.)	Jošavka Banjaluka	br. 142.198 od 4. 8. 1909. g.	Banjaluka 10. 6. 1910. g.	br. 168 od 14. 7. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Obudovcu (u. s. n. j.)	Obudovac Brčko	br. 5.790 od 15. II. 1910. g.	Tuzla 4. 6. 1910. g.	br. 168 od 14. 7. 1910. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zaj- move i štednju, u. s. n. j.	Ljepunice Tuzla	br. 3.947 od 10. IV 1910. g.	Tuzla 19. 6. 1910. g.	br. 180 od 28. 6. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Glinici — Cazin (u. s. n. j.)	Glinica Cazin	br. 86.768 od 2. VII 1910. g.	Bihać 5. 11. 1910. g.	br. 298 od 15. 12. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Velinom Selu, u. s. n. j.	Velino Selo Bijeljina	br. 5.549 od 12. 5. 1909. g.	Tuzla 9. 3. 1910. g.	br. 147 od 18. 6. 1910. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Liješću (u. s. n. j.)	Liješće Derventa	br. 161.860 od 12. 8. 1910. g.	Banjaluka 23. 12. 1910. g.	br. 17 od 24. 1. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Imljanima (u. s. n. j.)	Imljani Kotor Varoš	br. 82.262 od 11. 5. 1910. g.	Banjaluka 23. 12. 1910. g.	br. 17 od 24. 1. 1911. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Batkoviću (u. s. n. j.)	Batković Bijeljina	br. 8.404 od 27. 6. 1909. g.	Tuzla 30. 7. 1910. g.	br. 45 od 28. 2. 1911. g.
Hrvatska seljačka blagajna za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Petrićevac Banjaluka	br. 134.896 od 17. VIII 1910. g.	Banjaluka 9. 1. 1911. g.	br. 160 od 27. 7. 1911. g.
Prva muslimanska seljačka zadruga u Sijama (z. s. n. j.)	Šije Tešanj	br. 131.660 od 15. 7. 1910. g.	Banjaluka 13. 1. 1911. g.	br. 43 od 25. 2. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Čađavici (u. s. n. j.)	Čađavica Bos. Novi	br. 190.539 od 7. 10. 1910. g.	Banjaluka 27. 1. 1911. g.	br. 49 od 4. 3. 1911. g.
Hrvatska seljačka blagajna za zajmove i štednju i privredu u Citluku — Mostar (z. s. n. j.)	Citluk Mostar	br. 16.152 od 21. 11. 1910. g.	Mostar 4. 2. 1911. g.	br. 57 od 14. 3. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Blagaju, u. s. n. j.	Blagaj Mostar	br. 12.913 od 18. 9. 1910. g.	Mostar 31. 12. 1910. g.	br. 59 od 16. 3. 1911. g.
Hrvatska seljačka blagajna za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Gradnići Mostar	br. 17.215 od 7. 12. 1910. g.	Mostar 4. 2. 1911. g.	br. 59 od 16. 3. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bosanskoj Kostajnici (u. s. n. j.)	Bosanska Kostajnica	br. 220.275 od 14. 11. 1910. g.	Banjaluka 27. 1. 1910. g.	br. 49 od 4. 3. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Novigradu, u. s. n. j.	Novigrad Derventa	br. 208.557 od 30. 10. 1910. g.	Banjaluka 10. 2. 1911. g.	br. 49 od 4. 3. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjim Zabari, u. s. n. j.	D. Zabari Brčko	br. 131.654 od 2. 5. 1910. g.	Tuzla 11. 2. 1911. g.	br. 101 od 21. 2. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Grebnicama (u. s. n. j.)	Grebnice Brčko	br. 10.724 od 8. 8. 1911. g.	Tuzla 18. 2. 1911. g.	br. 101 od 21. 2. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Brvniku (u. s. n. j.)	Brvnik Brčko	br. 14.694 od 23. 10. 1910. g.	Tuzla 18. 2. 1911. g.	br. 101 od 11. 5. 1911. g.
Hrvatska težačka zadruga za zajmove i štednju, u. s. n. j.	Cipuljić Bugojno	br. 17.869 od 21. 12. 1910. g.	Travnik 11. 3. 1911. g.	br. 63 od 5. 4. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Blagaju kod Kupresa (u. s. n. j.)	Blagaj Kupres	br. 9.688 od 20. 7. 1910. g.	Travnik 8. 2. 1911. g.	br. 54 od 16. 3. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Fojnici — Gacko (u. s. n. j.)	Fojnica Gacko	br. 11.270 od 19. 8. 1910. g.	Mostar 16. 3. 1911. g.	br. 72 od 30. 3. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Podnovlje, u. s. n. j.	Podnovlje Derventa	br. 254.759 od 18. 12. 1910. g.	Banjaluka 17. 3. 1911. g.	br. 79 od 11. 4. 1911. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju u Foči (z. s. n. j.)	Foča Derventa	br. 246.671 od 19. 12. 1910. g.	Banjaluka 24. 3. 1911. g.	br. 96 od 7. 4. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Lamincima, u. s. n. j.	Laminci Banjaluka	br. 8.254/IV od 19. 1. 1910. g.	Banjaluka 24. 3. 1911. g.	br. 96 od 7. 4. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kaocima, u. s. n. j.	Kaoci Banjaluka	br. 253.876/IV od 18. 12. 1910. g.	Banjaluka 24. 3. 1911. g.	br. 96 od 4. 5. 1911. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju (z. s. n. j.) u Stivoru	Stivor Prnjavor	br. 246.672 od 19. 12. 1910. g.	Banjaluka 7. 4. 1911. g.	br. 96 od 4. 5. 1911. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Zlopoljcu (u. s. n. j.)	Zlopoljci Zvornik	br. 10.727 od 8. 8. 1911. g.	Tuzla 1. 4. 1911. g.	br. 114 od 27. 5. 1911. g.
Muslimanska zemljoradnička zadruga u Kuli Fazlagića, (u. s. n. j.)	Kula Fazlagića (Gacko)	br. 1.083 od 29. 1. 1911. g.	Mostar 29. 4. 1911. g.	br. 105 od 16. 5. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Tobutu (u. s. n. j.)	Donji Tobut Zvornik	br. 10.884 od 10. 8. 1910. g.	Tuzla 18. 3. 1911. g.	br. 121 od 6. 6. 1911. g.
Srpska seljačka kasa za zajam i štednju „Riznica“ u Gornjoj Tolisi — kotar Gradačac (u. s. n. j.)	Gornja Tolisa Gradačac	br. 3.274 od 20. 7. 1910. g.	Tuzla 11. 3. 1911. g.	br. 116 od 29. 5. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kalinoviku (u. s. n. j.)	Kalinovik	br. 1.015 od 29. 1. 1911. g.	Sarajevo 3. 4. 1911. g.	br. 116 od 30. 5. 1911. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju u Novom Selu (u. s. n. j.)	Novo Selo Derventa	br. 25.554 od 6. 1. 1911. g.	Banjaluka 3. 5. 1911. g.	br. 116 od 30. 5. 1911. g.
Hrvatska težačka udruga za zajmove i štednju na Gorici kod Lijevna (u. s. n. j.)	Gorica Livno	br. 17.275 od 7. 12. 1911. g.	Travnik 27. 5. 1911. g.	br. 125 od 10. 6. 1911. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju (u. s. n. j.)	Breške Tuzla	br. 16.901 od 3. 11. 1910. g.	Tuzla 22. 4. 1911. g.	br. 133 od 22. 6. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Batkuši — kotar Brčko (u. s. n. j.)	Batkuša Brčko	br. 1.735 od 7. 2. 1911. g.	Tuzla 29. 4. 1911. g.	br. 129 od 17. 6. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Pritoci — Bihać (u. s. n. j.)	Pritoka Bihać	br. 10.519 od 3. 8. 1910. g.	Bihać 8. 4. 1911. g.	br. 126 od 13. 6. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Međuvođu — Bosanska Dubica (u. s. n. j.)	Međuvođe Bosanska Dubica	br. 252.770 od 28. 11. 1910. g.	Banjaluka 2. 6. 1911. g.	br. 137 od 27. 6. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bačevićima — Mostar (u. s. n. j.)	Bačevići Mostar	br. 3.869 od 18. 3. 1911. g.	Mostar 27. 5. 1911. g.	br. 135 od 24. 6. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Crnjelovu (u. s. n. j.)	D. Crnjelovo — Bijeljina	br. 8.084 od 11. 6. 1910. g.	Tuzla 29. 4. 1911. g.	br. 162 od 29. 7. 1911. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju (z. s. n. j.)	Brestivo Sarajevo	br. 4.136/IV 24. 3. 1911. g.	Sarajevo 14. 6. 1911. g.	br. 162 od 29. 7. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Smoluću — Tuzla, u. s. n. j.	Smoluća Tuzla	br. 303 od 10. 1. 1911. g.	Tuzla 3. 6. 1911. g.	br. 173 od 12. 8. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjoj Slatini (u. s. n. j.)	D. Slatina Brčko	br. 4.138 od 24. 2. 1911. g.	Tuzla 3. 6. 1911. g.	br. 165 od 3. 8. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Čović-Polju — Brčko (u. s. n. j.)	Čović-Polje Brčko	br. 2.332/IV 15. 2. 1911. g.	Tuzla 3. 6. 1911. g.	br. 164 od 1. 8. 1911. g.
Hrvatska seljačka zadruga za štednju i zajmove (s. n. j.) Dubrave Katoličke — Tuzla	Dubrave Katoličke — Tuzla	br. 4.137 od 24. 3. 1911. g.	Tuzla 8. 6. 1911. g.	br. 179 od 22. 8. 1911. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu”
Srpska zemljoradnička zadruha u Slatini (Banjaluka), u. s. n. j.	Slatina Banjaluka	br. 107.255/IV 28. 4. 1911. g.	Banjaluka 21. 7. 1911. g.	br. 171. od 10. 8. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Rogoljima (u. s. n. j.)	Rogolji Bosanska Gradiška	br. 68.408/IV 28. 3. 1911. g.	Banjaluka 7. 7. 1911. g.	br. 158 od 25. 7. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Stuparima — Sarajevo (u. s. n. j.)	Stupari Sarajevo	br. 3.032/IV 1. 3. 1911. g.	Sarajevo 27. 5. 1911. g.	br. 153 od 18. 7. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Pisarima (u. s. n. j.)	Pisari Gradačac	br. 11.851 od 31. 8. 1910. g.	Tuzla 24. 6. 1911. g.	br. 192 od 7. 9. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Trnovu, u. s. n. j.	Trnovo Sarajevo	br. 3.016 od 1. 3. 1911. g.	Sarajevo 12. 8. 1911. g.	br. 201 od 19. 9. 1911. g.
Narodna seljačka kasa za zajmo- ve i štednju za Popovo Polje (z. s. n. j.)	Ravno	br. 1.557 od 31. 1. 1911. g.	Mostar 12. 8. 1911. g.	br. 188 od 2. 9. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Kozjaku, u. s. n. j.	Kozjak Brčko	br. 4.828 od 21. 4. 1911. g.	Tuzla 29. 7. 1911. g.	br. 183 od 26. 8. 1911. g.
Hrvatska seljačka zadruha za zaj- move i štednju u Svilaju — Der- venta (s. n. j.)	Svilaj Derventa	br. 8.897 od 15. 4. 1911. g.	Banjaluka 22. 9. 1911. g.	br. 227 od 19. 10. 1911. g.
Seljačka kasa za zajmove i šte- dnju, s. n. j. u Brajkovićima	Brajkovići Travnik	br. 12.232 od 15. 9. 1910. g.	Travnik 23. 9. 1911. g.	br. 223 od 14. 10. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Junuzovcima (u. s. n. j.)	Junuzovci Bosanska Gradiška	br. 8.253 od 15. 1. 1911. g.	Banjaluka 15. 9. 1911. g.	br. 221 od 12. 10. 1911. g.
Hrvatska seljačka kasa za zaj- move i štednju u Biloj (s. o. j.)	Bilo Travnik	br. 18.590 od 4. 1. 1911. g.	Travnik 2. 9. 1911. g.	br. 221 od 12. 10. 1911. g.
Druga srpska zemljoradnička za- druha u Međašima (u. s. n. j.)	Međaši Bijeljina	br. 1.738 od 7. 3. 1911. g.	Tuzla 22. 7. 1911. g.	br. 242 od 7. 11. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Donjem Poplatu (u. s. n. j.)	Donji Poplat Stolac	br. 11.719 od 17. 5. 1910. g.	Mostar 30. 9. 1911. g.	br. 237 od 24. 10. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Busovači (u. s. n. j.)	Busovača Sarajevo	br. 14.292 od 26. 10. 1910. g.	Sarajevo 12. 8. 1911. g.	br. 229 od 21. 10. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Velikoj Rujiški (u. s. n. j.)	Velika Ru- jiška Bihać	br. 12.154 od 11. 8. 1911. g.	Bihać 11. 11. 1911. g.	br. 283 od 30. 12. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Hašanima, u. s. n. j.	Hašani Bosanska Krupa	br. 192.870 od 1. 9. 1911. g.	Bihać 11. 11. 1911. g.	br. 279 od 23. 12. 1911. g.
Hrvatska seljačka zadruha u Ov- čarevu (s. n. j.)	Pirati Travnik	br. 13.988 od 15. 9. 1911. g.	Travnik 25. 11. 1911. g.	br. 279 od 23. 12. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Pocrnju — Ljubinje (u. s. n. j.)	Pocrnje Ljubinje	br. 8.173 od 23. 6. 1910. g.	Mostar 8. 1. 1911. g.	br. 93 od 29. 4. 1911. g.
Srpska zemljoradnička zadruha u Svinjarevu (u. s. n. j.)	Svinjarevo Bijeljina	br. 5.301 od 29. 4. 1909. g.	Tuzla 9. 4. 1910. g.	br. 17 od 24. 1. 1911. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Sarajevu (z. s o. j.)	Sarajevo	br. 8.964 od 14. 6. 1911. g.	Sarajevo 11. 11. 1911. g.	br. 16 od 10. 1. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gračanici — Gacko (u. s. n. j.)	Gračanica Gacko	br. 15.559 od 26. 10. 1911. g.	Mostar 17. 12. 1911. g.	br. 57 od 12. 3. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga s. n. j. u Kraljevoj Stujesci	Kraljeva Sutjeska Sarajevo	br. 15.136 od 3. 11. 1911. g.	Sarajevo 20. 1. 1911. g.	br. 55 od 25. 2. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjem Klakaru (u. s. n. j.)	G. Klakar Banjaluka	br. 111.647 3. 5. 1912. g.	Banjaluka 16. 2. 1912.	br. 55 od 25. 2. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Ki- seljaku (s. n. j.)	Kiseljak Sarajevo	br. 15.908 od 14. 10. 1911. g.	Sarajevo 4. 2. 1912. g.	br. 74 od 2. 4. 1912. g.
Hrvatska seljačka blagajna za zaj- move i štednju, u Međugorju z. s. n. j.	Međugorje Ljubuški	br. 4.135 od 24. 3. 1911. g.	Mostar 10. 2. 1912. g.	br. 55 od 25. 2. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Turbetu (u. s. n. j.)	Turbet Travnik	br. 240 od 14. 1. 1912. g.	Travnik 27. 2. 1912. g.	br. 74 od 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bistrici — Gašici (u. s. n. j.)	Bistrica - Gašica Bosanska Gradiška	br. 8.380 od 15. 4. 1911. g.	Banjaluka 1. 3. 1912. g.	br. 70 od 15. 3. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Romanovcima (u. s. n. j.)	Romanovci Bosanska Gradiška	br. 64.640 od 8. 3. 1911. g.	Banjaluka 1. 3. 1912. g.	br. 67 od 10. 3. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Miškovicu — Derventa (u. s. n. j.)	Miškovići Derventa	br. 157.052 od 14. 6. 1911. g.	Banjaluka 11. 3. 1912. g.	br. 70 od 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Krneta — Bosanska Gradiška (u. s. n. j.)	Krnete Bosanska Gradiška	br. 57.720 od 14. 3. 1911. g.	Banjaluka 1. 3. 1912. g.	br. 70 od 1912. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmo- ve i štednju u Koraću — Derven- ta (s. n. j.)	Koraće Derventa	br. 68.411 od 28. 3. 1911. g.	Banjaluka 1. 3. 1912. g.	br. 106 od 13. 5. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Pijescima — Mostar (u. s. n. j.)	Pijesci Mostar	br. 16.104 od 14. 1. 1912. g.	Mostar 30. 3. 1912. g.	br. 83 od 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Platicama — Gacko (u. s. n. j.)	Platice Gacko	br. 14.068 od 13. 9. 1911. g.	Mostar 14. 1. 1912. g.	br. 40 od 8. 2. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Miloševu, u. s. n. j.	Miloševac Tuzla	br. 17.763 od 18. 11. 1911. g.	Tuzla 30. 3. 1912. g.	br. 121 od 18. 5. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Sta- roj Rijeci (s. n. j.)	Stara Rijeka Bihać	br. 3.945 od 18. 3. 1912. g.	Bihać 27. 4. 1912. g.	br. 129 od 31. 5. 1912. g.
Hrvatska seljačka kasa u Ulica- ma — Brčko (u. s. n. j.)	Ulice Brčko	br. 16.384 od 23. 12. 1909. g.	Tuzla 22. 4. 1912. g.	br. 89 od 7. 4. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bačvanima, u. s. n. j.	Bačvani Banjaluka	br. 31.828 od 8. 2. 1911. g.	Banjaluka 24. 5. 1912. g.	br. 131 od 2. 6. 1912. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Borcima — Konjic (u. s. n. j.)	Borci Konjic	br. 17.871 od 21. 12. 1911. g.	Mostar 30. 12. 1912. g.	br. 83 od 31. 3. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Nadinićima — Gacko (u. s. n. j.)	Nadinići Gacko	br. 14.067 od 13. 9. 1911. g.	Mostar 29. 11. 1912. g.	br. 65 od 21. 3. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Otocima — Bosanska Krupa (u. s. n. j.)	Otoka Bosanska Krupa	br. 183.440 od 21. 8. 1911. g.	Bihać 18. 11. 1911. g.	br. 17 od 11. 1. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Papraćima — Zvornik (u. s. n. j.)	Papraći Zvornik	br. 12.514 od 28. 9. 1909. g.	Tuzla 11. 11. 1912. g.	br. 29 od 8. 2. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga za štednju i zajmove u Gučoj Gori	Guča Gora Travnik	br. 16.394 od 26. 10. 1911. g.	Travnik 9. 12. 1912. g.	br. 7 od 11. 1. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Malešićima — Zvornik (u. s. n. j.)	Malešić Zvornik	br. 14.791 od 30. 9. 1911. g.	Tuzla 25. 11. 1912. g.	br. 14 od 20. 1. 1912. g.
Muslimanska seljačka zadruga u Čurevima (u. s. n. j.)	Čurevo Foča	br. 11.315 od 25. 6. 1911. g.	Sarajevo 12. 10. 1912. g.	br. 273 od 29. 11. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bistricama — Prijedor (u. s. n. j.)	Bistrica Prijedor	br. 142.026 od 8. 6. 1912. g.	Banjaluka 29. 11. 1912. g.	br. 281 od 8. 12. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Slabinjama, u. s. n. j.	Slabinja Banjaluka	br. 26.689 od 8. 12. 1912. g.	Banjaluka 29. 11. 1912. g.	br. 282 od 23. 12. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga Srpski Volar, u. s. n. j.	Srpski Volar Banjaluka	br. 126.578 od 30. 5. 1912. g.	Banjaluka 29. 11. 1912. g.	br. 282 od 23. 12. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Maloj Brusnici, u. s. n. j.	Mala Brusnica Derventa	br. 85.342 od 10. 4. 1912. g.	Banjaluka 29. 11. 1912. g.	br. 283 od 25. 12. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Vidovicama, u. s. n. j.	Vidovice Brčko	br. 4.649 od 1. 4. 1912. g.	Tuzla 8. 6. 1912. g.	br. 210 od 25. 9. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Samoboru — Gacko, u. s. n. j.	Samobor Gacko	br. 3.959 od 18. 3. 1912. g.	Mostar 16. 9. 1912. g.	br. 224 od 12. 10. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Osječanicima, u. s. n. j.	Osječani Tuzla	br. 3.960 od 18. 3. 1912. g.	Tuzla 3. 8. 1912. g.	br. 240 od 30. 10. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Oštroj Luki, u. s. n. j.	Oštra Luka Brčko	br. 5.481 od 16. 4. 1912. g.	Tuzla 18. 5. 1912. g.	br. 258 od 23. 11. 1912. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju, u. s. n. j.	Grebnice Gradačac	br. 1.736 od 7. 2. 1911. g.	Tuzla 8. 7. 1912. g.	br. 167 od 18. 7. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Sasini, u. s. n. j.	Sasina Bihać	br. 13.716 od 26. 10. 1911. g.	Bihać 8. 6. 1912. g.	br. 175 od 28. 7. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vučilovcu — Brčko, u. s. n. j.	Vučilovci Brčko	br. 4.648 od 1. 4. 1912. g.	Tuzla 22. 6. 1912. g.	br. 190 od 31. 8. 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Jelašinovicima, u. s. n. j.	Jelašinovci Bihać	br. 4.920 od 6. 9. 1912. g.	Bihać 22. 6. 1912. g.	br. 205 od 5. 9. 1912. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Hrvatska seljačka zadruga u Domaljevcu, u. s. n. j.	Domaljevci Brčko	br. 4.259 od 1. 4. 1912. g.	Tuzla 6. 7. 1912. g.	br. 210 od 25. 9. 1912. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju u Vitini, s. n. j.	Vitina Mostar	br. 246.416 od 4. 10. 1913. g.	Mostar 11. 4. 1914. g.	br. 143 od 28. 7. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Strmici — Vlasenica, u. s. n. j.	Strmica Vlasenica	br. 9.815 od 20. 7. 1910. g.	Tuzla 27. 7. 1912. g.	br. 210 od 1912. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Stanovima — Doboju, u. s. n. j.	Stanovi Doboju	br. 134.868 od 20. 5. 1913. g.	Tuzla 16. 1. 1915. g.	br. 73 od 12. 6. 1915. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjem Brocu, u. s. n. j.	Gornji Brodac Bijeljina	br. 125.493 od 29. 5. 1914. g.	Tuzla 5. 9. 1914. g.	br. 210 od 16. 7. 1915. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Paležnici, u. s. n. j.	Paležnica Tuzla	br. 234.857 od 25. 10. 1913. g.	Tuzla 16. 6. 1914. g.	br. 142 od 10. 7. 1914. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju Vitina, s. n. j.	Vitina Mostar	br. 246.416 od 4. 10. 1913. g.	Mostar 11. 4. 1914. g.	br. 143 od 28. 7. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Zitomisliću, u. s. n. j.	Zitomislići Mostar	br. 99.648 od 1. 5. 1914. g.	Mostar 10. 8. 1914. g.	br. 192 od 21. 8. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Maričkoj, u. s. n. j.	Marička Banjaluka	br. 260.743 od 22. 10. 1913. g.	Banjaluka 3. 7. 1914. g.	br. 210 od 7. 9. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Krepšiću, u. s. n. j.	Krepšić Tuzla	br. 238.539 od 14. 10. 1912. g.	Tuzla 17. 5. 1914. g.	br. 132 od 17. 6. 1914. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Osovi, s. n. j.	Osova Travnik	br. 30.919 od 9. 2. 1914. g.	Travnik 20. 5. 1914. g.	br. 137 od 21. 6. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Skočiću, u. s. n. j.	Skočić Tuzla	br. 267.430 od 31. 10. 1913. g.	Tuzla 17. 5. 1914. g.	br. 141 od 26. 7. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Busnovima, u. s. n. j.	Busnovi Banjaluka	br. 45.607 od 1.3. 1913. g.	Banjaluka 1. 5. 1914. g.	br. 117 od 12. 6. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Devetaci, u. s. n. j.	Devetaci Banjaluka	br. 280.630 od 13. 11. 1913. g.	Banjaluka 1. 5. 1914. g.	br. 117 od 12. 6. 1914. g.
Grkokatolička seljačka kasa s. n. j. u Prnjavoru	Prnjavor	br. 255.444 od 6. 11. 1912. g.	Banjaluka 31. 12. 1913. g.	br. 17 od 29. 1. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Lušci — Palanci, u. s. n. j.	Lušci-Palanka Banjaluka	br. 236.988 od 14. 10. 1912. g.	Banjaluka 29. 1. 1914. g.	br. 49 od 10. 3. 1914. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Komušima, s. n. j.	Komuši Tešanj	br. 260.941 od 20. 10. 1913. g.	Banjaluka 20. 2. 1914. g.	br. 79 od 21. 4. 1914. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju u Brestovskom z. s. n. j. (Sarajevo)	Brestovsko Sarajevo	br. 235.575 od 23. 9. 1913. g.	Sarajevo 27. 3. 1914. g.	br. 80 od 9. 4. 1914. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Srpskoj Trnavi, u. s. n. j.	Srpska Trnava Tuzla	br. 56.642 od 10. 3. 1913. g.	Tuzla 10. 8. 1913. g.	br. 270 od 17. 12. 1913. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Goricama, u. s. n. j.	Gorice Tuzla	br. 6.778 od 8. 5. 1912. g.	Tuzla 21. 9. 1913. g.	br. 270 od 17. 12. 1913. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Pilici, u. s. n. j.	Pilice Tuzla	br. 281.867 od 7. 10. 1912. g.	Tuzla 18. 2. 1913. g.	br. 62 od 9. 3. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Staparima, u. s. n. j.	Stapari Banjaluka	br. 69.118 od 12. 3. 1913. g.	Banjaluka 15. 8. 1913. g.	br. 201 od 9. 9. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kukuljima, u. s. n. j.	Kukulji Banjaluka	br. 12.926 od 16. 2. 1913. g.	Banjaluka 5. 9. 1913. g.	br. 201 od 9. 9. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ribniku, u. s. n. j.	Ribnik Banjaluka	br. 180.123 od 10. 7. 1913. g.	Banjaluka 27. 9. 1913. g.	br. 224 od 20. 10. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dobrljinu, u. s. n. j.	Dobrljin Bosanski Novi	br. 60.196 od 5. 3. 1913. g.	Banjaluka 3. 10. 1913. g.	br. 229 od 10. 10. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjem Crnjelovu, u. s. n. j.	Gornje Crnjelovo Bijeljina	br. 72.852 od 23. 6. 1910. g.	Tuzla 22. 7. 1911. g.	br. 230 od 27. 10. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Maglajanima, u. s. n. j.	Maglajani Banjaluka	br. 89.925 od 22. 4. 1911. g.	Banjaluka 7. 2. 1913. g.	br. 189 od 24. 8. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Priboju, u. s. n. j.	Priboj Tuzla	br. 219.732 od 25. 9. 1912. g.	Tuzla 7. 6. 1913. g.	br. 198 od 16. 9. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bratuncu, u. s. n. j.	Bratunac Tuzla	br. 154.176 od 5. 8. 1912. g.	Tuzla 1. 2. 1913. g.	br. 198 od 16. 9. 1913. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmo- ve i štednju u Pothumu sa neo- graničenjem jamčenjem	Podhum Mostar	br. 50.222 od 6. 4. 1912. g.	Mostar 9. 8. 1913. g.	br. 200 od 20. 9. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Velikom Radiću, u. s. n. j.	Veliki Radić Bihać	br. 282.212 od 7. 12. 1912. g.	Bihać 5. 4. 1913. g.	br. 107 od 8. 5. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vodenima, u. s. n. j.	Vodeni Bihać	br. 202.454 od 22. 10. 1912. g.	Bihać 4. 1. 1913. g.	br. 115 od 18. 5. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gudavcu, u. s. n. j.	Gudavci Bihać	br. 40.507 od 22. 2. 1913. g.	Bihać 5. 4. 1913. g.	br. 120 od 9. 6. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Poljavnica, u. s. n. j.	Poljavnice Banjaluka	br. 38.985 od 11. 2. 1913. g.	Banjaluka 2. 5. 1913. g.	br. 120 od 9. 6. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dubočici, u. s. n. j.	Dubočica Mostar	br. 9.621 od 5. 11. 1912. g.	Mostar 10. 5. 1913. g.	br. 125 od 15. 6. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Martincu, u. s. n. j.	Martinac Banjaluka	br. 271.754 od 13. 11. 1912. g.	Banjaluka 2. 5. 1913. g.	br. 187 od 22. 8. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Sutorini, u. s. n. j.	Sutorina Trebinje	br. 186.691 od 28. 7. 1912. g.	Mostar 6. 12. 1912. g.	br. 53 od 12. 3. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Krnjeuši, u. s. n. j.	Krnjeuša Bihać	br. 247.471 od 29. 9. 1912. g.	Bihać 28. 12. 1912. g.	br. 53 od 12. 3. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga Dragovići, u. s. n. j.	Dragovići Banjaluka	br. 209.527 od 16. 9. 1911. g.	Banjaluka 26. 7. 1912. g.	br. 53 od 12. 3. 1913. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Mededi, u. s. n. j.	Mededa Banjaluka	br. 231.339 od 23. 9. 1912. g.	Banjaluka 7. 2. 1913. g.	br. 62 od 9. 3. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ravnicama, u. s. n. j.	Ravnice Banjaluka	br. 152.239 od 5. 8. 1912. g.	Banjaluka 16. 2. 1913. g.	br. 62 od 9. 3. 1913. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Donjoj Dolini, s. n. j.	Donja Dolina Bosanska Gradiška	br. 163.164 od 7. 10. 1912. g.	Banjaluka 14. 2. 1913. g.	br. 62 od 9. 3. 1913. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Dubravama, s. n. j.	Dubrave Brčko	br. 121.531 od 5. 8. 1912. g.	Tuzla 9. 11. 1912. g.	br. 22 od 19. 1. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Klakaru, u. s. n. j.	Donji Klakar Banjaluka	br. 4.911 od 6. 4. 1912. g.	Banjaluka 10. 1. 1913. g.	br. 42 od 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Skipovcu, u. s. n. j.	Skipovac Tuzla	br. 215.230 od 17. 9. 1912. g.	Tuzla 4. 1. 1913. g.	br. 44 od 23. 2. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dužima, u. s. n. j.	Duži Trebinje	br. 204.497 od 23. 8. 1912. g.	Mostar 16. 12. 1912. g.	br. 53 od 12. 3. 1913. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju Cerinu, z. s. n. j.	Čerin Mostar	br. 20.548 od 14. 3. 1912. g.	Mostar 29. 10. 1912. g.	br. 5 od 9. 1. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Zaljevici, u. s. n. j.	Zaljevica Mostar	br. 2.799 od 15. 2. 1912. g.	Mostar 3. 10. 1912. g.	br. 13 od 21. 1. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Garebu, u. s. n. j.	Gareb Mostar	br. 5.524 od 18. 4. 1912. g.	Mostar 14. 12. 1912. g.	br. 13 od 21. 1. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Prebilovci, u. s. n. j.	Prebilovci Čapljina	br. 32.784 od 1. 2. 1912. g.	Mostar 16. 12. 1912. g.	br. 1-4 od 9. 1. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kakmužu, u. s. n. j.	Kakmuža Tuzla	br. 130.561 od 4. 10. 1912. g.	Tuzla 22. 11. 1912. g.	br. 22 od 19. 1. 1913. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vukosavcima, u. s. n. j.	Vukosavci Brčko	br. 196.309 od 23. 8. 1912. g.	Tuzla 26. 10. 1912. g.	br. 1 od 1913. g.

TABELA BR. 5

ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE NEMAČKIH KOLONISTA

Bäuerlicher Spar- und Darlehnskassenverein für die deutsche Kolonie in Franz Josefsfeld — Bijeljina G.m.b.H.	Franz Josefsfeld Bijeljina	br. 61.952 od 23. 2. 1913. g.	Tuzla 18. 4. 1914. g.	br. 135 od 19. 7. 1914. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehnskassenverein für die deutsche Kolonie in Vrbaška G.m.b.H.	Vrbaška Banjaluka	br. 12.927 od 29. 1. 1913. g.	Banjaluka 6. 3. 1914. g.	br. 102 od 7. 5. 1914. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehnskassenverein für die deutsche Kolonie Schuzberg — Prnjavor — G.m.b.H.	Schuzberg Prnjavor	br. 28.354 od 17. 2. 1913. g.	Banjaluka 15. 8. 1913. g.	br. 255 od 14. 11. 1913. g.

Naziv zadruge	Sedište	Odobrena	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Sarajevskom listu“
Bäuerlicher Spar- und Darlehns- kassenverein für die deutsche Ansiedler der bezirk Banja Luka — G.m.b.H.	Banjaluka	br. 129.314 od 30. 5. 1913. g.	Banjaluka 7. 11. 1912. g.	br. 256 od 28. 11. 1913. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehns- kassenverein für die deutsche Kolonie Šibovska G.m.b.H., kotar Prnjavor	Šibovska Prnjavor	br. 13.971 od 31. 5. 1913. g.	Banjaluka 15. 8. 1913. g.	br. 267 od 30. 11. 1913. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehns- kassenverein für die deutsche Kolonie Rudolfstal G.m.b.H., kotar Banja Luka	Rudolfstal Banjaluka	br. 206.910 od 5. 9. 1912. g.	Banjaluka 29. 11. 1912. g.	br. 1 od 1913. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehns- kassenverein für die deutsche Kolonie Trošelj G.m.b.H.	Trošelj Banjaluka	br. 206.295 od 5. 9. 1912. g.	Banjaluka 29. 9. 1912. g.	br. 1 od 1913. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehns- kassenverein für die deutsche Kolonie Kenigsberg G.m.b.H.	Kenigsberg Bosanska Gradiška	br. 206.296 od 6. 10. 1912. g.	Banjaluka 29. 11. 1912. g.	br. 1 od 1913. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehns- kassenverein für die deutsche Kolonie Čelinac G.m.b.H.	Čelinac Banjaluka	br. 223.918 od 1. 10. 1912. g.	Banjaluka 29. 11. 1912. g.	br. 1 od 1913. g.
Bäuerlicher Spar- und Darlehns- kassenverein für die deutsche Kolonie Windhorst G.m.b.H.	Windhorst Bosanska Gradiška	br. 143.596 od 7. 8. 1912. g.	Banjaluka 29. 12. 1912. g.	br. 1 od 1913. g.

TABELA BR. 6

POTROŠAČKE ZADRUGE ČINOVNICA

Beamten Konsumverein Genos- senschaft G.m.b.H. in Sarajevo	Sarajevo	br. 118.353 od 12. 7. 1909. g.	Sarajevo 29. 8. 1909. g.	br. 106 od 3. 9. 1909. g.
---	----------	-----------------------------------	-----------------------------	------------------------------

TABELA BR. 7

GRAĐEVINSKE ZADRUGE ČINOVNICA

Beamten Baugenossenschaft G. m. b.H. in Sarajevo	Sarajevo	br. 7.175 od 29. 5. 1912. g.	Sarajevo 31. 1. 1914. g.	br. 122 od 5. 6. 1914. g.
---	----------	---------------------------------	-----------------------------	------------------------------

TABELA BR. 8

PROIZVOĐAČKE ZADRUGE NEMAČKIH KOLONISTA

Molkereigenossenschaft in Sutz- berg G.m.b.H. — Glogovac	Glogovac Banjaluka	br. 2.390 od 8. 1. 1914. g.	Banjaluka 8. 5. 1914. g.	br. 123 od 19. 6. 1914. g.
Molkereigenossenschaft in Čeli- nac G.m.b.H. — Čelinac	Čelinac Banjaluka	br. 913.248 od 7. 10. 1913. g.	Banjaluka 8. 5. 1914. g.	br. 123 od 19. 6. 1914. g.

PREGLED
ZADRUŽNIH ORGANIZACIJA REGISTROVANIH U OKRUŽNIM SUDOVIMA
NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU OD 1918. DO 1941.
GODINE



TABELA BR. 9
ZANATLIJSKE ZADRUGE KOD SRBA

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava u službenim novinama
Srpska trgovačko-zanatlijska kreditna zadruga u Sarajevu, s o. j.	Sarajevo	Sarajevo F:50/3-1920.	„Narodno jedinstvo” od 31. 12. 1920. g.
Zanatska zemljoradnička nabavljačko-prodajna i kreditna zadruga u Bijeljini, s o. j.	Bijeljina	Tuzla F:41/1-1921.	„Narodno jedinstvo” od 11. 6. 1921. g.
Srpska trgovačko-zanatlijska kreditna zadruga, s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar F:25/1920.	„Narodno jedinstvo” od 29. 10. 1920. g.

TABELA BR. 10
ZANATLIJSKE ZADRUGE KOD MUSLIMANA

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu”
Maloobrtnička zadruga, s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar F:34/1-1921.	od 21. 10. 1921. g.
Muslimanska zanatska štedionica, z. s o. j. u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka F:2/1-1922.	od 28. 1. 1922. g.
Muslimanska tabačko-kožarska zadruga, s o. j. u Visokom	Visoko	Sarajevo F:234/3-1921.	od 12. 4. 1922. g.
Muslimanska zanatska štedionica, z. s o. j.	Sarajevo	Sarajevo F:113/1-1922.	od 24. 6. 1922. g.
Muslimanska zanatlijska štedionica, z. s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 21. 4. 1923. g.	br. 296 od 11. 5. 1923. g.
Kožarsko-prerađivačka zadruga s o. j. u Prnjavoru	Prnjavor	Banjaluka 13. 8. 1923. g.	br. 177 od 29. 8. 1923. g.
Mutabdžijska zadruga u Varcar-Vakufu, s o. j.	Varcar-- Vakuf	Travnik 2. 5. 1924. g.	br. 69 od 24. 6. 1924. g.
Muslimanska zanatlijska zadruga, s o. j. u Gornjem Vakufu (Bugojno)	Gornji Vakuf	Travnik 16. 6. 1928. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mlinarsko-mutabdžijska zadruga u Gornjem Vakufu, s o. j.	Gornji Vakuf	Travnik 26. 7. 1930. g.	br. 27 od 1. 4. 1931. g.

TABELA BR. 11
ZANATLIJSKE ZADRUGE KOD HRVATA

Hrvatska obrtnička zadruga u Sarajevu, s o. j.	Sarajevo	Sarajevo F:377/2-1920.	od 2. 3. 1921. g.
Kovačka zadruga u Varešu (Visoko), z. s n. j.	Vareš	Sarajevo F:222/4-1920.	od 21. 3. 1921. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Hrvatska obrtnička zadruga u Travniku, s o. j.	Travnik	Travnik F:28/1-1920.	od 19. 5. 1921. g.
Hrvatska obrtnička zadruga, s o. j. u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka F:44/1-1921.	od 16. 6. 1921. g.
Hrvatska obrtnička zadruga, s. o. j. u Livnu	Livno	Travnik F:4/3-1921.	od 25. 10. 1921. g.
Hrvatska obrtnička zadruga, s o. j. Tuzla	Tuzla	Tuzla F:1067/1-1921.	od 28. 1. 1922. g.
Hrvatska obrtnička zadruga s. o. j. Brčko	Brčko	Tuzla F:57/2-1921.	od 6. 2. 1922. g.
Hrvatska obrtnička zadruga s o. j. Derventa	Derventa	Banjaluka F:57/2-1921.	od 6. 2. 1922. g.
Hrvatska obrtnička zadruga, s o. j. u Varcar-Vakufu	Varcar Vakuf	Travnik F:37/4-1922.	br. 103 od 22. 4. 1922. g.
Hrvatska obrtnička zadruga s o. j. Mostar	Mostar	Mostar F:4/23-1922.	br. 123 od 18. 6. 1923. g.
Hrvatska obrtnička zadruga s o. j. Duvno	Duvno	Travnik 11. 5. 1924. g.	br. 66 od 11. 6. 1925. g.
Hrvatska obrtnička zadruga s o. j. Gornji Vakuf	Gornji Vakuf	Travnik 16. 6. 1928. g.	br. 104 od 18. 9. 1928. g.
Hrvatska obrtnička zadruga s o. j. Čapljina	Čapljina	Mostar 29. 3. 1929. g.	br. 85 od 16. 7. 1929. g.
Hrvatska seljačka i obrtnička zadruga s o. j. u Prnjavoru	Prnjavor	Banjaluka 16. 3. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Hrvatska cipelarska zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 20. 11. 1929. g.	br. 39 od 5. 4. 1930. g.
Kovačka privredna zadruga s o. j. za zajedničku preradu i prodaju željeza Vrance	Vrance Kreševo	Sarajevo 5. 9. 1938. g.	br. 73 od 10. 9. 1938.
Kovačka zadruga s o. j. u Varešu	Vareš	Sarajevo 19. 2. 1939. g.	br. 24 od 25. 3. 1939. g.
Hrvatska seljačka i obrtnička zadruga s o. j. u Doboju	Doboj	Tuzla 7. 2. 1928. g.	br. 51 od 8. 5. 1928. g.

TABELA BR. 12
VAROŠKE ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE

a) Srba trgovaca

Srpska zemljoradnička zadruga, u s. n. j., u Bosanskoj Gradiskoj	Bosanska Gradiska	Banjaluka F: 88/4-1920.	od 5. 10. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Bileću	Bileća	Mostar F: 33/2-1920.	od 6. 9. 1921. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Sanskom Mostu	Sanski Most	Bihać F: 5/2-1922.	od 6. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., Capljina	Capljina	Mostar 20. 3. 1923. g.	br. 86 i 87 od 27. i 28. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Maglaju	Maglaj	Tuzla 5. 7. 1923. g.	br. 154 od 30. 7. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Zepču	Zepče	Travnik 20. 6. 1923. g.	br. 208 od 9. 10. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Brčkom	Brčko	Tuzla 10. 10. 1924. g.	br. 121 od 6. 11. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Sanskom Mostu	Sanski Most	Bihać 14. 11. 1924. g.	br. 135 od 13. 12. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka 13. 11. 1924. g.	br. 139 od 23. 12. 1924. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 1. 8. 1924. g.	br. 35 od 31. 3. 1925. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Drvaru	Drvar	Bihać 31. 12. 1924. g.	br. 31 od 11. 4. 1925. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j., u Bosanskom Samcu	Bosanski Samac	Tuzla 4. 3. 1925. g.	br. 72 od 2. 7. 1925. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j., u Bijeljini	Bijeljina	Tuzla 4. 3. 1925. g.	br. 80 od 21. 5. 1925. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j., u Nevesinju	Nevesinje	Mostar 13. 6. 1925. g.	br. 129 od 14. 11. 1925. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j., u Bosanskoj Gradiški	Bosanska Gradiška	Banjaluka 15. 6. 1925. g.	br. 12 od 4. 2. 1926. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Varešu	Vareš	Sarajevo 25. 2. 1928. g.	br. 32 od 22. 2. 1928. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j., u Konjicu	Konjic	Mostar 6. 3. 1931. g.	br. 47 od 10. 6. 1931. g.

TABELA BR. 13

VAROŠKE SELJAČKE ZADRUGE

b) Hrvata trgovaca

Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Capljini	Capljina	Mostar F: 48/1-1921.	od 13. 3. 1922. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Bosanskoj Gradiški	Bosanska Gradiška	Banjaluka F: 64/1921.	od 10. 12. 1921. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Zepču	Zepče	Travnik 5. 3. 1925. g.	br. 72 od 2. 7. 1925. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Kotor-Varoši	Kotor-Varoš	Banjaluka 30. 5. 1925. g.	br. 11 od 10. 10. 1925. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s.o.j. u Mostaru	Mostar	Mostar 7. 6. 1926. g.	br. 128 od 16. 11. 1926. g.
Slovenska seljačka zadruga s. n. j. u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka 23. 6. 1927. g.	br. 88 od 16. 8. 1927. g.
Hrvatska seljačka kreditna zadruga u. s. n. j. u Bosanskom Samcu	Bosanski Samac	Tuzla 30. 9. 1931. g.	br. 45 od 1. 6. 1932. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Stocu	Stolac	Mostar 20. 10. 1933. g.	br. 31 od 18. 4. 1934. g.

TABELA BR. 14
VAROŠKE SELJAČKE ZADRUGE

c). Muslimana trgovaca

Prva zemljoradnička zadruga, u. s. n. j.	Ljubuški	Mostar F: 14/3-1920.	od 19. 7. 1921. g.
Zemljoradnička zadruga u Jablanci na Neretvi, srez Konjic, z. s. n. j.	Jablanica	Mostar F: 38/5-1920.	od 15. 10. 1921. g.
Jugoslavenska zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Bosanskoj Krupi	Bosanska Krupa	Bihać F: 15/2-1921.	od 22. 6. 1922. g.
Jugoslavenska zemljoradnička zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Bijeljina	Tuzla F: 61-1922.	od 18. 7. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Jajcu	Jajce	Travnik F: 1/3-1922.	od 31. 7. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Bihaću	Bihać	Bihać F: 61/1922.	od 22. 9. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Varcar-Vakufu	Varcar-Vakuf	Travnik 28. 4. 1923. g.	br. 104 od 23. 5. 1923. g.
Težačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Gornjoj Tuzli	Gornja Tuzla	Tuzla 2. 2. 1924. g.	br. 35 od 27. 3. 1924. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Nevesinju	Nevesinje	Mostar 13. 5. 1924. g.	br. 101 od 18. 9. 1924. g.
Muslimanska težačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j. u Rogatici	Rogatica	Sarajevo 2. 5. 1925. g.	br. 120 od 28. 10. 1926. g.

TABELA BR. 15
NABAVNO-PRODAJNE ZADRUGE U VAROŠIMA

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Zanatska zemljoradnička nabavno-prodajna i kreditna zadruga s o. j. u Bijeljini	Bijeljina	Tuzla F: 41/1-1921.	od 11. 6. 1921. g.
Okružni potrošački savez za Hercegovinu s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar F: 45/1-1921.	od 24. 12. 1921. g.
Zemljoradnička potrošačka i nabavljačka zadruga s o. j. u Kotor-Varošu	Kotor-Varoš	Banjaluka 24. 11. 1922. g.	br. 24 i 25 od 6. i 7. 2. 1923. g.
Gospodarsko društvo kao zadruga sa nastanjenjem u Banjaluci — Gornji Seher	Banjaluka	Banjaluka 11. 5. 1923. g.	br. 146 od 19. 7. 1923. g.
Gospodarsko društvo kao zadruga s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 30. 3. 1927. g.	br. 76 od 16. 7. 1927. g.
Gospodarsko društvo kao zadruga s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 16. 7. 1928. g.	br. 86 od 2. 8. 1928. g.
Nabavljačka zadruga u Zavidoviću (u. s. o. j.)	Zavidovići	Travnik 10. 4. 1931. g.	br. 46 od 6. 6. 1931. g.
Zemljoradnička nabavljačka zadruga u Foči s o. j.	Foča	Sarajevo 14. 12. 1932. g.	br. 2 od 7. 1. 1933. g.
Središnja gospodarska zadruga s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 24. 3. 1934. g.	br. 28 od 7. 4. 1934. g.
Apotekarska nabavljačka zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 16. 5. 1934. g.	br. 65 od 15. 8. 1934. g.
Sreska nabavljačka zemljoradnička proizvođačka zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 21. 7. 1934. g.	br. 80 od 6. 10. 1934. g.
Zadružna knjižara „Pogled“ zadruga državnih službenika s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 25. 1. 1935. g.	br. 16 od 27. 2. 1935. g.
Zemljoradnička proizvođačka zadruga s o. j.	Tuzla	Tuzla 1. 5. 1935. g.	br. 74 od 12. 9. 1936. g.
Nabavljačka zadruga motornih vozila vlasnika, z. s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 26. 10. 1936. g.	br. 90 od 7. 11. 1936. g.
Seljačka nabavljačka zadruga s o. j. u Glamoču	Glamoč	Travnik 14. 7. 1937. g.	br. 75 od 18. 9. 1937. g.
Nabavljačka i prodavačka zadruga s o. j.	Tuzla	Tuzla 24. 8. 1940. g.	br. 84 od 19. 10. 1940. g.
Proizvođačka i nabavljačka zadruga trgovaca detaljista špece- rajsko-bakalske struke s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 25. 11. 1940. g.	br. 96 od 30. 11. 1940. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Gajretova nabavno-prodavačka zadruga s o. j.	Zavidovići	Sarajevo 3. 1. 1941. g.	br. 9 od 29. 1. 1941. g.
Nabavno-prodajna i kreditna zadruga slastičara, proizvođača soda-vode i prerađivača šećera s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 4. 1. 1941. g.	br. 11 od 5. 2. 1941. g.
Nabavno-prodajna i kreditna zadruga krojačica ženskog odijela i rublja i modistica s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 11. 1. 1941. g.	br. 12 od 8. 2. 1941. g.
Nabavno-prodajna pekarska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 24. 12. 1940. g.	br. 19 od 5. 3. 1941. g.
Prosvjetno-školska zadruga đaka i roditelja i đaka „Zajednica“ s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 21. 9. 1935. g.	br. 28 od 4. 4. 1936. g.
Potrošačka zadruga namještenika s o. j.	Jajce	Travnik 2. 11. 1937. g.	br. 94 od 24. 11. 1937. g.
„Herceg-Bosna“, kreditna i nabavljачka zadruga kafanskih obrtnika s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 5. 6. 1937. g.	br. 49 od 19. 8. 1937. g.
Pekarska nabavljачka zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 18. 4. 1933. g.	br. 50 od 24. 6. 1933. g.
Obućarska nabavljачka zadruga s o. j. u Foči	Foča	Sarajevo 8. 9. 1933. g.	br. 79 od 4. 10. 1933. g.
Livanjska cipeļarska nabavljачka i prodajna zadruga u Livnu s o. j.	Livno	Travnik 18. 4. 1934. g.	br. 33 od 25. 4. 1934. g.

TABELA BR. 16

NABAVNO-PRODAJNE ZADRUGE ZANATLIJA

Proizvođačka zadruga kovinara za Bosnu i Hercegovinu s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 7. 11. 1923. g.	br. 30 od 15. 3. 1924. g.
„Lignum“, drvarska industrija, zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 27. 2. 1924. g.	br. 48 od 1. 5. 1924. g.
Soboslikarsko ličarska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 22. 8. 1924. g.	br. 121 od 6. 11. 1924. g.
Opća zanatlijska kreditna zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 5. 9. 1924. g.	br. 38 od 9. 4. 1925. g.
Mesarska zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 23. 6. 1925. g.	br. 136 od 5. 12. 1925. g.
Opća zanatlijska zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 7. 11. 1925. g.	br. 58 od 29. 5. 1926. g.
Zanatlijska zadruga s o. j. u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka 14. 11. 1925. g.	br. 98 od 7. 9. 1926. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Zanatlijska privredna zadruga u Odžaku s o. j.	Odžak	Tuzla 28. 9. 1926. g.	br. 3 od 11. 1. 1927. g.
Zanatlijska zadruga u Srebrenici, u. s. n. j.	Srebrenica	Tuzla 16. 5. 1927. g.	br. 89 od 18. 8. 1927. g.
I bosansko-hercegovačka zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 23. 12. 1927. g.	br. 4 od 12. 1. 1928. g.
Zanatlijska zadruga s o. j. u Derventi	Derventa	Banjaluka 30. 6. 1928. g.	br. 120 od 25. 10. 1928. g.
Zanatlijska zadruga s o. j. u Livnu	Livno	Travnik 23. 4. 1929. g.	br. 85 od 16. 7. 1929. g.
Prva zanatlijska zadruga s. n. j. u Sanskom Mostu	Sanski Most	Bihać 21. 11. 1929. g.	br. 155 od 26. 12. 1929. g.
Krojačka zadruga „Modni fazon“, u. s. o. j.	Sarajevo	Sarajevo 14. 5. 1930. g.	br. 76 od 13. 8. 1930. g.
Zanatska kreditna zadruga i štedionica s o. j.	Tuzla	Tuzla 19. 11. 1930. g.	br. 32 od 18. 4. 1931. g.
Zanatska banka kraljevine Jugoslavije — podružnica	Sarajevo	Sarajevo 14. 5. 1931. g.	br. 53 od 1. 7. 1931. g.
Zanatska kreditna zadruga i štedionica (u. s. o. j.)	Bijeljina	Tuzla 30. 7. 1930. g.	br. 12 od 10. 2. 1932. g.
I banjalučka stolarska zanatska zadruga „Sloga“ s o. j. u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka 2. 4. 1932. g.	br. 38 od 7. 5. 1932. g.
Zadruga ujedinjenih pekarskih radnika s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 22. 8. 1932. g.	br. 81 od 5. 10. 1932. g.
Prva banjalučka obučarska produktivna zadruga s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 13. 10. 1932. g.	br. 94 od 19. 11. 1932. g.
Brijačka zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 20. 2. 1933. g.	br. 19 od 8. 3. 1933. g.
Pekarska nabavljačka zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 18. 4. 1933. g.	br. 50 od 24. 6. 1933. g.
„Jugozeфир“, zadruga s o. j. za provedenje trikotaže, kapa i konfekcije	Sarajevo	Sarajevo 31. 5. 1933. g.	br. 52 od 1. 7. 1933. g.
Obučarska nabavljačka zadruga s o. j.	Foča	Sarajevo 8. 9. 1933. g.	br. 79 od 4. 10. 1933. g.
Cipelarska zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 18. 11. 1933. g.	br. 100 od 16. 12. 1933. g.
„Zvijezda“, industrija galanterijskih i tehničkih proizvoda, zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 21. 12. 1933. g.	br. 3 od 10. 1. 1934. g.
Cipelarska nabavljačka i prodavačka zadruga s o. j. u Livnu	Livno	Travnik 18. 4. 1934. g.	br. 33 od 25. 4. 1934. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
„Neretva“, produktivna zadruga drvorezbarsko-stolarskih zanatlija	Konjic	Mostar 26. 6. 1934. g.	br. 80 od 6. 10. 1934. g.
Obrtničko-krojačka zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 16. 5. 1934. g.	br. 102 od 22. 12. 1934. g.
Sarajevska radionica papirnatih vrećica Abdurahman Mešić, z. s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 21. 7. 1937. g.	br. 62 od 4. 8. 1937. g.
Nabavno-prodajna pekarska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 24. 12. 1940. g.	br. 18 od 1. 3. 1941. g.
Zanatska zemljoradnička nabavno-prodajna i kreditna zadruga s o. j. u Bijeljini	Bijeljina	Tuzla F: 41/1-1921.	od 11. 6. 1921. g.

TABELA BR. 17

NAPRETKOVE ZADRUGE

Napretkova zadruga za osiguranje, štednju i privredu s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 20. 10. 1923. g.	br. 234 od 20. 11. 1923. g.
„Providnost“, osiguravajuća zadruga — podružnica Sarajevo — nastantvrtke u Zagrebu	Sarajevo	Sarajevo 8. 2. 1924. g.	br. 59 od 29. 5. 1928. g.
Potrošačka zadruga „Napredak“ s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 23. 1. 1934. g.	br. 18 od 3. 3. 1934. g.
Potrošačka zadruga „Napredak“ s o. j. u Travniku	Travnik	Travnik 20. 8. 1934. g.	br. 78 od 29. 9. 1934. g.
Napretkova zadruga za štednju i zajmove s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 3. 9. 1936. g.	br. 78 od 26. 9. 1936. g.
Napretkova zadruga za zajmove i štednju, z. s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 13. 10. 1937. g.	br. 97 od 4. 12. 1937. g.

TABELA BR. 19

ZADRUGE JEVREJA

Kreditna zadruga „Melaha“, u. s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 22. 8. 1924. g.	br. 27 od 12. 3. 1925. g.
„Jevrejski dom“, zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 17. 3. 1928. g.	br. 56 od 22. 5. 1928. g.
„Geula“, zadruga za štednju i veresiju, u s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 14. 5. 1930. g.	br. 75 od 9. 8. 1930. g.

TABELA BR. 18
ZADRUGE SRBA PRIVREDNIKA

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Zadruga Srba privrednika s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 15. 7. 1930. g.	br. 99 od 29. 10. 1930. g.
Zadruga Srba privrednika s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 24. 3. 1931. g.	br. 60 od 25. 7. 1931. g.
Zadruga Srba privrednika s o. j. u Doboju	Doboj	Tuzla 24. 3. 1932. g.	br. 45 od 1. 6. 1932. g.
Zadruga Srba privrednika s o. j. u Zvorniku	Zvornik	Tuzla 16. 9. 1932. g.	br. 104 od 24. 12. 1932. g.
Zadruga Srba privrednika s o. j. u Prijedoru	Prijedor	Banjaluka 9. 11. 1932. g.	br. 27 od 5. 4. 1933. g.

TABELA BR. 20
RADNIČKE KONZUMNE I PROIZVOĐAČKE ZADRUGE

Radnička konzumna i produktivna zadruga s o. j.	Banjaluka	Banjaluka F : 305/2-1920.	od 12. 1. 1921. g.
Konzumna i produktivna zadruga za seljake i obrtnike s o. j. u Budžaku	Budžak-Banjaluka	Banjaluka F : 340/1-1920.	od 18. 6. 1921. g.
Konzumna zadruga s o. j. u Varešu	Vareš	Sarajevo F : 174/2-1921.	od 2. 6. 1921. g.
Radničko konzumno-proizvođačka i potrošačka zadruga (J. S. D. S.) „ZVONO“, s o. j.	Sarajevo	Sarajevo F : 61/2-1921.	od 17. 9. 1921. g.
Grafička štedna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 21. 2. 1923. g.	br. 57 i 58 od 19. i 20. 3. 1923. g.
Radnička konzumna i produktivna zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 25. 9. 1923. g.	br. 14 od 7. 2. 1924. g.
Grafička štedna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 27. 2. 1924. g.	br. 79 od 18. 7. 1925. g.
Zajednička zadruga za štednju i međusobno pomaganje s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 21. 8. 1926. g.	br. 129 od 18. 11. 1926. g.
„RAD“ štamparsko-izdavačka zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 20. 4. 1923. g.	br. 75 od 9. 8. 1930. g.
Kreditna zadruga radnika saraevske gradske općine s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 28. 5. 1930. g.	br. 76 od 13. 8. 1930. g.
Radnička pekarska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 8. 1. 1932. g.	br. 18 od 2. 3. 1932. g.
„Zadružna knjigoveznica“ knjigovezačkih radnika, z. s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 4. 2. 1932. g.	br. 28 od 2. 4. 1932. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
„Željezničarsko oporavilište“, zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 28. 4. 1932. g.	br. 43 od 25. 5. 1932. g.
Prva radnička pekarska zadruga s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 5. 5. 1932. g.	br. 49 od 15. 6. 1932. g.
Prva radnička krojačka produktivna zadruga s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 12. 9. 1932. g.	br. 94 od 19. 11. 1932. g.
Prva radnička bravarsko-mehaničarska zadruga s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 2. 12. 1932. g.	br. 4 od 14. 1. 1933. g.
Kreditna zadruga „Botič“ s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 29. 11. 1933. g.	br. 99 od 13. 12. 1933. g.
Štamparska nabavljačka i prometna zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 27. 3. 1934. g.	br. 42 od 26. 5. 1934. g.
Radnička potrošačka zadruga Drinske banovine, z. s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 24. 11. 1934. g.	br. 98 od 8. 12. 1934. g.
Kreditna zadruga za štednju i zajmove „Mašinovoda“ s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 4. 1. 1936. g.	br. 15 od 19. 2. 1936. g.
Radnička obučarska zadruga s o. j.	Tuzla	Tuzla 13. 3. 1936. g.	br. 33 od 22. 4. 1936. g.
Potrošačka zadruga „Rad“ s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 13. 11. 1936. g.	br. 99 od 9. 12. 1936. g.
„Zadružni dom“ grafičkih radnika, zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 30. 9. 1938. g.	br. 81 od 8. 10. 1938. g.

TABELA BR. 21

RAZNE ZADRUGE PO VAROŠIMA

Srpska privredna zadruga s o. j. u Tuzli	Tuzla	Tuzla 29. 9. 1922. g.	br. 5 od 10. 1. 1923. g.
Dobrovoljačka zadruga na udele s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 30. 12. 1922. g.	br. 20 i 21. od 31. 1. i 1. 2. 1922. g.
Muslimanska privredna zadruga s o. j. u Tuzli	Tuzla	Tuzla 20. 2. 1923. g.	br. 56 od 17. 3. 1923. g.
Djevojačka privredna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 29. 3. 1923. g.	br. 104 od 23. 5. 1923. g.
Hrvatska katolička štedionica, z. s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 2. 4. 1924. g.	br. 65 od 12. 6. 1924. g.
Privredna zadruga opštinskih činovnika i namještenika s o. j.	Tuzla	Tuzla 25. 6. 1924. g.	br. 79 od 22. 7. 1924. g.
Agrarna i vjeresijska zadruga s o. j. u Bosanskom Samcu	Bosanski Samac	Tuzla 4. 12. 1924. g.	br. 136 od 10. 12. 1924. g.

Naziv zadruge	Sedište	Reglistrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registri u „Narodno jedinstvu“
Zadruga ekonoma, z. s o. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 31. 3. 1925. g.	br. 69 od 25. 6. 1925. g.
Tuzlanska privredna zadruga s o. j. u Tuzli	Tuzla	Tuzla 28. 5. 1925. g.	br. 89 od 11. 8. 1925. g.
Narodna štedionica zadruga s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 10. 11. 1925. g.	br. 1 od 2. 2. 1926. g.
Opšta privredna zadruga s o. j. u Bosanskoj Krupi	Bosanska Krupa	Bihać 12. 1. 1926. g.	br. 12 od 4. 2. 1926. g.
Potrošačka, proizvođačka, nabav- ljačka i kreditna zadruga ratnih invalida s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 18. 1. 1926. g.	br. 17 od 16. 2. 1926. g.
Zadruga srpskih sestara i Gajreto- va ženskog pododbora, z. s o. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 21. 8. 1926. g.	br. 12 od 3. 2. 1927. g.
Kreditna zadruga gradskih služ- benika s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 18. 3. 1927. g.	br. 85 od 9. 8. 1927. g.
Jugoslavenska privredna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 12. 4. 1927. g.	br. 85 od 9. 8. 1927. g.
Pomoćno i kreditno društvo, z. s o. j., u Sarajevu			
Hilfs-Kredit-Verein Genossen- schaft mit b. H in Sarajevo	Sarajevo	Sarajevo 20. 6. 1927. g.	br. 85 od 9. 8. 1927. g.
Kreditna zadruga sanitetskih slu- žbenika s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 22. 11. 1928. g.	br. 25 od 26. 2. 1929. g.
Invalidska zemljoradnička pro- duktivna kreditna zadruga s o. j. u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka 31. 12. 1928. g.	br. 30 od 9. 3. 1929. g.
Muslimanska privredna zadruga s o. j. u Tuzli	Tuzla	Tuzla 8. 7. 1929. g.	br. 103 od 24. 8. 1929. g.
„Narodna štedionica“, zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 25. 9. 1929. g.	br. 152 od 19. 12. 1929. g.
Jugoslavenska privredna zadruga i štedionica, z. s o. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 30. 9. 1930. g.	br. 100 od 1. 11. 1930. g.
Privredna zadruga opštinskih či- novnika i namještenika (u. s o. j.) u Brčkom	Brčko	Tuzla 14. 11. 1930. g.	br. 28 od 4. 4. 1931. g.
„Stradal“, zadruga za štednju i pomaganje, reg. zadruga u Usori s o. j.	Usora	Sarajevo 13. 9. 1930. g.	br. 30 od 11. 4. 1931. g.
Opšti kreditni zavod, zadruga s o. j., u Visokom	Visoko	Sarajevo 14. 1. 1930. g.	br. 43 od 25. 5. 1932. g.
Gajretova kreditna i privredna zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 4. 2. 1933. g.	br. 14 od 18. 2. 1933. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
„Muavenet“, zadruga za štednju, veresiju i osiguranje s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 26. 6. 1933. g.	br. 63 od 9. 8. 1933. g.
„Samopomoć“, zadruga PTT — službenika za međusobno pomaganje i štednju s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 31. 5. 1933. g.	br. 63 od 9. 8. 1933. g.
Prosvjetna privredna zadruga s o. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 24. 1. 1935. g.	br. 15 od 23. 2. 1935. g.
Učiteljska kreditna zadruga s o. j. u Trebinju	Trebinje	Mostar 20. 9. 1936. g.	br. 86 od 24. 10. 1936. g.
„Mineralna“ zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 15. 5. 1937. g.	br. 51 od 26. 6. 1937. g.
Kreditna i privredna zadruga maloprodavaca duvana, z. s o. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 7. 10. 1936. g.	br. 54 od 7. 7. 1937. g.
Opća privredna zadruga sa ograničenim jamčenjem u Doboju	Doboj	Tuzla 18. 7. 1937. g.	br. 75 od 18. 7. 1937. g.
Kreditni zavod za štednju i zajmove, z. s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 14. 9. 1937. g.	br. 75 od 18. 7. 1937. g.
Trgovinska prometna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 29. 10. 1937. g.	br. 94 od 24. 11. 1937. g.
„Preporod“, hrvatska muslimanska kulturno-pripomoćna zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 26. 1. 1938. g.	br. 9 od 29. 1. 1938. g.
Islamijetova zadruga za štednju i zajmove, u. s o. j.	Brčko	Tuzla 21. 1. 1938. g.	br. 11 od 5. 2. 1938. g.
„Banjer“, industrijska zadruga s o. j. u Visokom	Visoko	Sarajevo 18. 6. 1938. g.	br. 55 od 9. 7. 1938. g.
Srpska privredna zadruga s o. j. u Boljaniću	Boljanić-Tuzla	Tuzla 21. 6. 1938. g.	br. 65 od 13. 8. 1938. g.
„Samopomoć“, kreditna zadruga sudsko-administrativnih činovnika i službenika s o. j. za međusobno pomaganje i štednju	Sarajevo	Sarajevo 6. 6. 1938. g.	br. 19 od 8. 3. 1939. g.
Učiteljska kreditna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 9. 1. 1933. g.	br. 11 od 8. 2. 1933. g.
Kreditna zadruga sudskih službenika „Samopomoć“ s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 13. 10. 1937. g.	br. 50 od 24. 6. 1939. g.
Sudijska kreditna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 20. 10. 1939. g.	br. 89 od 8. 11. 1939. g.
Kreditna potporna zadruga profesionalnih novinara, z. s o. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 5. 3. 1940. g.	br. 20 od 9. 3. 1940. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
„Budućnost“, gospodarsko-prilpomućna zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 14. 3. 1940. g.	br. 29 od 10. 4. 1940. g.
„Iris“, zadruga za industriju boja s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 29. 8. 1928. g.	br. 102 od 13. 9. 1928. g.
Zadruga za finansiranje potrošnje s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 15. 5. 1929. g.	br. 61 od 21. 5. 1929. g.
„Gimnazium“, školska kreditna zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 24. 1. 1935. g.	br. 15 od 23. 2. 1935. g.
Privredna zadruga „Misir“, z. s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 24. 1. 1935. g.	br. 15 od 23. 2. 1935. g.
„Spas“, zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 12. 5. 1923. g.	br. 127 i 128 od 22. i 23. 6. 1923. g.
Rudarska kreditna zadruga u Sarajevu s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 31. 5. 1933. g.	br. 24 od 24. 3. 1934. g.
„Union“, mlin na valjke, z. s o. j.	Alipašini Most	Sarajevo 19. 6. 1935. g.	br. 28 od 4. 4. 1936. g.
„Komerclum“, zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 27. 6. 1924. g.	br. 77 od 17. 7. 1924. g.
Srpska privredna zadruga u Puračicu s o. j.	Puračić	Tuzla 2. 6. 1923. g.	br. 125 od 20. 6. 1923. g.
Srpska zadruga za štednju i uzajamnu pomoć s o. j. u Sarajevu Novom	Sarajevo	Sarajevo F : 309/2-1921.	od 4. 3. 1922. g.
Srpska privredna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo F : 263/2-1922.	od 28. 10. 1922. g.

TABELA BR. 22
ZADRUGE DRŽAVNIH SLUŽBENIKA

Petrošačka zadruga aktivnih i umirovljenih namještenika BiH s o. j.	Sarajevo	Sarajevo F : 63/1-1921.	od 5. 2. 1921. g.
Nabavljačka zadruga državnih službenika s o. j.	Banjaluka	Banjaluka F : 40/1-1921.	od 28. 4. 1921. g.
Nabavljačka zadruga državnih službenika s o. j.	Mostar	Mostar F : 13/2-1921.	od 17. 6. 1921. g.
Nabavljačka zadruga državnih službenika s o. j.	Trebinje	Mostar F : 15/2-1921.	od 16. 6. 1921. g.
Nabavljačka zadruga državnih službenika s o. j.	Bosanska Krupa	Bihać F : 2/2-1921.	od 20. 8. 1921. g.
Nabavljačka zadruga državnih službenika s o. j.	Vlsoko	Sarajevo F : 186/4-1921.	od 24. 8. 1921. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Rogatica	Sarajevo F : 187/4-1921.	od 8. 10. 1921. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Bihać	Bihać F : 12/1-1921.	od 10. 10. 1921. g.
Nabavljачка zadruga državnih činovnika i namještenika s o. j.	Cazin	Bihać F : 8/3-1921.	od 3. 5. 1922. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Jajce	Travnik F : 42/1-1922.	od 24. 6. 1922. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Travnik	Travnik F : 456/5-1922.	od 17. 6. 1922. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Varcar-Vakuf	Travnik F : 85/9-1922.	od 28. 10. 1922. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Bosanska Krupa	Bihać 14. 3. 1923. g.	br. 61 i 62 od 23. i 24. 3. 1923. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Bihać	Bihać 15. 3. 1923. g.	br. 61 i 62 od 23. i 24. 3. 1923. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 20. 4. 1923. g.	br. 96 od 11. 5. 1923. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Tuzla	Tuzla 26. 4. 1923. g.	br. 101 i 102 od 18. i 19. 5. 1923. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Bijeljina	Tuzla 23. 6. 1923. g.	br. 139 od 10. 7. 1923. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Bosanski Petrovac	Bihać 1. 9. 1923. g.	br. 211 i 212 od 12. i 13. 10. 1923. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Vareš-Majdan	Sarajevo 13. 8. 1923. g.	br. 231 od 13. 11. 1923. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Konjic	Mostar 25. 9. 1923. g.	br. 232 od 15. 11. 1923. g.
Potrošačka zadruga državnih namještenika s o. j.	Livno	Travnik 24. 11. 1923. g.	br. 11 od 31. 1. 1924. g.
Kreditna zadruga državnih službenika s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 30. 4. 1924. g.	br. 66 od 14. 6. 1924. g.
Željezničarska zadruga za zajam i štednju s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 30. 3. 1924. g.	br. 53 od 10. 5. 1924. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 27. 8. 1924. g.	br. 134 od 11. 12. 1924. g.
Nabavljачка zadruga državnih službenika s o. j.	Derventa	Banjaluka 19. 12. 1925. g.	br. 34 od 3. 4. 1926. g.
Željeznička građevinska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 7. 11. 1926. g.	br. 90 od 17. 8. 1926. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 14. 5. 1928. g.	br. 66 od 14. 6. 1928. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Mostar	Mostar 5. 4. 1929. g.	br. 76 od 25. 6. 1929. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku stanova s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 22. 7. 1929. g.	br. 99 od 17. 8. 1929. g.
Nabavljačka zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Mostar	Mostar 4. 12. 1929. g.	br. 155 od 26. 12. 1929. g.
Zadruga željezničkih državnih službenika za nabavku stanova s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 18. 6. 1929. g.	br. 45 od 26. 4. 1930. g.
Petrošačka zadruga službenika Državne željezničke sarajevske direkcije Sarajevo s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 2. 11. 1930. g.	br. 108 od 26. 11. 1930. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Banjaluka	Banjaluka 28. 7. 1930. g.	br. 113. od 10. 12. 1930. g.
Zadruga državnih službenika za gradnju stanova s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 5. 3. 1931. g.	br. 34 od 25. 4. 1931. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Breza	Sarajevo 2. 2. 1933. g.	br. 14 od 18. 2. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Foča	Sarajevo 2. 12. 1932. g.	br. 24 od 25. 3. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Kreka	Tuzla 25. 3. 1933. g.	br. 27 od 5. 4. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Doboj	Tuzla 31. 3. 1933. g.	br. 33 od 26. 4. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Prijedor	Banjaluka 10. 10. 1932. g.	br. 39 od 17. 5. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Vareš-Majdan	Sarajevo 8. 4. 1933. g.	br. 42 od 27. 5. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Ugljevik Majdan	Tuzla 25. 5. 1933. g.	br. 46 od 10. 6. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Rudnik Vihovići	Mostar 26. 3. 1933. g.	br. 47 od 14. 6. 1923. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Kakanj-Zgošća	Sarajevo 27. 3. 1933. g.	br. 47 od 14. 6. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 31. 5. 1933. g.	br. 78 od 30. 9. 1933. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Usora-Doboj	Tuzla 21. 7. 1934. g.	br. 62 od 4. 8. 1934. g.
Željezničarska pčelarska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 5. 5. 1931. g.	br. 61 od 29. 7. 1931. g.
Zadruga državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Zenica	Travnik 14. 2. 1935. g.	br. 18 od 6. 3. 1935. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
adruge državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Bijeljina	Tuzla 22. 3. 1935. g.	br. 27 od 6. 4. 1935. g.
adruge državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Brčko	Tuzla 2. 8. 1935. g.	br. 72 od 11. 9. 1935. g.
adruge državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Kreka	Tuzla 18. 10. 1935. g.	br. 90 od 13. 11. 1935. g.
adruge državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Maglaj	Tuzla 30. 11. 1936. g.	br. 103 od 23. 12. 1936. g.
adruge državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Brčko	Tuzla 26. 11. 1936. g.	br. 104 od 26. 12. 1936. g.
adruge državnih službenika za nabavku namirnica s o. j.	Foča	Sarajevo 25. 2. 1937. g.	br. 83 od 16. 10. 1937. g.
adruge državnih službenika za nabavku kredita s o. j.	Maglaj	Tuzla 5. 11. 1937. g.	br. 100 od 15. 12. 1937. g.
eljezničarska kreditna i potpora zadruge s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 5. 9. 1938. g.	br. 81 od 8. 10. 1938. g.
abavljačka zadruge državnih užbenika za nabavku namirnica o. j. (Sarajevo)	Kukavica	Sarajevo 24. 1. 1939. g.	br. 11 od 8. 2. 1939. g.
abavljačka zadruge državnih užbenika za nabavku kredita o. j.	Semizovac	Sarajevo 9. 12. 1940. g.	br. 100 od 14. 12. 1940. g.

'ABELA BR. 23

ADRUGE PO SELIMA BOSNE I HERCEGOVINE

) Kreditne

hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju, z. s o. j.	Trn Banjaluka	Banjaluka F : 1/1-1919.	od 5. 9. 1919. g.
hrvatska zemljoradnička zadruge u odobini, u. s. n. j.	Hodbina Mostar	Mostar F : 221/2-1919.	od 14. 5. 1920. g.
hrvatska težačka zadruge s. n. j. Barlovcima	Barloveci Banjaluka	Banjaluka F : 337/1-1919.	od 6. 8. 1920. g.
hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Ivanjska Banjaluka	Banjaluka F : 82/-1920.	od 13. 8. 1920. g.
hrvatska zemljoradnička zadruge u Dobromani i Dobromanima, u. s. n. j.	Dobromani Trebinje	Mostar F : 6/2-1920.	od 20. 8. 1920. g.
hrvatska zemljoradnička zadruge u Nožičkom, u. s. n. j.	Nožičko Prnjavor	Banjaluka F : 92/-1920.	od 27. 8. 1920. g.
hrvatska zemljoradnička zadruge u Cardaci i Cardacima, u. s. n. j.	Cardaci Banjaluka	Banjaluka F : 89/1920.	od 27. 8. 1920. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Hrvatska seljačka kasa za štednju i zajmove, z. s. n. j.	Budžak Banjaluka	Banjaluka F : 339/1920.	od 1. 10. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Dragočaju	Dragočaj Banjaluka	Banjaluka F : 90/1920.	od 1. 10. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Semizovcu, u. s. n. j.	Semizovac Sarajevo	Sarajevo F : 43/5-1920.	od 5. 10. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bosanskoj Gradišci, u. s. n. j.	Bosanska Gradiška	Banjaluka F : 88/4-1920.	od 5. 10. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Budžaku, u. s. n. j.	Budžak Banjaluka	Banjaluka F : 353/1920.	od 5. 11. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Drakseniću, u. s. n. j.	Draksenić Bosanska Dubica	Banjaluka F : 357/1920.	od 5. 11. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Svinjuhu, u. s. n. j.	Svinjuhe Bosanski Novi	Banjaluka F : 359/3-1920.	od 10. 12. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dragotinji, u. s. n. j.	Dragotinja Prijevor	Banjaluka F : 86/3-1920.	od 14. 12. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjem Butmiru, u. s. n. j.	Butmir Sarajevo	Sarajevo F : 67/2-1920.	od 14. 12. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Pazariću, u. s. n. j.	Pazarić Sarajevo	Sarajevo F : 232/2-1920.	od 28. 12. 1920. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Botajici, u. s. n. j.	Botajica Derвента	Banjaluka F : 365/4-1920.	od 25. 1. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Blažuju, u. s. n. j.	Blažuj Sarajevo	Sarajevo F : 57/2-1920.	od 26. 2. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga na Ilidži, u. s. n. j.	Ilidža Sarajevo	Sarajevo F : 36/5-1920.	od 26. 2. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Alipašinu-Mostu, u. s. n. j.	Alipašin Most Sarajevo	Sarajevo F : 123/3-1920.	od 7. 3. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dobrom Polju, u. s. n. j.	Dobro Polje Sarajevo	Sarajevo F : 452/1-1920.	od 7. 3. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gunjevcima, u. s. n. j.	Gunjević Bosanska Dubica	Banjaluka F : 5/2-1921.	od 9. 4. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Lastvi, u. s. n. j.	Lastva Trebinje	Mostar F : 32/1-1920.	od 22. 4. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjem Hrasnu, u. s. n. j.	Gornje Hrasno Stolac	Mostar F : 31/1-1920.	od 22. 4. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Hadžićima, u. s. n. j.	Hadžići Sarajevo	Sarajevo F : 206/3-1920.	od 23. 4. 1921. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Krstačama, u. s. n. j.	Krstače Bileća	Mostar F : 16/1-1920.	od 23. 4. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Prisjeku, u. s. n. j.	Prisjek Prnjavor	Banjaluka F : 6/4-1921.	od 30. 4. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Grebku, u. s. n. j.	Grebak Nevesinje	Mostar F : 29/1-1921.	od 19. 5. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Drageljima, u. s. n. j.	Dragelji Bosanska Gradiška	Banjaluka F : 463/1-1921.	od 28. 5. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Pojeznoj, u. s. n. j.	Pojezna Derventa	Banjaluka F : 372/3-1920.	od 2. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Jadranu, u. s. n. j.	Jadran Zvornik	Tuzla F : 32/3-1920.	od 2. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tršiću, u. s. n. j.	Tršić Zvornik	Tuzla F : 45/2-1920.	od 2. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Berkovićima, u. s. n. j.	Berković Stolac	Mostar F : 5/1-1920.	od 16. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Srpskoj Zeleni, u. s. n. j.	Srpska Zelina Gradačac	Tuzla F : 83/1-1920.	od 22. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Staparima, u. s. n. j.	Stapari Bosanska Gradiška	Banjaluka F : 13/3-1921.	od 22. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kusonjama, u. s. n. j.	Kusonje Zvornik	Tuzla F : 37/2-1920.	od 22. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Čengiću, u. s. n. j.	Zvornik	Tuzla F : 730/2-1921.	od 22. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjoj Tolisi, u. s. n. j.	Gornja Tolisa Gradačac	Tuzla F : 50/3-1920.	od 23. 6. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Grčelci, u. s. n. j.	Grčelca Zvornik	Tuzla F : 995/1-1921.	od 5. 7. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ilijašu, u. s. n. j.	Ilijaš Sarajevo	Sarajevo F : 49/1-1920.	od 16. 7. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gračanici, u. s. n. j.	Gračanica Visoko	Sarajevo F : 109/3-1921.	od 16. 7. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ljubomiru, u. s. n. j.	Ljubomir Bileća	Mostar F : 40/1-1920.	od 16. 7. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Majkić-Japri, u. s. n. j.	Majkić Japra Bosanska Krupa	Bihać F : 11/1-1920.	od 29. 7. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Lokvama, u. s. n. j.	Lokve Stolac	Mostar F : 10/1-1920.	od 14. 3. 1921. g.



Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Laktašima, u. s. n. j.	Laktaši Banjaluka	Banjaluka F: 58/1-1921.	od 5. 8. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Pridvorcima, u. s. n. j.	Pridvorci Trebinje	Mostar F: 20/3-1920.	od 13. 8. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Trijebanju, u. s. n. j.	Trijebanj Stolac	Mostar F: 43/2-1920.	od 18. 8. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Lokanju, u. s. n. j.	Lokanj Zvornik	Tuzla F: 1/2-1921.	od 27. 8. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kruškovom Polju, u. s. n. j.	Kruškovo Polje Gradačac	Tuzla F: 781/2-1921.	od 27. 8. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Miskoj Glavi, u. s. n. j.	Miska Glava Bosanska Krupa	Bihać F: 48/3-1921.	od 27. 8. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kriškovci, u. s. n. j.	Laktaši Banjaluka	Banjaluka F: 13/6-1921.	od 7. 9. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bjeloševcu, u. s. n. j.	Bjeloševac Zvornik	Tuzla F: 84/1-1920.	od 19. 9. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Trnjaci, u. s. n. j.	Brezovo Polje Brčko	Tuzla F: 36/1-1920.	od 10. 9. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Cardaku, u. s. n. j.	Cardak Žepče	Travnik F: 17/4-1920.	od 15. 9. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Paniku, u. s. n. j.	Panik Bileća	Mostar F: 23/2-1920.	od 26. 9. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Selu, u. s. n. j.	Donje Selo Konjic	Mostar F: 39/ -1920.	od 26. 9. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Turjaku, u. s. n. j.	Turjak Bosanska Gradiška	Banjaluka F: 52/1-1921.	od 8. 10. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Klačnicama, u. s. n. j.	Klačnice Banjaluka	Banjaluka F: 356/1-1920.	od 17. 10. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bradini, u. s. n. j.	Bradina Konjic	Mostar F: 18/1-1920.	od 18. 10. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Riljama, u. s. n. j.	Rilje Nevesinje	Mostar F: 16/1-1921.	od 18. 10. 1921. g.
Hrvatska seljačka kasa za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Debeljaci Banjaluka	Banjaluka F: 67/1-1921.	od 18. 10. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dabru, u. s. n. j.	Dabar Sanski Most	Bihać F: 13/2-1920.	od 15. 11. 1921. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjoj Slatini, u. s. n. j.	Gornja Slatina Brčko	Tuzla F: 28/1-1920.	od 17. 11. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Drinjači, u. s. n. j.	Drinjača Zvornik	Tuzla F: 994/2-1921.	od 14. 11. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vožućoj, u. s. n. j.	Vožuća Žepče	Travnik F: 1069/1-1921.	od 3. 12. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Plazulji, u. s. n. j.	Plazulje Brčko	Tuzla F: 56/2-1921. g.	od 7. 12. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Stepenu, u. s. n. j.	Stepen Gacko	Mostar F: 18/1-1921, g.	od 10. 12. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Brežićanima, u. s. n. j.	Brežićani Prijedor	Banjaluka F: 65/1-1921	od 10. 12. 1921. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Presjenici, u. s. n. j.	Presjenica Sarajevo	Sarajevo F: 17/3-1920.	od 5. 1. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Petrovom Selu, u. s. n. j.	Petr. Selo Brđani — Gračanica	Tuzla F: 16/2-1920.	od 28. 1. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Međašima, u. s. n. j.	Međaši Bijeljina	Tuzla F: 993/3-1921.	od 30. 1. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Velikoj Obarskoj, u. s. n. j.	Velika Obarska Bijeljina	Tuzla F: 1062/3-1921.	od 30. 1. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tetimi, u. s. n. j.	Tetima Gornja Tuzla	Tuzla F: 1072/1-1921.	od 30. 1. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Koprivni, u. s. n. j.	Koprivna Bijeljina	Tuzla F: 1040/1-1921.	od 1. 2. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s o. j.	Vitez Zenica	Travnik F: 25/1-1921.	od 20. 2. 1922. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zaj- move i štednju, z. s. n. j.	Kralje Bihać	Bihać F: 1/1-1922.	od 20. 2. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dobrom selu, u. s. n. j.	Dobro Selo Bihać	Bihać F: 12/1-1920.	od 4. 3. 1922. g.
Hrvatska muslimanska seljačka zadruga s o. j. u Otoci	Otoka Bosanska Krupa	Bihać F: 16/4-1921.	od 13. 3. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Vodičevu, u. s. n. j.	Donje Vo- dičevo Bosanski Novi	Banjaluka F: 151/4-1921.	od 13. 3. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kruševicama, u. s. n. j.	Kruševice Trebinje	Mostar F: 17/4-1920.	od 13. 3. 1922. g.



Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Zavali, u. s. n. j.	Zavala — Ravno Trebinje	Mostar F: 6/1-1920.	od 13. 3. 1922 .g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Potocima, u. s. n. j.	Potoci Mostar	Mostar F: 37/2-1922.	od 3. 5. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Klepcima, u. s. n. j.	Klepci Capljina	Mostar F: 5/3-1921.	od 3. 5. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Avtovcu, u. s. n. j.	Avtovac Gacko	Mostar F: 44/3-1921.	od 3. 5. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za štednju i zajmove, s. n. j.	Gornji Rahnć	Tuzla F: 102/1-1921.	od 3. 5. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Batkoviću, u. s. n. j.	Batković Nevesinje	Mostar F: 41/3-1920.	od 3. 5. 1922. g.
Hrvatska muslimanska seljačka zadruga za zajmove i štednju	Ukić Tešanj	Banjaluka F: 9/3-1922.	od 17. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dugom Polju, u. s. n. j.	Dugo Polje Doboј	Tuzla F: 15/2-1922.	od 17. 6. 1922. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju u Burmazima s. n. j.	Burmazi Stolac	Mostar F: 46/1-1921.	od 17. 6. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Lisčići Konjic	Mostar F: 47/2-1921.	od 17. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Glavičici, u. s. n. j.	Glavičica Bijeljina	Tuzla F: 3/1-1922.	od 20. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bijenji, u. s. n. j.	Bijenja Bihać	Bihać F: 3/22-1921.	od 20. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Izgori, u. s. n. j.	Izgori Nevesinje	Mostar F: 5/1-1922.	od 20. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ravni, u. s. n. j.	Ravni Nevesinje	Mostar F: 2/22-1921.	od 20. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Hrgama, u. s. n. j.	Hrga Gradačac	Tuzla F: 1222/2-1921.	od 21. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Golom Brdu, u. s. n. j.	Golo Brdo Brčko	Tuzla F: 4/2-1922.	od 21. 6. 1922. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Stratinska Banjaluka	Banjaluka F: 18/1-1922.	od 27. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gojakovcu, u. s. n. j.	Gojakovac Tešanj	Banjaluka F: 362/3-1920.	od 27. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Klekovci, u. s. n. j.	Klekovci Mostar	Mostar F: 12/3-1922.	od 27. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Pucari, u. s. n. j.	Pucari Prijedor	Banjaluka F: 19/2-1922.	od 27. 6. 1922. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Vrtoču, u. s. n. j.	Donji Vrtoč Zvornik	Tuzla F: 4/1-1922.	od 27. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Podgracima, u. s. n. j.	Podgraci Mostar	Mostar F: 69/5-1921.	od 27. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Brdarima, u. s. n. j.	Brdari Bihać	Bihać F: 8/1-1922.	od 31. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Srećiljama, u. s. n. j.	Srećilje Sarajevo	Sarajevo F: 3/4-192.	od 31. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bijelom Brdu, u. s. n. j.	Bijelo Brdo Derventa	Banjaluka F: 456/3-192.	od 6. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Koprivni, u. s. n. j.	Koprivna Sanski Most	Bihać F: 7/1-1922.	od 6. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Celebićima, u. s. n. j.	Celebići Foča	Sarajevo F: 30/2-1920.	od 13. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjoj Prači, u. s. n. j.	Gornja Prača Rogatica	Sarajevo F: 102/3-1922.	od 15. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j.	Truzovo Polje Visoko	Sarajevo 3. 4. 1940. g.	br. 35 od 23. 10. 1940. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Rasavcima, u. s. n. j.	Rasavci Prijedor	Banjaluka F: 9/1-1922.	od 18. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Rujnici, u. s. n. j.	Rujnica Bihać	Bihać F: 11/-1922.	od 25. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Lipniku, u. s. n. j.	Lipnik Gacko	Mostar F: 13/2-1922.	od 31. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bušević-Šljivovcu, u. s. n. j.	Bušević — Šljivovac Bihać	Bihać F: 9/2-1921.	od 1. 8. 1933. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zaj- move i štednju, z. s. n. j.	Zegar Brčko	Tuzla F: 15/1-1922.	od 1. 8. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Podrašnici, u. s. n. j.	Podrašnica Mostar	Mostar F: 20/1-1922.	od 7. 8. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Mašićima, u. s. n. j.	Mašići Banjaluka	Banjaluka F: 22/3-1921.	od 7. 8. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Liješevu, u. s. n. j.	Liješevo Bugojno	Travnik F: 70/2-1921.	od 8. 8. 1937. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Zmirevcu, u. s. n. j.	Zmirevca Tuzla	Tuzla F: 276/10-1921.	od 12. 9. 1922. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zaj- move i štednju u Golubiću s. n. j.	Golubići Bihać	Bihać F: 9/2-1922.	od 14. 8. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju, s. n. j.	Seonica Konjic	Mostar F: 16/2-1922.	od 22. 8. 1922. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Vrbi, u. s. n. j.	Vrba Glamoč	Travnik F: 17/1-1922.	od 17. 1. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vrapčićima, u. s. n. j.	Vrapčići Mostar	Mostar F: 26/1-1922.	od 24. 6. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Rečicama, u. s. n. j.	Rečice Mostar	Mostar F: 8/6-1920.	od 7. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kozicama, u. s. n. j.	Kozice Sanski Most	Bihać F: 19/1-1922.	od 7. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dabru, u. s. n. j.	Dabar Stolac	Mostar F: 17/3-1922.	od 9. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tomini, u. s. n. j.	Tomina Prijedor	Banjaluka F: 18/1-1922.	od 13. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bijeloj, u. s. n. j.	Bijela Gradačac	Tuzla F: 12/1-1922.	od 15. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ostrošcu, u. s. n. j.	Ostrožac Konjic	Mostar F: 13/2-1922.	od 16. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Radosavskoj, u. s. n. j.	Radosavska Banjaluka	Banjaluka F: 61/9-1922.	od 22. 9. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga u Bišćini, s. n. j.	Bišćina Prijedor	Banjaluka F: 17/5-1922.	od 22. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Turskom Čelincu, u. s. n. j.	Turski Čelinac Banjaluka	Banjaluka F: 40/4-1922.	od 25. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Milosavcima, u. s. n. j.	Milosavci Banjaluka	Banjaluka F: 62/1-1922.	od 25. 9. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Kakanj Doboj	Tuzla F: 34/1921.	od 26. 9. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vlahovićima, u. s. n. j.	Vlahovići Ljubinje	Mostar F: 42/3-1920.	od 6. 10. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju z. s. n. j.	Podorošac Konjic	Mostar F: 4/3-1922.	od 7. 11. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Demirovcu, u. s. n. j.	Demirovac Bosanska Dubica	Banjaluka F: 38/4-1922.	od 7. 11. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Vrbanja Banjaluka	Banjaluka F: 136/1-1922.	od 7. 11. 1922. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Vrbanjci Kotor-Varoš	Banjaluka F: 22/1-1922.	od 30. 11. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Malom Palančiču, u. s. n. j.	Malo Pala- nčiče Travnik	Travnik F: 25/3-1922.	od 20. 12. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kravici, u. s. n. j.	Kravica Gračanica	Tuzla F: 2/4-1921.	od 20. 12. 1922. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Piskavici, u. s. n. j	Piskavica Banjaluka	Banjaluka F: 146/1-192.	od 27. 12. 1922. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Srpskim Srnicama i Gustama, u. s. n. j.	Srpske Srnice Brčko	Tuzla 21. 7. 1922. g.	br. 16 od 17. 1. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju u Čeliću, z. s. n. j.	Celić Brčko	Tuzla 21. 8. 1922. g.	br. 20 i 21 od 31. 1. i 1. 2. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vihovićima, u. s. n. j.	Vihovići Foča	Sarajevo 20. 8. 1922. g.	br. 56 od 17. 3. 1923. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Sokoline Kotor-Varoš	Banjaluka 23. 1. 1923. g.	br. 64 od 27. 3. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bistrici, u. s. n. j.	Bistrica Prijedor	Banjaluka 12. 1. 1923. g.	br. 76 i 77 od 16. i 17. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dobrljinu, u. s. n. j.	Dobrljin Bosanski Novi	Banjaluka 19. 1. 1923. g.	br. 73 od 12. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Kladaru, u. s. n. j	Donji Kladar Derventa	Banjaluka 2. 12. 1922. g.	br. 76 i 77 od 16. i 17. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Srpskoj Ivanjskoj, u. s. n. j.	Ivanjska Banjaluka	Banjaluka 16. 2. 1923. g.	br. 76 i 77 od 16. i 17. 4. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Turski Čelinac Banjaluka	Banjaluka 6. 1. 1923. g.	br. 79 od 19. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Brataču, u. s. n. j.	Bratač Mostar	Mostar 16. 10. 1922. g.	br. 79 od 19. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Hodbini, u. s. n. j.	Hodbina Mostar	Mostar F: 224/13-1919.	br. 80 i 81 od 20. i 21. 4. 1923. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Ivanjska Banjaluka	Banjaluka 16. 2. 1923. g.	br. 80 i 81 od 20. i 21. 4. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju	Šiprage Kotor-Varoš	Banjaluka 8. 1. 1923. g.	br. 80 i 81 od 20. i 21. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Garevu, u. s. n. j.	Garevo Gacko	Mostar 25. 11. 1922. g.	br. 82 od 23. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bradini, u. s. n. j.	Bradina Konjic	Mostar 25. 4. 1922. g.	br. 82 od 23. 4. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Vruci Sarajevo	Sarajevo 20. 12. 1922. g.	br. 83 od 24. 4. 1923. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Garevci Modriča — Doboj	Tuzla 13. 4. 1923. g.	br. 91 i 92 od 4. 5. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Novom Gradu, u. s. n. j.	Novi Grad Derventa	Banjaluka 23. 3. 1923. g.	br. 97 od 12. 5. 1923. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Baljkovici, u. s. n. j.	Gornji Baljkovci Zvornik	Tuzla 7. 4. 1923. g.	br. 97 od 12. 5. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dubnici, u. s. n. j.	Dubnica Zvornik	Tuzla 7. 4. 1923. g.	br. 98 od 14. 5. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju u Velikom i Malom Radiću s. n. j.	Veliki Radić Bosanska Krupa	Bihać 24. 4. 1923. g.	br. 104 od 23. 5. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Palima, u. s. n. j.	Pale Sarajevo	Sarajevo 2. 5. 1923. g.	br. 106 od 26. 4. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Zijemlje Zijemlju, u. s. n. j.	Zijemlje Mostar	Mostar 11. 11. 1922. g.	br. 112 od 5. 6. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Johovcu, u. s. n. j.	Johovac Brčko	Tuzla 22. 5. 1923. g.	br. 114 od 7. 6. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tutnjevca, u. s. n. j.	Tutnjevac Brčko	Tuzla 22. 5. 1923. g.	br. 115 od 13. 6. 1923. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju, u. s. n. j.	Gorica Mostar	Mostar 26. 3. 1923. g.	br. 118 od 12. 6. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju, s. n. j.	Pečigrad Bihać	Bihać 24. 4. 1923. g.	br. 125 od 20. 6. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bjelišu, u. s. n. j.	Bjeliš Tuzla	Tuzla 15. 6. 1923. g.	br. 130 od 26. i 27. 6. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Tekučici, u. s. n. j.	Tekućica Suhopolje — Doboj	Tuzla 15. 6. 1923. g.	br. 132 od 30. 6. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Trepča Tešanj	Banjaluka 27. 4. 1923. g.	br. 133 od 2. 7. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Celopeku, u. s. n. j.	Celopek Zvornik	Tuzla 30. 7. 1923. g.	br. 140 od 11. 7. 1923. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Donja Tramošnica Gradačac	Tuzla 10. 6. 1923. g.	br. 143 od 16. 7. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Dramiševu, u. s. n. j.	Dramiševo Nevesinje	Mostar 16. 6. 1923. g.	br. 148 od 23. 7. 1923. g.
Zemljoradnička zadruga u Kamenici, u. s. n. j.	Kamenica Prnjavor	Banjaluka 13. 8. 1923. g.	br. 165 od 13. 8. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Batovu, u. s. n. j.	Medurečje Cajniče	Sarajevo 12. 3. 1923. g.	br. 175 od 25. 8. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Stanarima, u. s. n. j.	Stanari Tešanj	Banjaluka 6. 7. 1923. g.	br. 181 od 3. 9. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju	Tarevci Tuzla	Tuzla 17. 7. 1923. g.	br. 186 od 10. 9. 1923. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Bočinji, u. s. n. j.	Bočinje-Maglaj	Tuzla 24. 7. 1923. g.	br. 196 od 24. 9. 1923. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Prud Bosanski Samac	Tuzla 6. 9. 1923. g.	br. 201 od 1. i 2. 10. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kopanicama, u. s. n. j.	Kopanice Brčko	Tuzla 29. 8. 1923. g.	br. 207 od 8. 10. 1923. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Raduša Tešanj	Banjaluka 31. 8. 1923. g.	br. 211 od 12. i 13. 10. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Miljevini, u. s. n. j.	Miljevine Goražde	Sarajevo 30. 12. 1922. g.	br. 219 i 220 od 22. i 23. 10. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Osredcima, u. s. n. j.	Osreci-Cazin Bihać	Bihać 7. 5. 1923. g.	br. 221 od 24. 10. 1923. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Donji Kladar Modriča	Tuzla 25. 10. 1923. g.	br. 233 od 17. 11. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Trbuku, u. s. n. j.	Trbuk Maglaj	Tuzla 25. 10. 1923. g.	br. 243 od 11. 12. 1923. g.
Narodna seljačka zadruga za zajmove i štednju u Turskom Duboviku	Turski Dubovnik Bihać	Bihać 10. 11. 1923. g.	br. 249 od 22. 12. 1923. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ceriku, u. s. n. j.	Cerik Brčko	Tuzla 30. 11. 1923. g.	br. 10 od 29. 1. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga, u. s. n. j., u Golešima	Goleši Banjaluka	Banjaluka 26. 10. 1923. g.	br. 10 od 29. 1. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gradini, u. s. n. j.	Gradine Prijedor	Banjaluka 19. 10. 1923. g.	br. 10 od 29. 1. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kolima, u. s. n. j.	Kola Banjaluka	Banjaluka 26. 10. 1923. g.	br. 10 od 29. 1. 1924. g.
Zemljoradnička zadruga u Gornjoj i Donjoj Međedi, u. s. n. j.	Međeda Gradačac	Tuzla 18. 12. 1923. g.	br. 17 od 14. 2. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bosanskom Grahovu, u. s. n. j.	Bosansko Grahovo Livno	Travnik 24. 11. 1923. g.	br. 26 od 6. 3. 1924. g.
Muslimanska zemljoradnička zadruga u Ripču, u. s. n. j.	Ripač Bihać	Bihać 31. 1. 1924. g.	br. 29 od 13. 3. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Bjelaju, u. s. n. j.	Bjelaje Bosanski Petrovac	Bihać 31. 1. 1924. g.	br. 29 od 13. 3. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Svodnoj, u. s. n. j.	Svodno Prijedor	Banjaluka 21. 12. 1923. g.	br. 37 od 1. 4. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Raćeviću, u. s. n. j.	Raćeveći Tuzla	Tuzla 4. 3. 1924. g.	br. 40 od 8. 4. 1924. g.



Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička zadruga u Sljivcu, u. s. n. j.	Šljivac Banjaluka	Banjaluka 14. 12. 1924. g.	br. 40 od 8. 4. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kozarcu, u. s. n. j.	Kozarac Prijedor	Banjaluka 25. 1. 1924. g.	br. 40 od 8. 4. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vitiničkom Kiseljaku, u. s. n. j.	Vitiniški Kiseljak Zvornik	Tuzla 20. 4. 1921. g.	br. 51 od 6. 5. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Svinjarevu, u. s. n. j.	Svinjarevo Brčko	Tuzla 21. 3. 1924. g.	br. 57 od 20. 5. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ledićima, u. s. n. j.	Ledići Sarajevo	Sarajevo 2. 5. 1923. g.	br. 60 od 29. 5. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Kijevu, u. s. n. j.	Kijevo- Trnovo Sarajevo	Sarajevo 2. 5. 1923. g.	br. 60 od 29. 5. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Raštanima, u. s. n. j.	Raštani Mostar	Mostar 2. 10. 1923. g.	br. 60 od 29. 5. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjem Skugriću, u. s. n. j.	Donji Skugrić Gradačac	Tuzla 16. 5. 1924. g.	br. 64 od 10. 6. 1924. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Mokronoge Drvar	Bihać 19. 5. 1924. g.	br. 64 od 10. 6. 1924. g.
Zemljoradnička zadruga u Drežnici s. n. j.	Drežnica- Mostar	Mostar 13. 11. 1923. g.	br. 85 od 7. 8. 1924. g.
Hrvatska seljačka zadruga za štednju i zajmove, u. s. n. j.	Dobrinja Modriča	Tuzla 12. 5. 1924. g.	br. 86 od 9. 8. 1924. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju, u. s. n. j.	Tepčići Mostar	Mostar 13. 5. 1924. g.	br. 87 od 12. 8. 1924. g.
Težačka zadruga za zajmove i štednju u Velikoj Kladuši s. n. j.	Velika Kladuša Bihać	Bihać 15. 9. 1924. g.	br. 115 od 21. 10. 1924. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Humu, u. s. n. j.	Hum Trebinje	Mostar 23. 7. 1924. g.	br. 121 od 6. 11. 1924. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Rotimlje Stolac	Mostar 4. 8. 1923. g.	br. 127 od 22. 11. 1924. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga u Potočanima, u. s. n. j.	Potočani Prnjavor	Banjaluka 28. 11. 1924. g.	br. 24 od 5. 3. 1925. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Zavali, u. s. n. j.	Zavala Ravno- Trebinje	Mostar 4. 9. 1924. g.	br. 30 od 9. 3. 1925. g.
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga u Modriću, u. s. n. j.	Modriča Doboj	Tuzla 14. 3. 1925. g.	br. 61 od 6. 6. 1925. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Čardaku s. n. j.	Čardak Modriča	Tuzla 9. 6. 1925. g.	br. 114 od 10. 10. 1925. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Srpska zemljoradnička kreditna zadruga, u. s. n. j.	Gornje Zelinje Srnice-Brčko	Tuzla 16. 11. 1925. g.	br. 145 od 31. 12. 1925. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Staroj Dubravi, u. s. n. j.	Stara Dubrava Prnjavor	Banjaluka 10. 10. 1925. g.	br. 37 od 3. 4. 1926. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Moračanima, z. s. n. j.	Moračani Tuzla	Tuzla 11. 4. 1927. g.	br. 85 od 9. 8. 1927. g.
Zemljoradnička zadruga s. n. j.	Rečice Mostar	Mostar 14. 5. 1927. g.	br. 98 od 8. 9. 1927. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Ljuti Dolac Mostar	Mostar 23. 9. 1927. g.	br. 131 od 24. 11. 1927. g.
Hrvatska seljačka zadruga, z. s. n. j.	Vlaška Mahala Zvornik	Tuzla 21. 7. 1927. g.	br. 11 od 2. 2. 1928. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju, z. s. n. j.	Drinovci Mostar	Mostar 12. 11. 1927. g.	br. 11 od 2. 2. 1928. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Vršanima, u. s. n. j.	Vršani Brčko	Tuzla 21. 2. 1928. g.	br. 48 od 28. 4. 1928. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Domaljevcima, z. s. n. j.	Domaljevac Bosanski Šamac	Tuzla 26. 1. 1928. g.	br. 52 od 10. 5. 1928. g.
Hrvatska seljačka zadruga s. n. j. u Sijekovcu	Sijekovac Derventa	Banjaluka 10. 3. 1928. g.	br. 59 od 29. 5. 1928. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Dragalovcima s. n. j.	Dragalovci Tešanj	Banjaluka 7. 4. 1928. g.	br. 59 od 29. 5. 1928. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Glogovcu, u. s. n. j.	Glogovac Brčko	Tuzla 21. 2. 1928. g.	br. 120 od 25. 10. 1928. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Reljevu, u. s. n. j.	Reljevo Sarajevo	Sarajevo 22. 3. 1928. g.	br. 120 od 25. 10. 1928. g.
Supska zemljoradnička zadruga u Donjim Podgracima, u. s. n. j.	Donji Podgraci Bosanska Gradiška	Banjaluka 21. 5. 1928. g.	br. 121 od 27. 10. 1928. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Gornjim Zabari, u. s. n. j.	Gornji Zabari Brčko	Tuzla 13. 10. 1928. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Donjem Hrasnu s. n. j.	Donje Hrasno Mostar	Mostar 28. 1. 1929. g.	br. 29 od 7. 3. 1929. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga u Težaćkim Raštelama s. n. j.	Težacke Rašte Bihać	Bihać 21. 1. 1929. g.	br. 30 od 9. 3. 1929. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Hrvatska seljačka zadruga u Omanjskoj s. n. j.	Omanjska Tešanj	Banjaluka 28. 7. 1928. g.	br. 30 od 9. 3. 1929. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Lištici s. n. j.	Lištica Mostar	Mostar 22. 12. 1928. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Modranu s. n. j.	Modran Derventa	Banjaluka 22. 3. 1929. g.	br. 58 od 14. 5. 1929. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ripču, u. s. n. j.	Ripče Bihać	Bihać 14. 12. 1929. g.	br. 12 od 30. 1. 1930. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Vidovicama, u. s. n. j.	Vidovice Brčko	Tuzla 26. 1. 1929. g.	br. 137 od 12. 11. 1929. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Petrovom Selu, u. s. n. j.	Nova Topola Banjaluka	Banjaluka 19. 11. 1929. g.	br. 80 od 27. 8. 1930. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Jošiku, u. s. n. j.	Jošik Bosanska Dubica	Banjaluka 7. 7. 1930. g.	br. 107 od 22. 11. 1930. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Donjoj Prači, u. s. n. j.	Donja Prača Sarajevo	Sarajevo 23. 6. 1930. g.	br. 108 od 26. 11. 1930. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Komljencu, u. s. n. j.	Komljenac Bosanska Dubica	Banjaluka 11. 8. 1930. g.	br. 113 od 10. 12. 1930. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Prijebrezima, u. s. n. j.	Prijebreži Prnjavor	Banjaluka 14. 8. 1930. g.	br. 113 od 10. 12. 1930. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Karajzovcima, u. s. n. j.	Karajzovci Banjaluka	Banjaluka 17. 8. 1930. g.	br. 115 od 17. 12. 1930. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Sjeverskom, u. s. n. j.	Sjeversko Rogatica	Sarajevo 5. 3. 1931. g.	br. 35 od 29. 4. 1931. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Amajlijama, u. s. n. j.	Amajlije Bijeljina	Tuzla 16. 9. 1930. g.	br. 38 od 9. 5. 1931. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Teočaku, u. s. n. j.	Teočak Brčko	Tuzla 20. 3. 1931. g.	br. 47 od 10. 10. 1931. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Turskim Janjarima, u. s. n. j.	Turski Janjari Brčko	Tuzla 26. 3. 1930. g.	br. 60 od 25. 7. 1931. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Koritima, u. s. n. j.	Korita Bileća	Mostar 9. 3. 1931. g.	br. 67 od 19. 8. 1931. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Kuliješu s. n. j.	Kuliješ- Kiseljak Sarajevo	Sarajevo 23. 6. 1931. g.	br. 68 od 22. 8. 1931. g.
Hrvatska kreditna zadruga u Donjoj Drežnici, z. s. n. j.	Drežnica Mostar	Mostar 7. 3. 1931. g.	br. 73 od 3. 9. 1931. g.
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Kamenica Sarajevo	Sarajevo 20. 12. 1922. g.	br. 17 od 27. 2. 1932. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Jugoslavenska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Miljeni Cajniče	Sarajevo 22. 8. 1924. g.	br. 23 od 19. 3. 1932. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Ustikolini, u. s. n. j.	Ustikolina Goražde	Sarajevo 4. 2. 1932. g.	br. 26 od 30. 3. 1932. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Kruševo Fojnica	Sarajevo 25. 3. 1932. g.	br. 45 od 1. 6. 1932. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Magnojeviću, u. s. n. j.	Magnojevići Tuzla	Tuzla 28. 12. 1931. g.	br. 54 od 2. 7. 1932. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Maslovarima, u. s. n. j.	Maslovare Kotor- Varoš	Banjaluka 20. 5. 1932. g.	br. 84 od 15. 10. 1932. g.
Zemljoradnička kreditna zadruga u Bitunji, u. s. n. j.	Bitunje Stolac	Mostar 30. 9. 1932. g.	br. 86 od 22. 10. 1932. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Milićima, u. s. n. j.	Milići Vlasenica	Tuzla 3. 11. 1932. g.	br. 12 od 11. 2. 1933. g.
Srpska zemljoradnička zadruga u Srednjem, u. s. n. j.	Srednje Brčko	Tuzla 15. 2. 1935. g.	br. 51 od 29. 6. 1935. g.
Hrvatska seljačka zadruga za zajmove i štednju s. n. j.	Vitkovići Goražde	Sarajevo 11. 4. 1936. g.	br. 61 od 29. 7. 1936. g.
Hrvatska seljačka zadruga u Uzarićima s. n. j.	Uzarići Mostar	Mostar 25. 11. 1938. g.	br. 4 od 14. 1. 1939. g.

TABELA BR. 24

b) Nabavno-prodajne zadruge po selima

Zemljoradnička nabavna i prodajna zadruga s o. j. u Gornjem Brocu, srez bijeljinski	Gornji Brodac Bijeljina	Tuzla F : 356/1-1921.	od 16. 12. 1921. g.
Prva zemljoradnička nabavljачka i prodajna zadruga u Dvorovima — Bijeljina	Dvorovi- Bijeljina	Tuzla F : 3/1-1921	od 3. 2. 1922. g.
Prva zemljoradnička nabavljачka i potrošačka zadruga u Svinjarevu	Svinjarevo Bijeljina	Tuzla F : 1090/1921.	od 3. 2. 1922. g.
Tumarska zemljoradnička nabavljачka i potrošačka zadruga u Tumarima	Tumari Maglaj	Travnik F : 17/1-1922.	od 3. 5. 1922. g.
Međaška nabavljачka i prodavačka zadruga u Međašima — Bijeljina, u. s. n. j.	Međaši Bijeljina	Tuzla F : 88/22-1922.	od 17. 7. 1922. g.
Srpska zemljoradnička nabavljачka i prodavačka zadruga s o. j. u Verićima	Verići Prnjavor	Banjaluka 28. 1. 1926. g.	br. 37 od 3. 4. 1921. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Hrvatska seljačka nabavna zadruga s o. j. u Tešanjci	Tešanjci Tešanj	Banjaluka 31. 12. 1928. g.	br. 48 od 20. 4. 1929. g.
Nabavljачka zadruga u Čevljanoviću, z. s. o. j.	Čevljanović Sarajevo	Sarajevo 7. 11. 1929. g.	br. 39 od 5. 4. 1930. g.
Zemljoradnička nabavljачka zadruga s o. j. u Drinjači	Drinjača Zvornik	Tuzla 25. 9. 1931. g.	br. 94 od 11. 11. 1931. g.
Dobrljinska zemljoradnička nabavljачka i prodavačka zadruga s o. j. u Dobrljinu	Dobrljin Bosanski Novi	Banjaluka 4. 3. 1932. g.	br. 28 od 2. 4. 1932. g.
Nabavljачka zadruga s o. j. u Maloj Zuljevici (Bosanski Novi)	Zuljevica Bosanski Novi	Banjaluka 12. 3. 1932. g.	br. 35 od 27. 4. 1932. g.
Dobrunska zemljoradnička nabavljачka i prodavačka zadruga u Dobrunu, srez Višegrad, s o. j.	Dobrun Višegrad	Sarajevo 17. 9. 1932. g.	br. 3 od 11. 1. 1933. g.
Zemljoradnička nabavljачka zadruga s o. j. u Branjevu	Branjevo Zvornik	Tuzla 29. 9. 1932. g.	br. 9 od 1. 2. 1933. g.
Seljačka nabavljачka zadruga s o. j. u Kuliješ	Kuliješ Sarajevo	Sarajevo 5. 1. 1933. g.	br. 42 od 27. 5. 1933. g.
Zemljoradnička nabavljачka zadruga s o. j. u Orašju	Orašje Brčko	Tuzla 22. 6. 1933. g.	br. 85 od 25. 10. 1933. g.
Seljačka nabavljачka zadruga u Gojevićima s o. j.	Gojevići Fojnica	Sarajevo 3. 7. 1934. g.	br. 68 od 25. 8. 1934. g.
Zemljoradnička potrošačka i proizvođačka zadruga s o. j. u Staroj Ilidži	Stara Ilidža kod Sarajeva	Sarajevo 20. 9. 1934. g.	br. 81 od 10. 10. 1934. g.
Seljačka nabavljачka zadruga s o. j. u Rami	Rama Travnik	Travnik 26. 3. 1935. g.	br. 20 od 7. 3. 1936. g.
Vardiška zemljoradnička nabavljачka i prodavačka zadruga s o. j.	Vardište Višegrad	Sarajevo 2. 11. 1935. g.	br. 25 od 25. 3. 1936. g.
Zljebska zemljoradnička nabavljачka i prodajna zadruga s o. j. u Zljebu	Zljeb Višegrad	Sarajevo 10. 10. 1935. g.	br. 45 od 3. 6. 1936. g.
Seljačka nabavljачka zadruga s o. j. u Stupu	Stup Sarajevo	Sarajevo 20. 2. 1937. g.	br. 55 od 10. 7. 1937. g.
Srpska zemljoradnička nabavljачka i prodavačka zadruga s o. j. u Medašima	Medaši Bijeljina	Tuzla 3. 8. 1937. g.	br. 74 od 15. 9. 1937. g.
Mekogrudska zemljoradnička nabavljачka zadruga u Mekoju Grudi — Bileća, s o. j.	Meka Gruda Bileća	Mostar 23. 6. 1937. g.	br. 77 od 25. 9. 1937. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Nabavilačka i proizvođačka zadruga s o. j. u Hadžićima	Hadžići Sarajevo	Sarajevo 3. 5. 1938. g.	br. 37 od 7. 5. 1938. g.
Poljoprivredno-strojevena zadruga na Humcu kod Ljubuškog, z.s.o. j. Ljubuški	Humac Ljubuški	Mostar 9. 1. 1932. g.	br. 98 od 8. 12. 1937. g.
Malovanska zemljoradnička nabavilačka i prodavačka zadruga s o. j. u Malovanu	Malovan Travnik	Travnik 8. 9. 1938. g.	br. 87 od 29. 10. 1938. g.
Srpska zemljoradnička nabavilačka zadruga s o. j.	Lukavica Sarajevo	Sarajevo 3. 2. 1940. g.	br. 29 od 10. 4. 1940. g.
Donjotrnavska zemljoradnička nabavilačka i prodavačka zadruga u Donjoj Trnavi — Brčko	Donja Trnava Brčko	Tuzla 30. 12. 1939. g.	br. 31 od 17. 4. 1940. g.
„Hrvatski seljački zadružni dom“, seljačka zadruga za uskladištenje, preradu, prodaju i nabavke s o. j. u Grobavici	Grobavica Duvno	Travnik 20. 1. 1939. g.	br. 35 od 1. 5. 1940. g.
Nabavilačko-prodavačka zadruga s o. j. u Hodžićima	Hodžići Bileća	Trebinje 17. 4. 1940. g.	br. 42 od 25. 5. 1940. g.
Hrvatska gospodarska zadruga s o. j. u Ledincu	Ledinac Mostar	Mostar 7. 2. 1939. g.	br. 48 od 15. 6. 1940. g.
Nabavilačko-prodavačka zadruga s o. j. u Ljubovu	Ljubovo Trebinje	Trebinje 12. 10. 1940. g.	br. 85 od 23. 10. 1940. g.
Zemljoradnička nabavilačka i prodavačka zadruga s o. j.	Kakanj	Sarajevo 24. 2. 1941. g.	br. 17 od 26. 2. 1941. g.
Seljačka zadruga za nabavku, prodaju i preradu s o. j. u Orahovom Dolu	Orahov Dol Ravno	Trebinje 26. 12. 1940. g.	br. 21 od 12. 3. 1941. g.
Zemljoradnička nabavilačka i prodavačka zadruga s o. j.	Mokro Sarajevo	Sarajevo 19. 2. 1941. g.	br. 24. od 22. 3. 1941. g.

TABELA BR. 25

c) Razne zadruge manjina

Seljačka kasa za zajmove i štednju u Mahovljanima, z. s. n. j.	Mahovljani Banjaluka	Banjaluka F : 126/1-1918.	br. 6 od 8. 11. 1918. g.
Zemljoradnička i produktivna zadruga s o. j. u Novoj Topoli — Bosanska Gradiška	Nova Topola Bosanska Gradiška	Banjaluka F : 96/2-1922.	br. 2 od 7. 11. 1922. g.
Ruska kreditna zadruga s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 23. 6. 1923. g.	br. 175 od 25. 8. 1923. g.
Ukrajinska zemljoradnička kreditna zadruga (u. s. n. j.) u Hrvacanima — Prnjavor	Hrvacani Prnjavor	Banjaluka 30. 12. 1929. g.	br. 45 od 26. 4. 1930. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
„Seljačka ispomoć“, zemljoradnička kreditna i gospodarska zadruha s o. j. u koloniji Dubrava i okolini Landwirtschaftliche und Wirtschaftsgenossenschaft Bauernhilfe registrierte GmbH für die kolonie Dubrava und Umgebung	Dubrava Bosanska Gradiška Dubrava Bosanska Gradiška	Banjaluka 16. 11. 1929. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Zadruga za gajenje i iskorišćavanje svinja, registrovana zemljoradnička proizvodna zadruha s o. j. u Petrovom Polju Schweinzucht und Verwertungsgenossenschaft registrierte landwirtschaftshafliche Produktivgenossenschaft mit beschränkter Haftung in Petrovo Polje	Petrovo Polje Travnik	Travnik 14. 2. 1930. g.	br. 45 od 3. 6. 1931. g.
Kreditna zadruha ruske kolonije s o. j. u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 11. 2. 1933. g.	br. 30 od 15. 4. 1933. g.
Slovenska seljačka zadruha s. n. j. u Banjaluci	Banjaluka	Banjaluka 22. 5. 1927. g.	br. 88 od 16. 8. 1927. g.
i slovenačka: Slovenska kreditna zadruha z omejeno zavezo v Sarajevo	Sarajevo	Sarajevo 5. 10. 1933. g.	br. 96 od 2. 12. 1933. g.

TABELA BR. 26

ZEMLJORADNIČKE PROIZVOĐAČKE ZADRUGE

Mlekarske zadruge

Mljekarska zadruha, u. s. n. j. u Rogatici	Rogatica	Sarajevo 16. 8. 1921. g.	od 20. 12. 1923. g.
Srpska mljekarska zadruha u Ili-dži, u. s. n. j.	Ili-dža Sarajevo	Sarajevo 13. 8. 1923. g.	br. 237 od 27. 11. 1923. g.
Srpska mljekarska zadruha u Semizovcu, u. s. n. j.	Semizovac	Sarajevo 13. 8. 1923. g.	br. 241 od 6. 12. 1923. g.
Srpska mljekarska zadruha u Koševu, u. s. n. j.	Koševo Sarajevo	Sarajevo 13. 8. 1923. g.	br. 10 od 29. 1. 1924. g.
Prva mljekarska zadruha u Visokom s o. j.	Visoko	Sarajevo 7. 11. 1923. g.	br. 56 od 17. 5. 1924. g.
Mljekarska zadruha s o. j. u Gornjoj Tuzli	Gornja Tuzla	Tuzla 16. 5. 1927. g.	br. 85 od 9. 8. 1927. g.
„Samopomoć“, mljekarska zadruha u Lukavcu s o. j.	Lukavac Tuzla	Tuzla 20. 7. 1928. g.	br. 93 od 18. 8. 1928. g.
Srpska mljekarska zemljoradnička zadruha, u. s. o. j.	Rajlovac	Sarajevo 11. 9. 1929. g.	br. 33 od 20. 3. 1930. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mljekarska zadruga s o. j. u Zepču	Zepče	Travnik 28. 2. 1930. g.	br. 77 od 16. 8. 1930. g.
Mljekarska zadruga s o. j. u Maglajanima — Banjaluka	Maglajani Banjaluka	Banjaluka 7. 6. 1930. g.	br. 88 od 24. 9. 1930. g.
Jugoslavenska mljekarsko-stočarska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 10. 2. 1931. g.	br. 30 od 11. 4. 1931. g.
Mljekarska zadruga na Stupu (z. s o. j.), srez Sarajevo	Stup Sarajevo	Sarajevo 5. 3. 1931. g.	br. 35 od 29. 4. 1931. g.
Mljekarska zadruga u Zagori s o. j., srez Sarajevo	Zagora Sarajevo	Sarajevo 10. 2. 1931. g.	br. 45 od 3. 6. 1931. g.
Jugoslavenska mljekarsko-stočarska zadruga s o. j.	Maglaj	Tuzla 3. 5. 1931. g.	br. 59 od 22. 7. 1931. g.
Ovčarska i sirarska zadruga „Vlašić“ s o. j. u Travniku	Travnik	Travnik 6. 11. 1931. g.	br. 23 od 19. 3. 1932. g.
Sirarsko-mljekarska i stočarska zadruga s o. j.	Glamoč	Travnik 4. 9. 1934. g.	br. 38 od 15. 5. 1935. g.
Prva sokolska mljekarska zadruga s o. j. u Avtovcu	Avtovac Gacko	Mostar 19. 6. 1935. g.	br. 83 od 26. 10. 1935. g.
Mljekarska zadruga s o. j. u Barama, srez sarajevski	Bare Sarajevo	Sarajevo 15. 5. 1937. g.	br. 59 od 24. 7. 1937. g.

TABELA BR. 27
VINOGRADARSKE ZADRUGE

Hrvatska seljačka vinogradarska zadruga s o. j. za Bročno i okolinu	Čitluk Mostar	Mostar 13. 5. 1924. g.	br. 37 od 4. 4. 1925. g.
Vinogradarska zadruga u Konjicu (u. s o. j.)	Konjic	Mostar 29. 9. 1930. g.	br. 116 od 20. 12. 1930. g.
Vinogradarska zadruga u Mostaru, u. s o. j.	Mostar	Mostar 18. 3. 1933. g.	br. 25 od 29. 3. 1933. g.
Lastvanska vinogradarska zadruga u Lastvi s o. j.	Lastva Trebinje	Mostar 8. 6. 1934. g.	br. 55 od 11. 5. 1934. g.
Vinogradarska zadruga s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 20. 7. 1937. g.	br. 64 od 11. 8. 1937. g.

TABELA BR. 28
STOČARSKE ZADRUGE

Stočarska i živinarska priplodna zadruga s o. j.	Dosanska Gradlička	Banjaluka 30. 12. 1929. g.	br. 45 od 26. 4. 1930. g.
Živinarska selekcijska zadruga u Bijeljini s o. j.	Bijeljina	Tuzla 6. 3. 1930. g.	br. 69 od 19. 7. 1930. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Stočarsko-živinarska selekcijska zadruga s o. j.	Međaši Bijeljina	Tuzla 20. 3. 1931. g.	br. 39 od 13. 5. 1931. g.
Zadruga za gajenje i iskorišćavanje svinja s o. j.	Petrovo Polje Travnik	Travnik 14. 2. 1930. g.	br. 45 od 3. 6. 1931. g.
Prva vrbaska peradarska zadruga s o. j. u Doboju	Doboj	Tuzla 5. 5. 1931. g.	br. 53 od 1. 7. 1931. g.
Stočarska peradarska selekcijska zadruga s o. j.	Janja Bijeljina	Tuzla 15. 5. 1931. g.	br. 53 od 1. 7. 1931. g.
Stočarska selekcijska zadruga u Kozluku s o. j.	Kozluk Tuzla	Tuzla 3. 4. 1931. g.	br. 48 od 11. 6. 1932. g.
Govedarska selekcijska zadruga u Tišini s o. j.	Tišina Bosanski Samac	Tuzla 3. 4. 1932. g.	br. 54 od 2. 7. 1932. g.
Stočarsko-živinarska priplodna zadruga (u. s o. j.)	Bosanski Novi	Banjaluka 11. 6. 1932. g.	br. 61 od 27. 7. 1932. g.
Stočarsko-živinarska priplodna zadruga s o. j.	Han- Pijesak	Tuzla 9. 2. 1933. g.	br. 85 od 25. 10. 1933. g.
Ovčarsko-selekcijska zadruga s o. j. u Fatnici	Fatnica Bileća	Mostar 20. 4. 1934. g.	br. 38 od 12. 5. 1934. g.
Stočarska selekcijska zadruga u Kuli Fazlagića s o. j.	Kula Fazlagića Gacko	Mostar 25. 3. 1935. g.	br. 31 od 20. 4. 1935. g.
Ovčarska selekcijska zadruga, u. s o. j., u Grabu	Grab Trebinje	Mostar 1. 11. 1935. g.	br. 17 od 26. 2. 1936. g.
Stočarska zadruga s o. j. u Fojnici	Fojnica Sarajevo	Sarajevo 10. 11. 1935. g.	br. 35 od 29. 4. 1936. g.
Zemljoradnička stočarska zadruga u Doboju s o. j.	Doboj	Tuzla 16. 7. 1937. g.	br. 73 od 11. 9. 1937. g.
Rastošnička zemljoradnička stočarska zadruga za odgajanje ko- nja, goveda, svinja, ovaca s o. j.	Rastošnica Tuzla	Tuzla 3. 9. 1937. g.	br. 74 od 15. 9. 1937. g.
Stočarska zadruga za uzgoj, ova- ca, koza, konja i svinja u Ku- presu s o. j.	Kupres Travnik	Travnik 12. 11. 1937. g.	br. 96 od 1. 12. 1937. g.
Stočarska zadruga za uzgoj gove- da, ovaca, koza, konja i svinja u Gornjem Vakufu s o. j.	Gornji Vakuf Travnik	Travnik 15. 10. 1937. g.	br. 96 od 1. 12. 1937. g.
Stočarska zadruga za uzgoj gove- da, ovaca, koza, konja i svinja u Tomislavgradu s o. j.	Tomislav- grad Travnik	Travnik 12. 11. 1937. g.	br. 96 od 1. 12. 1937. g.
Stočarska zadruga za uzgoj gove- da, ovaca, koza, konja i svinja u Bugojnu s o. j.	Bugojno	Travnik 12. 11. 1937. g.	br. 96 od 1. 12. 1937. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Stočarska zadruza za sve vrste domaće stoke s o. j.	Livno	Travnik 31. 3. 1939. g.	br. 32 od 22. 4. 1939. g.
Krvojevačka zemljoradnička stočarska zadruza s o. j.	Krvojevići Sarajevo	Sarajevo 19. 2. 1941. g.	br. 16 od 22. 2. 1941. g.
Tetimska zemljoradnička stočarska zadruza s o. j.	Rogatica	Sarajevo 24. 2. 1941. g.	br. 17 od 26. 2. 1941. g.
Arnautovačka zemljoradnička stočarska zadruza s o. j.	Arnautovići Sarajevo	Sarajevo 7. 3. 1941. g.	br. 21 od 12. 3. 1941. g.
Prodolska zemljoradnička stočarska zadruza s o. j.	Prodoli Rogatica	Sarajevo 7. 3. 1941. g.	br. 22 od 15. 3. 1941. g.

TABELA BR. 29
ŽITARSKE ZADRUGE

Žitarska zadruza u Bosanskoj Gradiški, u. s. n. j.	Bosanska Gradiška	Banjaluka 30. 12. 1929. g.	br. 45 od 26. 4. 1930. g.
Žitarska zadruza u Bijeljini s o. j.	Bijeljina	Tuzla 5. 1. 1930. g.	br. 69 od 19. 7. 1930. g.
Žitarska zadruza u Bosanskom Samcu s o. j.	Bosanski Samac	Tuzla 5. 6. 1931. g.	br. 63 od 5. 8. 1931. g.
Žitarska zadruza u Derventi s o. j.	Derventa	Banjaluka 3. 11. 1932. g.	br. 3 od 3. 12. 1932. g.
Zemljoradnička žitarska zadruza s o. j. Brčko	Brčko	Tuzla 9. 2. 1933. g.	br. 25 od 29. 3. 1933. g.
Zemljoradnička žitarska zadruza u Kozluku s o. j.	Kozluk Zvornik	Tuzla 5. 10. 1932. g.	br. 97 od 6. 12. 1933. g.
Sreska poljoprivredna žitarska zadruza, u. s o. j.	Bijeljina	Tuzla 23. 9. 1936. g.	br. 86 od 24. 10. 1936. g.
Centralna poljoprivredna žitarska zadruza, u. s o. j.	Brčko	Tuzla 18. 6. 1937. g.	br. 59 od 24. 7. 1937. g.

TABELA BR. 30
VOČARSKE ZADRUGE

Vočarska zadruza s o. j.	Foča	Sarajevo 3. 4. 1931. g.	br. 62 od 1. 8. 1931. g.
Zemljoradnička vočarska zadruza u Drinjači s o. j.	Drinjača Zvornik	Tuzla 23. 5. 1932. g.	br. 64 od 6. 8. 1932. g.
Vočarska zadruza s o. j. u Modriču	Modriča	Tuzla 5. 5. 1932. g.	br. 100 od 10. 12. 1932. g.
Zemljoradnička vočarska zadruza s o. j. u Kozluku	Kozluk	Tuzla 26. 8. 1932. g.	br. 9 od 1. 2. 1933. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Zemljoradnička voćarska zadruga u Novoj Kasabi s o. j.	Nova Kasaba Vlasenica	Tuzla 7. 9. 1932. g.	br. 18 od 4. 3. 1933. g.
Zemljoradnička voćarska zadruga u Branjevu s o. j.	Branjevo Zvornik	Tuzla 26. 8. 1932. g.	br. 18 od 4. 3. 1933. g.
Zemljoradnička voćarska zadruga u Bratuncu s o. j.	Bratunac Zvornik	Tuzla 26. 8. 1932. g.	br. 88 od 4. 11. 1933. g.
Centralna voćarska zadruga s o. j. u Brčkom	Brčko	Tuzla 31. 1. 1936. g.	br. 40 od 16. 5. 1936. g.
Poljoprivredna voćarska zadruga u Gradačcu s o. j.	Gradačac	Tuzla 3. 1. 1936. g.	br. 40 od 16. 5. 1936. g.
Voćarska zadruga s o. j.	Bosanski Samac	Tuzla 14. 3. 1936. g.	br. 86 od 24. 10. 1936. g.
Poljoprivredna voćarska zadruga u Velikom Čajnu	Veliko Čajno Visoko	Sarajevo 21. 11. 1936. g.	br. 40 od 19. 5. 1937. g.
Poljoprivredna voćarska zadruga u Tuzli s o. j.	Tuzla	Tuzla 18. 6. 1937. g.	br. 73 od 11. 9. 1937. g.
Poljoprivredna voćarska zadruga, u. s. o. j., u Gornjem Bodrištu	Bodrište-Tuzla	Tuzla 30. 4. 1938. g.	br. 65 od 13. 8. 1938. g.
Poljoprivredna voćarska zadruga s o. j.	Gračanica	Tuzla 4. 7. 1938. g.	br. 6 od 21. 1. 1939. g.

TABELA BR. 31
POVRČARSKO-VOĆARSKJE ZADRUGE

I voćarska povrtarska zadruga s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 13. 7. 1932. g.	br. 65 od 10. 3. 1932. g.
Povrčarska voćarska zadruga s o. j.	Čapljina	Mostar 2. 9. 1933. g.	br. 73 od 13. 9. 1933. g.
Voćarsko-povrtlarska zadruga, u. s o. j., u Doboju	Doboj	Tuzla 22. 6. 1933. g.	br. 76 od 29. 9. 1933. g.
Povrčarsko-voćarska zadruga s o. j. u Trebinju	Trebinje	Mostar 5. 6. 1934. g.	br. 55 od 11. 7. 1934. g.

TABELA BR. 32
PČELARSKJE ZADRUGE

Pčelarska zadruga, u. s o. j.	Mostar	Mostar 9. 3. 1931. g.	br. 18 od 2. 3. 1932. g.
Pčelarska zadruga, u. s o. j.	Foča	Sarajevo 25. 3. 1932. g.	br. 47 od 8. 6. 1932. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Pčelarska zadruga s. o. j.	Korita Gacko	Mostar 9. 10. 1934. g.	br 52 od 3. 7. 1935. g.
Tramošnička pčelarska zadruga s o. j.	Tramošnica Gradačac	Tuzla 31. 8. 1935. g.	br. 75 od 21. 9. 1935. g.
Pčelarska zadruga s o. j.	Trebinje	Mostar 25. 4. 1936. g.	br. 48 od 13. 6. 1936. g.
Pčelarska zadruga s o. j.	Lastva Trebinje	Mostar 20. 1. 1939. g.	br. 15 od 22. 2. 1939. g.

TABELA BR. 33
RIBARSKE ZADRUGE

Posavska ribarska zadruga, u. s o. j., u Bosanskom Samcu	Bosanski Samac	Tuzla 19. 6. 1929. g.	br. 13 od 3. 8. 1929. g.
Drinska ribarska zadruga, u. s o. j., u Sarajevu	Sarajevo	Sarajevo 18. 5. 1933. g.	br. 47 od 14. 6. 1933. g.

TABELA BR. 34
RAZNE PROIZVOĐAČKE ZADRUGE

Zadruga za izvoz jaja i peradi s o. j. u Bosanskom Novom	Bosanski Novi	Banjaluka 18. 7. 1932. g.	br. 67 od 17. 8. 1932. g.
Jugoslavenska zemljoradnička zadruga za eksploataciju građevnog materijala u Ilidži, z. s o. j.	Ilidža Sarajevo	Sarajevo 22. 9. 1932. g.	br. 14 od 18. 2. 1933. g.
Zemljoradnička šumarsko-proizvođačka zadruga u Čevljanoviću, u. s o. j.	Čevljanović	Sarajevo 13. 6. 1934. g.	br. 55 od 11. 7. 1934. g.
Zadruga za kupovinu i preradu ljekovitog i industrijskog bilja s o. j.	Foča	Sarajevo 31. 5. 1933. g.	br. 99 od 12. 12. 1934. g.
Sokolska zadruga za sabiranje, prodaju i preradu ljekovitog bilja „Hercegovka“ s o. j. u Mostaru	Mostar	Mostar 3. 4. 1935. g.	br. 32 od 24. 4. 1935. g.

TABELA BR. 35
ZDRAVSTVENE ZADRUGE

Sreska zdravstvena zadruga u Bosanskom Svinjaru, z s. o. j.	Bosanski Svinjar Prnjavor	Banjaluka 27. 1. 1930. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Sokolska zdravstvena zadruga s o. j. u Palama — Sarajevo	Pale Sarajevo	Sarajevo 7. 6. 1935. g.	br. 54 od 10. 7. 1935. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Zdravstvena zadruga državnih službenika s o. j.	Sarajevo	Sarajevo 29. 5. 1936. g.	br. 94 od 21. 11. 1936 g.
Opštinska zdravstvena zadruga s o. j. u Ilidži	Ilidža Sarajevo	Sarajevo 26. 2. 1937. g.	br. 28 od 7. 4. 1937. g.
Ozrenska zdravstvena zadruga s o. j. u Srednjem	Srednje Sarajevo	Sarajevo 21. 12. 1937. g.	br. 8 od 26. 1. 1938. g.
Korjenička zdravstvena zadruga s o. j. u Lastvi	Lastva Trebinje	Mostar 18. 6. 1940. g.	br. 57 od 17. 7. 1940. g.

TABELA BR. 36

MESNE ZADRUGE ZA POLJOPRIVREDNI KREDIT

Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, z. s. n. j.	Janja	Tuzla 11. 4. 1928. g.	br. 52 od 10. 5. 1928. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, z. s. n. j.	Srebrenica	Tuzla 12. 5. 1928. g.	br. 64 od 9. 6. 1928. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bukovača Bosanski Petrovac	Bihać 21. 5. 1928. g.	br. 69 od 21. 6. 1928. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gudavac Bosanska Krupa	Bihać 21. 5. 1928. g.	br. 70 od 23. 6. 1928. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Skelani Zvornik	Tuzla 12. 4. 1928. g.	br. 70 od 23. 6. 1928. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Prijedor	Banjaluka 28. 5. 1928. g.	br. 71 od 26. 6. 1928. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Prevlja Ključ	Bihać 21. 5. 1928. g.	br. 75 od 7. 7. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Stari Majdan Sanski Most	Bihać 25. 6. 1928. g.	br. 75 od 7. 7. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Vrhopolje Bihać	Bihać 14. 7. 1928. g.	br. 86 od 2. 8. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gračanica Tuzla	Tuzla 17. 5. 1928. g.	br. 86 od 2. 8. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gornji Brodac Bijeljina	Tuzla 11. 7. 1928. g.	br. 88 od 7. 8. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bugojno	Travnik 30. 6. 1928. g.	br. 88 od 7. 8. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Glamoč	Travnik 30. 6. 1928. g.	br. 88 od 7. 8. 1928. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Duvno	Travnik 30. 6. 1928. g.	br. 90 od 11. 8. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Štrpci Prnjavor	Banjaluka 16. 7. 1928. g.	br. 92 od 16. 8. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gornji Zabar Brčko	Tuzla 7. 7. 1928. g.	br. 92 od 16. 8. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bosanski Svinjar Prnjavor	Banjaluka 31. 7. 1928. g.	br. 119 od 23. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dobrljin Bosanski Novi	Banjaluka 23. 8. 1928. g.	br. 120 od 25. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Ključ Bihać	Bihać 4. 9. 1928. g.	br. 121 od 27. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Fojnica Sarajevo	Sarajevo 24. 8. 1928. g.	br. 121 od 27. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gornji Palačkovci Prnjavor	Banjaluka 15. 9. 1928. g.	br. 121 od 27. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Drvar	Bihać 22. 9. 1928. g.	br. 121 od 27. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Suhaja Bosanski Petrovac	Bihać 22. 9. 1928. g.	br. 122 od 30. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bosanski Petrovac	Bihać 22. 9. 1928. g.	br. 122 od 30. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Trebinje	Mostar 29. 9. 1928. g.	br. 122 od 30. 10. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dobromani Trebinje	Mostar 28. 9. 1928. g.	br. 123 od 1. 11. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Foča	Sarajevo 3. 9. 1928. g.	br. 124 od 3. 11. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Aladinići Stolac	Mostar 10. 10. 1928. g.	br. 124 od 3. 11. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gacko	Mostar 9. 10. 1928. g.	br. 124 od 3. 11. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Maglaj	Tuzla 16. 9. 1928. g.	br. 127 od 10. 11. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Tešanj	Banjaluka 15. 9. 1928. g.	br. 129 od 15. 11. 1928. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Donja Dubica Bosanski Samac	Tuzla 24. 8. 1928. g.	br. 129 od 15. 11. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Novi Grad Doboj	Tuzla 24. 8. 1928. g.	br. 129 od 15. 11. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Potoci Mostar	Mostar 29. 10. 1928. g.	br. 138 od 3. 12. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dabar Polje Stolac	Mostar 24. 10. 1928. g.	br. 138 od 8. 12. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Mostar	Mostar 17. 10. 1928. g.	br. 138 od 8. 12. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Smoljani Bosanski Petrovac	Bihać 7. 11. 1928. g.	br. 143 od 20. 12. 1928.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Krnjeuša Bosanski Petrovac	Bihać 7. 11. 1928. g.	br. 145 od 27. 12. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kruševo Stolac	Mostar 8. 11. 1928. g.	br. 145 od 27. 12. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Sarajevo	Sarajevo 29. 10. 1928. g.	br. 145 od 27. 12. 1928. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Stapari Tešanj	Banjaluka 25. 10. 1928. g.	br. 9 od 19. 1. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kalinovik Foča	Sarajevo 12. 11. 1928. g.	br. 15 od 2. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Nevesinje	Mostar 22. 11. 1928. g.	br. 15 od 2. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bušević Bosanski Petrovac	Bihać 20. 11. 1928. g.	br. 15 od 2. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Visoko	Sarajevo 21. 9. 1928. g.	br. 23 od 21. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Fojnica Gacko	Mostar 6. 12. 1928. g.	br. 23 od 21. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kožuhe Doboj	Tuzla 25. 10. 1928. g.	br. 23 od 21. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Donja Rama Gračanica	Travnik 25. 10. 1928. g.	br. 23 od 21. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Guča Gora Travnik	Travnik 29. 9. 1928. g.	br. 23 od 21. 2. 1929. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Srpska Tinja Tuzla	Tuzla 6. 12. 1928. g.	br. 23 od 21. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Knežina Tuzla	Tuzla 6. 12. 1928. g.	br. 25 od 26. 2. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Donje Brotinjo Mostar	Mostar 31. 12. 1928. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Donji Poplat Stolac	Mostar 15. 1. 1929. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kočerin Mostar	Mostar 16. 1. 1929. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Široki Brijeg Mostar	Mostar 16. 1. 1929. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Srpski Sitnež Prnjavor	Banjaluka 30. 12. 1928. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Drinjača Zvornik	Tuzla 27. 11. 1928. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Tavna Tuzla	Tuzla 10. 12. 1928. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gerzova Jajce	Travnik 24. 9. 1928. g.	br. 28 od 5. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Stolac	Mostar 30. 1. 1929. g.	br. 29 od 7. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kakanj Sarajevo	Sarajevo 15. 1. 1929. g.	br. 30 od 9. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Šipovo Jajce	Travnik 13. 12. 1928. g.	br. 30 od 9. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Blagaj Mostar	Mostar 20. 2. 1929. g.	br. 36 od 23. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Konjic selo Konjic	Mostar 20. 2. 1929. g.	br. 36 od 23. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Mostar	Mostar 14. 2. 1929. g.	br. 36 od 23. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Tabak — Ilova Prnjavor	Banjaluka 15. 12. 1928. g.	br. 39 od 30. 3. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Banjaluka	Banjaluka 23. 2. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bosanski Brod	Banjaluka 4. 9. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.



Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Maslovari Bosanski Novi	Banjaluka 4. 9. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Lastva Trebinje	Mostar 27. 2. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Ljubinja	Mostar 27. 2. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zitomislići Mostar	Mostar 4. 3. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Ozren — Srednje Stomorina	Sarajevo 8. 2. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Rrmanj — Manastir Bosanski Petrovac	Bihać 8. 3. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bjelečić Konjic	Mostar 14. 3. 1929. g.	br. 41 od 4. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Maglajani Banjaluka	Banjaluka 15. 9. 1928. g.	br. 47 od 18. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Capljina	Mostar 11. 3. 1929. g.	br. 48 od 20. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zovi-Do Nevesinje	Mostar 8. 3. 1929. g.	br. 48 od 20. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Mali Prnjavor Banjaluka	Banjaluka 26. 10. 1928. g.	br. 49 od 23. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Hašani Bihać	Bihać 25. 3. 1929. g.	br. 49 od 23. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bjelaja Bosanski Petrovac	Bihać 25. 3. 1929. g.	br. 49 od 23. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Obudovac Bosanski Samac	Tuzla 20. 3. 1929. g.	br. 49 od 23. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bačvani Bosanska Kostajnica	Banjaluka 9. 3. 1929. g.	br. 53 od 2. 5. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Draksenić Bosanska Dubica	Banjaluka 9. 3. 1929. g.	br. 51 od 27. 4. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Otoci Bosanska Krupa	Bihać 9. 4. 1929. g.	br. 55 od 7. 5. 1929. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Poernje Ljubinje	Mostar 11. 4. 1929. g.	br. 58 od 14. 5. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kifino Selo Nevesinje	Mostar 11. 4. 1929. g.	br. 58 od 14. 5. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Podorošac Konjic	Mostar 4. 4. 1929. g.	br. 85 od 16. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Prozor	Travnik 7. 3. 1929. g.	br. 85 od 16. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Donja Slatina Zvornik	Tuzla 9. 4. 1929. g.	br. 85 od 16. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bukinja Tuzla	Tuzla 9. 4. 1929. g.	br. 85 od 16. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Sujići Livno	Travnik 7. 3. 1929. g.	br. 85 od 16. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Prnjavor	Banjaluka 20. 3. 1929. g.	br. 89 od 25. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Mala Zuljivica Bosanski Novi	Banjaluka 9. 3. 1929. g.	br. 89 od 25. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kladanj Tuzla	Tuzla 10. 11. 1929. g.	br. 90 od 27. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kozluk Zvornik	Tuzla 4. 5. 1929. g.	br. 91 od 30. 7. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Šargovci Banjaluka	Banjaluka 2. 4. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kruševice Trebinje	Mostar 12. 6. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Avtovac Gacko	Mostar 19. 6. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Požarnica Tuzla	Tuzla 31. 5. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Puračić — Lukavac Tuzla	Tuzla 31. 5. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dobrun Višegrad	Sarajevo 4. 6. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Orahovica Višegrad	Sarajevo 4. 6. 1929. g.	br. 92 od 1. 8. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Fakovići Zvornik	Tuzla 31. 10. 1929. g.	br. 4 od 11. 1. 1930. g.



Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kalati Bosanski Petrovac	Bihać 31. 12. 1929. g.	br. 7 od 18. 1. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Donji Zalukovik Brčko	Tuzla 23. 12. 1929. g.	br. 12 od 30. 1. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Majevac Derventa	Banjaluka 7. 10. 1929. g.	br. 32 od 18. 3. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Svodno Bosanski Novi	Banjaluka 7. 10. 1929. g.	br. 32 od 18. 3. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Miletkovići Cajniče	Sarajevo 4. 6. 1929. g.	br. 93 od 3. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zepče	Travnik 1. 7. 1929. g.	br. 93 od 3. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dvorovi Bijeljina	Tuzla 21. 4. 1929. g.	br. 96 od 10. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kupres Livno	Travnik 24. 9. 1928. g.	br. 98 od 15. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Opari — Kosanović Zenica	Travnik 1. 7. 1929. g.	br. 99 od 17. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Janj- Todorčić Travnik	Travnik 20. 11. 1928. g.	br. 99 od 17. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Hadžići Sarajevo	Sarajevo 13. 7. 1929. g.	br. 99 od 17. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dragočaj Banjaluka	Banjaluka 7. 6. 1929. g.	br. 99 od 17. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Rudo Višegrad	Sarajevo 5. 4. 1929. g.	br. 106 od 31. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kiseljak Sarajevo	Sarajevo 11. 5. 1929. g.	br. 106 od 31. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Klečkovac Sarajevo	Sarajevo 11. 5. 1929. g.	br. 106 od 31. 8. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kr. Sutjeska Visoko	Sarajevo 15. 5. 1929. g.	br. 125 od 15. 10. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kosijerovo Bosanska Gradiška	Banjaluka 7. 9. 1929. g.	br. 129 od 29. 10. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Busovača Sarajevo	Sarajevo 20. 9. 1929. g.	br. 130 od 26. 10. 1929. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Stojković Zenica	Travnik 3. 6. 1929. g.	br. 131 od 29. 10. 1929. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Vidovice Brčko	Tuzla 26. 1. 1929. g.	br. 137 od 12. 11. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kulen-Vakuf Bosanski Petrovac	Bihać 4. 11. 1929. g.	br. 145 od 30. 11. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Višegrad	Sarajevo 2. 10. 1929. g.	br. 146 od 3. 12. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Veliki Stijenjani Bosanski Petrovac	Bihać 4. 11. 1929. g.	br. 147 od 5. 12. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Sokolac Rogatica	Sarajevo 13. 9. 1929. g.	br. 154 od 24. 12. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Trubari Bosanski Petrovac	Bihać 22. 11. 1929. g.	br. 155 od 26. 12. 1929. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Pucari Bosanska Dubica	Banjaluka 15. 5. 1929. g.	br. 45 od 26. 4. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Vranovci Bosanska Dubica	Banjaluka 30. 12. 1929. g.	br. 45 od 26. 4. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zagori Zvornik	Tuzla 4. 5. 1929. g.	br. 46 od 30. 4. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kazanci Livno	Travnik 18. 9. 1929. g.	br. 51 od 17. 5. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gornji Vakuf Bugojno	Travnik 17. 8. 1929. g.	br. 57 od 7. 6. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Pothum (Mandek) Livno	Travnik 18. 9. 1929. g.	br. 57 od 7. 6. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Mali Kablić Livno	Travnik 18. 9. 1929. g.	br. 57 od 7. 6. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Meduvode Bosanska Dubica	Banjaluka 25. 5. 1929. g.	br. 60 od 18. 6. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Donji Rujani Livno	Travnik 18. 9. 1929. g.	br. 60 od 18. 6. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Borike Rogatica	Sarajevo 27. 3. 1929. g.	br. 62 od 25. 6. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bilo Travnik	Travnik 18. 9. 1929. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bijeljina	Tuzla 6. 3. 1930. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.



Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“;
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zelinje Zvornik	Tuzla 23. 12. 1929. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Crnjelovo Bijeljina	Tuzla 31. 1. 1930. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Branjevo Bijeljina	Tuzla 3. 1. 1930. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Skipovac Doboj	Tuzla 6. 3. 1930. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bratunac Zvornik	Tuzla 23. 12. 1929. g.	br. 65 od 5. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Srebrenica Tuzla	Tuzla 6. 3. 1930. g.	br. 66 od 9. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Brka Brčko	Tuzla 28. 3. 1930. g.	br. 69 od 19. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Petrovo Selo Bijeljina	Tuzla 16. 4. 1930. g.	br. 69 od 19. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Batovo Cajniče	Sarajevo 16. 4. 1930. g.	br. 71 od 26. 7. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Goražde	Sarajevo 10. 3. 1930. g.	br. 75 od 9. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zepa Goražde	Sarajevo 3. 2. 1930. g.	br. 75 od 9. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zlijeb Goražde	Sarajevo 16. 12. 1929. g.	br. 75 od 9. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Rogatica	Sarajevo 3. 2. 1930. g.	br. 75 od 9. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Bijelo Brdo Višegrad	Sarajevo 3. 2. 1930. g.	br. 75 od 9. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gornji Dragaljevci Brčko	Tuzla 12. 5. 1930. g.	br. 76 od 13. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Crkvina Bosanski Samac	Tuzla 15. 4. 1930. g.	br. 76 od 13. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kalesija Zvornik	Tuzla 15. 5. 1930. g.	br. 76 od 13. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Milići Zvornik	Tuzla 28. 5. 1930. g.	br. 76 od 13. 8. 1930. g.
Mesna zadruza za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Stanica Kotorsko Banjaluka	Banjaluka 23. 3. 1930. g.	br. 78 od 20. 8. 1930. g.

Naziv zadruge	Sedište	Registroyana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Laminci Bosanska Gradiška	Banjaluka 5. 5. 1930. g.	br. 78 od 20. 8. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Svinjuhovo Prnjavor	Banjaluka 5. 5. 1930. g.	br. 80 od 27. 8. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Lužine Bosanska Gradiška	Banjaluka 15. 4. 1930. g.	br. 80 od 27. 8. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Lukavac Turski Tuzla	Tuzla 30. 6. 1930. g.	br. 90 od 1. 10. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gornji Podgraci Banjaluka	Banjaluka 7. 5. 1930. g.	br. 107 od 22. 11. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Gajevi Crkveni Bosanska Gradiška	Banjaluka 23. 3. 1930. g.	br. 107 od 22. 11. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kokori Banjaluka	Banjaluka 21. 3. 1930. g.	br. 107 od 22. 11. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Derventa	Banjaluka 30. 12. 1929. g.	br. 113 od 10. 12. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dragelji Bosanska Gradiška	Banjaluka 17. 5. 1930. g.	br. 115 od 17. 12. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Grbavci Bosanska Gradiška	Banjaluka 9. 5. 1930. g.	br. 116 od 20. 12. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Vitovlja Zenica	Travnik 9. 4. 1932. g.	br. 12 od 10. 2. 1940. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zgošće Sarajevo	Sarajevo 5. 11. 1930. g.	br. 117 od 24. 12. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Ovčarevo Zenica	Travnik 28. 7. 1930. g.	br. 119 od 31. 12. 1930. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dragotinja Prijedor	Banjaluka 15. 10. 1930. g.	br. 20 od 11. 3. 1931. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Tobut Zvornik	Tuzla 19. 12. 1930. g.	br. 38 od 9. 5. 1931. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Orašje Brčko	Tuzla 3. 12. 1930. g.	br. 44 od 30. 5. 1931. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Ljubija Prijedor	Banjaluka 15. 10. 1930. g.	br. 45 od 3. 6. 1931. g.
Mesna zadruge za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Slatina Banjaluka	Banjaluka 7. 9. 1929. g.	br. 45 od 3. 6. 1931. g.



Naziv zadruge	Sedište	Registrovana u nadležnom okružnom sudu	Objava registracije u „Narodnom jedinstvu“
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Crni Potoci Livno	Travnik 14. 3. 1931. g.	br. 49 od 17. 6. 1931. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Lovnica Tuzla	Tuzla 28. 8. 1930. g.	br. 65 od 12. 8. 1931. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Vijačani Prnjavor	Banjaluka 10. 10. 1930. g.	br. 67 od 19. 8. 1931. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Jablanica Maglaj	Tuzla 24. 12. 1930. g.	br. 81 od 30. 9. 1931. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Turjak Banjaluka	Banjaluka 17. 5. 1930. g.	br. 88 od 24. 10. 1931. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Janjići Zenica	Travnik 26. 9. 1931. g.	br. 89 od 28. 10. 1931. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Zabrđe Bijeljina	Tuzla 11. 12. 1931. g.	br. 18. od 2. 3. 1932. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Vlasenica	Tuzla 5. 3. 1932. g.	br. 31 od 13. 4. 1932. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Kravica Sebenica	Tuzla 8. 4. 1932. g.	br. 38 od 7. 5. 1932. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Jablanica Brčko	Tuzla 26. 2. 1932. g.	br. 44 od 28. 5. 1932. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Veliki Guber Livno	Travnik 27. 6. 1933. g.	br. 68 od 26. 8. 1933. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Dubravica Zenica	Travnik 16. 6. 1932. g.	br. 70 od 3. 9. 1933. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Vitez Zenica	Travnik 17. 6. 1929. g.	br. 78 od 30. 9. 1933. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Crnjelovo Bijeljina	Tuzla 22. 6. 1933. g.	br. 86 od 28. 10. 1933. g.
Mesna zadruga za poljoprivredni kredit, s. n. j.	Sekovići Tuzla	Tuzla 6. 10. 1933. g.	br. 95 od 29. 11. 193. g.

L I T E R A T U R A

- dr Vasilj Popović: Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861), Beograd; Srpska Akademija nauka; Beograd, 1949. godine.
- dr Ilija Palazov: Zadrugarstvo u Bugarskoj; Beograd, 1936. godine.
- Hamdija Kreševljaković: Menafi-sanduci u Bosni i Hercegovini od 1866—1878. godine; Sarajevo, 1940. godine.
- dr Pero Slijepčević: Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje; Sarajevo, 1929. godine.
- Todor Kruševac: Sarajevo pod Austro-Ugarskom upravom od 1878—1918. godine; Sarajevo, 1960.
- Đorđe Davidović: Ideološke osnove našeg zadrugarstva; Beograd, 1940. g.
- Slavljanski (Šćepan Grdić): Zemljoradničke zadruge; Sarajevo, 1906. godine.
- Mihailo Jovanović: Počeci zemljoradničkog zadrugarstva u Bosni, Pregled; Sarajevo, 1938. godine.
- Mihailo Avramović: Srpske zemljoradničke zadruge u 1905. godini; Beograd, 1907. godine.
- Mihailo Avramović: Zemljoradničke zadruge; Beograd, 1914. godine.
- Mihailo Avramović: Seoski radnici; Beograd, 1908. godine.
- Mihailo Avramović: Ekonomski značaj zemljoradničkih zadruga; Beograd, 1923. godine.
- Mihailo Avramović: Trideset godina zadružnog rada 1894—1924; Beograd, 1924. godine.
- Mihailo Avramović: Zadrugar; Beograd, 1924. godine.
- Mihailo Avramović: Socijalne funkcije zadrugarstva; Beograd, 1938. g.
- Mihailo Avramović: Internacionalna organizacija zadrugarstva, Nova Evropa; Zagreb, 1924. godine.
- Todor Kruševac: Petar Kočić; Beograd, 1951. godine.
- Todor Kruševac: Bosanski agrar posle 1918. godine, Sarajevo, Pregled, 1928. godine.
- Hasan Brkić: Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini, Almonah kalendar za 1946. godinu, Sarajevo, 1946. godine.
- Đorđe Krstić: Agrarna politika u Bosni i Hercegovini; Sarajevo, 1938.
- Vl. Skapić, O. N. Hadžić i N. Stojanović: Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom; Beograd, 1929. godine.
- dr Bogdan Stojisavljević: Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941; Zagreb, 1952. godine.
- dr Vasilj Popović: Zadruga, istorijska rasprava; Sarajevo, 1921. godine.
- St. Grubić: Srpski zemljoradnik — istorijsko pravni i ekonomsko kulturni položaj njegov iz doba srednjeg veka do danas; Beograd, 1928. godine.
- Adam Pribićević: Seljak; Zagreb, 1936. godine.
- dr M. Stojadinović: Naše selo; Beograd, 1929. godine.

- dr V. Bajkić: Seljački kredit-fakta, misli-kritika; Beograd, 1928. godine.
- Dragiša Lapčević: O agrarnom problemu; Sarajevo, 1919. godine.
- Pavle Aršinov: Srpske zemljoradničke zadruge; Zagreb, 1898. godine.
- T. Krajničanac: Cilj i razvoj zadrugarstva; Skoplje, 1931. godine.
- M. Štibler: O nabavci zemljoradničkih namirnica i o zadružnim ustanovama za to; Beograd, 1920. godine.
- V. Taner: Zadrugarstvo u raznim ekonomskim sistemima; Beograd, 1938. godine.
- dr Hamdija Kapidžić: Hercegovački ustanak 1882. godine; Sarajevo, 1958. godine.
- Eduard Jakob: Volkswirtschaftliche Theorie der Genossenschaften; Leipzig, 1913. godine.
- F. W. Raiffeisen: Die Darlehnskassen-Vereine, VI izdanje; Neuwied, 1923. godine.
- dr E. L. Seelmann-Eggebert: Die Systeme im neuzeitlichen deutschen Genossenschaftswesen, II izdanje; Stuttgart, 1927. godine.
- dr E. L. Seelmann-Eggebert: Friedrich Wilhelm Raiffeisen-Sein Lebensgang und sein genossenschaftliches Werk; Stuttgart, 1928. godine.
- dr V. Rieger: Die landwirtschaftliche Genossenschaftswesen im kroatischen Ländern; Berlin, 1939. godine.
- inž. N. Popović i dr Dušan Mišić: Naša domaća privreda-faktori, stanje-unapređenje; Beograd, 1929. godine.
- T. Anciferov: Zadružni kredit i zadružne banke; Beograd, 1932. godine.
- N. Jarak: Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo; Sarajevo, 1956. godine.
- Đoko Perin: Uticaj zadrugarstva u Srbiji na zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini, Spomenica Mihaila Avramovića; Beograd, 1934. godine.
- Đoko Perin: Srpske zemljoradničke zadruge, Spomenica o proslavi deseto-godišnjice „Prosvjete“ — od 1902—1912. godine; Sarajevo, 1912. godine.
- Đoko Perin: O zemljoradničkom zadrugarstvu u Bosni i Hercegovini, Nova Evropa; Zagreb, 1924. godine.
- M. Vukmir: Zadružni pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, „Nova Evropa“, 1924. godine.
- Nedim Šarac: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine; Sarajevo, 1955. godine.
- M. Komadinić: Neutralnost zadrugarstva; Beograd, 1935. godine.
- dr Gavriilo Kojić: Zdravstveno zadrugarstvo; Beograd, 1924. godine.
- Vojislav V. Đorđević: Zadruge za poljoprivredni kredit; Beograd, 1933. godine.
- Veselin Masleša: Mlada Bosna; Beograd, 1945. godine.
- N. Petrović: Šta znam da znam o zadrugarstvu; Beograd, 1945. godine.
- I. Vatenberg: Zadrugarstvo u SSSR; Novi Sad, 1946. godine.
- V. I. Lenjin: O zadrugarstvu, izdanje Kulture; Beograd, 1948. godine.
- dr M. Vučković: Zadrugarstvo juče i danas; Beograd, 1945. godine.
- Narodno Jedinstvo, Sarajevo, za godišta: 1919—1941.
- Bosanska Vila, Sarajevo, za godišta: 1885—1914.
- Privrednik, organ Saveza Srpskih zemljoradničkih zadruga u Zagrebu, za godišta: 1900—1908.
- Sarajevski list, Sarajevo, za godišta: 1898—1915.
- Srpska Riječ, Sarajevo, za godišta: 1905, 1906, 1907. i 1908.
- Naredba br. 10 — Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 29. XII 1878—1880, III Band; Sarajevo, 1881. godine.

- Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu od 7. juna 1883, izdanje D. A. Kajona; Sarajevo, 1905. godine.
- Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu za godišta: 1900—1905.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine; Zagreb, 1906. godine.
- Obrazac pravila srpskih zemljoradničkih zadruga u Hrvatskoj; Zagreb, 1903. g.
- Obrazac pravila srpskih zemljoradničkih zadruga u izdanju „Prosvjete” 1906. godine i 1911. godine.
- Obrazac pravila Srpske zemljoradničke zadruge u Štrpcima; Sarajevo, 1907.
- Obrazac „uzornih vladinih pravila” u kalendaru Bošnjak za 1905. godinu; Sarajevo, 1904. godine.
- Obrazac originalnih pravila Seljačke zadruge u Orašju, u spisima Zemaljske vlade u Sarajevu, Državni arhiv NRBiH, Sarajevo.
- Bericht über die Verwaltung vom Bosnien und die Hercegovina, za godišta: 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1914—1916, K. u. K. Gemeinsame Ministerium für Angelegenheiten Bosnien und Hercegovina; Wien, 1917.
- Zemljoradnička zadruga, Organ Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, Beograd, za godišta: 1924, 1928, 1930, 1935, 1936, 1937. i 1940.
- Srpski Zadrugar, organ Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, Sarajevo, za godište 1924.
- Pravila Srpske zadružne banke u Sarajevu; Sarajevo, 1926. godine.
- Zadrugarstvo, organ Saveza nabavljačkih zadruga državnih službenika Beograd, za godišta: 1928, 1929, 1930—1937, 1939. i 1940.
- Milorad Milunić: Zemljoradnička zadruga, kalendar za 1911. godinu, Sarajevo, 1910. godine.
- S v. Čorović: Prosvjeta, srpski narodni kalendar za 1905. godinu, Sremski Karlovci, 1904. godine.
- R. Radulović: Kalendar Prosvjeta za 1912. godinu; Sarajevo, 1911. godine.
- Zadružni leksikon FNRJ, Zagreb, knj. I i II; Zagreb, 1956. godine.
- Kalendar Saveza nabavljačkih zadruga državnih službenika za 1933. godinu; Beograd, 1932. godine.
- Kalendar Zemljoradnička zadruga za 1931; Beograd, 1930. godine.
- Veliki narodni kalendar Jugoslavija — Saveza dobrovoljaca u Zagrebu za 1923. godinu; Zagreb, 1922. godine.
- Preporodov Almanah kalendar; Sarajevo, 1946. godine.
- Kalendar — spomenica Selo za 1941; Beograd, 1940. godine.
- Zadrugarski kalendar Glavnog zadružnog saveza SHS za 1921. godinu; Zagreb, 1920. godine.
- Almanah Prosvjeta; Sarajevo, 1939. godine.
- Prosvjeta, list za narodno prosvjećivanje, br. 5; Sarajevo, 1914; br. 1, 2 i 3 za 1920. g.; br. 6 i 7 za 1920. g.; br. 3 i 4 za 1921. g.; br. 8 i 9 za 1920. g.; br. 9 za 1930. godinu.
- Dvadeset i pet godina rada „Prosvjete” 1902—1927. godine; Sarajevo, 1927. god. 27. I 1913. g.
- Spomenica o proslavi desetogodišnjice „Prosvjete” od 1902—1912. godine. Sarajevo, 1912. godine.
- Otadžbina; Banja luka, 1907. godine.
- Narod; Mostar, 1907. godine.
- Hrvatski udrugar; Zagreb, 1905. godine.
- 100 Jahre Genossenschaftsbewegung (1850—1950); Wien, 1950.
- Mitteilungen über den Sechsten kongress der Internationalen Genossenschaftsallians gehalten zu Budapest, 5—8. IX 1904; Berlin, 1905. godine.
- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine; Sarajevo, 1912. godine.
- Spomenica o Privrednikovoj dvadesetpetogodišnjici 1897—1923; Beograd, 1923. godine.

Spomenica o radu hrvatskih seljačkih zadruga i Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Zagrebu; Zagreb, 1929. godine.

Pregled; Sarajevo, 1928. godine.

Privredni informator zadruga na primorju, Novo Doba; Split, 1938. godine.

Zakon o poljoprivrednom kreditu; Beograd, 1926. godine.

Pravilnik o izvršenju zakona o poljoprivrednom kreditu; Beograd, 1926. godine.

Izveštaj o poslovanju Glavnog zadružnog saveza Jugoslavije za 1939/40; Beograd, 1940. godine.

Selo i seljaštvo-studije i članci, Pregled; Sarajevo, 1937. godine.

Izveštaj o radu u poslovnim godinama 1937/1938—1938/1939. i Zapisnik redovne skupštine Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga Sarajevo, održane 5. novembra 1939. godine; Sarajevo, 1940. godine.

Zakon o privrednim zadrugama; Beograd, 1938. godine.

Zadružni arhiv Vojvodine, Novi Sad, br. 1 za 1953; br. 2 za 1954; br. 3 za 1955; br. 4 za 1956; br. 5 za 1957, br. 6 za 1958. i br. 7 za 1959. god.

Zbirni godišnji izveštaj srpskih zemljoradničkih zadruga za 1912. godinu, Arhiv Glavnog zadružnog saveza NRBiH u Sarajevu.

Originalna prepiska između Zemaljske vlade u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču — specificirana u tekstu ovog rada; Državni arhiv NRBiH, Sarajevo.



